

BULLETIN
&
NIEUWS-BULLETIN
KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE • JAARGANG 7 • 1954

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter; Mr. P. J. van der Mark, Secretaris; Mr. G. J. Kalf, Penningmeester; Dr. H. Gerson, Dr. P. Glazema, Mr. H. Hardenberg, R. C. Hekker, Ir. G. M. Leeuwenberg, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. P. van Schilfgaarde.

REDACTIE: Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal; *Secretaris:* N. E. H. J. J. Zon; *Redactie voor de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond:* Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga; *Redactie voor de voorl. Monumentenraad: Oudheidk. Bodemonderzoek:* Dr. P. Glazema; *Monumentenzorg:* P. J. van de Velde; *Musea:* D. F. Lunsingh Scheurleer; *Redactie voor „De Museumdag“:* Dr. H. C. Blöte.

INHOUD

<p>FRISON, ED. L'évolution de la partie optique du microscope au cours du dix-neuvième siècle, les Test-Objects, Les Test-, Probe- et Typen-platten. . . . .</p> <p style="text-align: right;">W. H. VAN SETERS 181</p>	<p>O'NEIL, B. H. ST. J. Castles, an introduction tot the castles of England and Wales . . . . .</p> <p style="text-align: right;">JHR. DR. E. VAN NISPEN TOT SEVENAER 240</p>
<p>GORISSEN, DR. FRIEDRICH Niederrheinischer Städte-Atlas. Heft 1, Kleve; Heft 2, Kalkar . . . . .</p> <p style="text-align: right;">J. G. N. RENAUD 189</p>	<p>RIJKSEN, MR. A. A. J. Kleurenkleed der kerken . . . . .</p> <p style="text-align: right;">70</p>
<p>KONINKLIJK PENNINGKABINET Penningen, Antieke munten . . . . .</p> <p style="text-align: right;">70</p>	<p>VERMEULEN, DR. FRANS A B C van de bouwstijlen in de Nederlanden . . . . .</p> <p style="text-align: right;">J. J. TERWEN 185</p>
	<p>WITTOP KONING, DR. D. A. Nederlandse vijzels . . . . .</p> <p style="text-align: right;">D. F. LUNSINGH SCHEURLEER 37</p>

NIEUWS-BULLETIN

De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin

<p>KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND</p> <p>Bondsnieuws . . . . . *57, *131</p> <p>Mededelingen *31, *95, *143, *151, *175, *189</p> <p>Notulen van de Algemene Ledenvergadering op 20 Maart 1954 te Rotterdam . *57</p> <p>Notulen van de Algemene Ledenvergadering op 9 Juli 1954 te Nijmegen . . . *131</p>	<p>Lutjens, J. W. De beveiligingsmaatregelen tegen brand in musea . . . . . *11</p> <p>Staring, Mr. A. Kunnen kastelen een museale taak hebben? . . . . . *107</p>
<p>VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD</p> <p><i>Monumentenzorg (Afd. II)</i></p> <p>Restauratienieuws *1, *33, *41, *53, *79, *85, *97, *129, *145, *153, *169, *177</p> <p><i>Musea (Afd. III)</i></p> <p>Mededelingen . . . . . *31</p> <p>Museumnieuws *37, *43, *55, *65, *81, *89, *121, *147, *157, *171, *179</p> <p>Tentoonstellingsagenda *29, *39, *45, *69, *81, *93, *125, *141, *149, *165, *173, *187</p> <p>Vacatures en Benoemingen *31, *45, *83, *95, *123, *127, *143, *167, *189</p>	<p>In Memoriam</p> <p>Bernink, J. B. . . . . *89</p> <p>Brom, Jan Eloy . . . . . *73</p> <p>Dijk, L. J. van . . . . . *77</p> <p>Henneman, Mgr. J. J. . . . . *51</p> <p>Kalf, Dr. Jan . . . . . *49</p> <p>Martin, Prof. Dr. W. . . . . *75</p> <p>Regnault, P. A. . . . . *121</p>
<p>DE MUSEUMDAG</p> <p>Lunsingh Scheurleer, D. F. Inleiding over beveiliging tegen brandgevaar in Musea . . . . . *9</p>	<p>Museumcursus 1954 . . . . . *37, *175</p> <p>Museumdag</p> <p>28 Nov. 1953 te Rotterdam Verslag *3</p> <p>21 en 22 Mei te Hoorn Programma *55</p> <p style="text-align: right;">Verslag *101</p> <p>13 November te Amsterdam Programma *167</p> <p>Rubriek: Ruil museumvoorwerpen . . . *69</p> <p>Rubriek: Vraag en antwoord *124, *165, *185</p>

INHOUD

<p>FRISON, ED. L'évolution de la partie optique du microscope au cours du dix-neuvième siècle, les Test-Objects, Les Test-, Probe- et Typen-platten. . . . .</p> <p style="text-align: right;">W. H. VAN SETERS 181</p>	<p>O'NEIL, B. H. ST. J. Castles, an introduction tot the castles of England and Wales . . . . .</p> <p style="text-align: right;">JHR. DR. E. VAN NISPEN TOT SEVENAER 240</p>
<p>GORISSEN, DR. FRIEDRICH Niederrheinischer Städte-Atlas. Heft 1, Kleve; Heft 2, Kalkar . . . . .</p> <p style="text-align: right;">J. G. N. RENAUD 189</p>	<p>RIJKSEN, MR. A. A. J. Kleurenkleed der kerken . . . . .</p> <p style="text-align: right;">70</p>
<p>KONINKLIJK PENNINGKABINET Penningen, Antieke munten . . . . .</p> <p style="text-align: right;">70</p>	<p>VERMEULEN, DR. FRANS A B C van de bouwstijlen in de Nederlanden . . . . .</p> <p style="text-align: right;">J. J. TERWEN 185</p>
	<p>WITTOP KONING, DR. D. A. Nederlandse vijzels . . . . .</p> <p style="text-align: right;">D. F. LUNSINGH SCHEURLEER 37</p>

NIEUWS-BULLETIN

De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin

<p>KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND</p> <p>Bondsnieuws . . . . . *57, *131</p> <p>Mededelingen *31, *95, *143, *151, *175, *189</p> <p>Notulen van de Algemene Ledenvergadering op 20 Maart 1954 te Rotterdam . *57</p> <p>Notulen van de Algemene Ledenvergadering op 9 Juli 1954 te Nijmegen . . . *131</p>	<p>Lutjens, J. W. De beveiligingsmaatregelen tegen brand in musea . . . . . *11</p> <p>Staring, Mr. A. Kunnen kastelen een museale taak hebben? . . . . . *107</p>
<p>VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD</p> <p><i>Monumentenzorg (Afd. II)</i></p> <p>Restauratienieuws *1, *33, *41, *53, *79, *85, *97, *129, *145, *153, *169, *177</p> <p><i>Musea (Afd. III)</i></p> <p>Mededelingen . . . . . *31</p> <p>Museumnieuws *37, *43, *55, *65, *81, *89, *121, *147, *157, *171, *179</p> <p>Tentoonstellingsagenda *29, *39, *45, *69, *81, *93, *125, *141, *149, *165, *173, *187</p> <p>Vacatures en Benoemingen *31, *45, *83, *95, *123, *127, *143, *167, *189</p>	<p>In Memoriam</p> <p>Bernink, J. B. . . . . *89</p> <p>Brom, Jan Eloy . . . . . *73</p> <p>Dijk, L. J. van . . . . . *77</p> <p>Henneman, Mgr. J. J. . . . . *51</p> <p>Kalf, Dr. Jan . . . . . *49</p> <p>Martin, Prof. Dr. W. . . . . *75</p> <p>Regnault, P. A. . . . . *121</p>
<p>DE MUSEUMDAG</p> <p>Lunsingh Scheurleer, D. F. Inleiding over beveiliging tegen brandgevaar in Musea . . . . . *9</p>	<p>Museumcursus 1954 . . . . . *37, *175</p> <p>Museumdag</p> <p>28 Nov. 1953 te Rotterdam Verslag *3</p> <p>21 en 22 Mei te Hoorn Programma *55</p> <p style="text-align: right;">Verslag *101</p> <p>13 November te Amsterdam Programma *167</p> <p>Rubriek: Ruil museumvoorwerpen . . . *69</p> <p>Rubriek: Vraag en antwoord *124, *165, *185</p>

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Het ontstaan van het Haagse Binnenhof . . . 1

W. J. A. Arntz

Tijdstip en plaats van ontstaan van onze
middeleeuwse Baksteen 23

Dr. C. de Wit

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 7, AFL. 1 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 2) LEIDEN, 15 FEBR. 1954

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Voor de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. v. Lutervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga.

Voor de Voorlopige Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Voor „De Museumdag”: D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburgh 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722

Het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina*

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
Het ontstaan van het Haagse Binnenhof	1
<i>Dr. C. de Wit</i>	
Tijdstip en plaats van ontstaan van onze middel- eeuwse Baksteen	23
<i>W. J. A. Arntz</i>	

BOEKBESPREKINGEN

Dr. D. A. Wittop Koning, Nederlandse Vijzels	37
<i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws	*33
Museum-nieuws	*37
Tentoonstellings-agenda	*39

HET ONTSTAAN VAN HET HAAGSE BINNENHOF

DOOR

DR. C. DE WIT

Het is algemeen bekend, dat Den Haag zijn ontstaan dankt aan een gebouw, een middeleeuws paleis, op het Binnenhof. Wij kennen de stichter, het is graaf Willem II van Holland; wij kennen de aanleiding tot die stichting, zijn kroning tot toekomstig koning van het Duitse Rijk en daar dit in het jaar 1248 gebeurde, kennen wij zelfs het tijdstip van die stichting. Een rij van onze oudste Hollandse geschiedschrijvers is er om dit te getuigen ¹.

Maar dit gebouw zelf, de oerel dus van het Binnenhof, kennen wij niet. En op het eerste oog zou men menen, dat er geen hoop bestaat er ooit iets van te zullen kennen, want dertig jaren later heeft Willems zoon Floris V op diezelfde plaats de grafelijke zalen doen optrekken, die wij heden nog op het middenveld van het Binnenhof voor ogen hebben. Daarin echter vergist men zich. Want het is bekend, dat Floris voor zijn stichting het toen reeds voorhandene niet geheel heeft afgebroken, maar daarvan in wezen liet wat hij gebruiken kon, ja zelfs, spaarde wat hem daarbij niet direct in de weg stond en het om- en overbouwde. Onder Floris' zalen zijn dus de rudimenten van oudere gebouwen terug te vinden.

Welnu, het getuigenis dat deze resten afleggen komt geenszins overeen met de voorstelling welke die oude historieschrijvers hebben gewekt.

Op zoek naar dit oudste Binnenhofgebouw vinden wij geen gids. Grondiger dan enig vroeger auteur heeft zich met de bouwresten de commissie van advies voor de restauratie door Cuypers bemoeid, in het rapport dat zij aan de toenmalige minister uitbracht over de toestand waarin de zalen zich destijds bevonden ². Maar hoe uitvoerig ook met foto's en tekeningen gedocumen-

teerd, kan deze beschrijving ons toch maar gedeeltelijk van dienst zijn, doordat de commissie daarbij een der ruimten over het hoofd gezien heeft en wel juist die, welke voor de bouwgeschiedenis van doorslaggevend belang is. Een onderzoek naar de oorspronkelijke samenhang dezer bouwresten lag geheel niet op haar weg. Zulk een onderzoek is tot heden nog niet ondernomen, ons echter komt het juist daarop aan. Wij willen trachten de grafelijke gebouwen uit de tijd vóór Floris V te leren kennen en wij beginnen er dus mee, de feiten te bezien.

In het grote complex der gebouwen van Floris V kan men twee delen onderscheiden: een woongedeelte en een gedeelte voor representatie. De woning, het latere „Rolgebouw”, is het hoge blok dat, van Noord naar Zuid gericht, dwars op de as van het Binnenhof staat en aan zijn beide westelijke hoeken door twee torens geflankeerd wordt: de grote ronde traptoren ter ene en de vierkante „Haagtoren” ter andere zijde. Wegens ruimtegebrek in deze woning bouwde Floris er later op de zuidoostelijke hoek de kleine vleugel tegenaan, die men de „Lairessevleugel” noemt. Dit gedeelte heeft met Willems gebouw niets uit te staan en wij laten het dus buiten bespreking. Welnu, in dit „Rolgebouw” met zijn beide torens is de oorspronkelijke woning van Willem nog aanwezig. Deze had, boven de grote gewelfde „kelder” op de begane grond, slechts één enkele verdieping ³. Floris zette er nog een tweede verdieping op, zonder echter iets aan de grondslag te veranderen, zodat wij voor de reconstructie van Willems woonhuis slechts die tweede verdieping van het Rolgebouw behoeven af te trekken en ook de hoogte der beide torens in deze zin te wijzigen. Tot zover is onze rekening niet moeilijk.

Het representatieve deel van Floris' gebouw is de Ridderzaal. Zij staat westelijk dwars op de richting van het woonblok, volgt de as van het

¹ Johannes de Beka, de „Clerc uten laghen landen”, Veldenaar, Johannes a Leydis en de Divisiechroniek.

² De grafelijke Binnenhofgebouwen werden in de jaren 1898-1905 door Cuypers gerestaureerd. Het rapport werd na deze restauratie, van een historische inleiding voorzien, uitgegeven: „Beschrijving van de grafelijke zalen op het Binnenhof te 's Gravenhage, in opdracht van den Minister van Waterstaat bewerkt door de Commissie van Advies.” 's-Gravenhage 1907.

³ „Beschrijving enz.”, blz. 21.

De „kelders” der grafelijke gebouwen lagen oorspronkelijk gelijkstraats. Eerst door de latere verhoging van het omgevende terrein kregen deze ruimten hun kelderaspect.

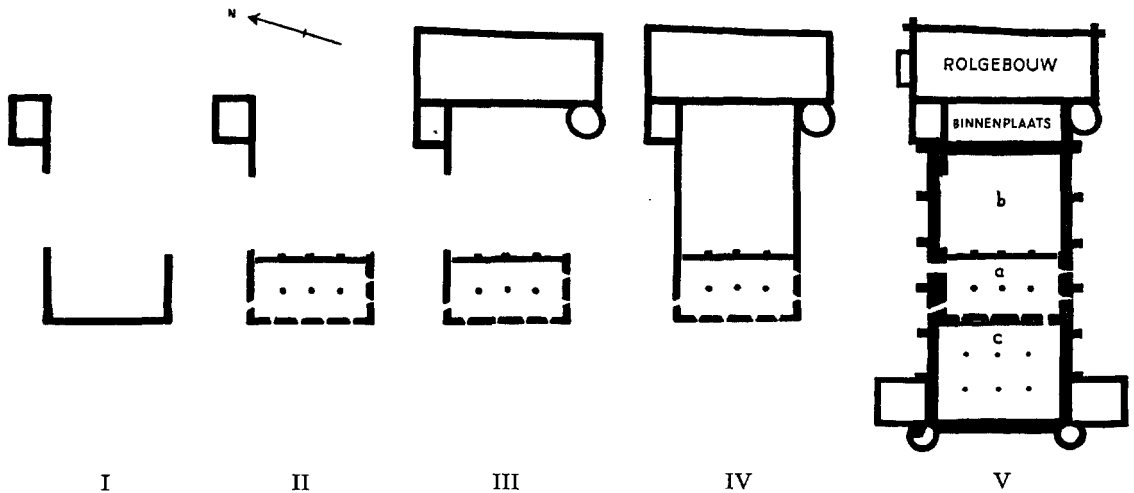

Fig. 1. 's-Gravenhage, Binnenhof. Plattegrond van de grafelijke zalen in de verschillende fasen van hun ontstaan:
 I Toestand vóór Floris IV (ruïne van het hofgebouw van Vrouwe Meilendis).
 II Toestand 1247, aanwezig bij de komst van Willem II.
 III Toestand 1256 bij Willems dood.
 IV De vermoede bedoeling van Willems complete gebouw.
 V De uitbreiding daarvan door Floris V ± 1280.

Binnenhof en rust op drie kelders. (Fig. 1 V a, b en c). In de twee achterste van deze kelders liggen resten van een ouder gebouwencomplex, door de buitenmuren van de ridderzaal omgeven en door haar vloer overdekt, als in een bouwdoos bewaard (Fig. 1 V a en b). De derde en voorste kelder, onder de ingang van de ridderzaal, hoort tot Floris' latere uitbreiding en wij laten hem buiten beschouwing (Fig. 1 V c). De eerste dezer beide kelders, dus de middelste van de drie, wordt „de oudste” genoemd (Fig. 1 V a en afb. 1 en 2). Het is een zaaltje van 7.80×5.70 m met een tweebeukig gewelf. Drie van zijn wanden hebben zorgvuldig gemetselde, taps toelopende venstergaten. In de westwand zitten er vier, twee zelfde vensters heeft de zuidwand en in de 2 meter dikke noordwand zit een smalle deuropening, die Floris later, door er de plint van zijn buitenmuur tegenaan te bouwen, tot op venstergrootte verkleinde. De grote deur welke nu toegang geeft, moet door hem zijn aangebracht. De oostwand heeft oorspronkelijk geen opening gehad. Deze ruimte is overkluisd met een tweebeukig gewelf, welks acht vakken in het midden door drie korte ronde zuiltjes gedragen worden op brede, platte, uit moppen gemetselde, ongeprofileerde ribben. Vóór het door Floris' muren werd begraven is dit zaaltje zonder twijfel een zelfstandig vertrek geweest, met minstens

drie buitenwanden vrijliggend en naar het Westen georiënteerd⁴.

Een heel andere toestand treffen wij in de volgende kelder aan (Fig. 1 V b). Wel bevindt zich ook hier een gewelf, maar dit werd bij Cuypers' restauratie aangebracht. Een eigenlijke kelder is het ook nooit geweest, doch slechts een „zandkelder”, een ruimte boordevol zand, waarop de vloer van de ridderzaal rustte. Eerst sedert men bij de restauratie dit zand verwijderde werden zijn muren zichtbaar. En deze zijn uiterst merkwaardig⁵. De oostwand is de drie meter dikke achterwand van de ridderzaal; hij is door Floris V gezet en hoort er dus oorspronkelijk niet in. De westwand blijkt geheel als buitenwand van het vorige kelderzaaltje behandeld te zijn, want men ziet er drie steunberen tegen aangebracht, die met de gewelven ervan corresponderen. Het merkwaardigste echter krijgen wij aan de beide andere wanden te zien. Van de noord-

⁴ Deze kelder is nu in gebruik als fietsenbergplaats van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat.

⁵ De adviescommissie heeft zich voor deze kelder niet geïnteresseerd, zeker omdat hij geen oude bouwvormen bevat. Het rapport vermeldt slechts „resten van oude muren”. „Beschrijving enz.”, blz. 128.

Het kelderzaaltje heet „oudste” kelder niet ten opzichte van deze, maar van die welke behoort tot de uitbreiding der ridderzaal door Floris V.

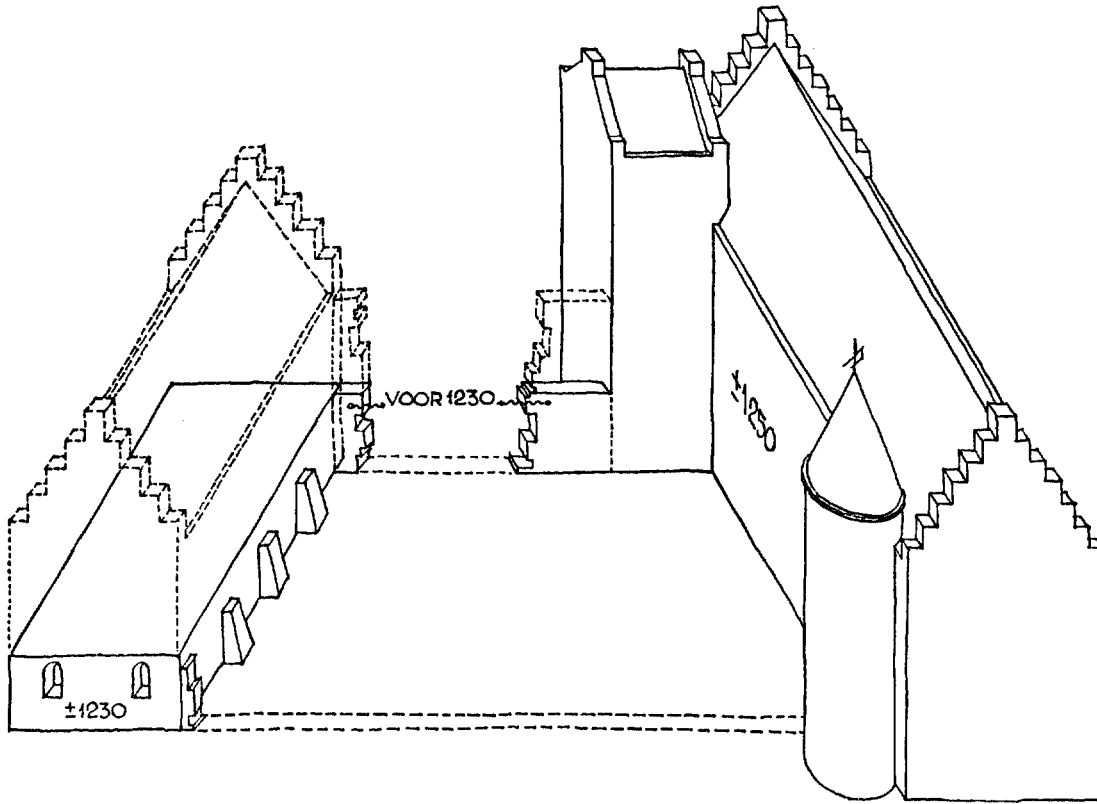

Fig. 2. 's-Gravenhage, Binnenhof in axonometrisch perspectief. (Duidelijkheidshalve is een verschillend perspectief gebruikt voor de beide gebouwen en van de lege ruimte daartussen.)

wand bestaan maar twee stukken: enerzijds loopt hier de muur van het kelderzaaltje door, maar eindigt dan opeens in een grillig gevormd brokstuk (Afb. 3). Een eind verderop evenwel, maar geheel in dezelfde rooilijn, vormt een tweede fragment van deze muur één geheel met de binnenwand van de Haagtoren (Afb. 4). Tussen deze beide fragmenten in gaapt een opening van 10 meter breedte, waarachter wij de buitenmuur van Floris V zien liggen. Ook van de zuidmuur is het verdere verloop van de „oudste kelder”-wand weer te vinden, maar daarvan is nog veel minder bewaard. Een zeer klein stukje (ca. 1.80 m hoog) zien wij nog daarbuiten uitsteken, doch dan zijn zelfstandigheid verliezen, daar Floris de rest ervan tot op een halve steen na in zijn nieuwe muur inbouwde (Afb. 5). Deze loopt dan in dezelfde richting verder op de binnenkant van de ronde traptoren van het woonhuis aan.

Trachten wij de oude toestand van deze laatste kelder te reconstrueren door daaruit alles weg te denken, wat Floris V daarin aanbracht, dan

blijft er een ruimte over waarvan het grondvlak besloten ligt, enerzijds tussen de buitenwand van Willems woonhuis met zijn beide torens, anderzijds tussen een vrijwel geheel ontbrekende zuidwand en een noordmuur die slechts uit twee brokken bestaat en waar elk spoor van een overdekking ontbreekt. Evenwel dienen wij hierbij te beseffen, dat men dit wonderlijke conglomeraat slechts zover kan vaststellen als de kelder-verdieping hoog is: want alles wat zich ooit daarboven heeft kunnen verheffen, moet door Floris afgebroken zijn, toen hij de vloer van zijn ridderzaal legde.

Stellen wij nu, na dit alles te hebben geconstateerd, de vraag naar de betekenis en de onderlinge samenhang van deze bouwfragmenten, dan is het antwoord daarop reeds voorhanden! Iedereen weet het: dit moeten de resten zijn van het paleis dat de Rooms-Koning Willem II omtrent 1250 heeft gesticht! Onze Hollandse middeleeuwse historiografen zijn er borg voor!

Welnu, dit antwoord is onbegrijpelijk en dit

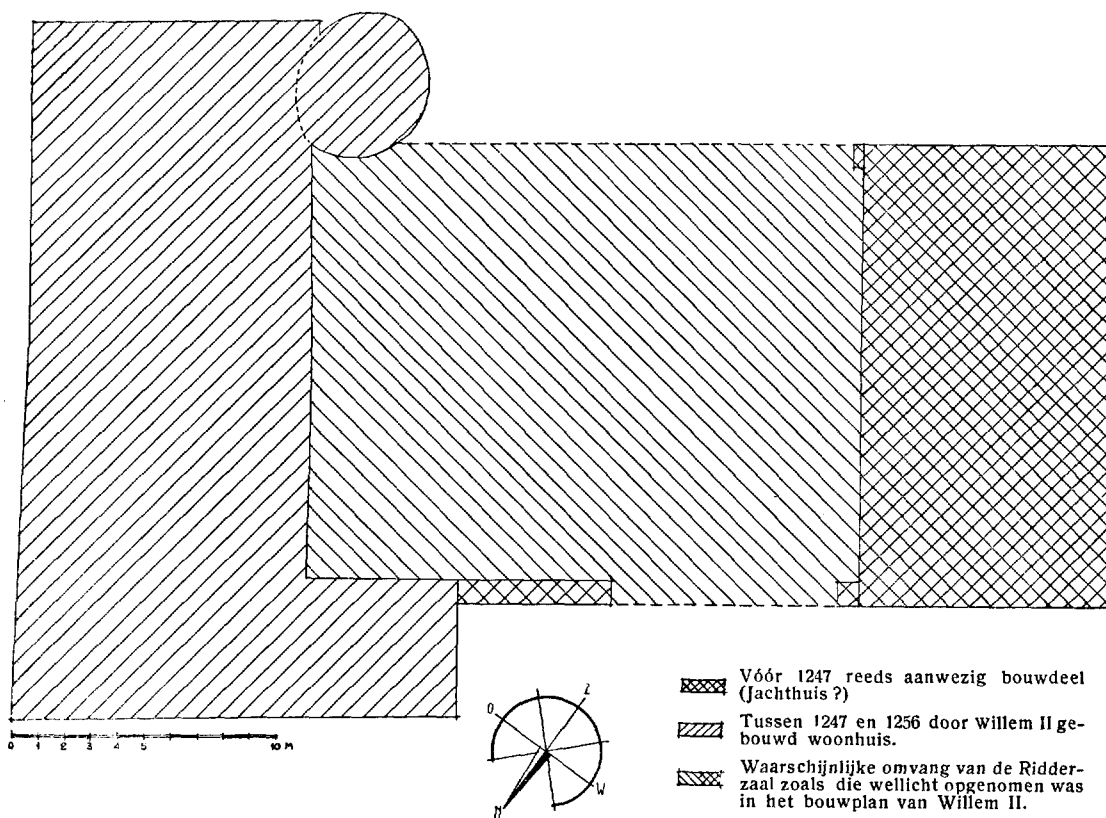

Fig. 3. 's-Gravenhage, Binnenhof.

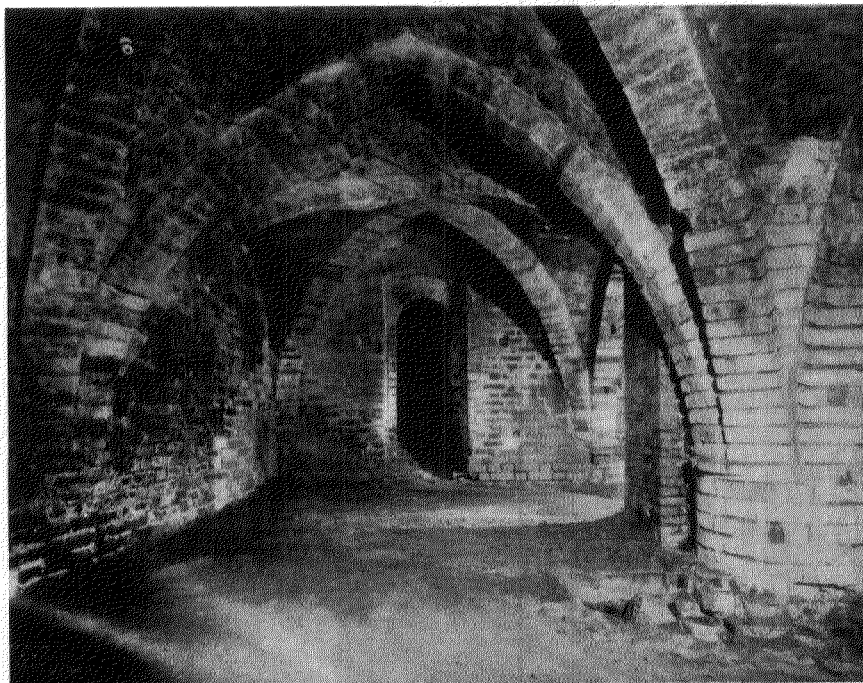
getuigenis der geschiedschrijvers onaannemelijk. Hoe toch zou deze meterdikke muur zó verwoest kunnen zijn in de luttele dertig jaren tussen zijn ontstaan in 1250 en de bouw van Floris V in 1280? Van een catastrofe in dit tijdsbestek is ons niets bekend en Floris zelf had er niet het geringste interesse bij hem zo te vernielen, daar hij zijn eigen muur ernaast legde. Is dit zo, dan is een datering op 1250 niet meer te aanvaarden. Maar dan zijn wij verplicht twee dingen aan te nemen: ten eerste dat deze vervallen noordmuur een geruïneerd gedeelte is van een gebouw dat hier al lang vóór Willems tijd heeft gestaan en ten tweede dat deze ruïne later gedeeltelijk werd hersteld en verder opgetrokken.

Het resultaat van deze verklaring is even onverwacht als beslissend voor ons inzicht in het ontstaan van het Binnenhof en dwingt ons, dit oude complex nog eens in zijn geheel te bezien. De vervallen stukken van de noordmuur hebben hun behoud zeker niet aan zichzelf te danken. Een bouwvallige muur blijft doorgaans slechts

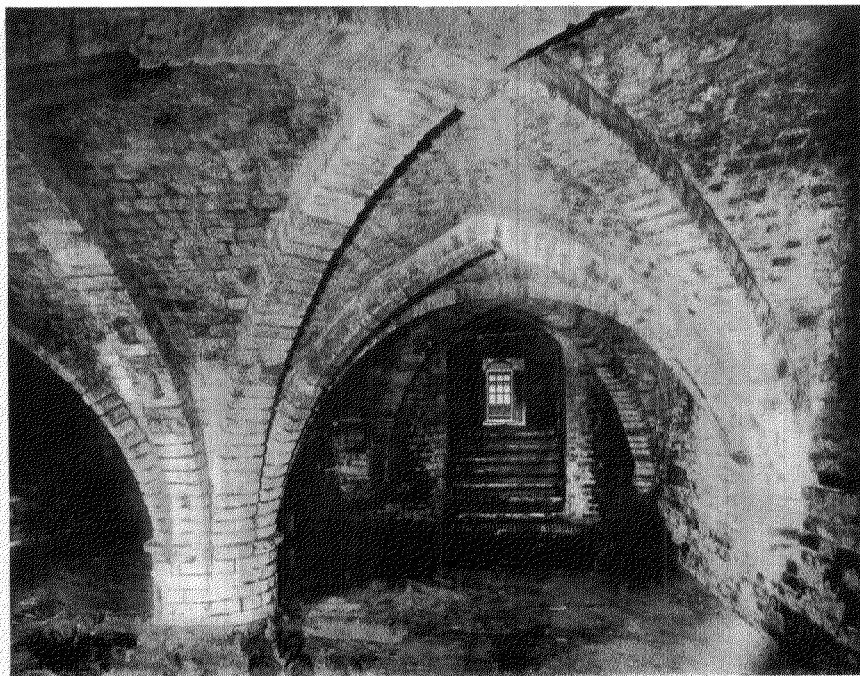
daar overeind, waar hij steun krijgt door het verband met een andere muur. Bij een ruïne zijn het daarom meestal slechts de hoekpartijen die blijven staan. De fragmenten van de noordwand zullen dus wel zulke hoekverbanden hebben gehad om op de been te blijven. En daar nu aan het ene stuk het kelderzaaltje vastzit en aan het andere de Haagtoren, is het redelijk te vermoeden, dat dáár de best bewaarde delen van de bouwval gelegen hebben, met de vruchtbaarste mogelijkheden voor iemand die op deze ruïne wilde voortbouwen. De kelderzaal zowel als het benedenstuk van de toren zouden in dit geval, — ten minste gedeeltelijk — tot deze bouwval hebben behoord. Nu is de voet van de Haagtoren, sinds Cuypers' restauratie, moeilijk toegankelijk geworden en ik kan mij daarover op het ogenblik geen oordeel vormen ⁶. Maar daarvoor vertoont

⁶ Cuypers overdekte het binnenplaatsje tussen Willems woonhuis en de achterkant van Floris' ridderzaal, gelijkvloers met die zaal, om daar garderobes aan te brengen.

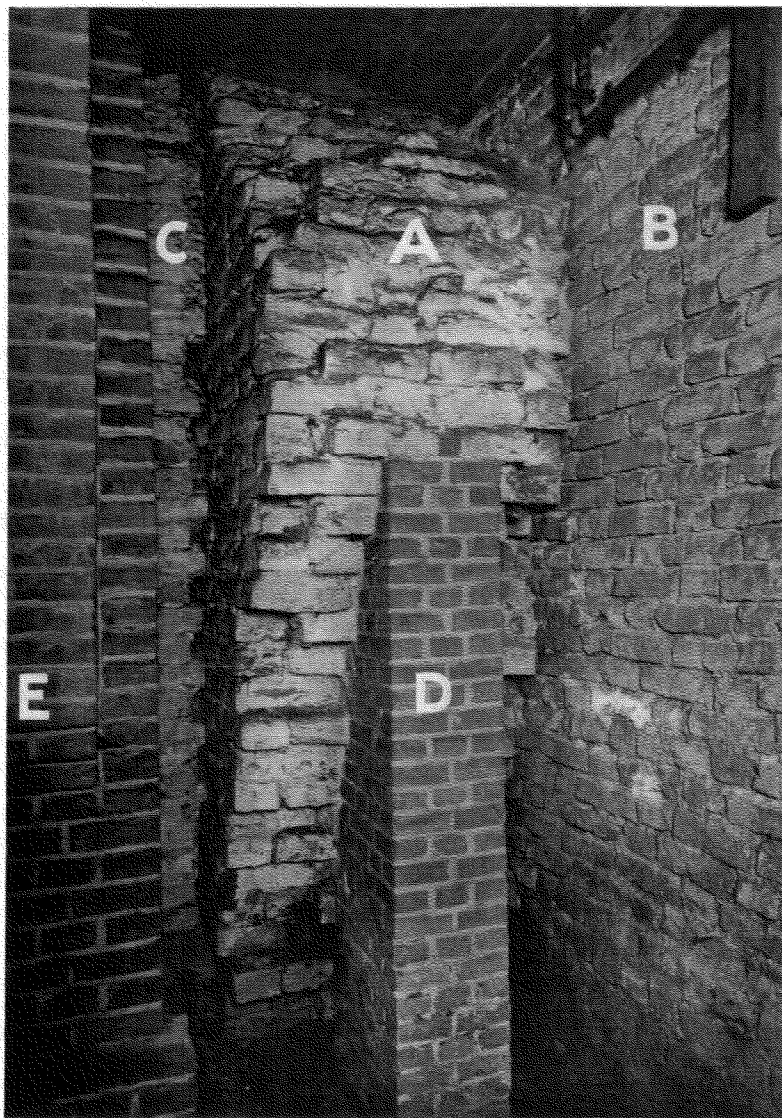
HET ONTSTAAN VAN HET HAAGSE BINNENHOF

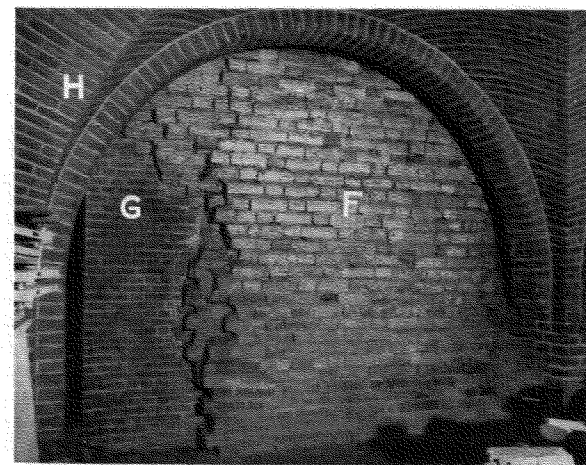
Afb. 1. 's-Gravenhage, Binnenhof. De „oudste” kelder, naar het Noorden gezien, met de oudste deuropening.

Afb. 2. 's-Gravenhage, Binnenhof. De „oudste” kelder, naar het Noorden gezien, met de latere deuropening van Floris V.

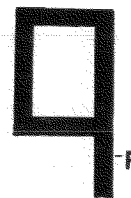
Afb. 3.

Afb. 4.

Afb. 3. 's-Gravenhage, Binnenhof. De Noordwesthoek van de zandkelder:

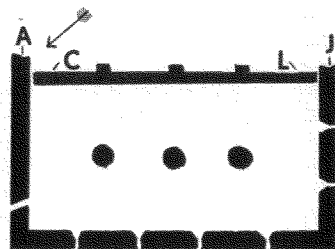
- A. Geruïneerd brokstuk van de oudste muur (doorlopende noordmuur van het kelderzaaltje).
- B. Buitenmuur van Floris V.
- C. Scheidingswand van kelderzaaltje en zandkelder.
- D. Steunmuurtje van Cuypers.
- E. Gewelfboog van Cuypers.

Afb. 4. De Noordoosthoek van de zandkelder:
F. Geruïneerd brokstuk van de oudste muur (doorlopend naar de Haagtoren).

- G. Steunmuur door Cuypers.
- H. Gewelfboog door Cuypers.

Achter deze boog (H) en steunmuur (G) is de buitenmuur van Floris V op de foto niet zichtbaar.

N.B. De foto (afb. 3) is genomen in de richting als aangegeven door de pijl.

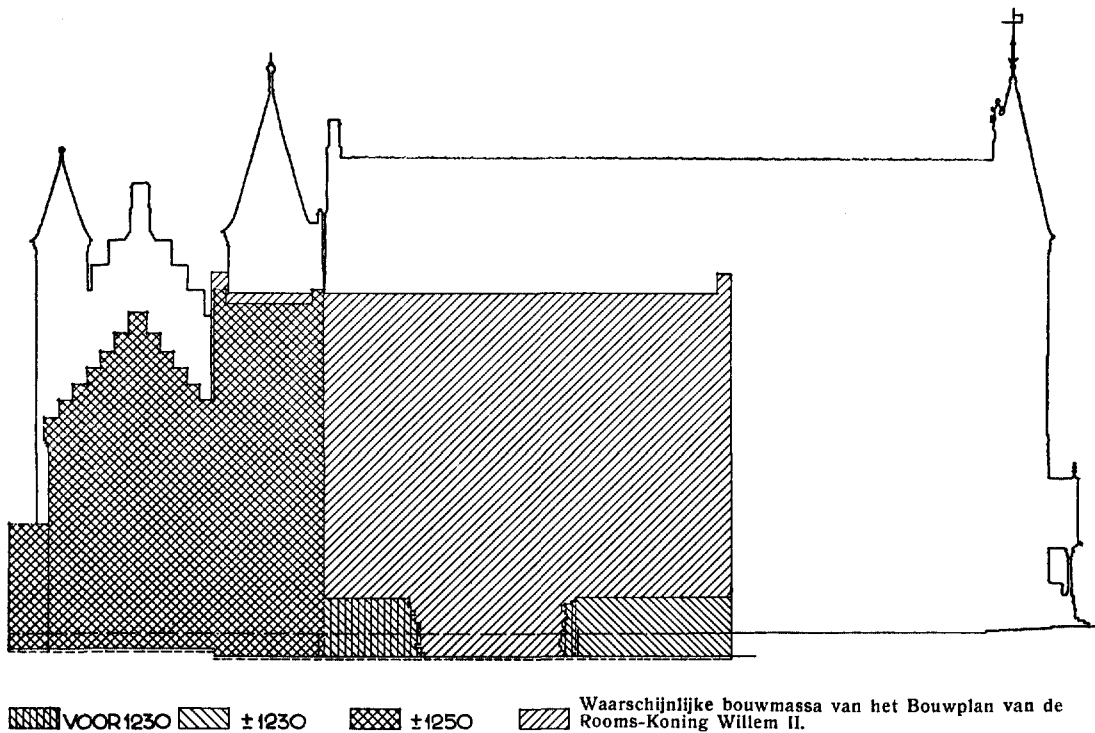

Fig. 4. 's-Gravenhage, Binnenhof.

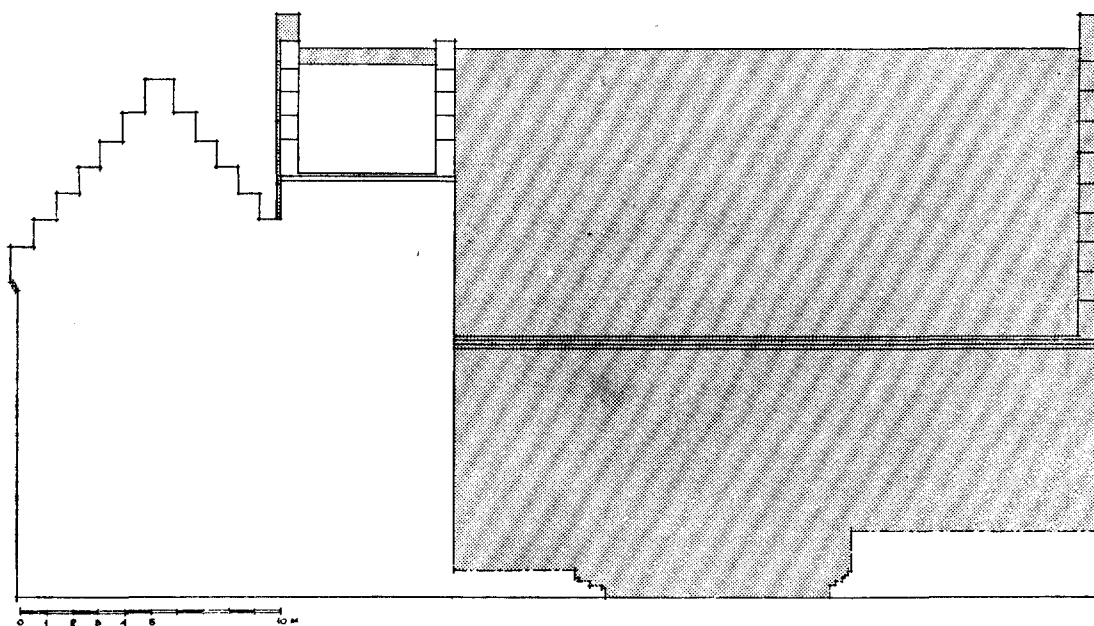
het kelderzaaltje, aan de andere kant van het gat, zich des te duidelijker. En daar blijkt nu de oorspronkelijke toestand precies zó te zijn als wij het vermoeden. Want dit zaaltje kan daar niet van het begin af aan zijn geweest: zijn oostwand is maar een losse muur, zonder verband tussen de beide buitenmuren ingezet⁷. Oorspronkelijk stonden er maar de drie buitenmuren van de ruïne, totdat zij voor de bouw van deze „oudste kelder” gebruikt werden. Het is daarom dat zijn gewelf zo onorganisch bij de westwand past, dat de gewelfkappen de bovenhoeken der vensters bedekken en de voetingen van zijn ribben niet uit die muur zijn opgemetseld, maar hun plaats daarin diep moest worden uitgehakt.

Op welk tijdstip dit gebeurde, hangt af van de datering van dit gewelf. Was het Willem, die dit zaaltje liet zetten en daarmee dus een begin maakte met het weder optrekken van de ruïne? Het schijnt mij, dat dit reeds vóór diens tijd geschiedde. Men vergelijkte deze ruimte met de kelder van Willems woonhuis, waarvan de bouw-

tijd ± 1250 vaststaat. Beider gewelven zijn spitsbogig, met dezelfde plompe, vlakke uit geprofileerde kloostermoppen gemetselde ribben. Maar de wijze van overkluizing is verschillend. Willems kelder is in vijf langwerpige vakken verdeeld die zonder meer, van muur tot muur, in hun geheel overwelfd worden (Afb. 6 en 7). Voor de gothieke spitsboog ligt daar ook geen moeilijkheid in en bij het kelderzaaltje was de opgaaft niet anders (Afb. 1 en 2). En toch heeft hier de architect de zaak niet aangedurfd, maar zette drie zuiltjes in het midden en verdeelde zo zijn ruimte in acht zuiver vierkante welfvelden. Dat schijnt mij voor 1250 al te ouderwets en een grond, die gewelven vroeger te dateren. Vermeulen heeft dit dan ook gedaan en het bouwjaar terecht op ± 1230 gezet⁸. Merkwaardig is echter, dat noch hijzelf, noch ooit iemand anders daaruit de voor de hand liggende en zeer gewichtige gevolgtrekking heeft gemaakt, dat daardoor het stichtingsjaar der Binnenhofgebouwen van zijn dogmatische plaats gerukt wordt. Niet Wil-

⁷ De naad is duidelijk zichtbaar op de afbeelding 3 tussen de delen A en C en op de afbeelding 5 tussen de delen J en L.

⁸ F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche Bouwkunst*, 's-Gravenhage 1928, Deel I, blz. 483.

NOORD-WEST AANZICHT

Fig. 5. 's-Gravenhage, Binnenhof. Schematische gevel volgens het veronderstelde bouwplan van de Rooms-Koning Willem II voor de grafelijke zaal.

lem II, maar reeds Floris IV moet met die stichting begonnen zijn, door de verbouwing van een oude ruïne.

Na deze grondige identificatie der delen is het ons mogelijk, een duidelijk overzicht te hebben van het complex der gebouwen dat men vóór Floris V ter plaatse van het Binnenhof vond: het kelderzaaltje van Floris IV, het woonhuis van Willem II en daartussen in een dakloze, halfopen ruimte, met de bouwvallige muur van een ouder gebouw (Fig. 2).

Dat de Hollandse graven zich reeds vóór Willem II op het Haagse Binnenhof zijn komen vestigen, hebben wij hier afgeleid uit de voorhanden zijnde oudste bouwresten. Een bevestiging van deze conclusie komt tot ons van een heel andere zijde. Een bevestiging en een aanvulling. In een reeks zeer gefundeerde studies over de grafelijke domeinadministratie, die Dr. P. J. van Breemen in het jaarboekje „die Haghe” publiceerde⁹, kwam deze tot de veronderstelling, dat het Oostambacht van Den Haag, waarin toch zowel het terrein van het Binnenhof als het Haagse

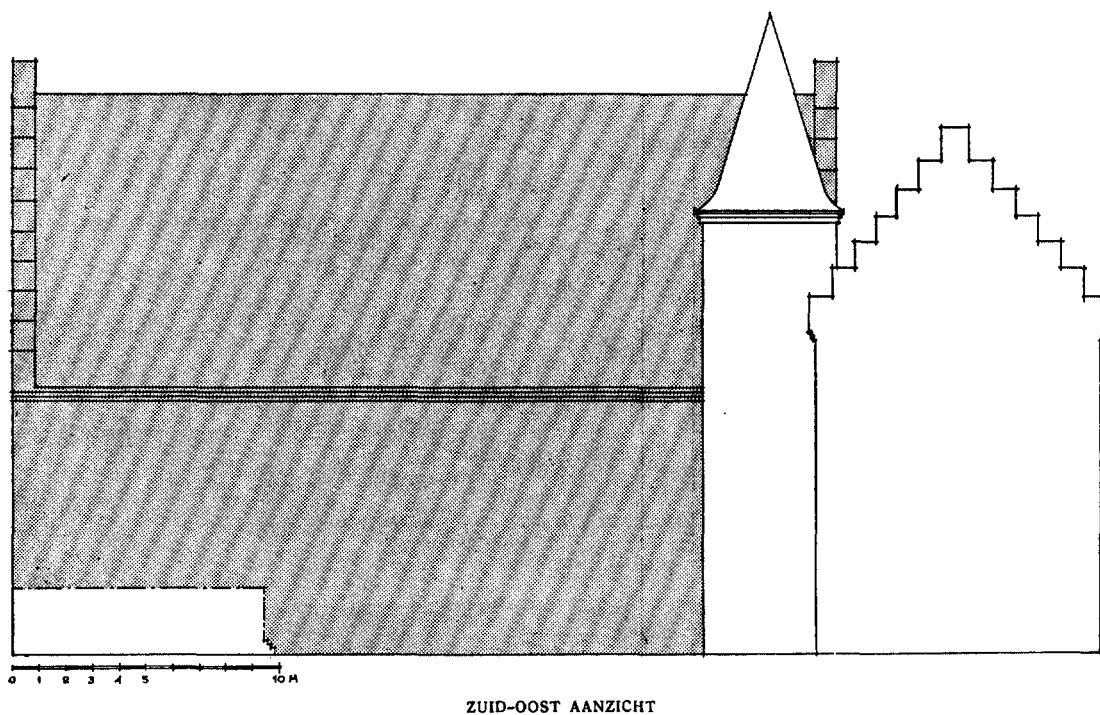
⁹ P. J. van Breemen, „Over een mogelijke oorsprong van die Haghe en Haagambacht”. In het jaarboekje „Die Haghe”, 's-Gravenhage 1950, blz. 52 en de vorige jaargangen.

Bos gelegen zijn, oorspronkelijk geen grafelijk gebied, maar Wassenaars bezit zou zijn geweest¹⁰. De graven zouden het ter eniger tijd hebben verworven bij een transactie, waarvan het hoe en wanneer onbekend bleef. Bij dit punt van zijn studie aangeland, bracht Van Breemen een oorkonde in het geding, waarbij Dirc van Wassenaar een zeker gebied aan graaf Floris IV verkocht¹¹. De oorkonde is van 16 Nov. 1229 en de tekst luidt als volgt:

„Ego Theodericus de Wassenaar notum facio omnibus tam presentibus quam futuris quod domino F. comiti hollandie vendidi omnem jurisdictionem quam habui ad curtem domine Meilendis beate memorie cum hominibus et mansionariis et omnibus attinentiis et resignavimus coram hominibus domini comitis. Et ne in posterum predicta venditio a successoribus nostris

¹⁰ Het middeleeuwse rechtsgebied van Haagambacht strekte zich uit van de Loozerlaan bij Loosduinen tot aan de Zijdwinde (ter hoogte van het tegenwoordige viaduct van de spoorweg Scheveningen—Rotterdam, over de Rijkstraatweg), waar het aan het Wassenaarse grensde. Het was verdeeld in een Oost- en een Westambacht, welke scheiding lag bij de Westerbeek (tegenwoordig de Beeklaan).

¹¹ L. Ph. C. v. d. Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*. 's-Gravenhage 1866. I, no. 315.

ZUID-OOST AANZICHT

Fig. 6. 's-Gravenhage, Binnenhof. Schematische gevel volgens het veronderstelde bouwplan van de Rooms-Koning Willem II voor de grafelijke zaal.

possit cassari vel calumpniari presentem cartulam ipsi dedimus sigilli nostri munimine roboratam. Datum apud Leidis anno Domini MCCXXXIX feria post festum beati Martini”.

Het is duidelijk dat, wanneer op een of andere manier het rechtsgebied van deze Vrouwe Meilendis identiek zou blijken met het Oostambacht van Den Haag, deze veronderstelling bevestigd zou zijn. Dit is echter niet het geval, want in de oorkonde ontbreekt elke toelichting op de ligging van dit gebied en van deze hof. Hoewel de mogelijkheid dat dit huis gelegen was tussen de monden van de Maas en de Rijn, waar de Wassenaars thuis horen, niet onwaarschijnlijker is dan iedere andere gissing, blijkt de steun van deze oorkonde voor Van Breemens veronderstelling maar zwak. Die koopacte komt echter in een heel ander licht te staan door het resultaat van ons onderzoek. Wanneer wij dezelfde Floris IV, ongeveer tezelfder tijd dat hij het contract met Dirc van Wassenaar heeft getekend, bezig zien met het herstellen van een oud gebouw, op een plaats binnen de grenzen van het Oostambacht, dan lijkt mij de mogelijkheid, niet alleen dat dit ambacht

het gebied van deze Vrouwe Meilendis zal geweest zijn, maar tevens dat wij in de oude ruïne de rest van haar hofgebouw te zien hebben, tot een grote waarschijnlijkheid aan te groeien.

Op grond van deze gegevens kunnen wij ons van het ontstaan van het Binnenhof de volgende voorstelling maken. Het geschiedde in drie perioden:

Omstreeks 1230 zijn de Hollandse graven zich in de streek van Den Haag komen vestigen. Floris IV kocht van de Heer van Wassenaar een strook land tussen de Westerbeek en de oude Rijn- en Delflandse waterkering, de Zijdwinde, gelegen. Dit land had vroeger aan een ons verder onbekende Vrouwe Meilendis behoord en was op een of andere wijze in hun bezit geraakt. Hij begon ermee, haar hofgebouw, dat op de plaats van het tegenwoordige Binnenhof in een vervalten toestand verkeerde (Fig. 1 I), voor zijn stichting te benutten door het te herstellen aan een van de kanten, waar nog een bruikbaar deel overeind stond, maar bracht niet meer dan een klein gebouw tot stand (Fig. 1 II en Fig. 2). Daarvan is ons alleen maar de benedenverdieping bewaard gebleven, doch de gewelven die hij daarin aan-

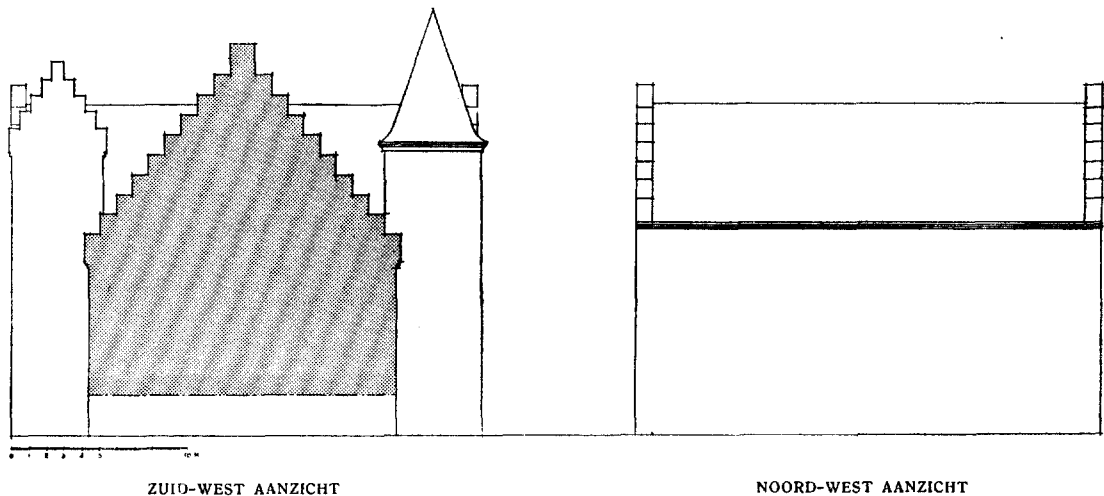

Fig. 7. 's-Gravenhage, Binnenhof. Schematische gevel volgens het veronderstelde bouwplan van de Rooms-Koning Willem II voor de grafelijke zaal.

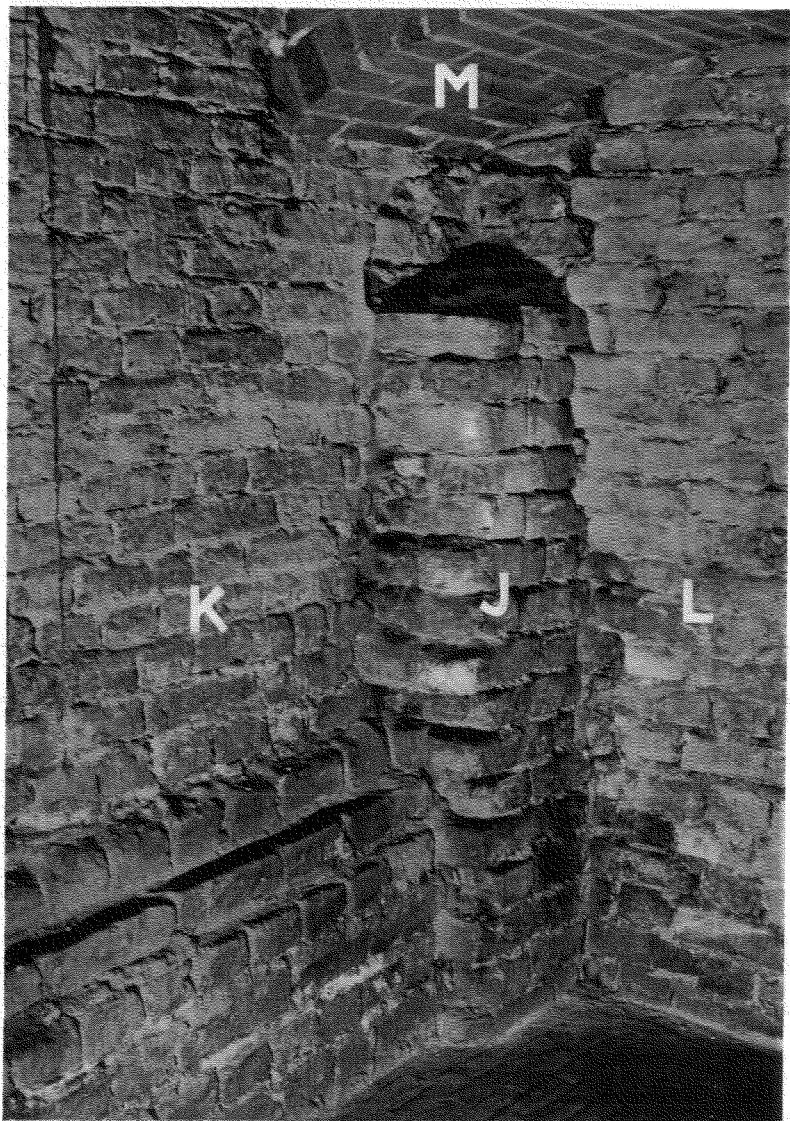
bracht zijn zo zwaar, dat zij zeker een bovenverdieping hebben moeten dragen (Fig. 2, linker gedeelte). Door de wijze waarop dit gebouw aan de ruïne werd gezet, blijkt, dat hij er verdere plannen mee heeft gehad. Doch hierbij bleef het. De graaf kwam in 1234 bij een toernooi te Corbie in Frankrijk om het leven en het werk bleef liggen, zonder dat wij kunnen gissen, hoe de voortzetting ervan had moeten worden. Of dit misschien het jachthuis is geweest, waarvan de traditie gewaagt, is een mogelijkheid waarvoor echter geen enkel bewijs aanwezig is.

Eerst vijftien jaren later werden Floris' vestigingsplannen hervat door zijn zoon Willem II, waarschijnlijk na diens kroning tot Rooms-Koning in 1248. Zoals zijn vader ging hij daarbij van de ruïne uit en ook hij voleindigde zijn werk niet. Daarentegen schijnt ons zijn bedoeling duidelijk. Hij bouwde niet daar verder waar Floris was begonnen, maar aan een andere kant van de bouwval, waar de rest van een oude vierkante toren zich had weten te houden (Fig. 1 III en Fig. 2 rechter gedeelte). Daar zette hij zijn woonhuis neer, zodanig door deze toren en de ronde traptoren geflankeerd, dat het te bespeuren is, hoe hij het gebouwtje van zijn vader in een groter plan betrok. Wanneer de geruïneerde noordmuur hersteld zou zijn en de zuidwand van het kelderzaaltje doorgetrokken, zou er een vleugel ontstaan, loodrecht op de as van de woning, juist tussen de twee torens in. Het is redelijk aan te nemen, dat dit Willems ridderzaal had moeten worden (Fig. 1 IV en

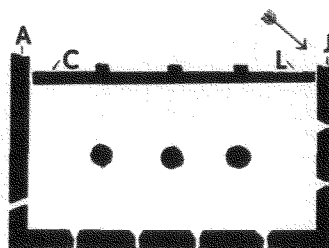
Fig. 3). En het is niet moeilijk zich althans het globale bouwvolume voor te stellen, dat hem daarbij heeft voorgeweefd. Want de hoogte welke deze zaal boven de kelder gehad zou moeten hebben, is ongeveer te schatten en daardoor is, tezamen met het woonhuis van slechts één verdieping, de globale omvang van het hele bouwplan, tenminste in grote trekken, voorstelbaar (Fig. 4, 5, 6 en 7). Daargelaten het feit, dat deze zaal nooit bestaan heeft, omdat Willem aan de uitvoering ervan niet toekwam, is het duidelijk, dat zijn plan nooit meer dan een uiterst bescheiden gebouw is geweest, dat letterlijk niets gehad zou hebben van een „coninclie palays”, waarvan de oude en van een „keizerlijke palts”, waarvan nieuwere geschiedschrijvers gewagen.

Ook Willem II is dus de vestiging in Den Haag niet gelukt. In 1256 sneuvelde hij te Hoogwoud en zijn onderneming bleef maar half voltooid, zijn woonhuis onbetrokken. Het duurde weer vijf en twintig jaar tot Floris V, het oude plan weer opvallende, erin slaagde en omstreeks 1280 de Binnenhofgebouwen op liet richten, die wij heden nog voor ogen hebben. Aan de grondgedachte van zijn vader hield hij vast: een ridderzaal loodrecht op de as van de woning. Maar diens bestek vond hij te klein, het reeds aanwezige nauwelijks bruikbaar en het zuinige oppappen van de ruïne een hindernis. Zijn zaal moest veel groter worden. Hij breidde dus het bestaande grondvlak in de lengte uit met een nieuwe kelder en in de breedte door naast de

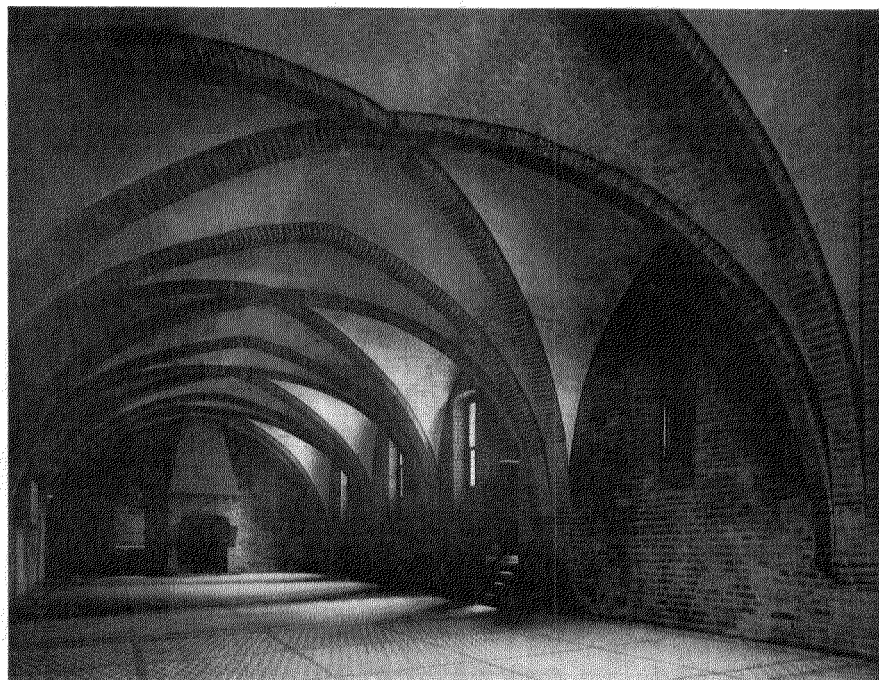

Afb. 5. 's-Gravenhage, Binnenhof. De Zuidwesthoek van de zandkelder:
 J. Geruïneerd brokstuk van de oudste muur) doorlopende Zuidmuur
 van het kelderzaaltje).
 K. Buitenmuur van Floris V. (Hiertoe hoort de getrapte voeting.)
 L. Scheidingswand van kelderzaaltje en zandkelder.
 M. Gewelfboog van Cuypers.

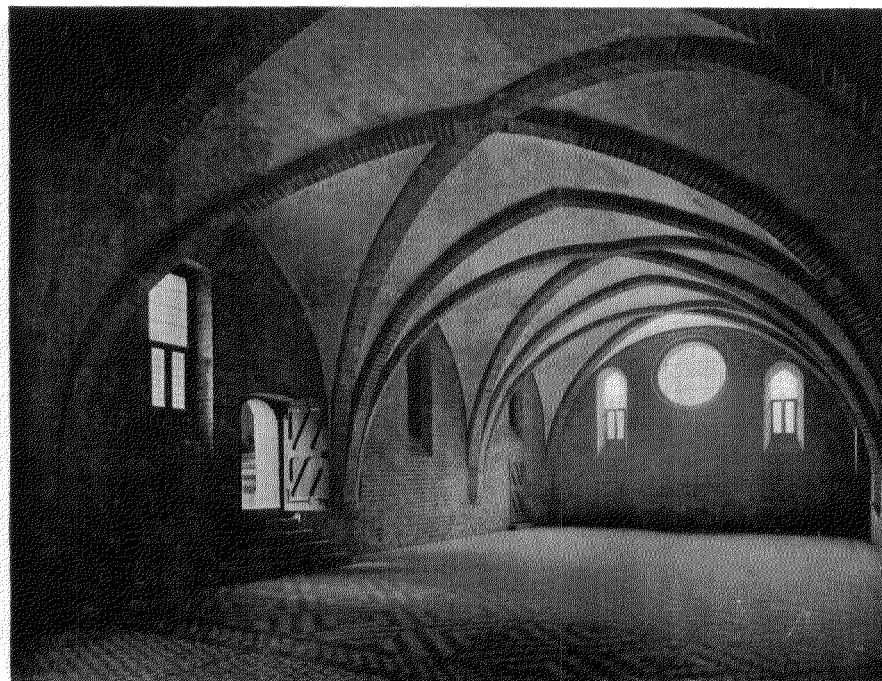

N.B. De foto is genomen in de richting
 als aangegeven door de pijl.

HET ONTSTAAN VAN HET HAAGSE BINNENHOF

Afb. 6. 's-Gravenhage, Binnenhof. Kelder van het woonhuis van Willem II, naar het Noorden gezien.

Afb. 7. 's-Gravenhage, Binnenhof. Kelder van het woonhuis van Willem II, naar het Zuiden gezien.

oude zijwanden nieuwe buitenmuren te leggen (Fig. 1 V). Voor zijn zaal hield hij de vloerhoogte boven de oude kelder aan. Het open stuk met de ruïnmuur, waar zonder grote kosten niets mee te beginnen was, wierp hij vol zand en maakte er dus een „zandkelder” van (Fig. 2).¹² Door het woonhuis met een verdieping te verhogen, bracht hij dit in een verhouding, evenredig met de afmetingen van de zaal (Fig. 4). Zo werd, van wat hier tevoren had gestaan, gebruikt wat nog bruikbaar was en de rest zonder slopen ingebouwd en begraven. De paar ongemakken die deze oplossing meebracht en die op de koop toe genomen werden, volgden uit de ligging van de nieuwe noordwand naast de ruïnmuur. Daardoor vond de nieuwe zaal geen plaats meer tussen de beide torens. Zijn achterwand moest vóór de Haagtoren gezet worden en er ontstond een binnenplaatsje dat zaal en woning scheidde. Twee verbindingsstrappen zorgden er voor een noodoplossing. Vervolgens kwam de achterste steunbeer van deze muur zó voor die toren te liggen, dat hij het hoofdvenster ervan geheel bedekte (Fig. 1 V b). Maar de vestiging in Den Haag was gelukt en sindsdien is het Binnenhof de residentie der graven van Holland geweest.

Stelt men zich, aan het eind van deze bouwgeschiedenis, de vraag: wanneer en door wie is het Binnenhof gesticht, dan kan men daarop antwoorden: ófwel dit was Floris IV omdat hij er omstreeks 1230 mee begon, ófwel het was Floris V die het ± 1280 voleindigde. Maar in geen geval is het Willem II die, tussen deze beiden in, noch het ene noch het andere deed. Ook hebben de woning die hij bouwde en de zaal waartoe hij het plan schijnt gehad te hebben, een bestek zó klein en sober, dat zij onmogelijk in verband met zijn toekomstig keizerschap bedoeld zouden kunnen zijn.

Met deze voorstelling van zaken bevind ik mij in strijd met onze oude historiographie. Niet minder dan vijf onzer hoog- en laat-middeleeuwse kroniekschrijvers behandelen het ontstaan van het Haagse Binnenhof en verklaren uitdrukkelijk en eenparig, dat het Willem II was die, na zijn verkiezing tot Rooms-Koning, naar Den Haag kwam en er zijn paleis stichtte. Hoe is

¹² Dit is dus de oplossing van Isings moeilijkheid in zijn *Binnenhof te 's-Gravenhage. De Grootte Zaal, 's-Gravenhage* 1880, blz. 2: „Onverklaard bleef het tot dusver, waarom de kelders niet onder het geheele gebouw doorloopen.”

die tegenspraak mogelijk? Ik laat hier hun teksten volgen:

Johannes de Beka: „Denique confirmatis ab eo libertatibus civitatis et ecclesie, idem Rex gloriose susceptus est intra Comitatum Hollandiae, qui et in Haga Regale palatium exstruxit, ubi de causis arduis regni tribunale consistorium frequentavit.”¹³

De Clerc uten laghen Landen bi der see: „Nu is coninc Willem in Hollant gecomen, daer hi mit groter weerdicheit ontfanen wert, alst wel recht was, ende quam rechtevoert ind:n Haghe, ende deden ontbieden verstandele wercluden om een coninclic pallays aldaer te maken, dat noch huden dages die oude zael hiet.”¹⁴

Johan Veldenaer: „Daer nu toech die Coninc in sijn Greffschap in Hollant, daer hi mit groter eren ende weerdicheyt ontfanghen wert. Ende hi ded in den Haghe tymmeren een Conincklick pallaes, daer hi van hogen saken des rijcs te recht sat.”¹⁵

Johannes a Leydis: „Perro Wilhelmus, inclytus Romanorum Rex, veniens ad Hollandiam cum magna turbe equitum peditumque, recipitur a suis subditis cum magna reverentia, honore et gaudio. Curiam autem Hollandiae, apud arenam Comitum existentem, idem rex transposuit ab eodem in Hagam Comitum, ubi et imperiale palatium fundavit atque construxit mirae magnitudinis, ubi de causis arduis regni tribunale consistorium frequentavit.”¹⁶

Cornelius Aurelius: „Nu is coninc Willem in Hollant gecomen, daer hi met groter waerdicheit eer ende triumphe ontfangen wert, als wel recht was ende quam terstont inden hage ende dede ontbieden verstandele wercluden om een conincklic pallays daer te doen maken ende heeft daer gefondeert die scone hoge zale ende die capelle met scone welgecheerde cameran als men noch sien mach ende heeft bi rade zijre heren dat hof dat tot sgravensande te wesen plach, translateert ende overgeset in den hage om aldaer te tracteren de sware saken des rijcks ende des lants”¹⁷.

¹³ *Chronicon Episcoporum Trajectensium*. (Geschreven tussen 1342-1350) Edit. Buchelius 1643. blz. 80. Zie over hem: Jan Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche Geschiedschrijving in de Middeleeuwen*, Haarlem 1932, blz. 82.

¹⁴ *Kronijk van Holland*. (Geschreven tussen 1349-1356). Uitgeg. door De Geer van Jutphaas in de *Werken van het Historisch Genootschap*, N. Reeks, no. 6, blz. 99. Zie Romein, *t.a.p.* blz. 100.

¹⁵ *Chronyck van Hollant, Zeelandt ende West Vrieslandt*. (Geschreven tussen 1474-1476). Edit. M. Z. van Boxhorn. Leiden 1650, blz. 43. Zie Romein, *t.a.p.* blz. 114 e.v.

¹⁶ *Chronicon Comitum Hollandiae et Episcoporum Ultrajectensium*. (Voltooid vóór 1469). Edit. F. Sweertius in: *Rerum Belgicarum Annales*. Antwerpen 1620, I Lib. XIII, cap. XV. Zie Romein *t.a.p.* blz. 116 e.v.

¹⁷ *Die Chronyck van Hollandt, Zeelandt ende Vries-*

Zoals men ziet, al deze schrijvers hebben Beka's bericht herhaald. Het bestaat uit drie delen: de feestelijke ontvangst van Willem binnen het graafschap Holland na zijn kroning, zijn bouw van een koninklijk paleis in Den Haag en zijn gewoonte om daar, in moeilijke bestuurszaken een rijksraad te houden. Enigen herhalen dit bericht bijna letterlijk, anderen smukken het wat op. Johannes a Leydis en Aurelius hebben er de verhuizing uit 's-Gravensande aan toe gevoegd, de Clerc en Aurelius maken het verhaal nog wat actueler, door naar het huidige paleis te verwijzen, ofschoon dit helemaal niet van Willem, maar van Floris V is. De rij van hun teksten lijkt op een ganzenmars omdat ze op de middeleeuwse manier, geheel critiekloos van elkaar afgeschreven hebben. We hebben dus alleen met Beka, als de enig aansprakelijke berichtgever te doen¹⁸. Wat is zijn getuigenis waard? Volgens het eenparige oordeel der moderne geschiedcritici: zéér weinig! Ook hij moet een bron gehad hebben, daar hij, honderd jaar na dato schrijvend, geen getuige der feiten is geweest. Welke deze was en wat zij inhield is ons onbekend. Maar wel weten wij, dat Beka bij de nieuwere geschiedvorsing alle crediet heeft verloren, om de onverantwoordelijkheid waarmee hij met zijn bronnen is omgesprongen, zó ongelofelijk, dat hij in een conflict met de resultaten van een op architectuurmonumenten gegrond onderzoek, géén geloof verdient.

De berichten dezer kroniekschrijvers zijn de enige grond geweest waarop de traditionele opvatting over de stichting van het Binnenhof door Willem II gerust heeft. Hij blijkt niet houdbaar te zijn en geen stand te houden tegen de argumenten voor onze voorstelling van het ontstaan der grafelijke zalen.

Tenslotte is het mogelijk, voor onze stelling de proef op de som te geven. Zij wordt geleverd door de lijst der grafelijke oorkonden. Inderdaad is Willem II de eerste der Hollandse graven

land. Div. 18 cap. 13. (Geschreven ca. 1515). Edit. Seversen. Leiden 1517. Zie Romein, *t.a.p.* blz. 208.

¹⁸ Wel komt het bericht over het „regale palatium” ook in het *Cronicon Tielense* en in de *Annales Tielenses* voor, doch beide zijn eerst na Beka's Kroniek ontstaan. Deze is dus de oudste bron voor het bericht. — Deze mededeling dank ik aan Dr. H. Bruch, die met de nieuwste vorsing op dit gebied bezig is.

¹⁹ De oorkonden door Willem II in Den Haag uit-

die, voor zover bekend, oorkonden in Den Haag heeft uitgevaardigd¹⁹. Maar de eerste van deze documenten dateert uit het jaar 1242. Dat is 5 jaren vóór zijn verkiezing tot Rooms-Koning en 6 jaren vóór zijn kroning te Aken. Moet er dus in dit jaar in Den Haag reeds een huis gestaan hebben waar dit gebeuren kon, een „regale” palatium kan het in geen geval geweest zijn. In 1242 was Willem eerst 15 jaar, te jong om dit huis zelf te hebben kunnen stichten. Het is ons nu duidelijk dat dit geschiedde in het gebouw, waarmee zijn vader Floris IV de vestiging op het Binnenhof was begonnen, waarvan ons in het „kelderzaaltje” de benedenverdieping is bewaard gebleven en waarvan zijn zoon, Floris V, de bovenverdieping heeft afgebroken, om met zijn ridderzaal die vestiging te voltooiën.

Hoe Floris IV ertoe kwam zich hier te vestigen? Een gissing is mogelijk. De buurt was hem goed bekend, want vlak bij, te Loosduinen had hij gewoond. Daar bezat het Hollandse gravenhuis reeds in de twaalfde eeuw een hof. Dirk VII had daar in 1186 zijn bruiloft met Aleid van Kleef gevierd en Floris had in zijn jonge jaren dit kasteel als woning toegewezen gekregen. Maar om de een of andere reden had hij daar niet langer kunnen of willen wonen en zag hij naar een andere vestiging om. Kort na zijn huwelijk in 1227, en mogelijk naar aanleiding daarvan, zien wij hem daarmee bezig. In 1229 tekent hij het koopcontract met Dirk van Wassenaar over de hof van Meilendis en in hetzelfde jaar of het jaar daarop schonk hij Loosduinen aan de Kerk door er een abdij van te maken²⁰.

gevaardigd zijn: 1242, 6 Sept. (v. d. Berg, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*. I, no. 391), 1248, 26 Maart (De Fremery, *Supplem.* no. 99), 1254, 12 Sept. (v. d. Bergh, I, no. 599) en 1254, 13 en 14 October (Böhmer, *Regesta Imperii V.*, herausgegeben von Ficker und Winkelmann, II. no. 5204, 5205 en 5206). Prof. Dr. J. F. Niermeyer was zo vriendelijk mij hierop te wijzen.

²⁰ J. M. Sernee, S. W. A. Drossaers en Jhr. W. G. Feith, *De Archieven van kloosters en andere stichtingen in Delfland*, s-Gravenhage 1920, blz. 175; V. d. Bergh, *Oorkondenboek I*, no. 291 en 351.

Zeer dankbaar ben ik de Heer E. A. Bouwknecht, Ingenieur bij de Rijksgebouwendienst, voor zijn medewerking bij mijn onderzoek en voor de vervaardiging der tekeningen.

SUMMARY

THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF THE INNER COURT (BINNENHOF) AT THE HAGUE

BY DR. C. DE WIT

Hitherto it has been assumed that count Willem II of Holland was the founder of the palace in the Inner Court at the Hague. He is supposed to have taken up his residence there in 1248, after having been crowned Roman King.

This generally accepted view is based on information on this point, recorded by a number of mediaeval Dutch historians.

The author disputes the truth of this information. His arguments are founded on the fact that remains of old walls were found in the cellars underneath the Knights' Hall of the castle. From this fact he concludes that Willem II's father, Floris IV, had already resided here, and must have built on and added to the ruins of an older castle which he found on the site.

Consequently the architectural development comprises four stages: the ruins, the enlarged castle built by Floris IV, that built by Willem II and the final structure by Floris V.

This exposition is followed by a critical examination of the information as given by the mediaeval historians .

TIJDSTIP EN PLAATS VAN ONTSTAAN VAN ONZE MIDDELEEUWSE BAKSTEEN

DOOR

W. J. A. ARNTZ

Een opmerkelijk lezer van mijn onlangs verschenen artikel over de Friese baksteenindustrie in het maandblad „Klei”, maakte mij er op attent, dat ik een fout begaan had door te beweren, dat in Friesland waarschijnlijk, en wel in de 12de eeuw, de bakermat van onze baksteenindustrie gezocht diende te worden¹. Prof. Ter Kuile zou n.l. reeds vele jaren geleden hebben aangetoond, dat in Zuid-Holland bakstenen gevonden waren, daterend uit de 11de eeuw.

Klaarblijkelijk had mijn lezer het Gids-artikel van 1935 op het oog, waarin Ter Kuile betoogt, dat een drietal geheel of gedeeltelijk in baksteen opgetrokken Zuidhollandse burchten t.w. die van Leiden, Teylingen en Oost-Voorne, tussen 1054 en 1108 gebouwd moeten zijn².

Aan mijn lezer was blijkbaar ontgaan, dat Renaud nog niet zo lang geleden tot de conclusie is gekomen, dat de Leidse burcht (ongetwijfeld de oudste van het drietal) zeer zeker niet uit de 11de eeuw kan dateren, doch dat de bouw op zijn vroegst omstreeks 1150 gesteld zou kunnen worden³.

Toch ben ik mijn lezer dankbaar voor zijn opmerking, daar deze mij een gereede aanleiding geeft mijn opvatting nader te motiveren; hetgeen ik in het onderstaande zal trachten te doen.

Alle deskundigen — na Holwerda — zijn het er over eens, dat vóór het jaar 1200 de baksteen in ons land in gebruik was. De strijd is dus thans beperkt tot de vraag, hoeveel jaren vóór 1200 en wáár de baksteen in ons land haar intrede deed.

¹ „De baksteenindustrie in Friesland”, *Klei*, Nieuwe reeks, 3de jaargang, Februari 1953, pag. 40.

² E. H. ter Kuile, „De datering van drie oude Hollandse burchten”, *De Gids*, deel III, 1935, blz. 360 e.v.

³ J. G. N. Renaud, „De Burcht van Leiden”, *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond*, 6de S. 5 (1952), blz. 2 e.v. Renaud dateert Teylingen begin 13de eeuw; zie zijn Bijdrage in *Kastelen Ridderbof-steden en Buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden 1952, blz. 29.

Ter Kuile redeneerde in zijn Gids-artikel als volgt: Bij opgravingen op de Leidse burchtheuvel (voor ons doel kunnen wij ons tot Leiden beperken) is gebleken, dat aan de vroegste gedeelten van het muurwerk niet alleen tufsteen, maar ook baksteen vermitseld is. Een reeks van architectonische, geschiedkundige en aardrijkskundige argumenten maakt aannemelijk, dat de burcht tussen 1054 en 1108 gebouwd werd. Derhalve was reeds in de 11de eeuw baksteen in Zuid-Holland bekend. Ter adstructie van deze conclusie voert Ter Kuile dan een passage ten tonele uit een twaalfde eeuwse tekst van Galbert, waarop wij aan het slot van ons betoog nog uitvoerig zullen terugkomen.

Renaud was bij het trekken van conclusies voorzichtiger dan Ter Kuile. Tot een positieve conclusie betreffende de ouderdom van de Leidse baksteen is hij zelfs niet gekomen, hetgeen ook niet direct zijn doel was. Renaud wilde slechts aantonen dat Ter Kuile's 11de eeuwse theorie niet houdbaar was. De aardewerk- en ijzervondsten wijzen op een eerste bewoning van de burcht in de 12de eeuw. Zeer uitvoerig betoogt Renaud dan verder dat misschien een Alwinus van 1156 de eerste castellanus van de Leidse burcht was, zodat deze op zijn vroegst kort vóór 1156 gebouwd zou kunnen zijn. Het is echter „met zeer grote reserve” dat Renaud deze Alwinus als de eerste commandant van een stenen versterking beschouwt. Hij wijst o.m. ook op de mogelijkheid van een oorspronkelijk houten versterking, welke pas in de loop van de 12de eeuw door de stenen muren vervangen werd.

Hiermede werd de 11de eeuwse theorie van Ter Kuile minstens tot het midden der 12de eeuw opgeschoven. En ik vraag mij af, of de wijze van verwerking der baksteen, n.l. als opvulling tussen twee tufstenen muren, niet op een latere toevoeging zou kunnen wijzen; waarbij ik in het midden laat of deze dan uit het einde der 12de eeuw of pas van na de herstelling van 1204 dateert.

Aan Vermeulen komt de eer toe, de eerste te zijn geweest, die uitvoerig is ingegaan op onze oudste baksteenbouwwerken⁴. Hij begint zijn uiteenzetting met te constateren, dat tijd en plaats van het ontstaan van onze baksteenbouwwerken een van de meest omstreden problemen der Kunstgeschiedenis van West-Europa is. Vast staat alleen, zo vervolgt hij, dat omstreeks 1200 de baksteen verspreid was van de Schelde tot de Oostzee. In Noord-Italië kwam de baksteen nog in de vroege Middeleeuwen voor, terwijl het bekend is, dat in het begin van de 9de eeuw aan enige kerken in Hessen baksteen verwerkt is. Dit waren echter alle nog, zoals Vermeulen uitdrukkelijk opmerkt, typische Romeinse bakstenen van zeer groot en plat formaat. De oudste West-Europese bakstenen zijn dan ook geheel verschillend van model en afmetingen, terwijl zij op een geheel andere techniek van fabriceren wijzen. Het doet echter uitermate vreemd aan, even verder te moeten lezen, dat Vermeulen concludeert dat de mogelijkheid en zelfs de waarschijnlijkheid erkend dient te worden, dat sinds het Karolingische tijdperk de baksteentechniek plaatselijk hier en daar bleef voortbestaan. Een dergelijke conclusie, na juist te voren iedere associatie tussen de Middeleeuwse en de Romeins-Karolingische baksteen te hebben ontkend, lijkt mij bijzonder onlogisch!

Vermeulen is tot deze vreemde gedachtengang gekomen door de aandacht te vragen voor enkele feiten, welke hier even besproken dienen te worden.

Als eerste feit vermeldt hij, dat in verschillende tufstenen kerken, die „stellig” niet jonger zijn dan het midden der 12de eeuw, bakstenen verwerkt zijn, o.m. bij de tufstenen toren van de, aan de Utrechtse Benedictijner abdij van St. Paulus toebehorende, kerk te Ermelo. Ook hier hebben wij dus weer evenals te Leiden te maken met baksteen, welke als hulpmateriaal verwerkt werd, hetgeen op een latere herstelling zou kunnen wijzen. En wat Vermeulens „stellig” betreft: zijn dateringen op grond van architectonische details hebben hem nog al eens met archeologen in conflict gebracht! Over type en formaat der bakstenen vermeldt Vermeulen niets.

Een ander feit, waarnaar Vermeulen verwijst, is het aanzienlijk aantal bakstenen dorpskerken in het noorden van ons land, welke „wat hun bouwstijlen betreft” zeer wel in de eerste helft

⁴ F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst*. Deel I, 's-Gravenhage 1928, blz. 268-276.

der 12de eeuw ontstaan kunnen zijn. Ter Kuile en anderen⁵ gaan met deze vroege datering niet mee, zodat het uit beide tot dusverre aangehaalde feiten niet mogelijk is het gebruik van baksteen vóór het midden der 12de eeuw aan te wijzen. Enig verband met de Romeinse baksteen is echter bij deze bouwwerken toch wel ten enen male zoek!

Als derde feit, en mijn indruk is dat dit voor Vermeulen (en ook voor Haslinghuis?) de grootste moeilijkheid opleverde, voert hij aan, dat bij opgravingen in de in 1040 gebouwde St. Libuinuskerk te Deventer zeer oude fragmenten te voorschijn zijn gekomen, waarin gedeeltelijk baksteen verwerkt was. Vermeulen vermoedt, dat deze afkomstig zijn van een in 937 te Deventer gebouwde kerk! De afmetingen der gevonden bakstenen bedroegen $28 \times 14 \times 7$ cm. Dit vermoeden nu, kan niet juist zijn; hetgeen aan Vermeulen te verontschuldigen is. Hem waren, toen hij zijn boek schreef, nog niet de publicaties van Ter Kuile en anderen bekend over de oudste baksteenformaten⁶. Wel waarschuwde hij zelf reeds voor het gevaar conclusies te trekken uit baksteenformaten. Ik meen echter dat men de vereiste voorzichtigheid in acht neemt door, aan de hand der ons thans ter beschikking staande gegevens, te stellen, dat aan de oudste baksteenbouwwerken uitsluitend bakstenen van het grootste formaat van $\pm 30 \times 15 \times 8$ à 9 cm verwerkt zijn. De in Deventer gevonden bakstenen moeten dan ook van een latere verbouwing, en wel uit de 13de eeuw dateren. Toen begon de baksteen reeds een gezocht handelsartikel te worden, en was het voor de steenbakkers voordelig de maat der bakstenen te gaan verkleinen, waarmede men in de volgende eeuwen steeds verder ging! Trouwens, ook technische redenen hebben tot het voortdurend verkleinen van het formaat genoopt. De kwaliteit werd er beter door⁷.

⁵ E. H. ter Kuile, „De architectuur”, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, Amsterdam 1948, blz. 179 e.v.

E. J. Haslinguis, *Bouwkundige Termen*, Utrecht 1953, blz. 30, 2de kolom.

⁶ E. H. ter Kuile, „Baksteenformaten in Zuid-Holland”, *Oudheidk. Jb.* 4de S. 6 (1937) blz. 96.

E. H. ter Kuile, „Baksteenformaten in Noord-Holland tot het midden van de zestiende eeuw”, *Oudheidk. Jb.* 4de S. 11 (1942) blz. 91.

E. J. Veenstra, „De oudste baksteenproducten in Friesland en de verschillende afmetingen”, *Oudheidk. Jb.* 4de S. 2 (1933) blz. 113.

⁷ In 1285 eist Floris V voor de bouw van zijn kastelen in Noord-Holland grote hoeveelheden bakstenen van

Ter Kuile heeft in een latere publicatie echter ook nog weer de mogelijkheid van enig verband tussen de Romeinse en Middeleeuwse baksteen gesuggereerd, althans wat de vorm betreft⁸. In 1941 zijn n.l. bij opgravingen te Valkenburg (Z.H.) bakstenen gevonden, „die met hun formaat van $46 \times 15 \times 8,5$ cm in breedte en dikte geheel overeenstemmen met Romaanse (dit moet zijn: Romeinse) baksteen”. Over de wijze, waarop deze baksteen vervaardigd is, vermeldt Ter Kuile helaas niets. Wel voegt hij er onmiddellijk aan toe, dat hij dit feit slechts vermeldt, zonder er gevolgtrekkingen uit te willen maken.

Ik meen hierbij allereerst te mogen opmerken, dat men het toeval⁹ en ieder verband met de Romeinse baksteen uitsluitend, toch de mogelijkheid kan veronderstellen, dat de eerste Nederlandse steenbakker b.v. Vitruvius gelezen heeft, of ooit Romeinse bakstenen gezien heeft. Het verschil tussen de Romeinse en Middeleeuwse baksteen zit niet zo zeer in de vorm, als wel in de techniek. De Middeleeuwse baksteen is ruw gevormd, de Romeinse glad, en op de breuk veel homogener van samenstelling. Bovendien was het technisch zelfs niet mogelijk uit onze klei bakstenen van een halve meter lengte te fabriceren. Ik kom hier straks nog op terug. Het lijkt mij dan ook bij voorbaat uitgesloten, dat de in Valkenburg (Z.H.) gevonden grote bakstenen niet van Romeinse oorsprong zouden zijn. Vergist Ter Kuile zich ook niet met de door hem genoemde afmetingen? In het uitvoerige verslag van de Valkenburgse opgravingen vermelden Van Giffen, Brunsting en Van Andel alléén 13de eeuwse bakstenen in afmetingen van $32 \times 16 \times 7\frac{1}{2}$ cm¹⁰.

de Friese kloosters op. Zie E. H. ter Kuile, a.w. in *Oudheidk. Jb.* 1942, blz. 92. Ook dergelijke eisen leidden er toe dat de steenbakkers de bakstenen trachtten te verkleinen.

In de 13de eeuw werden wellicht reeds Friese bakstenen naar de Oostzeelanden geëxporteerd. Zie mijn: „Export van Nederl. baksteen in vroegere eeuwen”, *Econ. Hist. Jb.* 23 (1947) blz. 88.

⁸ E. H. ter Kuile, a.w. in *Duizend jaar bouwen in Nederland*, blz. 188 e.v.

⁹ E. D. v. Wijngaarden, *Uit de Historie der baksteen- en dakpannenindustrie*, Arnhem (1923) blz. 49 vermeldt terecht dat in de Romeinse tijd baksteen in de meest uiteenlopende vormen en afmetingen vervaardigd werd.

¹⁰ 25ste, 26ste, 27ste en 28ste Jaarverslag van de Vereeniging van Terpenonderzoek over de verenigingsjaren 1 Mei 1940 t/m 30 April 1944. Groningen z.j. blz. 96, 192, 251.

Tenslotte heeft ook Haslinghuis gemeend in zijn onlangs verschenen Woordenboek te moeten opmerken dat een aanknopng van de Middeleeuwse baksteenbouw bij het Romeinse bedrijf zeer aannemelijk te achten is¹¹. Ook aan hem is blijkbaar het grote verschil tussen de Romeinse en Middeleeuwse baksteen ontgaan. Overigens kan men zich afvragen, hoe men het algeheel ontbreken van baksteenbouwwerken gedurende vele eeuwen vóór de 12de eeuw moet verklaren, indien men aan een verband tussen de Middeleeuwse en Romeinse baksteen wil blijven vasthouden.

Na het bovenstaande kan echter wel een tweede conclusie, waartoe Vermeulen kwam, grotendeels onderschreven worden; n.l. „dat tegen het midden van de 12de eeuw de baksteen-architectuur het eerst weer opleefde in Friesland”. Het ware alleen juister geweest, zoals hiervóór betoogd, indien het woordje „weer” was weggelaten; terwijl thans allereerst nog dient te worden nagegaan waarom juist in Friesland onze eerste Middeleeuwse baksteen gezocht zal moeten worden.

Vermeulen heeft ook nog weer eens gewezen op de omstandigheid, dat onze baksteenarchitectuur van origine een echt regionale boerenkunst is: „Een volkskunst, een inheems handwerk, als het ware; en het is stellig geen toeval, dat de verbreiding dezer, naar wezen zo veel eenvoudiger, bouwwijze hier samenhangt met de verbreiding der orden van Citaux en Prémontré.” Reeds in de 9de eeuw op Ameland, en in de 10de eeuw te Egmond stichtten de Benedictijnen hun eerste kloosters in ons land; spoedig gevolgd door de St. Paulus Abdij te Utrecht, een klooster te Foswerd e.a. In 1113 werd het klooster Oostbroek bij Utrecht opgericht; ± 1130 het Odulphusklooster te Stavoren; in 1163 een klooster te Hallum. Vóór 1165 staat de stichting vast van het eerste klooster der Cisterciënsers in ons land, n.l. het Klooster Klaarkamp bij Rinsumageest, 1191 Bloemkamp bij Bolsward, 1192 Aduard bij Groningen. De Premonstratensers vestigden zich kort na 1163 te Dokkum, en spoedig daarna bij Oudkerk in Tietjerksteradeel¹².

Nu is het merkwaardig dat in de 12de eeuw in Friesland (en wat later in Groningen) een openhopping van kloosters te vinden was; dit in

¹¹ E. J. Haslinghuis, a.w. blz. 27, 2de kolom.

¹² R. R. Post, *Middeleeuwen*, in *Geschied. v. Nederland*, deel I, Amsterdam 1935, blz. 267 e.v.

tegenstelling tot de rest van ons land, waar de eerste kloosters verspreid voorkwamen.

Een tweede merkwaardigheid is, dat in Friesland de kloosters juist op de jonge zeekleigronden gevestigd waren; terwijl vrijwel alle andere oudste kloosters in ons land gevestigd waren op de zandgronden; derhalve in de onmiddellijke nabijheid van bossen, waaruit timmerhout te halen was.

Een derde merkwaardigheid is gelegen in het feit, dat alleen in Friesland zo'n opeenhoping van vroege baksteenbouwwerken te vinden was; m.a.w. dat alleen dáár de baksteen in korte tijd een populair bouwmetaal geworden was.

De eerste monniken, die in Friesland aankwamen, zullen wel vreemd hebben opgekeken. Geen bouwmetaal te bekennen. Toch moesten zij bouwen. Alles van tufsteen of hout optrekken, dat van elders moest worden aangevoerd, werd te kostbaar. Het lijkt mij nu zeer voor de hand liggend, dat deze monniken begonnen zijn proeven te nemen met onze jonge Friese zeeklei, om hiervan stenen te bakken. Ongetwijfeld zullen zij op dit idee zijn gekomen, doordat zij b.v. Romeinse baksteenbouwwerken kenden. Al spoedig moeten zij bemerkt hebben, dat klei en klimaat hier zeer speciale eisen stelden. Men kreeg dan ook in het begin een massa puin, hetgeen zou kunnen verklaren, waarom men de oudste baksteen vaak als puin verwerkt in onze oudste kerken gevonden heeft. Noodgedwongen zijn zij toen gaan zoeken naar een andere fabricagemethode.

Het grote verschil tussen de Middeleeuwse en de Romeinse baksteen is dan ook gelegen in de gebruikte grondstof. De Romeinen meenden dat baksteen alléén gefabriceerd kon worden van speciale leemsoorten, zoals reeds Vitruvius voorschreef¹³. Onze Middeleeuwers gebruikten zeer jonge kleisoorten. Oudere leemsoorten kunnen gemakkelijker en met name veel droger verwerkt worden dan jonge rivier- en zeeklei; het was daarmee goed mogelijk — zoals de Romeinen deden — stenen van groot formaat, doch van slechts enkele centimeters dikte te vervaardigen. Door de Middeleeuwse baksteen werd nu bewezen, dat men zelfs een goed bruikbaar bouw-

metaal kon vervaardigen van een zo jonge klei, als de Friese zeeklei was. Dit bracht echter met zich mede, dat men een kleiner en vooral ook dikker formaat stenen moest vormen. De jonge klei laat zich alleen verwerken door er veel water aan toe te voegen, hetgeen, tezamen met het hoge humusgehalte — inhaerent aan jonge klei — bij het drogen en bakken een aanzienlijke krimp meebracht. Er bestond dus een technische noodzaak (nog versterkt door het vochtige klimaat) voor de Middeleeuwse bakstenen ook geheel andere afmetingen aan te houden. En zelfs bij het kleiner worden der bakstenen bleef deze Middeleeuwse verhouding tussen lengte, breedte en dikte ongeveer gehandhaafd.

De Middeleeuwse baksteen had derhalve niets met haar Romeinse voorgangster te maken. De waarde van de ontdekking van de Middeleeuwse baksteen ligt dan ook niet zozeer in de herontdekking van de baksteen zelf, als wel in het feit dat men een techniek ontdekte, om van een grondstof, waarvan men tevoren de onbruikbaarheid voorop stelde, en in een ongunstig klimaat, een bruikbaar bouwmetaal te vervaardigen.

Hieruit valt ook de plotselinge zeer snelle en ruime verspreiding in ons land van de Middeleeuwse baksteen te verklaren. Zij was — populair gezegd — de voorloper van het befaamde ei van Columbus.

Dat het nu juist de monniken geweest zijn, die de baksteen in Friesland hebben uitgevonden en voor de verspreiding ervan gezorgd hebben, is naar mijn mening bovendien aan te tonen uit een omstandigheid, waaraan tot nog toe weinig aandacht geschonken is. Het valt n.l. op dat de oudste baksteen in ons land, en zelfs over onze grenzen, steeds van vrijwel hetzelfde formaat is. Verschillen van 1 à 2 cm kunnen gemakkelijk veroorzaakt zijn door verschil in krimp der gebruikte kleisoorten. Men zal dit vrijwel uniforme formaat moeilijk door het toeval kunnen verklaren, doch wel door een centraal uitgangspunt en een centrale leiding. Hiervoor is géén meer voor de hand liggende instelling aan te wijzen dan een zo internationaal instituut als een kloosterorde was. De ervaringen bij de fabricage en verwerking der baksteen opgedaan, konden in zeer korte tijd, door het voortdurend onderlinge contact der kloosters, zowel in eigen land als over onze grenzen, bekend worden gemaakt.

De eerste Cisterciënsers en Premonstratensers kwamen in Friesland, zoals reeds opgemerkt, omstreeks 1163. De oudste tot dusverre in Friesland gevonden bakstenen zijn afkomstig van het eer-

¹³ Vitruvius, *De Architectura*, II, 3.

Heden ten dage doet zich nog een enigszins analoog geval voor. Holle bouwstenen fabriceert men van bepaalde leemsoorten. Men zoekt momenteel vlijtig naar een methode deze ook van onze jonge kleien te gaan vervaardigen. Zou dit lukken, dan kan men terecht van een uitvinding spreken.

ste Cisterciënserklooster Klaarkamp¹⁴. Bij opgravingen ter plaatse van dit vóór 1165 (Glazema dateert kort vóór 1163) gestichte klooster zijn n.l. uit de fundamenten baksteen en baksteenpuin te voorschijn gekomen, waarvan Prof. Van Giffen mij in 1950 mededeelde dat dit tot dan toe de oudste baksteenvondst in het noorden van ons land was geweest. Doch dan moeten ook alle Middeleeuwse baksteenbouwwerken in ons land van ná 1165 dateren; waarmede nogmaals is aangetoond dat de 11de en vroeg 12de eeuwse theorieën van Ter Kuile en Vermeulen niet houdbaar zijn.

Aan welke kloosterorde nu de uitvinderseer in deze toekomst, is echter een tweede kwestie. Alvorens hierop te kunnen antwoorden dient eerst nog te worden uitgemaakt, of de Middeleeuwse baksteen inderdaad in Friesland werd uitgevonden, of in Friesland van elders, waar ook zeer jonge kleisoorten voorkwamen, voor het eerst in ons land werd geïntroduceerd.

Buiten onze landsgrenzen, met name in Noord-West-Duitsland en in de Oostzeelanden bestaan eveneens een aantal 12de eeuwse bouwwerken, waaraan Middeleeuwse baksteen, in de betekenis, zoals hierboven uiteengezet, is verwerkt. Ook in deze streken waren reeds zeer vroeg Benedictijner-kloosters gevestigd, terwijl de Cisterciënsers en Premonstratensers hier zelfs nog iets eerder hun eerste kloosters stichtten dan in Friesland. Deze monniken bouwden mee aan vele 12de eeuwse kerken. Haslinghuis noemt als oudste kerken, waaraan Middeleeuwse bakstenen te vinden zijn o.m. de Kloosterkerk te Jerichow 1130 (?), de Dom van Havelberg ± 1150, de kerken van Segeborg, vóór 1140, Sleswijk 1155 (?), Ratzeburg 1143, enz. Stiehl daarentegen, noemt als stichtingsdatum van de kerk te Jerichow: ná 1207; terwijl hij de overige door Haslinghuis genoemde kerken in het geheel niet vermeldt. Volgens Stiehl moeten als oudste bouwwerken, waaraan bakstenen verwerkt zijn, beschouwd worden: de Dom te Brandenburg 1165 en de St. Kunigonda te Borna. Daarop volgen: de St. Jan te Verden (?) en de Dom te Lübeck 1173 of 1174; alsmede een gesloten groepje van Romaanse kerken in Beyeren: de Premonstraten-

ser kerk te Thierhaupten, vóór 1170 (?), de St. Martin in Freising, torens van de Dom te Moosburg, en de St. Pieter te Augsburg ± 1182. In tegenstelling tot Haslinghuis dateert Stiehl het begin van de Duitse Middeleeuwse baksteenbouw dus op ± 1165; hetzelfde tijdstip, waarop de eerste bakstenen aan het klooster Klaarkamp verwerkt werden¹⁵.

De bakstenen te Klaarkamp werden gevonden in de fundamenten van het reeds lang verdwenen klooster. Van de Duitse kerken staat echter nog in het geheel niet vast, of de bakstenen er ook van het begin af aan verwerkt zijn. Bakstenen gewelven, zoals die van de kerk te Segeborg, met welks bouw — volgens Haslinghuis — vóór 1140 begonnen werd, kunnen ook van tientallen jaren later dateren. Kerkenbouw was vroeger geen kwestie van maanden zoals thans, doch van tientallen van jaren. En ook herstellingen kwamen veelvuldig voor. In zoverre kan de Middeleeuwse baksteen evengoed in Friesland zijn uitgevonden en zich naar Duitsland verspreid hebben, als omgekeerd. Alle data zijn echter nog te onzeker om hieruit een definitieve conclusie te trekken.

Het probleem wordt verder nog bemoeilijkt doordat er geen architectonische aanknopingspunten te vinden zijn. De Friese dorpskerkjes hebben niets met de architectuur van de grote Domkerken in Duitsland te maken, terwijl bovendien het dateren aan de hand van architectonische bijzonderheden vele gevaren met zich meebrengt. Wij zagen b.v. reeds dat de Romaanse Friese dorpskerkjes welke Vermeulen op grond van bepaalde architectonische details als vroeg 12de eeuwse bouwwerken meende te kunnen beschouwen, door latere onderzoekers als laat 12de of vroeg 13de eeuwse bouwwerken worden beschouwd. Het probleem draait om dateringsverschillen van slechts enkele tientallen jaren; en het vrijwel geheel ontbreken van schriftelijke bewijsstukken uit die tijd, maakt de oplossing van dit probleem bijzonder moeilijk.

Stiehl heeft echter ook de aandacht gevestigd op de vroeg 12de eeuwse Lombardijse baksteenbouw. In de loop van de 11de eeuw was men in Noord-Italië weer begonnen bakstenen te maken, en had zich een, nog onder Byzantijnse invloeden staande, baksteenarchitectuur ontwikkeld. Deze Lombardijse bakstenen werden echter nog

¹⁴ R. Glazema, „Het onderzoek van Middeleeuwse Kerken met de Spade”, *Oudheidk. Bodemonderzoek in Nederland*, Meppel 1947, blz. 391 e.v. Waarom volgens Haslinghuis de baksteen van Klaarkamp van ná 1165 moeten dateren, is mij niet duidelijk.

¹⁵ Otto Stiehl, „Backsteinbau”, in: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, herausg. v. Otto Schmitt. Band I, Stuttgart 1937, kol. 1345 e.v.

volgens een geheel andere techniek gevormd dan onze Middeleeuwse bakstenen, hetgeen — evenals bij de Romeinse bakstenen — op een totaal andere en een veel gemakkelijker bewerkbare grondstof wijst dan de zeer jonge zeekei, welke zowel in Friesland als in Noord-West Duitsland en in de Oostzeelanden te vinden was. Stiehl meent een duidelijke Italiaanse invloed te bespeuren in de architectuur van vele Noord-Duitse kerken. Met Beieren, Noord-Duitsland en de Oostzeelanden onderhield Lombardije in die tijd een levendig handelsverkeer. De baksteen zou dan ook, volgens Stiehl, een Noord-Italiaanse uitvinding zijn. Stiehl meent dan verder dat ook het formaat van onze Middeleeuwse baksteen aan Lombardije ontleend is¹⁶.

Men kan met Stiehl onmiddellijk erkennen dat de Middeleeuwse monniken in Noord-West Europa het idee om stenen te gaan bakken, aan Lombardije kunnen hebben ontleend; evengoed als zij op dit idee gekomen kunnen zijn door het zien van Romeinse bakstenen. Doch de techniek van onze Middeleeuwse baksteen was — het zij nogmaals herhaald — noodzakelijkerwijze geheel anders. Dat het formaat van onze Middeleeuwse baksteen is afgekeken van de Lombardijse bakstenen, komt Stiehl in zijn betoog van architectonische verwantschap tussen sommige Noord-Duitse bouwwerken en die van Noord-Italië zeer goed van pas. Doch dit architectonische betoog wordt er niet minder door, indien men de baksteenformaten er buiten houdt. M.i. zou de Noord-West-Europese Middeleeuwse baksteen de Lombardijnen wel eens tot eenzelfde uniform formaat kunnen hebben gebracht! Het zou echter te veel plaatsruimte vergen hierop thans dieper in te gaan.

Wij zijn na dit alles nog steeds niet gekomen tot de beantwoording van de vraag, aan welke kloosterorde de uitvinderseer toekomt. Zelfs hebben wij nog geen antwoord kunnen vinden op de vraag of de Middeleeuwse baksteen in Friesland ofwel in Noord-West-Duitsland of in de Oostzeelanden is uitgevonden. Wat deze laatste vraag nog betreft: er zal nog veel onderzocht dienen te worden, vóórdat ooit zal worden uitgemaakt, waar precies de eerste Middeleeuwse

baksteen van jonge zeekei vervaardigd werd. Tot zolang moeten wij hierop dus het antwoord schuldig blijven.

Zou men ook in de toekomst de eerste Middeleeuwse baksteen op $\pm$ 1165 blijven dateren, dan komt de uitvinderseer, hetzij in Friesland hetzij in Duitsland zeer waarschijnlijk aan de Cisterciënsers of Premonstratensers toe. Indien echter ooit (hetgeen ik niet verwacht) het gebruik van Middeleeuwse baksteen zou kunnen worden aangetoond in de eerste helft van de 12de eeuw, dan dient aan de Benedictijnen de eer te worden gelaten. De bakstenen in de reeds vermelde toren te Ermelo zouden dan — gezien het geringe aantal — door Benedictijnen vanuit Friesland kunnen zijn aangevoerd.

Rest mij tenslotte nog terug te komen op de 12de eeuwse Galbert. Galbert was een notaris in Brugge, die op hoge leeftijd de gebeurtenissen meemaakte, welke plaats vonden bij de moord op Karel de Goede in 1127 te Brugge, en welke hij kort daarna op schrift stelde. Ter Kuile deelt nu mede dat, volgens Galbert, de kerk van St. Donatiaan reeds vroeger (olim) voorzien was van een dak „van aarden potten en bakstenen” (ex ollis et lateribus); hiermede is dus bewezen, aldus Ter Kuile, dat lang voor 1127 bakstenen in Brugge bekend waren, zodat het redelijk is aan te nemen, dat deze ook in de 11de eeuw in Zuid-Holland in gebruik waren. Het lijkt mij nuttig de betreffende passage uit Galberts verhaal hier te laten volgen:

„Stabat autem ecclesia beati Donatiani aedificata in rotundum et altum, contacta fictitio opere, ollis et lateribus cacuminata, nam olim tegumen ecclesiae lignorum compositione astruebatur.

... Quippe ignis dispendio omnis lignorum materies consumpta est olim, et ideo contra ignis molestiam lapideum et tale opus confinixerant ex ollis et lateribus, quod elementum igneum exurere non potuisset”¹⁷.

De vraag is nu allereerst wat Galbert met „olla et later” precies bedoelde.

Ter Kuile meende dit te moeten vertalen door: aarden pot en baksteen. Prof. Ter Kuile was zo vriendelijk mij te laten weten, dat hij aldus vertaalde, omdat ook de Romeinen gewoon waren hun gewelven vol te stoppen met potten. Zo noemt men het gewelf van het Mausoleum van St. Helena bij Rome, vanwege de vele potten in

¹⁶ Otto Stiehl, „Backstein”, in *Reallexikon* enz. kol. 1340 e.v. De juistheid van Stiehls theorie, dat de oudste Middeleeuwse baksteen van kleiner formaat was, en dat deze pas later tot het formaat van $\pm$ 30 × 15 × 8 à 9 cm is uitgegroeid, meen ik te moeten betwijfelen.

¹⁷ H. Pirenne, *Histoire du Meurtre de Charles le Bon, par Galbert de Bruges*, Paris 1891, blz. 60.

het gewelf, de pottentoren (torre pignatarra). Indien men echter aan „olla” de klassieke betekenis van pot toekent, kan men hier m.i. „later” niet door baksteen vertalen, doch dient men veeleer te denken aan een — eveneens klassiek! — ongebakken kleiproduct. Dan zou „ollis et lateribus” dus betekenen: een gewelf geconstrueerd van potten en verharde klei. En dit wordt nog waarschijnlijker, als men in plaats van „fictitio opere” leest: „fictilio opere”; hetgeen dus een kleiconstructie betekent¹⁸. Doch dan is Galberts tekst juist in het geheel geen bewijs voor het gebruik van baksteen te Brugge in de 11de eeuw.

Men kan echter „olla” ook op niet-klassieke wijze door een soort pan vertalen, en dan „later” door baksteen. Aldus de mogelijkheid scheppend Galberts tekst als bewijsstuk voor het baksteen-gebruik in de 11de eeuw aan te halen. Men dient zich dan echter te verdiepen in de vraag, wat Galbert met het woord „olim” bedoelde.

Herman Flesche, aan wie Ter Kuile de passage uit Galberts tekst ontleende, wijst er op, dat de Kerk van St. Donatiaan oorspronkelijk een zeer oude aan de Moeder Gods toegewijde kapel was. Tezamen met het bijbehorende klooster maakte zij een onderdeel uit van het burcht-complex, met welks bouw Graaf Balduin kort na 864 begonnen was, en dat door zijn kleinzoon Graaf Arnulf (918-964) werd voltooid. De hiervoor benodigde bouwmaterialen werden gedeeltelijk gehaald van een elders gelegen vervallen kasteel¹⁹. Het lijkt mij nu zeer wel mogelijk dat Galbert deze 10de eeuwse nieuwbouw op het oog had. Temeer omdat — zoals Flesche ook opmerkt — een kerkbrand voor een graaf in die tijd een welkome aanleiding was om gelden voor het herstel in te zamelen en hiermede dan tevens zijn eigen burcht te vernieuwen. Galberts pannen en bakstenen zouden aldus van sloop afkomstig zijn geweest en moeten dan ongetwijfeld uit de Romeinse, of Romeins-Karolingische tijd gedateerd hebben. Vermeldt niet Lloyd b.v. meerdere laat 11de eeuwse en vroeg 12de eeuwse kastelen en kerken in Engeland, waaraan grote hoeveelheden Romeinse bakstenen verwerkt zijn²⁰.

¹⁸ „Lapideum et tale opus” zou ik dan willen vertalen door: zo'n keiharde constructie!

¹⁹ H. Flesche, in *Belgische Kunstdenkmäler*, herausg. v. Paul Clemen, Band I, München 1923, blz. 86-87.

²⁰ Nath. Lloyd, *A history of English Brickwork*,

Vindt men deze „olim”-uitleg te gezocht, en wil men niet verder teruggaan dan tot de 11de eeuw, dan moge ik er op wijzen, dat Galbert het dak van pannen en bakstenen zeer nadrukkelijk als iets heel bijzonders vermeldt. Dit blijkt duidelijk uit de woorden „fictitio opere”, een vernuftig werkstuk, waarin het onklassieke „fictitius” m.i. stamverwant is met het even later volgende „confinxerant”. Bovendien is Galberts geschrift geen beschrijving van de stad Brugge, doch — zoals reeds vermeld — een verhaal van een bepaalde gebeurtenis, waarin toevallig ook de Kerk van St. Donatiaan betrokken werd. Op Galbert had het gewelf van de kerk echter zo'n indruk gemaakt, dat hij meende dit uitvoerig te moeten beschrijven. En verder zij er dan nog op gewezen, dat in geheel Vlaanderen — althans naar mijn weten — nergens 11de eeuwse bakstenen gevonden zijn. Dit uitzonderlijke baksteenexperiment voor de St. Donatianskerk is dus kennelijk een slechts éénmaal voorkomende gebeurtenis geweest. Men kan dan m.i. bezwaarlijk concluderen dat een dergelijke singuliere productie van invloed moet zijn geweest op de ontdekking van de Middeleeuwse baksteen in ons land, welke bovendien volgens een geheel nieuwe techniek vervaardigd werd. En evenmin mag men m.i. hierin een aanwijzing zien, zoals Ter Kuile doet, dat in ons land reeds in de 11de eeuw de Middeleeuwse baksteen een gebruikelijk bouw materiaal kan zijn geweest.

Het zou in de toekomst veel misverstanden voorkomen, indien de deskundigen in hun publicaties over de Middeleeuwse bakstenen niet alleen de maten, maar ook het uiterlijk en de samenstelling der stenen zouden willen vermelden. Men weet dan tenminste of men met Romeins-Karolingische of Middeleeuwse bakstenen te doen heeft, hetgeen de mogelijkheid om tot vruchtbare discussies te komen ongetwijfeld zal vergroten.

London-New York 1925, blz. 1 e.v.

G. P. Jones, in *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. II Cambridge 1952 blz. 501 merkt het volgende op: „Bricks (tegulae murales), which were known in the eleventh century, were, for reasons not well understood, almost entirely given up in the centuries following, except in districts poorly supplied with good building stone, such as parts of Languedoc, Flanders, North Germany and Northern Italy”. Op deze onjuiste en misleidende opmerkingen behoeft hier niet te worden ingegaan.

SUMMARY

DATE AND PLACE OF ORIGIN OF OUR MEDIAEVAL BRICK

BY W. J. A. ARNTZ

Arguments for the existence of mediaeval brick in the eleventh century have proved untenable. There is considerable difference in manufacturing technique and shape between the Roman-Carolingian brick and that of the Middle Ages. The invention of mediaeval brick is of value not so much because of the brick itself but rather because it proved that no special kinds of loam were required for the manufacturing of brick, as the Romans thought, but that even very young clay when baked could provide good material for building.

There are several arguments in favour of the theory that the monks in Friesland were the inventors of mediaeval brick, or that they at least introduced brick from North-West-Germany or the Baltic countries into Friesland. The 12th century Lombardic brick was made by means of a totally different process, which was only possible for a loamy material. The data obtained so far do not yet allow of any conclusions with regard to the exact date of the invention, which, however, must not be referred to the period before 1163.

The text of Galbert, dating from 1127, does not provide evidence that the mediaeval brick was known in the 11th century.

It is important that publications should mention not only the size, but also the appearance and structure of the oldest bricks, thus enabling a marked distinction to be made between the Roman-Carolingian, the Lombardic and the totally different North-West-European mediaeval products.

BOEKBESPREKINGEN

Dr. D. A. Wittop Koning. Nederlandse Vijzels. Uitgeverij Davo, Deventer 1953, prijs f 12.50.

De minnaars van het gebruiksvoorwerp de vijzel zullen met blijdschap het fraai uitgegeven boek „Nederlandse Vijzels”, geïllustreerd met 45 goede afbeeldingen begroeten. Voor de insider is de schrijver over dit onderwerp geen onbekende; verschillende artikelen in tijdschriften over vijzels zijn reeds van hem verschenen, alvorens Dr. Wittop Koning er toe overging een samenvattend boek, dat uitvoerige gegevens bevat, het licht te doen zien, waarin de Nederlandse vijzels (zowel die in Noord- als in Zuid-Nederland) worden behandeld, van het einde van de 15de tot in de 2de helft van de 18de eeuw.

De hoofdstukken zijn achtereenvolgens gewijd aan: „Toepassing”, „Materiaal”, „Vorm”, „Versiering” en „Het Gieten en de Gieters”; in alfabetische volgorde naar de stad worden in dit gedeelte de gieters, voorzien van een korte levensbeschrijving vermeld en de aan de auteur bekende vijzels besproken.

Daar zoveel mogelijk van elke vijzel opschrift, ornament, afmetingen en huidige eigenaar is aangegeven, kan op eenvoudige wijze worden nagegaan, of een bepaalde vijzel — verschillende

komen in meer exemplaren voor — wordt vermeld.

De opschriften, onderverdeeld naar hun betekenis, volgen in hoofdstuk VII, verschillende inhoudsopgaven besluiten het boek. Uit een genealogische tabel blijkt, dat enkele van de voornaamste geelgieters zoals b.v. Hatiseren, Wilkes en Wegewart in familierelatie tot elkaar stonden. Dit had tot gevolg, dat versieringsmotieven (blz. 28) van het ene atelier naar het andere overgingen. Op klokken, die veelal in dezelfde werkplaatsen werden vervaardigd, ontmoeten wij eveneens dezelfde decoraties, zoals de schrijver terecht opmerkt. Voor tal van geelgieters zal het klokken- of kanonlopen gieten hoofdzakelijk zijn geweest, terwijl het vervaardigen van vijzels op de tweede plaats zal zijn gekomen. Een m.i. belangrijke vraag, die de schrijver nauwelijks aanroert, is of de personen wier naam op de vijzels voorkomen, alleen gieters zijn geweest of dat deze ook de vorm, het ornament en de dikwijls prachtige dolfijnoren hebben ontworpen en gemodelleerd. Een afdoend antwoord hierop kan op het ogenblik, bij gebrek aan voldoende gegevens over de werkwijze van de gieters in de 16de en 17de eeuw niet worden gegeven. Wel is dit mogelijk ten aanzien van de versierings-

motieven; deze gaan naar mijn mening, behoudens een enkele uitzondering, terug op ornamentprenten. Reeds L. Planiscig wees er op dat b.v. de figuur van de H. Sebastiaan op de vijzel door Hatiseren (thans Gemeentemuseum, Den Haag) is ontleend aan een prent door de Meester E. S. (*Katalog Sammlung Figdor*, V. Teil, Wien 1930). Men vergeet in onze tijd maar te licht, dat ornamentprenten op bijna elk atelier aanwezig waren en veelvuldig werden gebruikt, vooral door hen, die voorwerpen moesten versieren met figurale of ornamentale motieven. Tal van voorstellingen, b.v. op zilveren schalen, bakers, enz. vinden wij op prenten terug. Naar mijn oordeel gaan de beide friezen op een vijzel door Willem Wegewart de Oude (afb. 16) uit 1596 terug op prenten uit de 1ste helft van de 16de eeuw. Ditzelfde geldt voor het bovenste fries van een vijzel door Hendrick ter Horst uit 1660) (afb. 23) in het Stedelijk Museum De Lakenhal te Leiden. Het onderste fries van deze zelfde vijzel, een drijfjacht voorstellende, moet daarentegen, in verband met de stijl, in de 17de eeuw zijn ontstaan. (Jachtaferelen waren in die tijd zeer geliefd; herhaaldelijk treffen wij ze aan, b.v. op zilveren avondmaalsbakers. Een combinatie als deze verwacht men niet van een kunstenaar, doch eerder van iemand die dankbaar gebruik makend van deze in het atelier aanwezige versieringsmotieven het vijzellichaam hiermee vult).

Het is mij gelukt het voorbeeld terug te vinden voor de voorstelling met vechtende Grieken (op een cartouche staat in spiegelschrift *Helenaë*) op een vijzel (gedat. 1580) in het Stedelijk Museum (bruikleen Rijksmuseum G. M. Kan, afb. 3). Dit tafereel is twee maal op de romp tussen de oren aangebracht. Het is ontleend aan een kopergravure (h. 2,5 cm) door de bekende Duitse kunstenaar Sebald Beham (1500-1550). Bij vergelijking blijkt, dat de voorstelling het spiegelbeeld is van de prent; links op een langwerpige cartouche staat *Raptus* en rechts *Helenaë*. Op de vijzel bevindt zich een langwerpige streep, waarop *Helenaë* in spiegelbeeld is te lezen; op een tweede had *Raptus* moeten staan, doch deze is blanco. Ook was de voorstelling te groot om

tussen de oren te worden aangebracht. Hoogstwaarschijnlijk hierom is het belangrijkste gebeuren, nl. de ontvoering van Helena, niet afgebeeld. Het is denkbaar, dat de modelleur, die het tafereel maakte, de betekenis hiervan niet kende; wellicht heeft hij om deze reden het woord „Raptus” weggelaten. Liever zou ik de gieter van deze vijzel te Zutphen in de omgeving van Hatiseren of Deventer willen zoeken dan in Vlaanderen zoals de schrijver veronderstelt.

Door systematisch de ornamentprenten te bezien, kunnen naar ik geloof, nog meer versieringsmotieven op vijzels geïdentificeerd worden.

Het boek van Dr. Wittop Koning is niet alleen een grote aanwinst voor de kennis van de vijzel, doch het geeft ons ook een overzicht van de geelgieters en hun voortbrengselen. Hierdoor is onze kennis van deze tak van kunst in hoge mate vermeerderd.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

LEIDEN, *Rijksmuseum voor de geschiedenis der natuurwetenschappen*. Descriptive catalogue of the Huygens collection in the Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen by C. A. Crommelin, 1949, geïllustreerd. Prijs f 1.—.

Als mededeling no. 70 van bovenstaand museum is van de hand van Dr. C. A. Crommelin deze beschrijvende catalogus uitgekomen, welke in het Engels gestelde bijdrage tot vreugde stemt niet alleen met het oog op de buitenlandse bezoekers doch ook omdat deze wetenschappelijke uitgave, thans een brede lezerskring kan bereiken. Want dit is niet een catalogus in de gewone zin van het woord; veeleer kan dit boekwerkje, dat naast de beschrijving van de objecten ook tal van bijzonderheden omtrent de maker en het ontstaan en gebruik der instrumenten bevat, beschouwd worden als een belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de instrumenten zoals de uurwerken, het planetarium, de lenzen en telescopen, welke deel uitmaken van de Huygens collectie, en waartoe ook de portretten, medailles en manuscripten behoren, die tot besluit beschreven worden. Een literatuuropgave vindt men aan het einde van iedere afdeling.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opggericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter

Mr. H. Hardenberg, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Dr. P. Glazema

Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel

Ir. G. M. Leeuwenberg

Dr. R. van Luttervelt

Jhr. Dr. E. D. M. van Nispen tot Sevenaer

Prof. Dr. M. D. Ozinga

Prof. W. A. E. van der Pluym

Jhr. D. C. Röell

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's-Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Het Nederlandse Spoorwegmuseum te Utrecht

D. F. Lunsingh Scheurleer

Een gouden erketen van Christiaan IV van Denemarken

Dr. R. van Luttervelt

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

De monumenten van geschiedenis en kunst te
Elten 41

Mr. J. Belonje

Een gouden ereketen van Christiaan IV van
Denemarken 53

Dr. R. van Luttervelt

Het Nederlandse Spoorwegmuseum te Utrecht 59

D. F. Lunsingh Scheurleer

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 7, AFL. 2 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 5) LEIDEN, 15 MEI 1954

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Voor de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Geider, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. v. Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga.

Voor de Voorlopige Monumentenraad:
Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema
Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Voor „De Museumdag”: D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722

Opgaven voor verandering van adres:
Voor leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburgh 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722

Het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina*

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
De monumenten van geschiedenis en kunst te Elten <i>Mr. J. Belonje</i>	41
Een gouden ereketen van Christiaan IV van Denemarken <i>Dr. R. van Luttervelt</i>	53
Het Nederlandse Spoorwegmuseum te Utrecht <i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	59

BOEKBESPREKINGEN

J. J. F. W. van Agt, Waterland en Omgeving <i>J. Belonje</i>	63
J. Duverger, M. J. Onghena en P. K. van Daalen, Nieuwe Gegevens aangaande XVIIe eeuwse Beeldhouwers in Brabant en Vlaanderen <i>J. S. Witsen Elias</i>	65
Kleurenkleed der Kerken Koninklijk Penningkabinet, Penningen (Medals), Antieke Munten (Ancien Coins)	70
Het Haagse Binnenhof. Rectificatie <i>C. de Wit</i>	71

NIEUWS-BULLETIN

In memoriam:	
Jan Eloy Brom	*73
Prof. Dr. W. Martin	*75
L. J. van Dijk	*77
Restauratie-nieuws	*79
Museum-nieuws	*81
Tentoonstellings-agenda	*81
Mededelingen	*83

DE MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST TE ELTEN

DOOR

MR. J. BELONJE

In verband met het in werking treden op 23 April 1949 van de "Ordinance Nr. 184" der Military Government Gazette in de British zone of Control, houdende het protocol van 22 Maart tevoren van de „Commission de démarcation de la frontière Germano-Neerlandaise" is het gebied van Hoog- en Laag Elten aan het Koninkrijk der Nederlanden toegevoegd. De aldaar gecorrigeerde grensstreek bevat gedeelten van voormalig Gelders- (Graafschap Bergh) en Kleefs (het gericht Heckeren onder Hüthum) territoir alsmede terrein van de vroeger vrije Rijksabdij Elten en van de proosdij Emmerik.

Aangezien er tot dusverre van Nederlandse zijde geen algemeen overzicht verschenen is van de monumenten van geschiedenis en kunst binnen het bovengemelde gecorrigeerde grensgebied moge hierbij een summiere opsomming van het aldaar aangetroffene gegeven worden.*

De oude burcht Uplage of Uplade van Adela en Balderik, waarvan volgens de „Vita Meinwerci Episc. Patherbrunnensis" (edit. F. Tenckhoff, Hannover 1921, cap CXXXII, blz. 66/5) de ligging nabij Elten gezocht moet worden („urbe munitissima iuxta Eliene sita") wordt doorgaans geïdentificeerd met het buurtje de Houberg aan de verlande Rijntak waar in de weg tussen Elten en Lobith eertijds een veer bestaan heeft.

Grondslagen van het adellijke huis *Grundstein*

* Voor een beschrijving van Duitse zijde zie: P. Clemen, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Rees*, Düsseldorf 1892 (Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, II, I), Hochelten blz. 66-78, Niederelten blz. 91.

Daar de monumenten in de streek om Tudderden voor het allergrootste deel in de laatste oorlog zijn vernield of zeer zijn beschadigd, zij voor deze verwezen naar: K. F. Oberaspach u. E. Renard, *Die Kunstdenkmäler des Kreises Heinsberg*, Düsseldorf 1906 (Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, VIII, III). De hier gegeven beschrijving is goed te noemen en meer gedetailleerd dan die van de Kreis Rees.

op het terrein van de hoeve Polshof (zie kaartblad 513 „Zevenaar", schaal 1 : 25.000 en de kaart tgr. blz. 266 in deel XXXVII *Bijdragen en Meded. v. „Gelre"*). Het huis zou in 1340 gesticht zijn door Wilhelm v. Loel en in 1378 vergroot met vergunning van Graaf Adolf van Kleef, voor wie het tot een open huis gemaakt werd. Afgebrand in 1840 (Fig. 1).

Van het adellijke goed *Heshuizen*, een leen van Elten, waaraan het erfschenkersambt der abdij verbonden was, in de middeleeuwen gelegen op het gelijknamige eiland („Heszhushwert"), zijn de grachten gedeeltelijk nog herkenbaar. Thans ligt daar een boerderij van 1754 „in den Haag" of „Hagsche hof" genoemd, ten Zuiden van het stationsemplacement Elten.

Oude vestigingsplaatsen zijn voorts *bet Ri(e)t broek*, thans twee boerderijen, halverwege tussen Hoog-Elten en de Hulzenberg, waaraan het middeleeuwse adellijke geslacht van Redtbroek geheten Die Vaigt zijn naam ontleende en voorts *Schockenwardt*, thans een boerderij, gelegen aan de nieuwe grens, nabij de Rijn (eveneens op een voormalig eiland), waaraan vroeger het erfkamerheersambt van Elten verbonden was.

Noch van het voormalige middeleeuwse St.-Ur-sula-convent (te Laag-Elten), noch van de in 1384 aan de H.H. Blasius en Cornelius gewijde kapel (op het voormalige nieuwe kerkhof te Laag-Elten aan de Molenberg) is de ligging tegenwoordig aanwijsbaar (Fig. 3).

HOOG-ELTEN

Het Benedictinessen-klooster, later vrijwereldlijk Rijksstift van Elten, waarschijnlijk in 963 gesticht, werd in 1811 opgeheven. Op de Eltenberg, waar voorheen om de stiftskerk de abdijgebouwen gerangschikt lagen (volgens de Elten-se stiftsrekening van 1781 waren dit: „t *Salmse huijs*", voorts „t *Blankenheimer huijs*, *Bronkhorster Steede*, *Gruithuis*, 't *Kusters en Koornhuijs*, *Amtshuijs*" en „de *Eltenbergse put*")

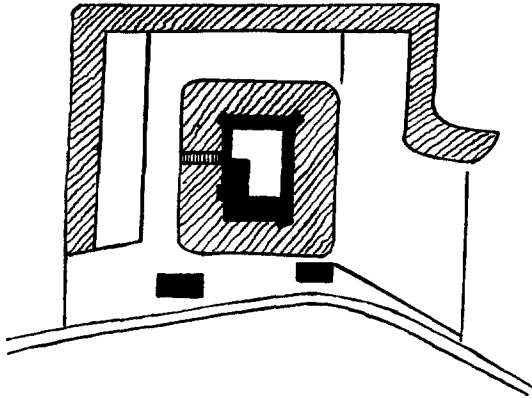

Fig. 1. Situatie van *Grondstein*, ontleend aan de Kleefse kadasterkaart van 1733 (Düsseldorf, Staatsarch: Zevenaer VII, b, 33 fol. 20)

was blijkens oude tekeningen voor een deel begrensd door een hoge stenen muur op de grens der immuniteit, waarvan het geheel, blijkens de kadasterkaart, een langwerpig vierkante vorm gehad moet hebben. De gebouwen van het klooster werden in 1834 voor een gedeelte door de Pruisische staat afgebroken (Fig. 2).

DE KLOOSTERKERK. De voormalige stiftskerk, die op de top van de Eltenberg gelegen is, gewijd aan de H.H. Vitus Martelaar (Modestus en Crescentia), ligt ten W., Z. en N. van een gedeeltelijk nog in gebruik gebleven kerkhof. Een herbouw van een oudere kerk wordt bericht in 1129, waarna de kerk (tezamen met het klooster) in 1585 in brand gestoken werd. Nadat de kerk geruime tijd als ruïne gelegen had, werd gedurende ruim een halve eeuw aan het gedeeltelijke herstel gewerkt (Afb. 1).

Het gebouw bestaat in de eerste plaats uit een zware Romaanse westtoren van vijf verdiepingen, waarvan de onderste overkluisd zijn door ribloze kruisgewelven. De toren brandde, tengevolge van blikseminslag in 1836 geheel uit en de klokken smolten bij die gelegenheid weg. Na een gebrekkig herstel werd de toren gerestaureerd in 1889/90, waarna hij in 1945 door het oorlogsgeweld zwaar geteisterd werd, toen een groot deel van zijn Zuidzijde weggeschoten werd. Het na de oorlog begonnen herstel werd in 1953 voltooid.

De Romaanse kloosterkerk (zie ook Afb. 7 en 9), die vóór de vernieling der XVI^{de} eeuw drie schepen bezat, waarvan het middelste in het einde der XIV^{de} of het begin XV^{de} eeuw verlengd moet zijn, is bij de XVII^{de} eeuwse her-

bouw zodanig verkleind en ingekort, dat slechts drie traveeën zowel van het middenschip als van het Noordelijke zijschip overbleven. Het middenschip verkreeg toen, in plaats van de vroege waarschijnlijk halfronde sluiting, een $\frac{3}{8}$ koor-sluiting (Afb. 2), terwijl het restant van het andere (N.) schip aan zijn O.-zijde een rechte sluiting verkreeg en aan de Westzijde een (verhoogd) portaal (Afb. 3). Een nieuwe herstelling volgde in de perioden 1889/90 en 1894/99. Zwaar getroffen door het oorlogsgeweld in 1945, waarbij het dak practisch werd weggeschoten en het muurwerk op tal van plaatsen ernstig beschadigd werd, ligt dit gebouw thans dringend op restauratie te wachten. Het gebouw bestaat in hoofdzaak uit tufsteen, de middeleeuwse wijzigingen zijn in grote, de XVII^{de} eeuwse in kleine baksteen uitgevoerd.

In de Westelijke buitenmuur van het Noordelijke zijschip bevindt zich een in 1671 verwijde toegangspoort tot het destijds aangebrachte bovengebedde portaal, waarop een gedenksteen is aangebracht ter herinnering aan het toen ondernomen kerkherstel (de inwijding der gehele kerk had 6 jaren later plaats), voorzien van wapen en naam der toenmalige vorstin-abdis Maria Sophia van Salm-Reifferscheidt-Dijck.

Hoofdaltaar met hoge houten, gebeeldhouwde opbouw (barok; drie vleugels; uit de periode van het herstel der kerk XVII c). Het drietal wapenschilden dat boven het centrale vak heeft gestaan is besloten in een hermelijnen mantel; het zijn: in het midden het wapen van de vorstin-abdis Maria Sophia van Salin Reifferscheidt-Dijck († 1674, dit wapen gekroond door de vorstenkroon en achter het schild gekruisd zwaard en kromstaf) en terzijde links dat van de dekanes Maria Francisca van Manderscheidt-Blankenheim en rechts dat van de kosterin Maria Leopoldina, gravin van Oost-Friesland-Rietberg). (Afb. 4).

Het in 1945 zwaar beschadigde *kerkorgel* werd, blijkens de rekening van de abdij, in 1774 door Jacob Courtain vervaardigd; hij leverde tevens de kast met het eenvoudige snijwerk.

Blijkens de stiftsrekening van 1778 bevonden zich destijds in de kerk van Hoog-Elten *beelden* van S.S. Johannes Nepomucenus, Cajetanus, Donatus, Emidius en Franciscus. Thans is nog overgebleven een beeld, volgens de traditie voorstellende S. Machutus, doch meer waarschijnlijk een Madonna met kind of de aartsvader Abraham als verzamelaar der zielen (XII; het hoofd der grootste figuur waarschijnlijk XVI).

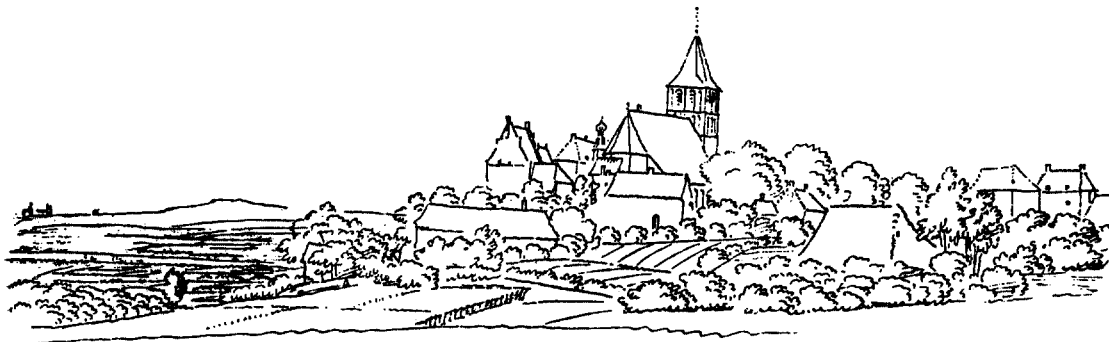

Fig. 2. Hoog-Elten, Het kloostercomplex. Tekening uit 1731 door Corn. Pronck. (Amsterdam, Rijksprentenkabinet IIIde schetsboekje, blz. 64). (Foto Rijksmuseum Amsterdam).

Van de *kerkschat* worden ter plaatse nog bewaard:

een zilveren beeldje van St. Joris met de draak, blijkens opschrift en wapen in émail geschenk van de abdis Lucia van Kerpen (1400-'20);

een reliekhouders van zilver in de vorm van een hoorn (XVIa), blijkens een aangebracht wapentje geschenk van de abdis Veronica v. Reichenstein, † 1544; waarschijnlijk werk van een leerling van Israhel v. Meckenem;

een dergelijke reliekhouders in de vorm van een arm, doch de arm voorzien van een opslag en de vingers van ringen voorzien, het geheel gedragen door kleine beeldjes (XV?);

een dergelijke reliekhouders in de vorm van een kokosnoot met bekroning en voet (XVI A);

een zilveren reliekhouders in de vorm van een cylinder op vier zilveren pooten met een ahangend wapenschild voorzien van het wapen de Sombreff (?) en daardoor mogelijk te dateren einde XIV^{de} eeuw;

een dergelijke reliekhouders maar dan van kristal op zilveren pooten (XIV; de cylinder XI?);

een pectorale van zilver met toepassing van email, versierd met de wapens van Bergh en Van Randenrode (XIV A);

een rond pectorale van zilver, gedeeltelijk verguld en met toepassing van email; met de wapens van Van Bronckhorst en Van Meurs voorzien (omstreeks 1400);

een pectorale in de vorm van een vierpas, waarbinnen de voorstelling van een burcht (XV);

voorts een zestal monstransen of reliekhouders op de wijze van een monstrans opgebouwd of

verbouwd (XV?), alsmede twee miskelken (XV?), een dezer vervormd tot een reliekhouders met een schelp;

een koperen wijwateremmer met schildhoudende figuren (het schild beladen met een T?), waarsch. XV.

Een *koorkap* met appliqué: twee ruitvormige wapenschilden onder een kroon (Van Salm-Reifferscheidt-Bedbur en Von Leiningen), zijnde blijkens deze versiering een geschenk van Maria Sophia Altgräfin van Salm-Reifferscheidt-Bedbur, abdis van Elten, Vreden en Borchorst, † 1674.

In het koor ligt een zandstenen *grafzerk* voor de vorstin-abdis Maria Eugenia van Manderscheidt-Blankenheim, † 1728 met in een vierpasomlijsting haar wapenschild, geplaatst in een hermelijnen mantel, onder een kroon, met de attributen zwaard en kromstaf en daarnaast de bijna volkomen afgesleten *grafzerk* van de abdis Maria Sophia v. Salm-Reifferscheidt, † 1674, van gelen zandsteen.

Buiten de kerk in de Noordmuur gemetseld een *halve grafzerk* met wapenversieringen en fraai Renaissance-ornament voor de vorstin-abdis Magdalena v. Wied-Runckel-Isenburg, † 1572 (121 × 180 cm) en een tweede *zerkfragment* voor Magdalena, gravin v. .... (XVI B.)

Ten N. van de toren buiten de kerk een grote *zerk* voor heer Franciscus Versteegen, † 1556, vicaris en notaris, versierd met een miskelk en op de hoeken medaillons met de tekenen des Evangelisten¹.

¹ Het type van deze zerk komt o.a. te Kalkar voor in het kerkportaal. De steen wordt tegenwoordig benut om als steun te dienen voor de steigers, die geplaatst zijn i.v.m. de toren-restauratie!

DE KLOOSTERGEBOUWEN

In het z.g. *Salmse huis* (plaatselijk genummerd 2; thans Jezuïeten-college) in de O. (voor-)gevel in muurankers

AO 1667 ASFZECZEGZSVR

hetgeen correspondeert met de inscriptie op een daarbij boven de toegang geplaatste gedenksteen van rode zandsteen, waarop behalve het gevierendeelde wapen van Van Salm (hartschild Dijck), gedekt door een kroon: Anna Salome Fürstin / Zu Essen-Custerin-Zur / Elten-Gravin Zu Salm / Reiffers-Scheit 1667. — Het interieur is sterk verbouwd.

In het *Blankenheimer huis* (plaatsel. no. 1) XVIII, thans restaurant (het interieur sterk verbouwd; een groot deel ten N. van het perceel aangebouwd). In de voorgevel restanten van dergelijke muurankers als in het Salmse huis: [MFGZM]BDZEPZV, hetgeen correspondeert met de inscriptie terzijde van de entree op een denkplaat van Baumberger zandsteen, die sterk verweerd is, vertonende een ovaal gevierendeeld wapen van Van Manderscheidt-Blankenheim, waaronder een rest van de inscriptie „Maria Francisca Gravin Zu Manderscheidt Blankenheim Dechantin zu Elten Probstin zu Vreden”.

De *put*, dagtekenende uit de X^{de} eeuw, althans uit de oudste tijden van het klooster werd in 1850 overkoepeld door een nieuw vierkant stenen puthuisje, in hoofdzaak opgetrokken uit puin van de stiftskerk en toen van een misleidend opschrift voorzien, dat de stichting aan M. Drusus toeschreef (!). Dit puthuisje is na de oorlog hersteld. Inwendig als *reservoir* voor het opgehaalde water een rechthoekige sarcofaag zonder deksel, afmetingen 65 × 76 × 202 cm van geelkleurige zandsteen, naar alle waarschijnlijkheid sedert de XVII^{de} eeuw in gebruik en toen weggehaald uit de ruïne van het koor der stiftskerk (X).

Om het „*alte Pastoral*” een aantal stenen *bouwfragmenten*, na 1945 verzameld in en om de stiftskerk, waaronder een brokstuk van de grafsteen voor de abdis Veronica v. Reichenstein, † 1544, een brokstuk van een zerk met op de hoeken kwartierwapenschilden (1477) en een derde fragment, versierd met een miskelk (XIV).

Een *gevelsteen* van Baumberger zandsteen, waarschijnlijk afkomstig uit het huis van Bronckhorst of de „Bronckhorster stede” (zie boven) met het jaartal 1611, bevat het gevierendeelde wapen, onder een kroon en in een omlijsting met motieven naar Hans Vredeman de Vries, van de

vorstin-abdis Agnes van Limburg Stirum (hartschild Wisch); los liggende op de Eltenberg (Afb. 6).

LAAG ELTEN

De R.K. parochiekerk te Laag-Elten, gewijd aan de H. Martinus, die in 1450 op de plaats van een oudere gesticht zou zijn, bestaat uit een toren van 3 verdiepingen en een schip van drie even hoge beuken en een hoofdkoor met de sluiting van 3 zeshoeks zijden. De noordelijke zijbeuk is recht gesloten, doch in de zuidelijke zijbeuk is aan de oostzijde in 1865 een sacristie ingebouwd met op de verdieping een ruimte voor het orgel; hieraan is toen toegevoegd een trap-torentje. De zijbeuken omvatten de toren.

Het gebouw, waarvan de noordmuur nog gedeeltelijk uit tufsteen bestaat, is overigens geheel uit baksteen opgetrokken of daarmee bekleed. Het ligt naar alle zijden vrij op een thans niet meer in gebruik zijnd kerkhof.

Reeds in de XI^{de} eeuw bestond hier een kerk, die in hoofdzaak in 1450 de huidige vorm ontvangen zou kunnen hebben. Hier en daar zijn nog oorspronkelijke venstertraceringen aanwezig.

Het *gebrandschilderde glas* in deze kerk, o.a. vermeld in het MS der Collectie Mr. W. A. Baron van Spaen laLecq bij de Hoge Raad v. Adel te 's-Gravenhage, n°. 204, bl. 378, is geheel verdwenen.

Drie *klokken*, één gegoten door Geert van Wou in 1473, één door S. Hatijser in 1512 en een derde van 1698.

Verguld-zilveren *monstrans* (XVIII).

Verguld-zilveren *miskelk* (XVIII), merken: gekroond hert; gekroond merk (een handboog?) en een gekroonde 6-puntige ster.

Koperen *wijwateremmer* (gedateerd 1725).

Zilveren processie-attributen of broederschapstukken, één met de inscriptie „Theodor H. Scheers 1830”, een ander met de voorstelling van St. Maarten en het jaartal 1810.

Onder de moderne vloer bevinden zich hier en daar oude *grafstenen* (o.a. priesterzerken), terwijl zich aan de buitenzijde tegen het kerkgebouw een tweetal *fragmenten* bevinden van de grote grafsteen met wapens en kwartieren versierd (in de trant van de zerk van heer Fr. Verstegen) voor jonker Wolter van Tengenagell tot Nederelten alsmede (tegen de zuidmuur) de *grafsteen* van Joh. Nepom. Streuff, de laatste ambtman van het stift Elten († 1806), voorzien van zijn wapen in een ovale omlijsting en (tegen het koor) een eenvoudig monumentje voor

Fig. 3. Laag-Elten, Het dorp met Kerk en St. Ursulaklooster. Tekening uit 1731 door Corn. Pronck. (Amsterdam, Rijksprentenkabinet IIde schetsboekje, blz. 61). (Foto Rijksmuseum Amsterdam).

Christine Gravin van Salm-Reifferscheidt-Bedburg, laatste kanonikes van Elten († 1842).

Van de voormalige vestiging der Franciscanen te Laag-Elten aan de Beekstraat (1681; opgeheven 1811; de gebouwen kwamen later aan de gemeente Elten) is het eigenlijke *kloostergebouw* met de kruisgang, geheel gebouwd uit baksteen, welke thans hoofdzakelijk overpleisterd is, in vierkante vorm om een binnenplaats bewaard gebleven (Afb. 8). De aan de zuidzijde aangebouwde kloosterkerk (1681) is in 1953 geheel gesloopt (Afb. 9). Het klooster is inwendig sterk verbouwd en wordt thans door verscheidene particulieren bewoond. Tegen de zuidmuur resten van een ankerjaartal ANO16[81]. De insgelijks uit baksteen opgetrokken eenschepige *kloosterkerk* had aan de westzijde een halsgevel, waarin, boven de toegangspoort een nis met het beeld van St. Franciscus en voorts een eenvoudige raamverdeling (dichtgemetselde ramen) alsmede een $5/_{10}$ gesloten koor. Het koor was stervormig in steen overwelfd en dit was insgelijks het geval bij de vijf traveeën der kerk, die kruiselings overwelfd zijn. Op de kruispunten der gewelfribben eenvoudige zolderrozetten en boven het koor slechts een afwijkende versiering (voorstelling van een hart en drie nagels). De geboorten van de gewelfribben worden geaccentueerd door rechte, eenvoudig geprofileerde kraagstenen. Steunberen tegen de zuidmuur.

Een oude grafsteen, vermoedelijk een priesterzerk (106×143 cm; „mensis may 1508" ?), mogelijk afkomstig uit het voormalige Observantenklooster tussen Emmerik en 's-Heerenberg, is op de hoeken versierd met de tekenen van de Evangelisten.

Het *buis* Kloosterstaat, Noordzijde n°. 58, gebouwd door de ambtman J. N. Streuff, heeft aan de achterzijde in ankers 1787 en een koepelvormige aanbouw, waarin een deur met een eenvoudige Lodewijk XVI-omlijsting. Achter het huis sluit een „Allee" aan; restanten van oude tuinaanleg. Mogelijk heeft hier voorheen het adellijke huis te Neder-Elten gelegen.

Het vierkante hoekhuis, het z.g. *Posthuis*, aan de Markt en Kloosterstraat (Zuidzijde), XVIII, draagt, hoewel verbouwd, nog sporen van de oude bestemming. Boven de voorgevel leest men: „Logement Het Oude Posthuis By Th. Goris". Oude deur- en raamomlijstingen.

In de boerderij „*Klein Voorthuizen*" (vanouds waarschijnlijk een gedeelte van de reeds in 970 genoemde, aan de overzijde van de Wildt gelegen hof of curtis Voorthuizen) aan de zijde van de Wildt een gevelsteen met het jaartal 1846 en een eenvoudige krulversiering.

Op *de Proosdij*, thans boerenhuis, enig oud muurwerk. Waarschijnlijk stond hier vroeger een gelijknamig huis, de proosdij van Emmerik, als centrum van het z.g. „Praestijns territorium".

Het zeshoekige *jachthuis Bergwick* in het bos op de Eltenberg, dat door de vorstin-abdis Maria Francisca van Manderscheidt-Blanckenheim (1674-1708) gebouwd zou zijn, is in latere tijd ingrijpend hersteld.

Te Laag-Elten zijn verschillende *oude woonhuizen* met muurankers in de voorgevel voorzien, te weten één in de Zandstraat (A. 1739); drie in de Smidsstraat (1788, 1791 en 1735), twee in de Bergstraat (1770 en 1792), één op de Markt (1734), één in de Kloosterstraat (1719) en één in de Streuffstraat (1750).

De z.g. *molen van Hoog-Elten* (korenmolen) is een bakstenen gebouw (XVIII^d), die van *Laag-Elten* is buiten gebruik en in staat van verval.

In de *collectie* van de burgemeester Th. F. H. M. Baron Lochner von Hüttenbach, Kloosterstraat te Laag-Elten, bevindt zich een geschilderd portret op paneel (17 × 21 cm) van de vorstin-abdis van Elten en Vreden Maria Francisca van

Manderscheidt-Blankenheim († 1784); voorts een pastelportret van jkvr. Maria van der Renne (38 × 49 cm) door T. Bohres en een olieverfschilderij, gemerkt „H. Greuter fecit 1804”, voorstellende de Eltenberg uit het Z. gezien, met voorterrein (120 × 90 cm).

In de *collectie* van Dr. W. Goebel te Laag-Elten bevindt zich een bronzen deurklopper, afkomstig van de abdij (XVI?).

SUMMARY

THE MONUMENTS OF HISTORY AND ART AT ELTEN

BY J. BELONJE

The article gives a survey of the monuments which were added to the kingdom of the Netherlands when the "Ordinance nr. 184" of the Military Government Gazette in the British Zone of Control became operative. It contained the protocol of the preceding March 22nd, of the "Commission de démarcation de la frontière Germano-Neerlandaise" in the territory of Upper and Lower Elten.

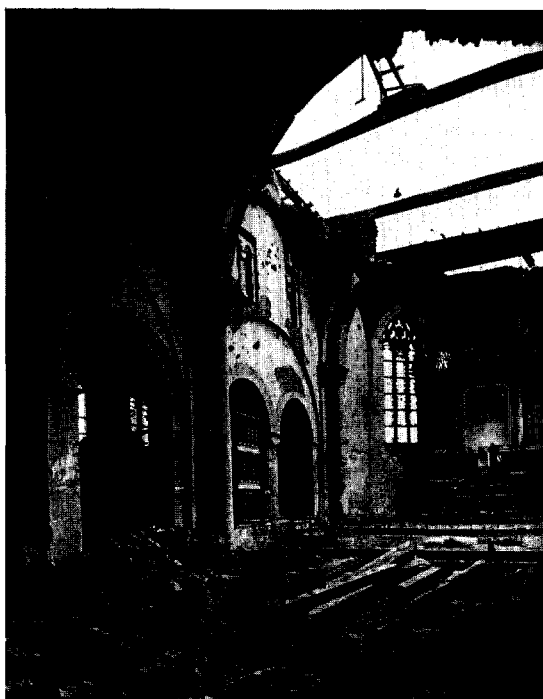

MONUMENTEN TE ELTEN

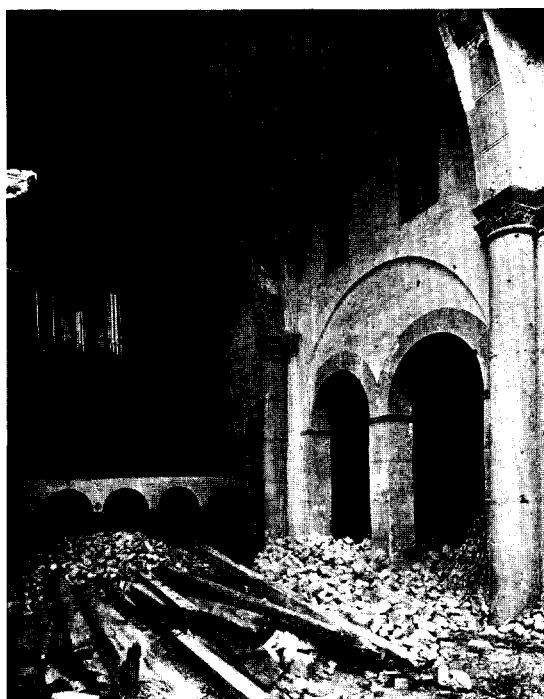

Afb. 1. Hoog Elten. Kloosterkerk. (Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg.)

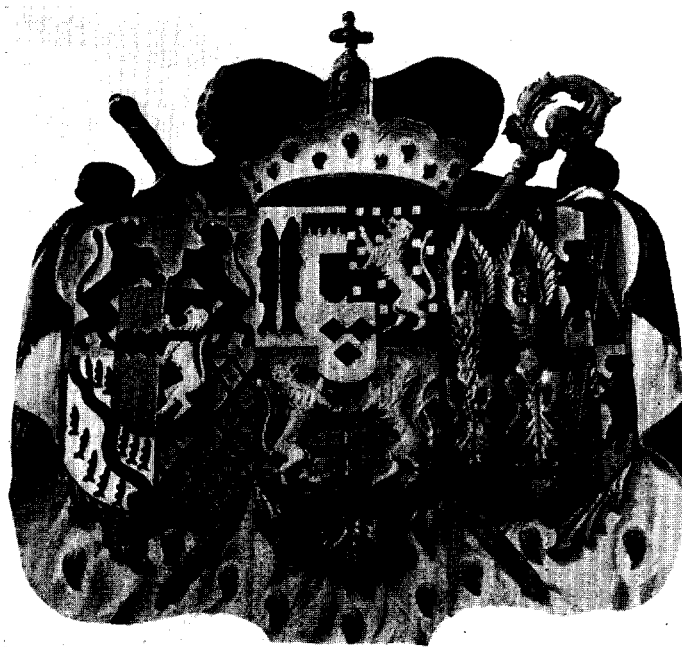
MONUMENTEN TE ELTEN

Afb. 2. Hoog-Elten. Interieur van de kloosterkerk naar de Oostzijde. (Tegenwoordige toestand.)
(Foto's Rijksdienst voor de Monumentenzorg.)

Afb. 3. Hoog-Elten. Interieur van de kloosterkerk naar de Westzijde. (Tegenwoordige toestand.)
(Foto's Rijksdienst voor de Monumentenzorg.)

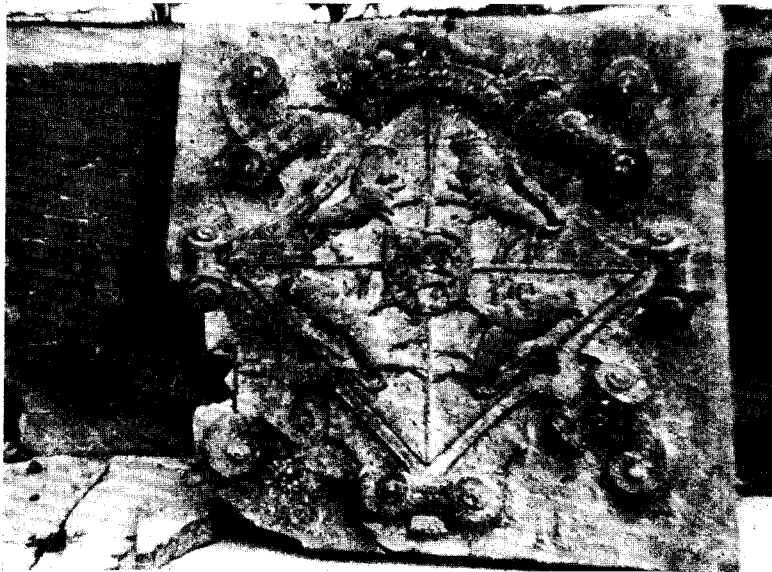
Afb. 4. Hoog-Elten. Wapenschild van het hoofdaltaar van de kloosterkerk.

Afb. 5   *Afb. 7*

Afb. 6

Hoog-Elten.

Afb. 5. Abdijkerk. Kapiteel in de Noordmuur van het middenschip in het interieur.

Afb. 6. Gevelsteen van een der gebouwen van de abdij op de Eltenberg (1611, wapen van de abdis Van Limburg Stirum).

Afb. 7. Abdijkerk. Nis in de Noordmuur van het middenschip in het interieur.

MONUMENTEN TE ELTEN

Afb. 8

Afb. 9

Laag-Elten.

Afb. 8. Kerk en Klooster der Franciscanen.
(Toestand in 1951.)

Afb. 9. Kloosterkerk der Franciscanen.
(Afgebroken in 1953.)

EEN GOUDEN EREKETEN VAN CHRISTIAAN IV VAN DENEMARKEN

DOOR

DR. R. VAN LUTTERVELT

Het lot heeft gewild dat Denemarken het vele, dat het in de 17de eeuw op het gebied der schone kunsten, zowel als op de terreinen van oorlog en politiek aan Nederland dankte, slechts in geringe mate vergolden heeft. Of dit nu is gekomen ten gevolge van onmacht, of doordat de beide protestante naties tenslotte toch te zeer van elkaar gescheiden waren door het verschil op het stuk van de godsdienst — Lutheranisme in Denemarken tegenover Calvinisme bij ons — dan wel door het onderscheid in regeringsvorm — een koninkrijk tegenover een republiek — of door politieke en commerciële verkoeling, ja zelfs controversen, misschien ook alleen maar door louter toeval, een feit is het, dat voor de talrijke, vaak grandiose scheppingen van Nederlanders als Laurens en Hans Steenwinckel, Van Obbergen, Cornelis Floris en Hendrick de Keyser, de beste producten onzer damast- en tapijtweverijen en redelijke tot goede voortbrengselen van de Hollandse en Utrechtse schilders, vrijwel geen Deense tegenhangers in Nederland zijn aan te wijzen. Zo komt het, dat het Rijksmuseum slechts één voorwerp kan tonen dat uit Denemarken afkomstig is: een gouden keten met penning, waarop het borstbeeld van koning Christiaan IV.

De penning is omgeven door een symmetrisch à-jour bewerkte ornamentale omlijsting, gevormd door vierbladige bloempjes en kleine voluten, welke in cloisonné-techniek versierd zijn met groen en blauw émail. Een draagring, bovenaan, is op dezelfde wijze met wit émail verfraaid. De keten, die aan dit oog bevestigd is, wordt gevormd door om en om grotere en kleinere schakels, welke bestaan uit aardige, enigszins lineair opgevatte bladmotiefjes, die plastisch behandeld zijn en met émail versierd, dit maal met een warm zwart, dat piquant contrasteert tegen de smalle gouden bandjes der cloisons. Het is alles tamelijk levendig van tekening en degelijk vakmanswerk, doch niet van de bloeiende fantasie en die verwonderlijk fijne kwaliteit, welke andere landen in de 16de en het begin van de 17de eeuw op dit gebied soms hebben weten te bereiken.

Dit sierlijke bijou werd in 1883 aan het museum in bruikleen gegeven door jonkheer mr. G. W. van Tets van Goidschalxoord. Het was, volgens de traditie, afkomstig uit het geslacht Van Slingelandt. Aanvankelijk leek dit niet onwaarschijnlijk, want de familie Van Tets was de erfgenaam van een in 1868 uitgestorven tak der Van Slingelandts en juist deze had een bekend ambassadeur van de Republiek der Verenigde Nederlanden bij het Deense hof opgeleverd: mr. Govert van Slingelandt¹. Bij nader beschouwing rezen evenwel problemen. De zo juist genoemde diplomaat kwam in 1656 naar Kopenhagen, dat was dus tijdens het bewind van koning Frederik III. Maar de hanger aan de keten vertoont, zoals reeds gezegd werd, het portret van diens acht jaar vroeger overleden vader. Nu moet het wel zeer onwaarschijnlijk geacht worden, dat Frederik III zo geruime tijd na zijn troonsbestijging nog penningen met de beeltenis van zijn voorganger zou hebben uitgereikt, en dan nog wel zulke pracht-exemplaren als dat in het Rijksmuseum is!

Méér voor de hand ligt het, dat Christiaan IV zelf de keten geschonken heeft. Tijdens diens lange regering is twee maal een Nederlands gezantschap naar Denemarken gezonden. Het eerste wordt beschreven door Van Meteren². Het vond plaats in 1596 ter gelegenheid van het meerderjarig worden van de vorst. De ambassade bestond uit de heren Van Niveld, Silla, Muylwyck en Malson voor Holland, de Middelburgse pensionaris Johan van der Warck of Wercke voor Zeeland, „Swertsenberch” (met hem zal bedoeld zijn de gedeputeerde Georg Wolfgang thoe Schwarzenberg) voor Friesland, benevens doctor Wyer. Zij vernieuwden de bestaande contracten met de Deense koning; tevens overhandigden zij

¹ *Catalogus van goud en zilverwerken*, Rijksmuseum, Amsterdam 1952, no 127.

² E. van Meteren, *Historien der Nederlanden, en haar naburen oorlogen tot het jaar 1612*, Amsterdam 1647, fol. 384.

hem een fraai schip en zes appelgrauwe merries, die een waarde van 2000 gulden vertegenwoordigden. Als dank voor hun zending heeft Christiaan IV daarop allen „vereert met gulden ketenen”.

Over de tweede plechtige diplomatieke missie, in 1618, verhaalt Baudartius³. Als leider trad ditmaal de graaf van Culemborch, Floris II van Pallandt, op. Hij vertegenwoordigde Gelderland. Aan hem toegevoegd waren: uit Holland de Amsterdamse pensionaris Adriaan Pauw en Johan Berck, pensionaris van Dordrecht; uit Zeeland de bekende diplomaat Albert Joachimi en uit Friesland Taco van Burmania. Een zeer statig uitgedost gevolg van liefst tachtig personen vergezelde hen. De ontvangst, die hen ten deel viel, was luisterrijk. „Dese Heeren Gesanten”, zegt Baudartius, „heeft de Coninc in Danemarcken seer wel onthaelt, goet chier aenghedaen, ende op haren afscheyt met schoone goudene ketenen beschonken ende vereert”. In hun doel, de politieke verhouding tussen de beide landen te verbeteren en mindere druk van de Sonttol te bewerkstelligen, zijn de heren tamelijk wel geslaagd.

Een jaar later werden zij gevolgd door Caspar van Vosbergen, die op last van prins Maurits naar Kopenhagen ging, doch aangezien zijn zending geheim was, waren hieraan geen plechtigheden verbonden. Wij vernemen dan ook niet, dat hij een keten van de koning kreeg^{3a}.

Onder degenen, die door Christiaan IV met een dergelijk, even kostbaar als kostelijk erbewijs getooid werden valt, in verband met de ketting in het Rijksmuseum, de Dordtenaar Johan Berck op. Zijn familie bezat n.l. de titel van Heer van Goidschalxoord, dat is dus dezelfde die de bruikleengever, jonkheer G. W. van Tets, voerde. De heerlijkheid heeft toebehoord aan Johans zoon Matthijs Berck en aan diens zoon mr. Pompejus, beide regenten in Dordrecht⁴. Later ging zij door het huwelijk, in 1758, van Margaretha Berck met mr. Barthout des H.R. Rijksbaron van Slingelandt (1731-1798) op diens geslacht over. Bart-

houts kleindochter (uit zijn tweede huwelijk met Margaretha Anna Elisabeth van Boetzelaar) Catharina Daniëla baronesse van Slingelandt (1816-1868) trouwde met jonkheer mr. Jacob George Hieronymus van Tets (1812-1885) en zij bracht, als laatste van haar tak, Goidschalxoord in diens familie.

De keten van de Deense koning zal op dezelfde wijze als de heerlijkheid zijn vererfd. Tussen de andere Nederlandse gezanten, die Denemarken gedurende de regering van Christiaan IV bezochten, en de heer Van Tets, is geen directe parentage aan te wijzen. Het moet daarom uitgesloten geacht worden, dat de ketting van een ander afkomstig zou zijn geweest dan van de regent, ambassadeur en ridder van San Marco Johan Berck (1588-1627)⁵. Ofschoon het ereteken niet aan de later naar Denemarken afgevaardigde Govert van Slingelandt heeft toebehoord, is de traditie, die zijn achternaam er aan verbond, niet geheel onjuist te noemen, aangezien het voorwerp wel in diens familie is geweest.

Het nauwkeurig kennen van de herkomst van de keten komt ten goede aan het kunsthistorisch onderzoek. De geschiedenis van oude bijoux is nog vol onzekerheden. Vele dezer objecten kunnen, naar de stijl te oordelen, wel grofweg gedateerd worden, maar voor een betrouwbare localisering zijn al te zelden gegevens voorhanden. Wat nu de keten van Johan Berck betreft: de ovale medaille die eraan hangt is geen unicum. Men vindt o.a. in het penningkabinet van het Nationale Museum te Kopenhagen een dergelijk exemplaar, dat, evenals het Amsterdamse, omgeven is door een aangezette, à-jour bewerkte en groen, blauw en wit geëmailleerde omlijsting, doch dat niet aan een ketting is bevestigd. In beide gevallen is op de voorzijde het borstbeeld van de vorst, in profiel naar rechts, met harnas en plooiakraag, afgebeeld. Het omschrift luidt: „CHRISTIANUS.III.D:G:DANI:N:GO REX” (afb. 1). De keerzijde van het Kopenhaagse exemplaar verschild echter van dat in Amsterdam: terwijl op

³ G. Baudartius, *Memoryen ofte cort verhael der gedenckweerdichste so kercklicke als werellicke gheschiedenissen*, Arnhem 1624, blz. 122.

^{3a} In 1639 is nog Dr. Albert Coenraetsz. Burgh uit Amsterdam als ambassadeur in Denemarken geweest, vergezeld van jonker Bernard Coenders van Helpen (J. E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, I Haarlem 1903, blz. 327). Deze zending is voor de hier behandelde keten van geen betekenis geweest.

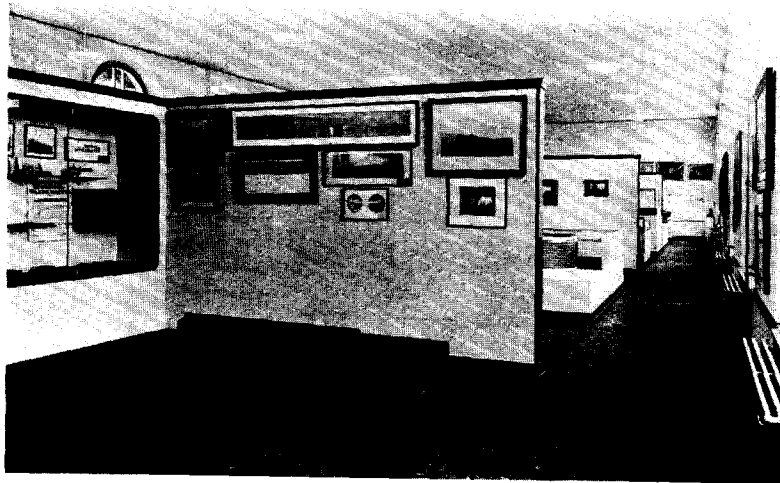
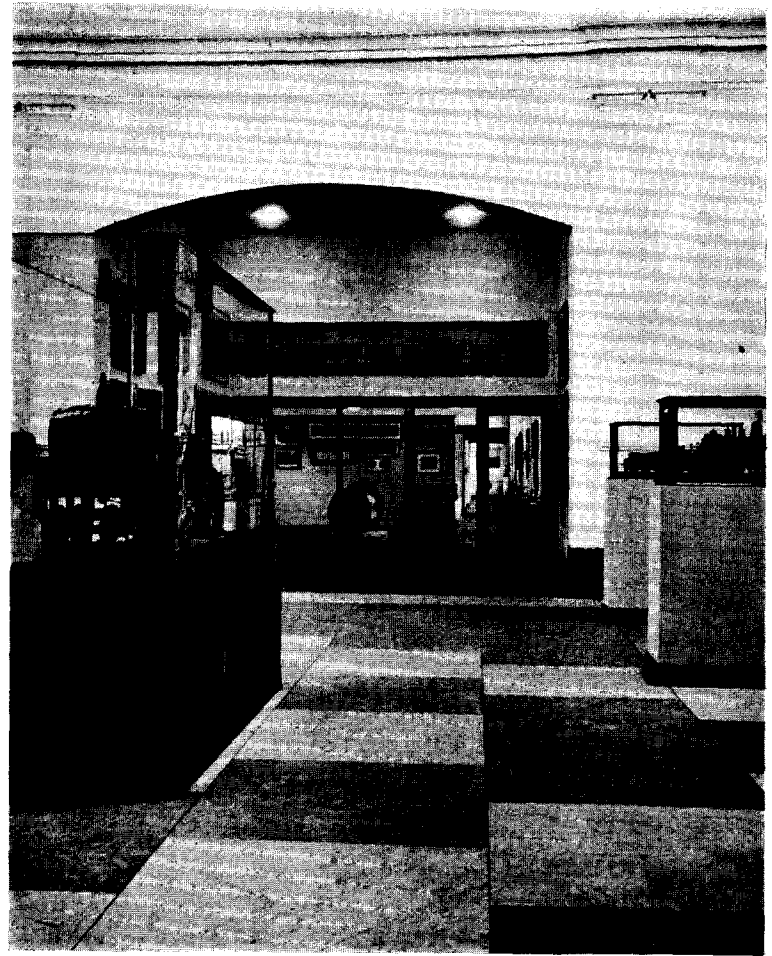
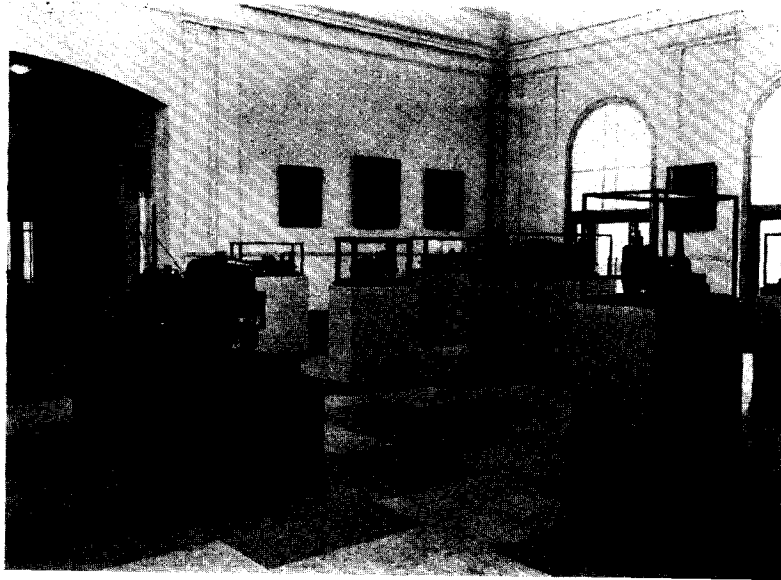
⁴ *Hedendaagsche historie, of tegenwoordige staat van alle volkeren*, XVIII, Amsterdam 1750, blz. 214.

⁵ Op de twee portretten die wij van Johan Berck kennen, n.l. een schetsje in O.I. inkt naar zijn grafmonument, dat tot 1795 tegen een zuil in de Augustijnenkerk te Dordrecht hing (S. van Gijn, *Dordracum illustratum* I, Dordrecht 1908, no 1398, blz. 296 en afb. 18) en een 1647 gedateerd paneel door J. G. Cuyp, dat zich eertijds in Zwitserland bevond (foto Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage), draagt hij de gouden keten niet. Hieruit zijn uiteraard geen conclusies te trekken.

Afb. 1. Geëmailleerd gouden keten met penning; op de voorzijde het borstbeeld van Christiaan IV van Denemarken (inzet) Vraag en
Antwoord

Vraag en Antwoord: Het Gemeentehuis te Huissen is in het bezit van een *staf*, die op bijgaande foto is afgebeeld. De staf bestaat uit eikenhout met een vierkante doorsnede; de ornamenten evenals het handvat zijn van zilver vervaardigd. Daar niet bekend is, waarvoor en door welke ambtsdragers deze staf indertijd is gebruikt, zal de redactie het op prijs stellen, wanneer een der lezers hierover nadere inlichtingen kan verstrekken.

Utrecht. Het Nederlandse Spoorwegmuseum.

Afb. 1. Hal gezien naar de ingang.

Afb. 2. Gezicht in een der zalen.

Afb. 3. Zalen, gezien van uit de hal.

het eerste het portret van koningin Anna Catharina prijkt, heeft het andere een ovaal wapenschild met het oude Deense wapen: drie boven elkaar geplaatste gaande leeuwen op een met harten bezaaid veld, omgeven door dertien kleinere wapenschilden. Het geheel is gedekt door een kroon. Omschrift: „DUX.SLES:HOL:STORMAR: ET DITM:COMES IN.OL.ET.DEL.” (afb. 2).

Deze penning wordt beschouwd als een werkstuk van de portrettist, miniaturist en goudsmid Jacob van Doort⁶. Hij behoorde tot de groep Duitse of in Duitsland geschoolde kunstenaars, die in deze periode aan het Deense hof werkzaam waren. Daar moet hij, blijkens gedateerde portretten op slot Rosenborg, in of kort vóór 1610 zijn aangekomen. Tot 1630 is hij er gebleven⁷. De datering van de medaille, die hieruit volgt: tussen omstreeks 1610 en 1618, past uitstekend bij de leeftijd van de erop afgebeelde koning, die in 1577 geboren was. De keten is zeker door een ander vervaardigd, doch het ligt voor de hand dat, evenals de penning, deze in Denemarken — en vermoedelijk wel in Kopenhagen — gemaakt is. Christiaan IV heeft veel émailwerk besteld, waarvan nog talrijke, indrukwekkende voorbeelden resten in de Deense koninklijke collecties.

Jammer genoeg vindt men in de uitvoerige rekeningen aan goud, zilverwerk en juwelen van de koning⁸ nergens vermeld, dat Zijne Majesteit bestellingen op dit gebied ten behoeve van

⁶ G. Galster, *Danske og Norske medailler og jetons ca. 1533-ca. 1788*, København 1936, blz. 31 en noot 90; D. Allen, „Abraham Vanderdort and the coinage of Charles I”, in: *Numismatic Chronicle* 1941, blz. 55 en 69.

⁷ Thieme-Becker.

⁸ H. C. Berling Liisberg, *Christian den Fjerde og Guldmedene*, København 1929.

Nederlandse gezanten deed, zoals dit b.v. wel het geval was voor de voor hem veel belangrijker vertegenwoordigers van Brandenburg en Holstein. Doch de nauwkeurige bepaling van het jaar waarin het ereteken aan Johan Berck geschonken moet zijn maakt een suggestie betreffende de vervaardiger ervan mogelijk. Het is nl. bijzonder opvallend, hoe omvangrijk de betalingen aan gouden ketens zijn, die juist in 1618 aan de Deense goudsmid Anders Pedersen (en aan hem alléén) gedaan werden⁹. Er blijken tussen 8 Juni en 31 December van dat jaar liefst veertien door de koning te zijn gekocht, terwijl deze er in 1619 nog méér afrekende. In geen periode van Christiaan IV's regering was het aantal ketenen dat hij bestelde zó groot. Wanneer men nu weet dat, terwijl een vorst gemeenlijk één diplomaat placht af te vaardigen, de Zeven Provinciën in 1618 een gezantschap van vijf leden, elk met gevolg, naar Kopenhagen zonden, dan ligt hierin wellicht de verklaring, waarom Zijne Majesteit toen ineens zo talrijke gouden kettingen nodig heeft gehad. Deze zijn, naar uit de genoemde rekeningen blijkt, van zeer uiteenlopende waarde geweest. Ook dit is verklaarbaar; de Nederlandse heren zullen al naar gelang de positie, die zij innamen, gehonoreerd zijn. Zeker heeft de hooggeplaatste leider van de delegatie Floris van Pallandt een kostbaarder geschenk ontvangen dan b.v. zijn collega uit Friesland. Alles tezamen redenen genoeg om — met de nodige voorzichtigheid — de vraag te opperen of niet de ongemerkte Deense keten in het Rijksmuseum gemaakt kan zijn door de koninklijke goudsmid Anders Pedersen. Van zijn hand is, zover ik weet, momenteel geen ander werk meer bekend. Stijl-critische toetsing van het stuk te Amsterdam aan andere is derhalve niet mogelijk.

⁹ *Idem*, blz. 186.

SUMMARY

A GOLD CHAIN OF HONOUR OF CHRISTIAN IV OF DENMARK

BY DR. R. VAN LUTTERVELT

The chain represented here is of gold, with enamel ornaments and a coin, bearing the effigy of Christian IV of Denmark. The Ryksmuseum at Amsterdam was granted the loan of this object by *Jbr.* George Willem van Tets van Goidschalxoord. According to tradition it had belonged to Govert van Slingelandt, Dutch ambassador at the Danish court, but this is unlikely since this diplomat did not appear at Copenhagen before the reign of Frederick III. Christian IV must have given the beautiful piece to Johan Berck when the latter was in Denmark in 1618 as ambassador of the Republic. A female descendant of Berck married a Slingelandt and must have brought the chain, together with the manor of Goidschalxoord, into her husband's family.

The coin was made by Jacob van Doort. It appears from accounts that the chain may have been ordered at the royal goldsmith's Anders Pedersen.

HET NEDERLANDSE SPOORWEGMUSEUM TE UTRECHT

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Op 28 November jl. werd het Nederlandse Spoorwegmuseum¹ in een eigen gebouw, het voormalig Maliebaanstation, voor het publiek opengesteld. De door de spoorwegambtenaar G. W. van Vloten sinds 1890 bijeengebrachte verzameling van allerlei spoorwegcuriosa was het eerste bezit van de stichting. Het was vooral de eerste directeur van het museum J. J. H. M. Asselberghs, die in belangrijke mate heeft bijgedragen tot de opbouw van de collectie. Kortgeleden is hij wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd in deze functie opgevolgd door de Heer W. R. Blankert. De Heer Asselberghs blijft voorlopig nog als adviseur aan het Spoorwegmuseum verbonden.

In December 1928 was de toenmalige collectie voor het publiek te bezichtigen in het gebouw aan de Morselaan te Utrecht. Zeven jaar later werd de inmiddels belangrijk uitgebreide verzameling overgebracht naar de benedenverdieping van Hoofdgebouw I der Nederlandse Spoorwegen aan het Moreelsepark. Van 1942 tot 1946 was de collectie te bezichtigen in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Na de oorlog moesten de verzamelingen, bij gebrek aan een gebouw, worden opgeborgen. Het stemt tot voldoening, dat de directie van de N.S. het Maliebaanstation beschikbaar heeft willen stellen. Dit station gebouwd in de Neoklassicistische stijl in 1873/74, werd door architect Ir. H. G. J. Schelling met smaak en op eenvoudige wijze verbouwd. Het bestaat, zoals de plattegrond laat zien, uit een middenbouw (zie pl. 1, 2), geflankeerd door een vleugel. Deze laatste is voorzien van een schuin dak. De ingang tot het museum bevindt zich in de hoge middenbouw (afb. 1), die een grote hal bevat. In deze ruimte, die wordt verlicht door twee grote lampen samengesteld uit T. L. buizen en schijnwerpers, zijn tegen de in lichte kleuren geschilderde wanden portretten van een aantal directeuren van de Spoorwegen geëxposeerd; hierboven hebben vaandels van verschillende niet meer bestaande organisaties van spoorwegpersoneel een plaats gevonden.

In het voorste gedeelte van de hal, die men

¹ Gesticht op 7 Jan. 1927.

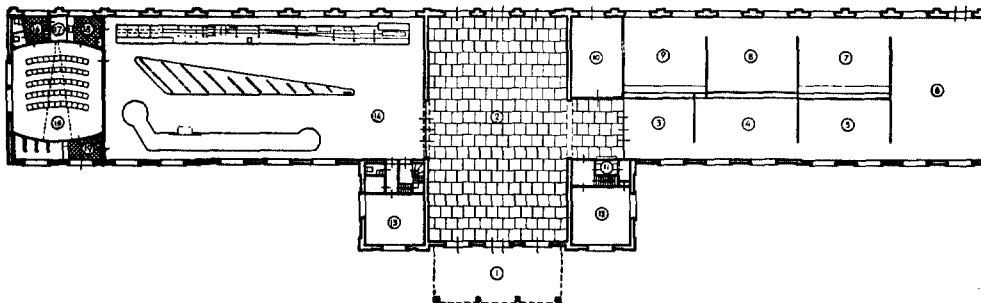
Henri Asselberghs: „Spoormuseum in eigen huis en terug in Utrecht”, *Spoor- en Tramwegen*, 26 (1953) blz. 481.

ook denkt te gebruiken voor ontvangsten, zijn modellen van verschillende locomotieven opgesteld, waaronder dat van de Rocket door G. Stephenson. In een hoek bevindt zich de eerste stoommachine, die, indertijd vervaardigd voor een spoorwegwerkplaats in Nederland, thans weer werkend is gemaakt. De deuren in de achtergevel geven toegang tot het perron. Op het spoor langs dit perron zal rollend materiaal, dat niet meer in gebruik is, worden opgesteld, zoals b.v. een van de oudste locomotieven de Arend; jammergenoeg zal het salonrijtuig van Prinses Wilhelmina niet meer tentoongesteld kunnen worden; het interieur is tijdens de bezetting zodanig vernield, dat het niet meer voor herstelling in aanmerking komt.

Van de hal bereikt men via een klein portaal, waar zich de garderobe bevindt (zie pl. 11), de thans voor het publiek opengestelde rechtervleugel. Deze bestond aanvankelijk uit een grote rechthoekige ruimte (zie pl. 3 t/m 9), die door een houten wand van ± 2.2 m in tweeën is gedeeld; loodrecht hierop zijn op bepaalde afstanden schotten tot ± 2 m van de buitenmuur geplaatst; aan het einde bevindt zich over de gehele breedte één zaal (zie pl. 6). De wanden van de hierdoor verkregen zalen zijn met beige stof bekleed; deze ontvangen zoals op afb. 2 is te zien licht door vensters in de muren. Eenvoudige kunst-lichtkronen hangend aan het plafond maken, dat 's avonds of op donkere dagen het museum kan worden bezichtigd.

Bevindt zich in de hal nog de oorspronkelijke vloerbedekking van grote vierkante witte en blauwe natuurstenen plavuizen, de zalen daarentegen zijn voorzien van nieuwe parketvloeren, zoals op de foto's (afb. 1, 2) is te zien. In de houten wanden zijn vitrines aangebracht, die aan de voorzijde zijn voorzien van schuifbare glasruiten. De gehele inrichting dringt zich door haar eenvoud nergens op en blijft ondergeschikt aan de geëxposeerde voorwerpen.

Langs de buitenmuren onder de vensters zijn de radiatoren geplaatst. In deze thans voor het publiek opengestelde vleugel is dat, wat op het verleden van de spoorwegen betrekking heeft, opgesteld. Tekeningen en prenten van de oudste treinen, waaronder enkele zeer zeldzame, alsook serviezen met afbeeldingen van treinen en alle mogelijke andere voorwerpen, die op een of

Utrecht. Het Nederlandse Spoorwegmuseum. Plattegrond.

1 Overdekte entree	8 Rijtuigen en onderdelen — Reg- lementen	waar boven: woning concierge
2 Grote hal — Locomotiefmodellen	9 Smeertoestellen — Uniformen	14 Expositie baan, rollend mate- rieel, seinwezen
3 Voorgeschiedenis — Ontwikke- ling van de weg	10 Penningkabinet	15 Aula
4 Stationsgebouwen (oud)	11 Kaartverkoop en vestiaire mu- seum	16 Toiletten
5 Nieuwere architectuur (in de vitrine: curiosa)	12 Directeurskamer, waar boven bi- bliothek en archief	17 Projectie
6 Brugmodellen	13 Werkplaats en modelmakerij,	18 Theekeuken
7 Seinwezen		19 Ingang en vestiaire aula

Langs het perron oud rollend materieel.

andere wijze op de spoorwegen betrekking hebben, kan de bezoeker hier aanschouwen. Ook vele stukken die tot de spoorbaan behoren, zoals een serie spoorstaaf-profielen of onderdelen van het rollend materiaal zijn hier te bezichtigen. In dit verband moge b.v. ook worden vermeld een reeks smeerpotten. Interessant is een reeks asbakjes van na het midden van de vorige eeuw tot op de huidige dag, die duidelijk tonen, dat ook de Spoorwegen steeds met hun tijd zijn meegegaan.

In de zaal gelegen aan het einde van deze vleugel zijn fraaie houten modellen van spoorbruggen opgesteld, ontworpen door Ir. Conrad. Hierbij zijn modellen, die hoe vernuftig ook uitgedacht, in de praktijk niet bruikbaar bleken.

Aan het einde van de rondgang bereikt men weer de hal, waardoor de bezoeker niet goed-

zaakt is meer dan één keer door eenzelfde zaal te gaan.

In de loop van het jaar hoopt men ook de linkervleugel (zie pl. 13 t/m 18), die zal zijn gewijd aan de spoorwegen in de toekomst, open te stellen. Deze vleugel, zal ook een bioscoopzaaltje bevatten (zie pl. 15), waardoor het mogelijk wordt films over het spoorwegbedrijf te vertonen. Wanneer het gebouw in de toekomst te klein zou zijn, bestaat er gelegenheid een nieuw gebouw op te trekken op het terrein van het museumgebouw, dat eigendom is van de Nederlandse Spoorwegen. Het is te wensen, dat de directie ook een oplossing vindt voor het vraagstuk om in het museum of desnoods in de onmiddellijke nabijheid depotruimte te vinden; thans bevindt deze zich onder het Amstelstation te Amsterdam.

SUMMARY

THE NETHERLANDS RAILWAY MUSEUM AT UTRECHT

BY D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

The collection of curiosities of the Netherlands Railways, which had been stored since 1946, is on view again in the Maliebaan Station (dating from 1873) that was altered for the purpose and re-opened in 1953. The central building and right wing have been arranged as exhibition rooms with good taste and simple means by H. J. G. Schelling. It is hoped that in the course of this year it will be possible to open the left wing, which will relate to the railway of the future.

BOEKBESPREKINGEN

J. J. F. W. van Agt, *Waterland en Omgeving (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst VIII, 1)* 's-Gravenhage 1953. Staatsdrukkerij en Uitgeversbedrijf. Prijs f 27.50

De Nederlandse monumentenbeschrijving vordert gestadig, zij het ook — door allerlei begrijpelijke oorzaken — in een langzaam tempo. Maar, wat hiervan zijn moge, wij zijn dankbaar, dat er thans van een deel der provincie Noordholland een wetenschappelijk volkomen verantwoordte beschrijving verschenen is.

„Waterland en omgeving” luidt de min of meer zonderlinge titel van het werk.

De eerste poging van een monumentenbeschrijving, welke over de provincie Noordholland in haar geheel verschenen is en die, ofschoon een halve eeuw oud, haar waarde nog niet verloren heeft¹, had in haar opzet de vanouds in deze streken bestaan hebbende territoriale indeling gevolgd. Nu blijkt dit standpunt voor een goed deel althans, verlaten te zijn, want het voor ons liggende boek behandelt behalve het Waterland nog een aanzienlijk gedeelte van het gebied, dat voorheen onder de naam van het „Kennemergevolg” bekend stond.

De titel van het nieuwe werk moge dan enerzijds wat breed uitgemeten zijn, aan de andere kant is de keuze van het behandelde complex gemeenten ongetwijfeld een goede geweest, omdat deze gemeenten wat hun karakter betreft, stellig overeenkomsten vertonen en bij elkaar passen.

Met de *Zaanstreek* als middelpunt zijn in dit boekwerk 29 Noordhollandse gemeenten uit kunsthistorisch oogpunt gezien en beschreven op een wijze die boven alle lof verheven is. De heer Van Agt heeft met pijnlijke nauwgezetheid gespeurd naar het detail, maar daarnaast verloor hij de grote lijn volstrekt niet uit het oog. Practisch niets is hem ontgaan. Zelfs niet het sieranker op de XVIIIde eeuwse stelphoeve naast de Ned. Herv. Kerk te Akersloot, met:

„Drie Akertjes² in 't rood
„Zijn het wapen van Akersloot.”

En evenmin heeft hij de kleine obelisk over het hoofd gezien aan de voormalige Zuiderzeedijk,

¹ G. van Arkel en A. W. Weissman, *Noord-Hollandsche Oudheden beschreven en afgebeeld*, 7 dln., Amsterdam 1891-1905.

² Bedoeld zijn eikels.

welke waterstaatkundig zo belangrijk was, omdat zij voorheen de scheiding tussen de Zeevangs Zeedijk en de Zeevangs Keukendijk uitmaakte.

In andere monumentenbeschrijvingen hebben wij de „zin voor het detail” wel eens gemist. Natuurlijk is het goed, wanneer in hoofdzaak de aandacht wordt opgevorderd voor onze meest belangrijke gedenktekenen, immers, de algemene attentie zal op die objecten voornamelijk gericht zijn en blijven. Maar wanneer in beschrijvingen als deze, die „ambtelijke” uitgaven zijn, het detail geheel over het hoofd wordt gezien of overgeslagen wordt, dan dreigt de kans op teloor gaan van zo'n detail.

De plaatselijke autoriteiten toch, aan wier zorg onze monumenten van geschiedenis en kunst in eerste instantie zijn toevertrouwd, zullen, wanneer zij zich tenminste van hun taak bewust zijn, telkens wanneer hen de vraag wordt voorgelegd of een bepaald stuk al dan niet voor verwijdering in aanmerking mag komen, de neiging hebben zijn „officiële beschrijving” te raadplegen. En wanneer zo'n stuk — omdat het toch maar een kleinigheid is — daarin niet mocht worden aangehouden, is de kans op afbraak, verdwijning of verwijdering juist voor dat „detail” bijzonder groot.

De voortdurend toenemende bevolkingsdichtheid in het Westen des lands doet het aantal gebouwde eigendommen „overal en nergens” niet alleen sterk vermeerderen, ook de lust tot het verbouwen (en meestal verminken!) van het „ouderwetse” is daarvan het rechtstreekse gevolg. Voorts is er de in onze tijd zozeer geroemde en gepropageerde industrialisatie, welke in de gehele Zaanstreek reeds een machtige voedingsbodem bezit...

Het zijn deze factoren, die onze oude kunstschat, welke in de meeste hier beschreven gemeenten reeds sterk verarmd is, nog steeds doen slinken en in de toekomst zullen blijven bedreigen. Behalve, dat het van de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving een goed plan is geweest haar beschrijving van Noordholland te openen met een inventaris gewijd juist aan deze Zaanstreek met haar omgeving, kunnen wij in dit geval de heer Van Agt erkentelijk zijn, dat hij bij zijn arbeid speciaal ook het detail allerminst verwaarloosd heeft.

De uitvoering van het werk is, zoals gewoonlijk, weer voortreffelijk en dit geldt in het bij-

zonder ook voor de fotografische bijlagen, die, gelijk gebruikelijk, aan het einde tezamen zijn opgenomen. Bij het doorbladeren van deze prachtige illustraties zou men zich slechts kunnen afvragen of het in de toekomst niet gewent zou zijn ter wille van een scherper inzicht in de *coloristische waarde* van een aantal monumenten — ik denk in dit geval aan de afbeeldingen van het raadhuis van Graft, dat behalve door zijn architectonische eigenschappen door de warme kleuren van de toegepaste steensoort opvalt, voorts aan de gebrandschilderde glazen van plaat 84 e.v. alsmede aan de paramenten van plaat 108 e.v. — althans enkele kleuren-reproducties op te nemen.

Tenslotte moge ik nog de wens uitspreken om in het vervolg een enkele markante oude grafsteen af te beelden. In dit deel komt daarvan niet één afbeelding voor, terwijl er toch zeker interessante voorbeelden te vinden waren³. En indien de fotografie van een dergelijk object bezwaren opleverde, had het systeem van het *wrijfsel* toch uitkomst kunnen bieden.

Alles tezamen vattend kunnen wij niet anders dan bewondering hebben voor het werk: zowel voor de arbeid, door de heer Van Agt volbracht, als voor de keuze der opdracht, door de Rijkscommissie gedaan.

J. BELONJE

J. Duverger, M. J. Onghena en P. K. van Daalen. Nieuwe Gegevens aangaande XVIe eeuwse Beeldhouwers in Brabant en Vlaanderen. Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Brussel 1953 (Klasse der Schone Kunsten, Jaargang 15 (1953) No. 2).

Bij het onderzoek van de 16de eeuwse beeldhouwkunst in de Nederlanden is, voor wat de eerste helft van die eeuw betreft, de figuur van Jan Mone of Monet sterk naar voren gekomen. In 1908 heeft J. Destrée reeds een poging gedaan om het oeuvre van dezen meester samen te stellen; hierop zijn de studies gevolgd van E. Hensler (1923), D. Roggen (1931) en P. Saintenoy (1931).

Uitgangspunt voor de toeschrijvingen aan Monet zijn de beide door documenten vaststaande altaren in de St. Maartenskerk te Halle

³ Bijv. de interessante XVIde eeuwse zerk te Monnickendam voor Cornelis Reek, met de voorstelling van diens machtige zeeschip. Deze steen had trouwens ook wel een speciale vermelding verdiend.

en de St. Goedele te Brussel. Daarnaast heeft men als even vast gefundeerd, het graf van Anton de Lalaing te Hoogstraten aangenomen. Bij het toekennen van verschillende werken aan onzen meester is de zeer karakteristieke ornamentiek veelal doorslaggevend geweest. Roggen heeft in dit verband zelfs van een Mone-stijl gesproken. De indruk had zich gevestigd, dat de Franse kunstenaar in sterke mate zijn stempel had gedrukt op de versieringswijze van zijn tijd. Begunstigd door het hof en den hogen adel, kon hij zijn invloed doen gelden op anderen en zodoende een beslissende bijdrage leveren tot de verbreiding van de nieuwe vormentaal.

De vraag deed zich echter van zelf voor, of in het aldus ontstane beeld het accent niet te veel op één enkele persoonlijkheid gelegd was. Welke beeldhouwers hebben er in dien tijd naast hem gewerkt? Wat was hun aandeel in de vorming der Renaissance? Waren zij daarbij afhankelijk van Monet of putten zij wellicht uit dezelfde of gelijkaardige bronnen als hij?

Deze vragen nader tot een oplossing te brengen en daarmede tevens de grenzen wat nauwer te trekken van Monet's werkzaamheid is het doel van de bovengenoemde studie. Daartoe hebben Duverger en zijn medewerkers de reeds bekende documenten opnieuw onder de loupe genomen terwijl zij er verschillende nieuwe aan toe hebben gevoegd.

Het eerste hoofdstuk is gewijd aan Monet zelf. Allereerst wordt stil gestaan bij de vroegste gegevens over den beeldhouwer, waardoor de belangrijke vraag ter sprake komt naar de herkomst van zijn stijl. Leerde hij in Italië? Dürer heeft in dit verband gesproken van „Welschland”. Duverger merkt op, dat hiermede ook een der Franse milieu's bedoeld kan zijn. In 1512 blijkt de kunstenaar enkele beelden gemaakt te hebben voor de kathedraal van Aix-en-Provence, in 1516 wordt hij genoemd te Barcelona en in 1517 en 1519 komt hij in die plaats voor als medewerker van Ordóñez, die hij in Italië ontmoet zou kunnen hebben. Documenten, gepubliceerd door J. Ma Madurell Marimón tonen aan, dat Monet aandeel heeft gehad in de vervaardiging van de buitenwangen van het koorgestoelte en de koorafsluiting van de kathedraal, samen met Italiaanse beeldhouwers. Wat hij daaraan eigenhandig heeft uitgevoerd is voornog moeilijk vast te stellen, maar opmerkelijk is het, dat hier siermotieven voorkomen, die eveneens typisch zijn voor zijn later werk.

Het altaar te Halle van 1533 levert geen

enkel probleem op, met dat te Brussel is dit in zekere mate wel het geval. Het is in 1603 gerestaureerd, vervolgens afgebroken, later heropgericht en in de 19de eeuw verplaatst. De restauraties schijnen van weinig betekenis te zijn geweest. Opmerkelijk is het echter, dat de reliëfs in een andere stijl zijn uitgevoerd, dan in het vorige werk het geval was. De auteurs zoeken hiervoor een verklaring in de medewerking van helpers en brengen dit in verband met de afwezigheid van Monet in den tijd, waarin het altaar gereed kwam (1541). Men zou er hier ook op kunnen wijzen, dat de opbouw van het gehele altaar evenwichtiger, monumentaler en als zodanig meer Italiaans is dan bij het voorgaande, zodat het lijkt of Monet zich ook na zijn terugkeer in de Nederlanden nog verder in Italianiserende richting heeft ontwikkeld.

Voor wat de graftombe te Hoogstraten betreft, wordt er op gewezen dat er geen volstrekt bewijs aanwezig is, dat Monet dit werk uit heeft gevoerd. In de rekeningen (Januari-April 1529) wordt alleen gesproken van albasten en witten steen door den meester geleverd en over werkzaamheden op het Gelmelhuis, niet van een graftombe. Tevens wordt de vraag opgeworpen of dit monument besteld is tijdens het leven van De Lalaing of eerst na diens dood in 1540. In het laatste geval zou een vervaardiging door Monet immers te meer twijfelachtig worden, daar de kunstenaar omstreeks dien tijd voor goed naar zijn geboorteland was teruggekeerd. Een stap verder gaande, merken de schrijvers vervolgens op, dat twijfel aan Monet's auteurschap van het graf te Hoogstraten tevens twijfel aan de toeschrijving van het graf van Karel de Lalaing te Douai inhoudt.

Zeer in het kort worden verschillende monumenten in de herinnering gebracht, die wel aan Monet zijn toegeschreven, maar van welke thans alleen het graf van den kardinaal De Croy te Enghien den toets der critiek kan doorstaan.

In een tweede hoofdstuk zijn een reeks gegevens bijeen gebracht over andere in dit tijdvak werkzame beeldhouwers en toenmaals ontstane monumenten.

De auteurs menen op grond van de voorhanden documenten, dat Monet's invloed in Antwerpen van weinig of geen betekenis geweest zal zijn. Zo wordt er op gewezen, dat voor het altaar van de Meerseniers, dat in 1539 aanbesteed werd bij Willem van der Borcht en waaraan Filips Lammekens aandeel gehad heeft, als model wordt

aanbevolen het sacramentshuis te Tongerlo, dat onder leiding van Lammekens en Conrad Meyt was ontstaan. Voorts wordt de veronderstelling van Roggen, dat Cornelis Floris vóór zijn reis naar Italië in het atelier van Monet zou gewerkt hebben in twijfel getrokken.

Roggen grondde deze mening op de aanwezigheid van arabeske siermotieven aan het graf De Merode te Geel en aan het sacramentshuis te Zoutleeuw. Duverger en zijn medewerkers wijzen op de mogelijkheid, dat Floris zich geïnspireerd heeft op het Mauresken-boek van Balthasar Sylvius Bos, dat in 1554 te Antwerpen gepubliceerd werd.

Ook bij de relatie tussen Terwen en Monet wordt een ogenblik stil gestaan. Het is goed er nog eens aan herinnerd te worden, dat wij van Terwen feitelijk niets weten. Van Balen deed zijn schaarse mededelingen over onzen kunstenaar bijna een eeuw na diens dood. Het enige, dat wij kunnen constateren is, dat aan het Dordtse koorgestoelte, evenals aan enkele andere monumenten in ons land, die ongeveer uit den zelfden tijd of kort daarna dateren, de bekende aan Monet herinnerende arabeskenornamentiek voorkomt. Terecht wordt er op gewezen, dat een dergelijke overeenstemming voldoende verklaard kan worden uit het raadplegen van prenten door de verschillende kunstenaars. Van belang is de hier gemaakte opmerking, dat de naam Terwen te Antwerpen voorkomt en dat daar in de 16de eeuw een Filips Terwen, schrijnwerker en metselrijsnijder, vermeld wordt, zodat een herkomst van den Dordtsen meester uit de Schelde-stad zeer wel tot de mogelijkheden behoort.

Sprekend over Guyot de Beaugrant wordt door de auteurs naar voren gebracht, dat ook voor hem niet noodzakelijkerwijs behoeft te worden aangenomen, dat hij afhankelijk is geweest van Monet. Verwantschap in stijl van zijn fries aan de schouw in het Vrije te Brugge met de reliëfs aan de altaren te Halle en te Brussel kan immers evenzeer een verklaring vinden in de vorming in een zelfde omgeving.

Wat Monet's aandeel geweest is in het patroon voor de schouw te Brugge, dat hem ter beoordeling werd voorgelegd, is eveneens niet uit te maken.

Wanneer over de Renaissance te Brugge wordt gehandeld komt vanzelfsprekend de figuur van Jan Wallot in het geding, die de gevel van de burgerlijke griffie heeft ontworpen en die Roggen indertijd meende met Monet te mogen ver-

eenzelvigen. Door R. A. Parmentier zijn enkele documenten gepubliceerd, die op Wallot betrekking hebben. Hij blijkt ook de maker te zijn geweest van een sacramentshuis voor Bourbourg, waarvoor hij in 1537 opdracht had gekregen. Hij verschijnt ons thans als een afzonderlijke persoonlijkheid.

Een ander belangrijk meester te Brugge was Michiel Scherrier. Naar door Parmentier gepubliceerde documenten ons leren is het graf van Jan Carondelet in de St. Salvatorkerk te Brugge door hem uitgevoerd. De mogelijkheid is echter niet uitgesloten, dat hij gewerkt heeft naar een ontwerp van Monet.

Een reeks gegevens wordt hier samen gevat over de twee, thans verdwenen, grafmonumenten, die voor Margaretha van Oostenrijk zijn opgericht. Het eerste, dat in de St. Pieter en Paulus-kerk te Mechelen gestaan heeft, werd uitgevoerd door Henri van Eeghem en Mathieu Heyns, het tweede, dat in de kerk der Annonciaden te Brugge een plaats moest vinden kwam uit het atelier van Michiel Scherrier, nadat Lancelot Blondeel er een patroon voor had geleverd. Twee afgebeelde tekeningen (*t.a.p.* afb. VI en VII) bewaren nog enigermate de herinnering aan beide werken.

In het kort wordt er op gewezen, dat ook Gent, Oudenaarden en Brussel beeldhouwers hebben gehad. Tenslotte wordt Breda genoemd, dat vooral terwille van het vermaarde graf van Engelbrecht van Nassau onze aandacht verdient. Helaas kunnen geen positieve gegevens over de werkzaamheid van Renaissance-beeldhouwers in deze stad naar voren worden gebracht. Alleen wordt nog eens gewezen op de relaties tussen Breda en Antwerpen en de vraag gesteld welke rol Filips Lammekens in de stad der Nassau's kan hebben gespeeld.

In het laatste hoofdstuk keren de schrijvers nog eens terug naar de monumenten zelf, ten einde in het bijzonder de daarop aangebrachte ornamentiek te beschouwen, waarvan de ontwikkeling wordt nagegaan. Hierbij wordt een viertal fasen onderscheiden. Na een consolidatie der Zuidelijke vormen, waarbij de ornamentprent een grote rol heeft gespeeld, volgt ca. 1526 een uitgroeien tot een sierlijk arabesken-decor, waarbij mens en dier in het rankenspel op worden genomen. Tussen 1530 en 1535 openbaart zich een sterk gevoel voor de functie van het ornament, waarbij een zekere stylering optreedt. Vooral Monet weet dan een fraai decoratief geheel te geven. Na 1535 verandert de pilastervul-

ling van aard. Het stijgend kandelaber-motief maakt plaats voor een versiering, die meer naar beneden gericht is. Vruchten en bladeren, neerhangend aan een strik of lus, komen voor (koorbanken te Dordrecht). De diervormen worden fantastischer, het geheel groeit soms uit tot overdadigheid (Engelbrecht-graf te Breda). Deze arabeske richting laat zich door den Floris-stijl niet geheel verdringen, naar onder meer blijkt uit het grafmonument te Geel. Een reeks tekeningen naar versierings-motieven aan verschillende monumenten, naar enkele gravures en naar een ruitje illustreren dit overzicht. Men zou dit gedeelte nog wel iets meer uitgebreid willen zien, vooral voor ons land. Wij denken bijvoorbeeld aan de pilasters en de friezen te Buren.

In betrekkelijk klein bestek zijn in dit boek een grote hoeveelheid gegevens samengevat. Het bewijst evenals vorige publicaties uit de kring der Vlaamse kunsthistorici, hoe vruchtdragend een nauwkeurig onderzoek der archivalische documenten kan zijn om een juist beeld te krijgen van de artistieke bedrijvigheid in een bepaald tijdperk. Dat stijlcritische beschouwing daarbij een even noodzakelijke als waardevolle aanvulling is blijkt ook hier.

Door dit boek zijn in het beeld, dat men zich had gevormd van de 16de eeuwse sculpturale productie in de Nederlanden enige correcties aangebracht. De figuur van Jan Monet heeft, op zich zelf beschouwd, niet aan waarde verloren — zijn werk is zeker van grote betekenis geweest — maar hij neemt niet meer een zo unieke plaats in als men hem eenmaal had toebedeeld.

J. S. WITSEN ELIAS

Kleurenkleed der Kerken. Uitgave Stichting IVIO Amsterdam 1953. Prijs f 0.35.

Dit boekje, geschreven door Mr. A. A. J. Rijksen, geeft een beknopt overzicht van de geschiedenis en de techniek van de glasschilderkunst, waarbij in het bijzonder aandacht wordt besteed aan de Goudse glazen. Het werkje bevat verschillende afbeeldingen.

Koninklijk Penningkabinet, Penningen (Medals), Antieke Munten (Ancient Coins), C. A. J. van Dishoeck, Bussum, 1953. Prijs per map f 2.50, onderwijsinstellingen f 1.75.

Bovenstaande mappen, bevattende een twintigtal reproducties van munten en penningen in het Koninklijk Penningkabinet aanwezig, zijn in 1953 door deze instelling samengesteld. Van de Penningen uitgegeven met steun van het

Kon. Genootschap voor Munt- en Penningkunde en de Vereeniging voor Penningkunst heeft men blijkens de korte inleiding in een 20-tal afbeeldingen een selectie gegeven, beginnend met de Italiaanse Renaissance-penning en eindigend bij het ontwerp van Richters ter herdenking van het Verzet. Ieder exemplaar wordt in het voorwoord met enkele woorden gekarakteriseerd, terwijl een zeer summier beschrijving met de namen en jaartallen van de medailleurs en enige bijzonderheden uit hun leven, de tekst, die in het Nederlands en Engels is gesteld, besluit.

De uitgave betreffende de Munten, bestaande uit afbeeldingen van 10 Griekse en 10 Romein-

se, is tot stand gekomen met steun van het Kon. Ned. Genootschap voor Munt- en Penningkunde en het Ned. Klassiek Verbond. Ook hier volgt op het inleidend woord een opsomming van de munten voorzien van een beknopte toelichting, eveneens in het Nederlands en Engels.

De reproducties, in het bijzonder die van de munten, geven een vele malen vergroot beeld weer; uit de aard der zaak was dit noodzakelijk om de voorstelling en het verschil in materiaal goed te doen uitkomen.

Ongetwijfeld zal deze map-vorm zijn nut bewijzen; de losse bladen zijn zeer geschikt voor gebruik bij het onderwijs.

HET HAAGSE BINNENHOF

Rectificatie

In mijn artikel over het Ontstaan van het Haagse Binnenhof¹, heb ik het herstel van de Grafelijke zalen, dat in de jaren 1897-1905 geschiedde, „de restauratie van Cuypers” genoemd. Dit is echter slechts ten dele juist en ik wil het hier rectificeren.

Anders dan bij de restauratie van de gevel der Ridderzaal, welke Cuypers van 1879-1880 geheel zelfstandig uitvoerde, was voor de veel uitgebreidere restauratie der Grafelijke Zalen in 1895 door de Minister een Commissie van Ad-

vies benoemd, welke uit vier leden bestond, waarvan de toenmalige Rijksbouwmeester Knuttel de secretaris was. Eerst bij het begin der werkzaamheden, in 1897, waarvan Knuttel de leiding kreeg, werd Cuypers daaraan toegevoegd. Hoezeer men kan aannemen, dat diens grote ervaring daarbij een sterke invloed zal hebben gehad, werden de plannen toch in gemeenschappelijk overleg gemaakt en draagt niet Cuypers alleen, maar de Commissie als zodanig de verantwoording voor deze restauratie.

¹ *Bulletin K.N.O.B.* 6de S. 7 (1954) kol. 1 e.v.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter

Mr. H. Hardenberg, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Dr. P. Glazema

Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel

Ir. G. M. Leeuwenberg

Dr. R. van Luttervelt

Mr. P. J. van der Mark

Jhr. Dr. E. D. M. van Nispen tot Sevenaer

Prof. Dr. M. D. Ozinga

Prof. W. A. E. van der Pluym

Jhr. D. C. Röell

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's-Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

Het Kasteel Hernen

D. J. G. Buurman

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

EXCURSIE-NUMMER

INHOUD

Het kasteel Hernen 73

D. J. G. Buurman

De Sint Stevenskerk te Nijmegen 97

J. J. W. van Agt

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 7, AFL. 3 (+ NIEUWSBULL. AFL. 6) LEIDEN, 15 JUNI 1954

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838; N. E. H. J. J. Zon, secretaris.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie

Voor de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter. Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. v. Lutervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga.

Voor de Voorlopige Monumentenraad:

Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer

Voor „De Museumdag”: D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond aan Mr. H. Hardenberg p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburger 7, Den Haag, voor leden van „De Museumdag” aan D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722

Het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag” *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina*

INHOUD

BIJDRAGEN

	KOL.
Het kasteel Hernen	73
<i>D. J. G. Buurman</i>	
De Sint Stevenskerk te Nijmegen	97
<i>J. J. F. W. van Agt</i>	
Batenburg	131
<i>Jbr. Dr. D. P. M. Graswinckel</i>	
Korte Notitie over Grave	133
<i>Prof. Dr. E. H. ter Kuile</i>	
Het museum Kam en het Valkhof te Nijmegen	135
<i>Dr. H. Brunsting</i>	
Het oude Raadhuis te Nijmegen	139
<i>Ir. J. G. Deur</i>	

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws	*85
Museum-nieuws	*89
Tentoonstellings-Agenda	*93
Bonds-nieuws	*95

HET KASTEEL HERNEN

DOOR

D. J. G. BUURMAN

a. Historie en bouwgeschiedenis.

In 1940 schonk mevrouw A. M. Metelerkamp van Bronkhorst, geb. Jkvr. den Tex het kasteel Hernen (tussen Maas en Waal, in de Gelderse gemeente Bergharen) aan de enige maanden tevoren opgerichte Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen”. Deze gaf aan de architecten H. van Heeswijk en Ir. H. A. van Oerle opdracht een restauratieplan te maken. De heer Van Heeswijk zag zich spoedig genoodzaakt zich om gezondheidsredenen terug te trekken, waarna zijn taak werd overgenomen door de heer M. J. J. van Beveren.

De voorbereidingen voor de restauratie namen meer tijd, dan men verwacht had. Die tijd hebben de genoemde architecten zich ten nutte gemaakt door een nauwkeurig onderzoek naar de bouwgeschiedenis in te stellen en dit als het ware steen voor steen te doen plaats hebben. Het door hen opgestelde rapport vormt de grondslag van hetgeen hieronder over de bouwgeschiedenis van het kasteel wordt meegedeeld ¹.

De geschiedenis van Hernen is uitvoerig beschreven door W. A. van Spaen ² en door W. Wynaendts van Resandt in het verzamelwerk van Moes en Sluyterman ³. Wij mogen hier dus wel met een kort overzicht volstaan onder verwijzing naar deze publicaties en in afwachting van nadere onderzoeken, o.a. in het destijds ontoegankelijke huisarchief van Hernen, welke misschien beter licht kunnen werpen op de niet geheel duidelijke oudste geschiedenis van het kasteel.

Intussen levert ook de bouwgeschiedenis, vooral voor wat de eerste eeuwen betreft, nog tal van vragen op, die mogelijk tijdens de verdere herstelwerkzaamheden beantwoord zullen wor-

den. Het tijdstip voor een finale publicatie over Hernen is dan ook nog niet aangebroken.

De vermelding van een Theodericus dominus de Hernen, nobilis, in Juli 1247 als getuige bij de uitspraak in een geschil tussen graaf Dirk van Kleef en het kapittel van St. Jan te Utrecht over hun gemeenschappelijke bezittingen onder Balgoy wettigt de veronderstelling, dat er in dat jaar reeds een „huis te Hernen” bestond. Dit zal dan vermoedelijk van hout zijn geweest. In het huidige gebouw zijn geen sporen uit de 13de eeuw te onderkennen.

Hernen was een allodiale heerlijkheid en de heren van Hernen behoorden tot de hoge adel, zoals uit de toevoeging „nobilis” achter de naam blijkt. Men mag dus ter plaatse halverwege de 13de eeuw reeds een vrij belangrijke nederzetting verwachten.

Later vinden wij een Willem van Hernen, gehuwd met een zekere Agnes. Uit verschillende oorkonden mag men met grote waarschijnlijkheid afleiden, dat dit echtpaar drie dochters had, met name Elisabeth (vermeld 1317-1344), gehuwd met Hendrik heer van Wisch, en twee, niet bij name genoemd, respectievelijk gehuwd met Robert van Appeltern en Otto van Driel. Dit althans is de meest gereede verklaring voor het feit, dat in 1357 Christina, dochter van Robert van Appeltern, $\frac{2}{3}$ deel en Alard, zoon van Otto van Driel, $\frac{1}{3}$ deel der heerlijkheid bezat. Is deze veronderstelling juist, dan had Elisabeth van haar aandeel afstand gedaan ten behoeve van haar zuster, die met Robert van Appeltern gehuwd was.

Het huis behoorde tot het gedeelte, dat in het bezit van Alard van Driel was. Men krijgt de indruk, dat deze in 1369 de gehele heerlijkheid bezat. Blijkens het Gelders leenregister tenminste tocht ⁴ hij in dat jaar zijn vrouw aan „die herlicheit van Hyrnen met den huuse van Hyrnen ende al syner erffnisse, hoge ende lege, in bosch end in broeck, met der halver meulen end allen haren toebehoren, nyet uutgescheyden”.

⁴ tochten ... aan = vruchtgebruik geven van.

¹ Verg. van schrijver dezes: „Zeven jaren Stichting «Vrienden der Geldersche Kasteelen»” in: *Kasteelen in Gelderland* (1949), p. 47 e.v.; alsmede: *Het kasteel Hernen* (gids voor bezoekers, 1950).

² W. A. van Spaen, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland*, IV (1805), p. 104 e.v.

³ E. W. Moes, K. Sluyterman e.a., *Nederlandsche kasteelen en hun historie*, II (1914), p. 185 e.v.

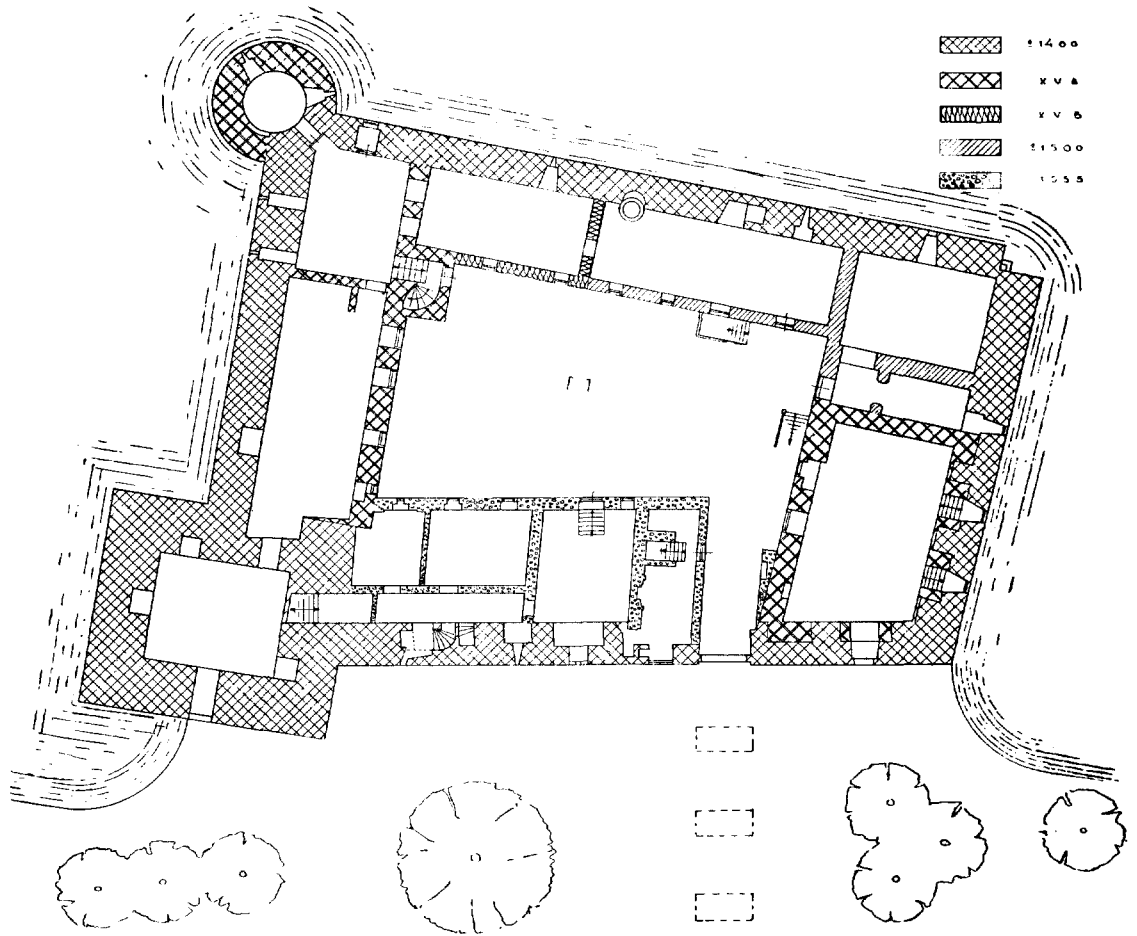

Fig. 1. Kasteel Hernen. Plattegrondtekening van de kelderverdieping.
(Tekening M. J. J. van Beveren.)

Wij zien dan bovendien, dat de heerlijkheid in 1369 een leen van de Gelderse hertog was. In 1326 had Otto van Driel reeds leengoederen te Hernen. De heerlijkheid heeft waarschijnlijk tussen 1326 en 1369 opgehouden allodiaal te zijn.

De vermelding van 1369 is de oudste vermelding van het huis. In een oorkonde van 1388 is er bovendien sprake van een „voirgeborchte”. Een oorkonde van 1390 spreekt van „het huys tot Hyrnen mit der veste”.

Alard van Driel wordt vermeld van 1348 tot 1391. Hij bezat het kasteel in ieder geval in 1357, terwijl hij en zijn zoon Otto het in 1390 met hertog Willem I ruilden tegen Niftrik en Vlierden, nadat hij reeds in 1388 getracht had Hernen van de hand te doen. De hertog ver-

pandde Hernen zes dagen later aan Arnt van Lyenen, maar het pand moet vrij spoedig zijn ingelost, want in 1402 wordt Herman van Meeckeren er mee beleend.

De opzet en de oudste gedeelten van het tegenwoordige kasteel dragen het stempel van de jaren omstreeks 1400. Aangezien men de behoefte om een huis te verbouwen eerder kan verwachten van iemand, die zich in het rustige bezit ervan bevindt, dan bij een bezitter, die zich er spoedig van zal ontdoen, is een verbouwing in het laatste kwart der 14de eeuw minder aannemelijk. Zo komen wij op historische gronden tot de conclusie, dat Herman van Meeckeren een goede kans maakt om te worden aange-

merkt als de vermoedelijke bouwheer van de kern van het tegenwoordige kasteel na de verwerving van de heerlijkheid in 1402.

Deze nieuwe sterkte bestond waarschijnlijk nog uit niets anders dan een zware vierkante toren, met achtkantige hangtorentjes op de vier hoeken, waartegen aan de noord-westzijde een ommuurd en omgracht terrein aansloot in de vorm van een onregelmatige rechthoek (men vergelijk de plattegrond, fig. 1). Op dit burcht-terrein lagen toen waarschijnlijk nog geen stenen gebouwen. Daarvan zijn althans tot dusverre geen sporen teruggevonden. Mogelijk was er een houten woongebouw of zaal, in welk geval de toren als een donjon of bergvrede zal zijn bedoeld. Zijn omvang en de tijd van ontstaan maken het echter waarschijnlijker, dat wij er een woontoren in moeten zien.

De toren is helaas in de vorige eeuw verdwenen. Het jaar is niet bekend. Mr. A. W. Engelen, die in 1847 de beschrijving van zijn wandelingen door Gelderland publiceerde, heeft de toren nog gezien⁵. Ter plaatse bestaat een vage overlevering van een storm, die in het derde kwart der 19de eeuw de toren verwoest zou hebben, waarna de rest moet zijn afgebroken. De fundamenten en het opgaande muurwerk tot halverwege de vensters der kelderverdieping zijn echter blootgelegd en nog gaaf aanwezig. Van twee 18de-eeuwse afbeeldingen is de gedaante van de toren vrij nauwkeurig bekend (afb. 3).

Het burchtterrein was omgeven door een zware, gemiddeld 2½ m dikke muur, waaroverheen een open weergang liep achter een gekanteelde borstwering met werp- en schietgaten, aan de buitenzijde even uitgekraagd. De zuid- en de westmuur waren massief met enkele schietgaten in diepe nissen. Blijkbaar stonden hiertegen dus direct al gebouwen, welke dan waarschijnlijk van hout geweest zijn. Mogelijk ook heeft bij de aanleg reeds het voornemen bestaan, hier stenen gebouwen op te richten. De noord- en de oostmuur daarentegen waren als open walmuur uitgevoerd. De weergang liep hier over spaarbogen. Aan de noordzijde bevond zich een open stenen trap, welke van het burchtplein toegang tot de weergang gaf. De houten trap, die er naderhand voor in de plaats gekomen is, kwam tijdens het onderzoek naar de bouwgeschiedenis achter een privaat bij wijze van verrassing te voorschijn. Behalve via deze trap zal men stellig

⁵ Mr. A. W. Engelen, *Wandelingen door Gelderland* enz. (1847), p. 291.

van de toren uit naar twee richtingen de weergang hebben kunnen betreden.

Duidelijke sporen van een grote boogopening in de muur van de oostgevel naast de voormalige woontoren wettigen de veronderstelling, dat zich daar de oorspronkelijke ingang heeft bevonden. De plaats was zeer goed gekozen, omdat men van de toren uit deze ingang gemakkelijk kon verdedigen.

De toren stond op één der hoeken van het burchtplein. Op de andere hoeken bevonden zich waarschijnlijk hangtorens, ten dele, zij het in verhoogde vorm, nog aanwezig. Onlangs zijn aanwijzingen gevonden, dat zich halverwege de westelijke muur misschien nog een halfronde hangtoren bevonden heeft, welke in de 16de eeuw door de nog bestaande erker is vervangen.

Herman van Meeckeren overleed reeds in 1406, waarna Hernen vererfde op zijn dochter Elisabeth, gehuwd met Johan van Wyhe. Op deze wijze kwam het huis aan de Van Wyhe's, die het tot 1646, dus bijna 2½ eeuw bezeten hebben. Aan hen dankt Hernen zijn tegenwoordige uiterlijk.

De eerste uitbreiding, welke men aan de woonruimte van het kasteel heeft gegeven, waarschijnlijk reeds vrij spoedig na de bouw van de grote toren, bestond uit de tegen deze toren aangebouwde zaal met een nevenvertrek, thans de zuidvleugel van het kasteel. Aan de binnenplaats werd deze vleugel voorzien van de nog aanwezige traptoren, die toegang geeft tot de zolderverdieping.

In de zaal mogen wij zonder twijfel de ridderzaal zien. De oorspronkelijke stookplaats tegen de westelijke wand is naderhand vervangen door een zeer fraaie, laat-gothische schouw van gepolychromeerde zandsteen, waarvan voldoende over is voor een verantwoorde reconstructie.

Ook de hierboven gelegen zolderverdieping werd destijds als woongelegenheden benut, getuige de schouw, waarvan de gebogen achterwand en het nisje er naast voor de kaars in het tegenwoordige muurwerk nog zichtbaar zijn. Mogelijk huisde hier het personeel.

Uit ongeveer dezelfde tijd dateert de ronde toren op de zuid-westhoek van deze vleugel, waardoor deze nu aan beide uiteinden goed verdedigbaar werd.

Blijkens vertandingen in het muurwerk heeft men ook op de noord-westhoek een dergelijke toren willen bouwen. Maar deze is er nooit gekomen en op de plattegrond is duidelijk te zien,

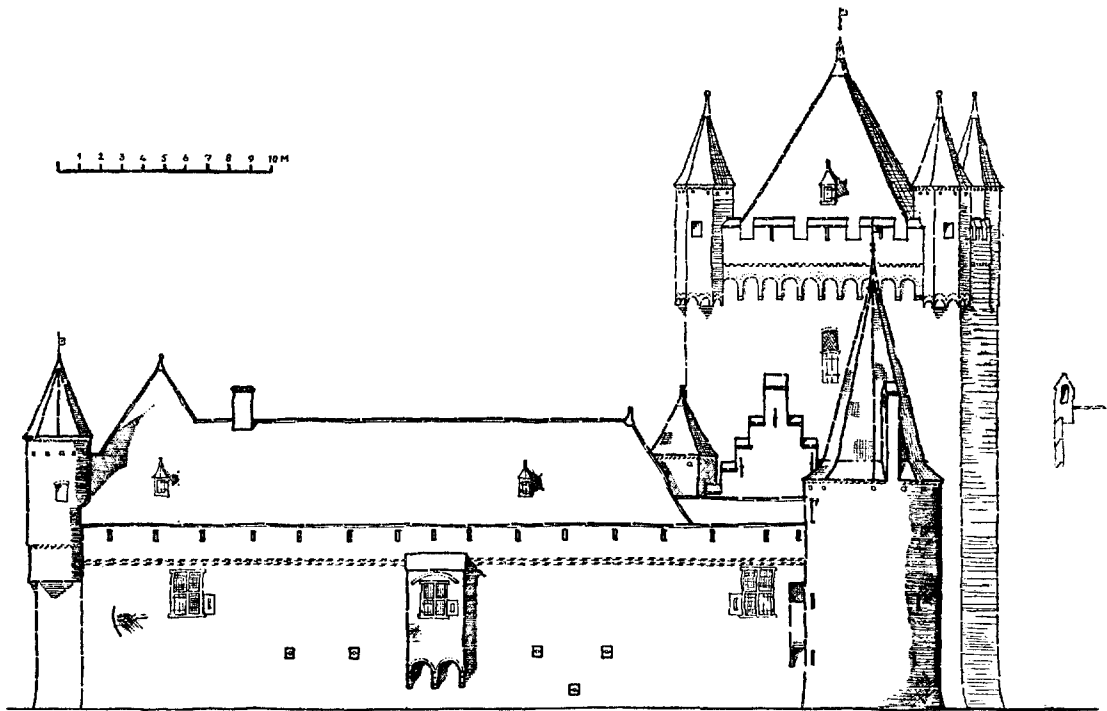

Fig. 2. Kasteel Hernen. Schets naar het voorlopig restauratieplan van de westzijde.

(Tekening M. J. J. van Beveren, Ir. H. A. van Oerle en J. J. Schrama.)

dat het kasteel hier dientengevolge een uit defensief oogpunt zwakke plek heeft gehouden.

Op Hernen is zeer aanschouwelijk waarneembaar de toenemende behoefte aan ruimte, die zich in de 15de eeuw en daarna op bijna alle kastelen deed gevoelen. Geleidelijk is hier de gehele omtrek van het burchtplein volgebouwd en men kan op de huidige binnenplaats de verschillende bouwphasen zonder moeite onderkennen (fig. 1 en afb. 5).

Van het oorspronkelijke plan om eerst tegen de westelijke muur verder te bouwen en de noordelijke muur met zijn spaarbogen voorlopig als open walmuur te handhaven, is men al spoedig afgestapt. Op de bouw van de grote zaal is nl. nog in de eerste helft van de 15de eeuw gevolgd de bouw van een kleinere zaal op de noord-oosthoek van het burchtplein. Het is opmerkelijk, dat men twee losse gebouwen tegenover elkaar plaatste. Mogelijk lagen er nog houten bouwsels tussen, of plaatste men een afzonderlijke vleugel voor het personeel opzettelijk niet vlak naast

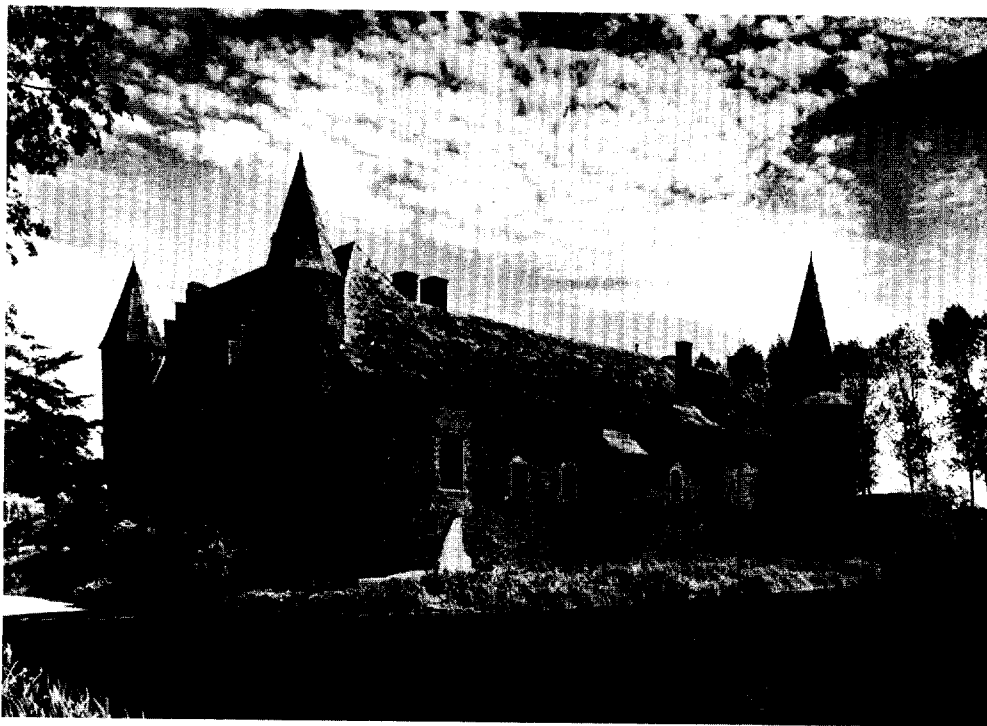
de woonvleugel van de kasteelheer en zijn familie.

Het open gebleven gedeelte aan de west- en noordzijde van het burchtplein werd in twee etappes volgebouwd in de tweede helft der 15de eeuw. Eerst kwam er een vertrek tegen de zuidvleugel, met een verdieping en een zolderverdieping, en tegen het einde der eeuw een langwerpig en een vierkant vertrek, eveneens met twee verdiepingen, waardoor de verbinding met de noordvleugel tot stand kwam (fig. 1). Te zelfder tijd zal de oorspronkelijke stenen trap naar de weergang vervangen zijn door de hierboven genoemde, kortere, houten trap, waarvan de resten teruggevonden zijn.

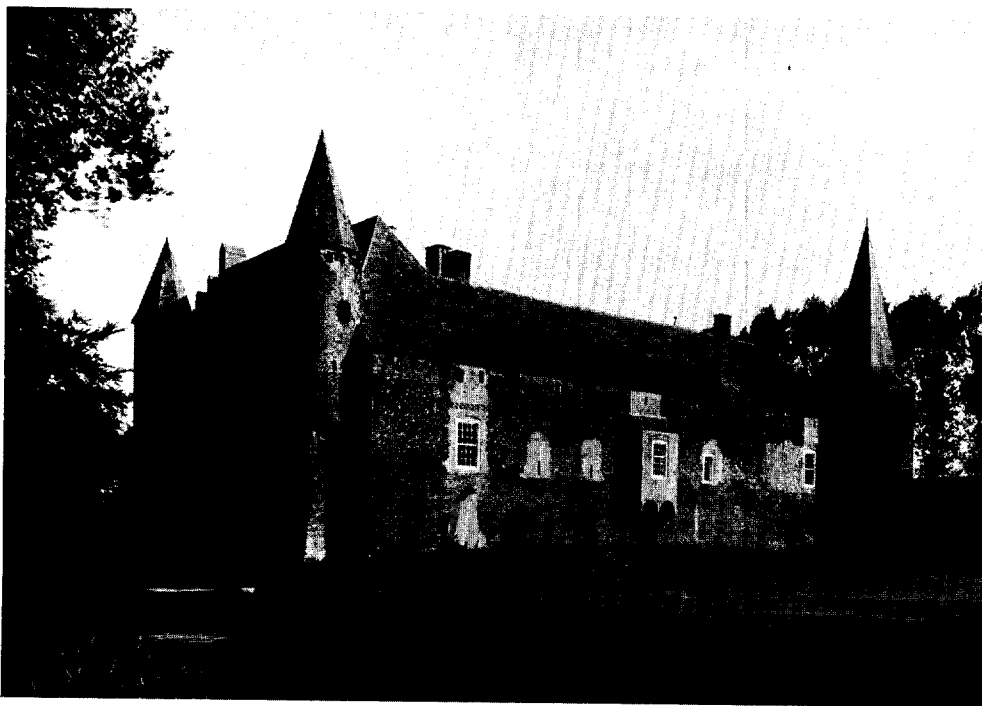
Tenslotte zette Reinier van Wyhe, burggraaf van Nijmegen, halverwege de 16de eeuw de kroon op het werk met de bouw van de oostvleugel en de nieuwe monumentale inrijpoort (afb. 4), waarboven zijn wapen en dat zijner eerste vrouw, Margriet van Egeren, prijkt, vergezeld van het jaartal 1555. Zijn wapen vertoont

HET KASTEEL HERNEN

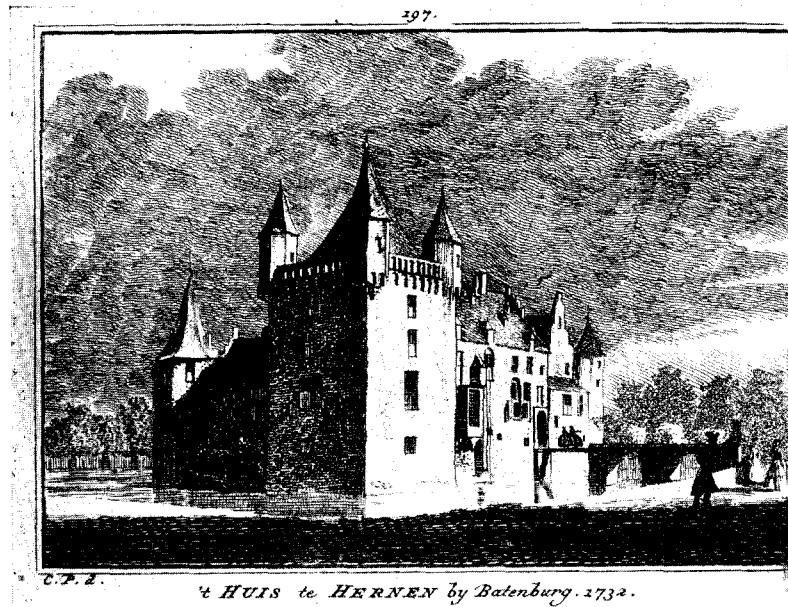

Afb. 1. Kasteel Hernen. Noordelijke zijgevel en achtergevel vóór de restauratie.

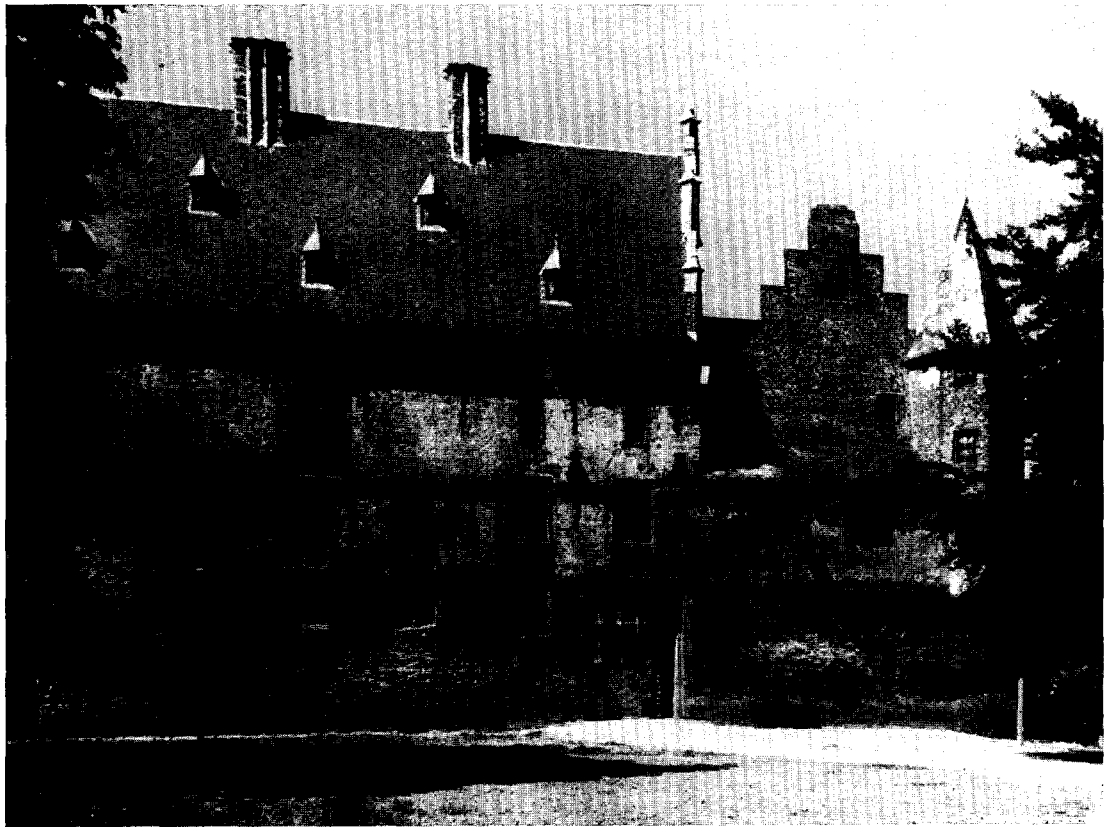

Afb. 2. Kasteel Hernen. Noordelijke zijgevel en achtergevel na de restauratiewerkzaamheden aan de vensters. (Foto's George Flipse)

HET KASTEEL HERNEN

Afb. 3. Kasteel Hernen. (Gravure door H. Spilman naar C. Pronk).

Afb. 4. Kasteel Hernen. Oostzijde (Foto George Flipse.)

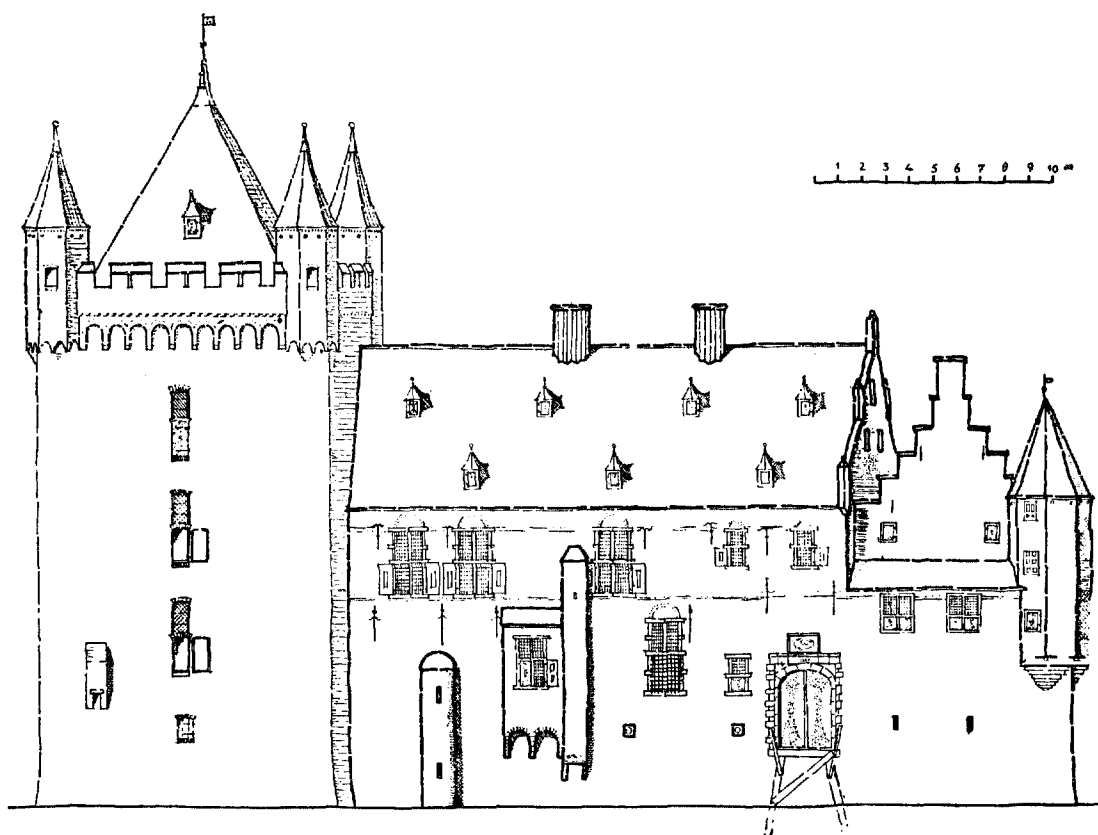

Fig. 3. Kasteel Hernen. Schets naar het voorlopig restauratieplan van de oostzijde.
(Tekening M. J. J. van Beveren, Ir. H. A. van Oerle en J. J. Schrama.)

een halve leeuw, het hare een vleermuis met uitgespreide vleugels ⁶.

De oude walmuur is in de kelderverdieping nog overal onveranderd aanwezig. Daarboven is hij onbeschadigd in stand gebleven langs de west-, de noord- en een gedeelte van de oostzijde. De gebouwen langs die zijden heeft men nl. tegen de muur aan geplaatst, terwijl men de dakken over de weergang heen gebouwd heeft, zodat de schoot op de borstwering kwam te rusten. Op deze wijze is hier de oude weergang intact gebleven in overdekte vorm. Zijn authentieke weergangen heden ten dage in het algemeen al een zeldzame verschijning, deze overdekte weergang van Hernen is een unicum hier te lande.

Langs de zuidzijde en langs de vleugel van

⁶ De geschilderde portretten van Reinier van Wyhe en van zijn tweede vrouw Anna Pieck, gecopieerd naar de originelen in het bezit van Mr. B. F. baron van Verschuier te Leur, bevinden zich sedert 1952 op het kasteel.

1555 aan de oostzijde is de walmuur helaas afgehakt ter verkrijging van meer ruimte, zodat de weergang hier is verdwenen.

De vleugel van 1555, de voorvleugel, demonstreert duidelijk de behoefte aan meer licht en lucht der toenmalige bewoners, in tegenstelling tot de andere vleugels, die oorspronkelijk aan de buitenzijde geen enkel venster hadden. De vertrekken in deze vleugels ontvingen hun licht uitsluitend van de binnenplaats. Toch is in de voorvleugel van de onderste rij kruisvensters ook slechts het meest rechtse origineel. Het defensieve element werd kennelijk nog niet geheel uitgeschakeld.

Met 1555 is feitelijk het hoogtepunt in de geschiedenis van Hernen bereikt. De latere wijzigingen aan het kasteel zijn nimmer verbeteringen geweest naar onze smaak. Ook de constante bewoning door de Van Wyhe's, die zo zeer hun stempel op het kasteel gedrukt hadden, liep ten

einde. De kleindochter van Reinier van Wyhe en Margriet van Egeren, Maria van Wyhe, huwde in 1609 Gerhard van Reede, heer van Saesfeld en Buckhorst. Zij schonken Hernen in 1646 aan hun jongste zoon, Reinard Adriaan van Reede, die het volgend jaar huwde met Anna van Lynden. Deze Reinard Adriaan overleed in 1673, zijn vrouw in 1677, waarna in 1682 hun vijf dochters Hernen in publieke veiling brachten. Koper werd Philips Hendrik van Steenhuys, heer van Capelle en Bekesteyn.

Deze verkoop is voor Hernen van verstrekkende betekenis geweest. De nieuwe eigenaren verbleven meestal in de Zuidelijke Nederlanden, kwamen maar zo nu en dan op Hernen en lieten het kasteel bewonen door een rentmeester. Hoewel na 1682 nog vele malen aan het kasteel „getimmerd” is, ongetwijfeld zou er van het oorspronkelijke gebouw veel minder zijn overgebleven, wanneer de eigenaren er permanent waren blijven wonen. De 18de-eeuwse behoefte aan verfraaiingen en décor en de 19de-eeuwse zucht tot romantiseren zouden dan stellig ernstiger sporen hebben nagelaten dan nu het kasteel twee eeuwen lang slechts tot woning van de rentmeester diende en een weinig belangstelling van de eigenaar heeft genoten.

Door *erfenis* kwam Hernen in de eerste helft der 19de eeuw aan de Belgische familie De Béthune. Tenslotte werd het door de markiezijn Euphémie Joséphine Ghislaine d'Ennetières, geb. gravin de Béthune op 3 Januari 1883 verkocht aan douairière Jhr. Mr. Cornelis Jacob Arnold den Tex, geb. Anna Mathilda Vriese. Haar dochter, Jkvr. Anna Mathilde den Tex, weduwe van Adriaan Jacob Paul Metelerkamp van Bronkhorst, schonk tenslotte in 1940 het kasteel met de omliggende tuin, ruim 5½ ha, aan de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen”, die hiermee haar eerste bezitting verwierf.

De heerlijkheid, de boerderijen, het Hernense bos, het Hernense meer en de korenmolen, in 1745 gebouwd door Jacob van Steenhuys⁷, zijn eigendom gebleven van de nazaten van mevrouw Metelerkamp, die in 1944 overleden is. Het huis-

⁷ De fraaie en goed geconserveerde, stenen korenmolen, die zeer schilderachtig is gelegen op het punt, waar de heuvelrug, die het Hernense bos draagt, eindigt in het Hernense meer, halverwege Hernen en Leur, heeft een steen met het volgende opschrift: **IACOBUS DE STEENHUYS IS EST QUI SIC ME EXTUXIT (sic!)**, waaruit men het jaartal 1745 kan distilleren. De molen is zeer ten onrechte niet vermeld op de *Voorloopige Lijst*.

archief van Hernen is helaas bij de verkoop in 1883 niet mee overgedragen en berust dientengevolge nog bij een afstammeling van de markiezijn d'Ennetières, met name graaf A. L. V. M. B. de Laubespain te Elverdinge (West-Vlaanderen)⁸.

De wijzigingen, welke het kasteel na 1682 heeft ondergaan, beperkten zich aanvankelijk vooral tot het aanbrengen van allerlei grotere ramen. In de 18de eeuw is de oudste vleugel, die aan de zuidzijde, helaas grotendeels afgebroken en door nieuw werk vervangen⁹.

In 1803 is de gemetselde bogenbrug voor de ingang, welke reeds een oudere houten ophaalbrug vervangen zal hebben, gesloopt en de gracht langs de voorzijde van het huis gedempt. De rentmeestersrekeningen over 1803 en 1804 maken melding van vele duizenden karrevrachten zand, die voor de demping nodig waren. Men kan er 5866 tellen, maar daarna zijn er nog vele gevolgd, welke niet met aantallen worden opgegeven. De naburige heuvelrug zal het zand wel geleverd hebben.

Tenslotte is dan te kwader ure de grote toren tot halverwege de keldervensters afgebroken. Wij zagen reeds, dat dit omstreeks het midden der vorige eeuw zal zijn gebeurd.

Ondanks dit alles had het kasteel, ook voordat in 1943 met de restauratie een begin gemaakt werd, zijn karakter van middeleeuwse, weerbare vesting niet geheel verloren.

Het interieur weerspiegelt duidelijk de eeuwenlange bestemming van rentmeesterswoning en mist derhalve de gebruikelijke betimmeringen, stucplafonds, schoorsteenmantels en wat verder de 17de en de 18de eeuw in onze kastelen hebben nagelaten. Het enige nog bewoonbare vertrek, in de voorvleugel, bevat een 18de-eeuwse houten schoorsteenmantel van wel zeer boerse allure met

⁸ Het archief is nog niet onderzocht. Enige niet onbelangrijke stukken, vormende een deel van het 18de en 19de-eeuwse rentmeestersarchief, waaronder een serie rekeningen, is in 1952 door mejuffrouw C. A. Metelerkamp geschonken aan de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen” en door deze in bewaring gegeven aan het Rijksarchief te Arnhem.

⁹ In de rentmeestersrekeningen, voor zover deze bewaard zijn, met name over de jaren 1738, 1745, 1749-1751, 1762, 1769-1811, 1818-1832, is wel enige malen sprake van vrij grote verbouwings- en herstellingskosten, maar een zo grote verbouwing als die van de zuidelijke zijvleugel is er toch niet zonder meer uit af te lezen. In 1779 is een nieuwe keuken ingericht, waarschijnlijk in het vertrek op de n.w. hoek.

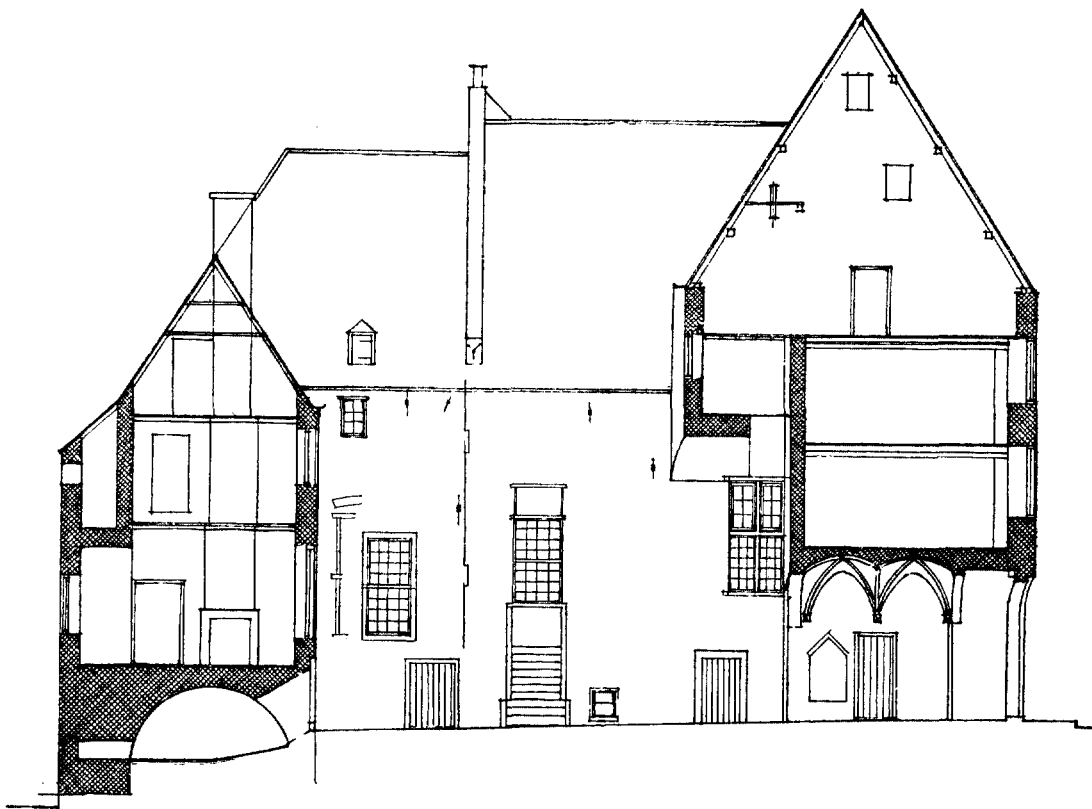

Fig. 4. Kasteel Hernen. Noordgevel aan de binnenplaats, opmeting vóór de restauratie.
(Tekening H. van Heeswijk en Ir. H. A. van Oerle.)

een onbelangrijk schilderstuk. Uit een andere kamer stamt een dessus-de-porte van even weinig kunstwaarde, waarmee alles, wat van de oude aankleding over is, is opgesomd. Kortom, ook het interieur heeft zijn oorspronkelijk karakter vrij goed behouden.

Een bijzonder gelukkige omstandigheid is geweest, dat het kasteel nimmer metterdaad een rol als vesting gespeeld schijnt te hebben. In ieder geval is het nooit door oorlogsgeweld verwoest of beschadigd en behoudens de sporen van een kleine binnenbrand in de noordvleugel zijn er evenmin aanwijzingen, dat het kasteel ooit is afgebrand. Dit is wel een bijzonderheid.

Van de, waarschijnlijk sedert lang verdwenen, voorburcht is tot dusverre niets teruggevonden, maar er is ook nog niet bewust naar gezocht. Wel zijn voor de inrijpoort de resten van de stenen brugpeilers teruggevonden.

In 1940 verkeerde het kasteel in een algehele staat van verval, waaruit het alleen door een

grondige restauratie gered kon worden. Met het onderzoek naar de bouwgeschiedenis is spoedig een begin gemaakt. In 1943 werden de herstellwerkzaamheden zelf ter hand genomen. Helaas hebben de tijdsomstandigheden niet meegewerkt. De restauratie heeft enige malen ernstige stagnatie ondervonden. Thans, meer dan tien jaren later, is zij nog niet voltooid, al bestaat de verwachting, dat in de komende vijf jaren het werk in etappes tot een goed einde gebracht zal kunnen worden.

b. Huidige toestand en restauratieplannen.

Van het begin af stond voor ieder als een paaf boven water, dat tal van zeer ontsierende, grote vensteropeningen gedicht zouden moeten worden. Om dit te bereiken is als algemene gedragslijn aangenomen, dat het kasteel teruggebracht wordt in de staat, waarin het zich bij het begin der 18de eeuw bevond. Alleen op die wijze zal het mogelijk zijn, het kasteel zijn karakter van weerbare vesting terug te geven en het toch een

Fig. 5. Kasteel Hernen. Noordgevel aan de binnenplaats, restauratieontwerp.
(Tekening M. J. J. van Beveren, Ir. H. A. van Oerle en J. J. Schrama.)

bewoonbaar gebouw te doen blijven. Bij deze oplossing immers kunnen alle later ingebrachte vensters worden gedicht of verkleind; de 16de- en 17de-eeuwse kruiskozijnen zullen voldoende licht toelaten voor de er achter liggende vertrekken.

Slechts twee oude afbeeldingen kunnen aan de restauratie steun geven. De eerste is een gravure van 1732 door H. Spilman naar C. Pronk in de zgn. „1000 gezichten”. Deze geeft een zeer betrouwbaar beeld van de voorgevel en van de grote toren (afb. 3). De andere is een minder nauwkeurige tekening van 1782 door H. Tavernier, berustende in de topografische collectie, afkomstig van het huis De Poll bij Voorst¹⁰. Deze

¹⁰ Deze collectie bevindt zich tijdelijk in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage. De bewuste tekening is afgebeeld bij Moes en Sluyterman, *a.w.*, p. 186, echter ten onrechte op naam van Paul van Liender.

tekening geeft het kasteel uit het zuid-westen weer, maar is behalve in de verhoudingen ook in enige details bepaald onjuist.

Staat men voor het kasteel, dan mist men daar wel heel erg de gracht, die gelukkig aan de drie andere zijden nog aanwezig is. Wanneer eenmaal de financiën het zullen toelaten, dan zal stellig ook aan de voorzijde de gracht hersteld worden, waaraan de bouw van een nieuwe brug onverbrekkelijk verbonden is. Voorlopig zijn deze werken, als niet urgent, buiten het restauratieplan gehouden.

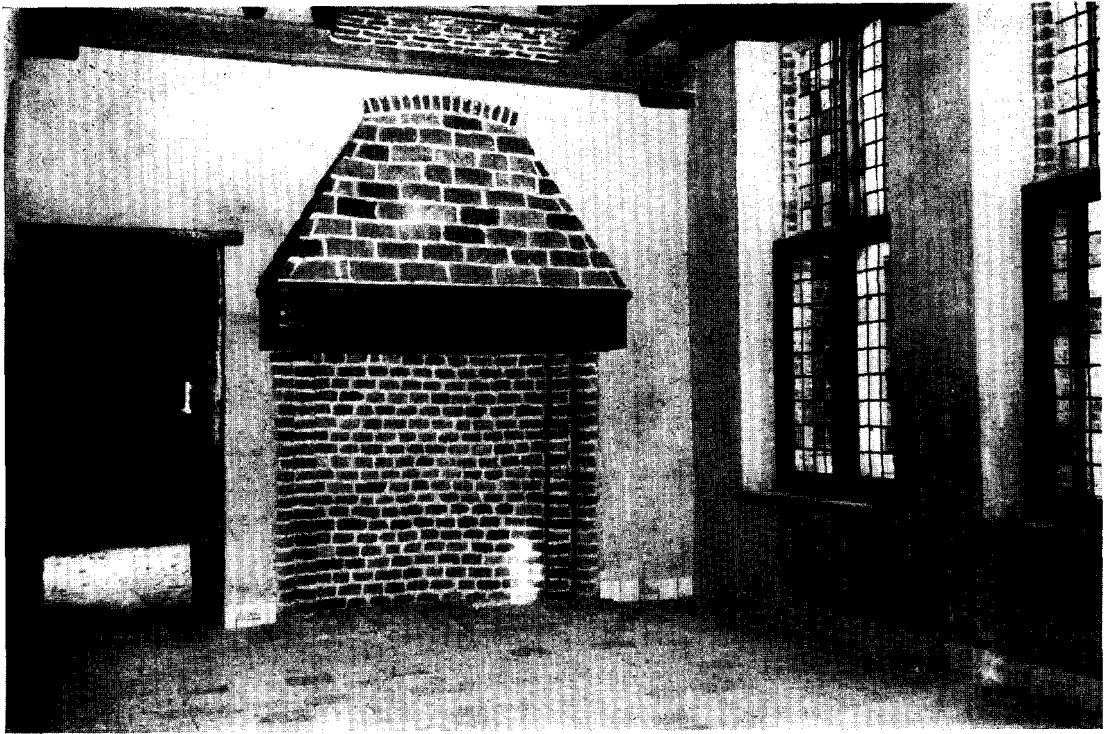
Nog ernstiger dan het gemis van de gracht is dat van de grote woontoren. Een hoge en zware kastanje verhult maar ten dele de gapende wond, die de slopers van de toren in het kasteel geslagen hebben. Bij velen is begrijpelijkerwijs de wens opgekomen, dat eenmaal de toren in de oude vorm herbouwd moge worden. Ongetwij-

HET KASTEEL HERNEN

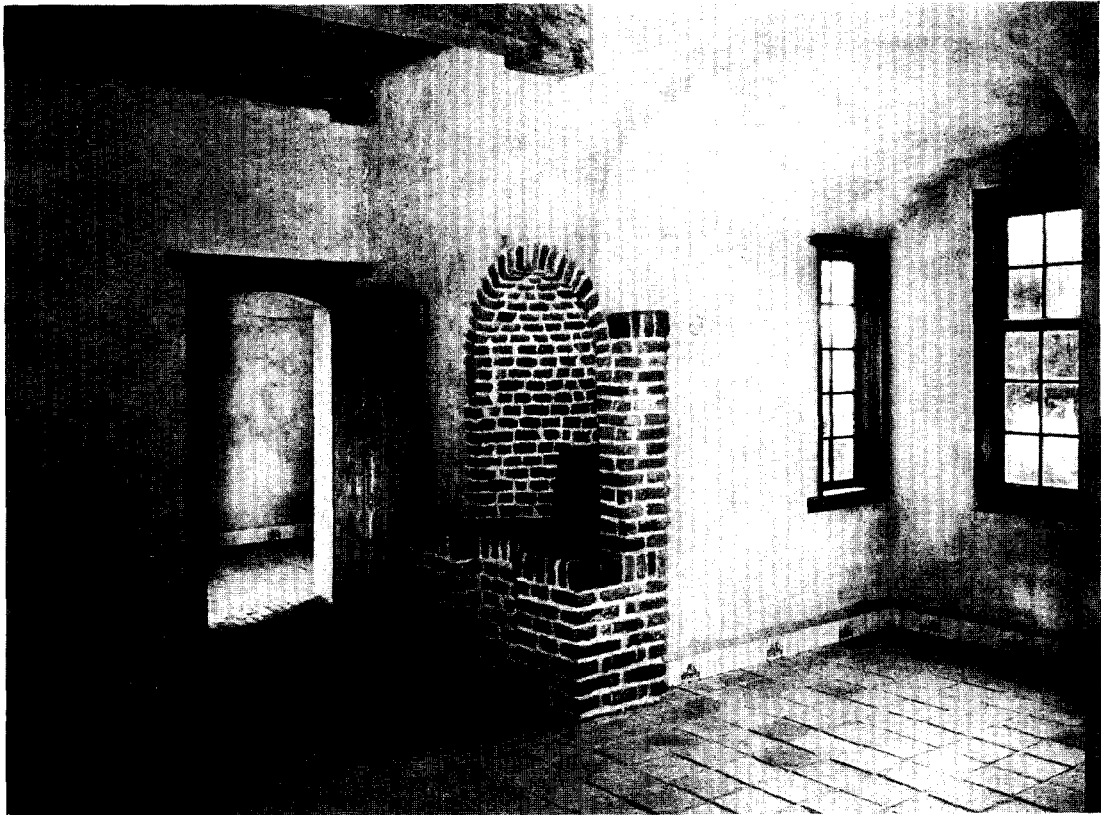

Afb. 5. Kasteel Hernen. Binnenplaats, gezien naar het Noorden, na de restauratie.
(Foto George Flipse.)

HET KASTEEL HERNEN

Afb. 6. Kasteel Hernen. Vertrek in de westvleugel na de restauratie.

Afb. 7. Kasteel Hernen. Vertrek in de westvleugel met waterput en erker na de restauratie.
(Foto's George Flipse.)

feld zou men daarmee bereiken, dat het kasteel zijn oorspronkelijke proporties terug zou krijgen. Is het nu de hoge voorvleugel, die het eerst de blik tot zich trekt, dan zou de toren dit doen, waartegen de zoveel lagere gebouwen als het ware aangeleund zouden staan. Dit zou dan meteen het bezwaar hebben, dat de aandacht in de eerste plaats getrokken zou worden door juist dat gedeelte van het kasteel, dat niets authentieks in zich zou hebben dan het silhouet alleen. Het probleem, zo het er nog één is, behoeft niet te worden uitgevochten, omdat er wel nimmer geld genoeg zal zijn om deze massale toren te doen herrijzen. Wij zullen vrede moeten hebben met wat een vorige generatie heeft misdreven. Of en zo ja, op welke wijze iets gedaan kan worden om deze hoek van het kasteel esthetisch aanvaardbaarder te maken, is nog niet onderzocht, omdat aanvankelijk met een herbouw van de toren, zij het in een ver verschiet, wel degelijk rekening is gehouden.

De voorgevel, zijnde de oostelijke buitengevel (afb. 4 en fig. 3), heeft beneden vier en boven twee kruisvensters, gescheiden door een geprofileerde waterlijst en geflankeerd door muurankers. Van de benedenste rij vensters is echter alleen het meest rechtse met ontlastingsboog origineel. Het zandstenen kozijn vertoont nog de resten van ijzeren tralies. Waarschijnlijk zullen de overige drie vensters worden gedicht. Er wordt over gedacht, op deze plaats de erker te herstellen, die er vroeger geweest is (afb. 3 en fig. 3) en welke ongeveer gelijk was aan de erker, die nu nog tegen de achtergevel zit. Behalve dat de gevel hierdoor aan levendigheid zal winnen, zal de erker ook aan de verlichting van het daar achter liggende vertrek ten goede komen, dat anders uitsluitend licht van de binnenplaats zou krijgen. De bestemming van het huis staat nog weliswaar niet vast, maar er moet met de mogelijkheid van bewoning en dus behoorlijke verlichting rekening gehouden worden.

Op de verdieping is duidelijk te zien, dat er vroeger één kruisvenster meer geweest is dan thans (niet zichtbaar op afb. 4, waar het dichtgemetselde venster schuil gaat achter de kastanje ter linker zijde). Dit zal vanzelfsprekend weer worden geopend.

Ter rechter zijde van de erker moet zich een uitgebouwde schacht hebben bevonden, die blijkbaar twee gemakken boven elkaar bevatte, één op de hoofdverdieping en één op de bovenverdieping, terwijl aan de andere kant in de muur nog een halfronde gemetselde schacht is gevon-

den. Men vermoedt, dat dit een put geweest is, die half door de kasteelmuur werd omsloten en er half buiten uitstak. Herstel van een en ander is misschien wel aantrekkelijk, ofschoon men ook kan verdedigen, dat de reconstructie van dergelijke, sedert lang verdwenen details beter achterwege kan blijven (fig. 3).

Boven de putschacht zijn twee bogen vlak boven elkaar zichtbaar, welke de plaats van de oorspronkelijke poortdoorgang aanduiden. De beide bouwfasen, waarop deze twee bogen wijzen, zijn nog niet nader gedateerd.

De voorvleugel wordt gedekt door een hoog zadeldak, waaruit vijf dakkapellen en twee geprofileerde schoorstenen steken. De noordelijke, smalle zijde wordt afgesloten door een topgevel van het bekende Gelderse type met uitgezwenkte zijkanten, top- en hoekpinakels. Dak en topgevel zijn in 1947 hersteld.

Aan de voorvleugel sluit ter rechter zijde van de poortdoorgang de zijgevel van de noordvleugel aan. Het is een eenvoudige trapgevel, die met de er achter liggende daken eveneens in 1947 hersteld is. Onder deze trapgevel begint de weergang te lopen, die hier met een afzonderlijk lesenaardak is afgedekt. Op de noord-oosthoek is een achtkantige toren uitgekraagd op muizetanden (afb. 4 en fig. 3).

De om de hoek aansluitende noordgevel bevatte oorspronkelijk in het geheel geen vensters, alleen schietsleuven. Het grote raam, dat zich hier tot voor kort bevond (afb. 1), is in 1953 gedicht, waardoor het gesloten karakter hier geheel is hersteld (afb. 2). Als pendant van de achtkantige hangtoren op de noord-oosthoek is op de noord-westhoek een halfronde toren uitgekraagd. Tussen deze torens is de plaats van de weergang door een kleine uitkraging zichtbaar.

Het dak op de noordvleugel is bij de restauratie gedekt met parse Fumay-leien. Of de ligging van Hernen in de buurt van de Maas voldoende motief is om zo noordelijk deze Franse leien toe te passen, is m.i. een vraag. Het dak wordt in tweeën gedeeld door een trapgevel, die de beide bouwfasen demonstreert, waarin deze vleugel is ontstaan.

De achtergevel zal vroeger wellicht eveneens geheel blind geweest zijn met alleen schietsleuven. De hierin later aangebrachte vensters waren als gapende wonden in het oude muurwerk. Zij waren zelfs, evenals het grote venster in de noordgevel, door de uitgekraagde weergang heen gebroken (afb. 1). In 1953 zijn zij tot bescheidener proporties teruggebracht (afb. 2). Terecht

zijn hier geen kruisvensters aangebracht, waarvan men niet weet, of zij er ooit geweest zijn, maar kleine vensters met een 18de-eeuwse roedenindeling, die aansluiten bij de 18de-eeuwse staat van bewoonbaarheid, waarin het kasteel hersteld zal worden, en die er aan herinneren, dat waarschijnlijk eerst in die periode hier vensters ontstaan zijn.

De aardige erker, midden tegen deze gevel, rustende op een dubbele boog en drie kraagstenen, pendant van de verdwenen erker aan de voorgevel, is eveneens in 1953 hersteld. Hij laat zien, hoe in de 16de eeuw de grimmige geslotenheid van deze gevel is doorbroken.

De achtergevel vormt tegenwoordig één geheel, met een doorlopend zadeldak, dat waarschijnlijk eerst op het einde der 18de eeuw is aangebracht. Vroeger was dit dak veel korter en eindigde het ter hoogte van de traptoren op de binnenplaats. Ter rechter zijde daarvan volgde een trapgevel, welke de westelijke, korte zijkant van de zuidvleugel afsloot op dezelfde wijze als nog heden ten dage de noordelijke zijvleugel aan de voorzijde van het kasteel door een trapgevel is afgesloten. De sporen van de oude toestand zijn in het metselwerk aan de binnenzijde van de weergang nog duidelijk te zien. Kennelijk bedoelde ook Tavernier in 1782 op zijn bovengenoemde tekening deze toestand weer te geven, maar klaarblijkelijk heeft hij thuis de in het veld gemaakte schets niet meer juist kunnen interpreteren of heeft hij een oudere, onjuiste tekening van een ander gecopiëerd, waardoor er een wonderlijke mistekening is ontstaan van dit gedeelte van het kasteel.

Wanneer men zich de oude toestand voorstelt met zicht van buiten af via een zakgoot op de traptoren, die zich in de zuid-westhoek van de binnenplaats bevindt, dan ziet men tot zijn verrassing, hoe de achtergevel, met behoud van het gesloten, defensief karakter, oorspronkelijk een veel levendiger profiel vertoond moet hebben (fig. 2). Het is nog een punt van discussie, of het geoorloofd is deze oude toestand te herstellen.

Het beloop van de weergang is ook langs de achtergevel door een kleine uitkraging geheel te volgen. De gang eindigt in de ronde, met een hoge spits gedekte toren op de zuid-westhoek.

De zuidelijke zijgevel van het kasteel is in de 18de eeuw dusdanig verminkt, dat herstel noodwendig een reconstructie zal moeten worden. De grote ramen in deze gevel zijn wel zeer ontzierend.

De poortdoorgang heeft inwendig kruisribge-

welven, die op aardige, gebeeldhouwde kraagstenen rusten. Het herstel heeft in 1947 plaats gehad.

De vier gevels aan de binnenplaats zijn evenals de traptoren in de zuid-westhoek gerestaureerd in de jaren 1943-1948, waarbij zij zo goed mogelijk elk in hun oorspronkelijke toestand zijn teruggebracht. Dit heeft een tamelijk ingrijpende wijziging van deuren en vensters teweeggebracht.

Het grootste probleem vormde de gevel van de oude ridderzaal in de zuidvleugel. Deze was in de 18de eeuw bijna geheel vernieuwd en van een grote deur met stoep voorzien. Hier is een gevel gereconstrueerd met smalle vensters in 15de-eeuwse trant naar het voorbeeld van die in de noordvleugel. De toegang van de binnenplaats tot de zaal zal oorspronkelijk uitsluitend via de traptoren geleid hebben. Daarom is de grote, ontsierende deur vervallen. Ook is een zware steunbeer afgebroken, welke zich in de zuid-oosthoek bevond. Deze was waarschijnlijk opgericht uit vrees voor verzakking na de afbraak van de grote toren of bij de herbouw van de zuidvleugel. Bij voorzichtige verwijdering bleek echter, dat deze steunbeer geen enkele dienst deed.

In de gevels aan de west- en noordzijde is weliswaar veel gewijzigd moeten worden, omdat alle vensters waren vergroot en de beide toegangen tot de hoofdverdieping waren verplaatst, maar daar staat tegenover, dat verschillende oorspronkelijke, zandstenen kruiskozijsen en alle onlastingsbogen nog aanwezig waren, zodat men hier tot een volkomen verantwoord herstel van de oorspronkelijke toestand kon komen. Aanvankelijk bestond er enige twijfel over de detaillering van de vensters in het linker, oudste gedeelte van de westvleugel, toen bij wijze van verrassing in de binnenmuur, welke de twee vertrekken in deze vleugel van elkaar scheidt en vroeger buitenmuur was, een oorspronkelijk, bijna gaaf raamkozijn werd ontdekt, waarmee dit probleem volledig was opgelost.

Alleen de vorm van de stoep voor de oorspronkelijke ingang van de westvleugel is niet vastgesteld kunnen worden. De eenzijdig langs de gevel oplopende, stenen trap, die hier is aangebracht, moest noodzakelijk een fantasieproduct zijn.

Gelukkiger acht ik de oplossing aan de noordelijke zijvleugel, waar een eveneens eenzijdige, houten trap is aangebracht voor het gedeelte, dat uit de eerste helft der 15de eeuw dateert. Er

moet hier oorspronkelijk ook een stenen trap zijn geweest, zoals in de bodem is gebleken, maar herstel daarvan zou het bezwaar gehad hebben, dat de poortdoorgang te zeer geblokkeerd zou zijn. Daarom is deze houten trap verkozen (afb. 5 en fig. 4 en 5).

De opvolgende bouwfasen van de west- en van de noordgevel tekenen zich nu weer als voorheen, behalve door twee bouwnaden, ook door het onderscheid in de vensters af.

In de linker, oudste helft van de westgevel bevindt zich een ingemetselde donderbezem, die het kasteel voor blikseminslag moet behoeden.

De gevel van de oostvleugel heeft de minste wijzigingen ondergaan. Met zijn grotere aantal vensters, zandstenen banden en waterlijsten onderscheidt hij zich evenals de voorgevel van deze vleugel door meer levendigheid van de overige gevels.

Het interieur van de zuidelijke en de noordelijke zijvleugel ziet er nog zeer desolaat uit, sedert ten behoeve van het onderzoek van het muurwerk alle later aangebrachte houtwerk en pleister is verwijderd. Bovendien was het nodig, in de ridderzaal een noodverblijf voor de aanne-mer te bouwen, waardoor het karakter van zaal tijdelijk te loor is gegaan. In de noordvleugel herinnerden enige restanten van op zichzelf geheel onbelangrijke, late muurschilderingen aan het feit, dat hier van 1648 tot circa 1800 door de Rooms-Katholiek gebleven eigenaren van het kasteel gelegenheid werd gegeven tot het houden van godsdienstoefeningen voor hun geloofsgenoten uit de streek. Ook deze zijn bij het afbikken van de muren verwijderd.

De houten trap naar de weergang in de noord-westhoek is in 1952 hersteld.

In 1953 zijn de beide vertrekken op de hoofdverdieping van de achtervleugel gerestaureerd. Dit was de eerste belangrijke herstelling aan het interieur. Een interieur-restauratie stelt wel zeer aparte eisen aan de architect. Het gevaar van te vervallen in het aanbrenge van quasi-oude kitsch is hier veel groter dan bij het herstel van een exterieur, vooral wanneer, zoals op Hernen, louter kale ruimten weer tot bewoonbare vertrekken omgetoverd moeten worden.

Het mag gezegd worden, dat de architecten Van Beveren, Van Oerle en Schrama deze moeilijkheid hebben weten te omzeilen en met eenvoudige middelen een uitstekend effect hebben bereikt. In het oudste der beide vertrekken is ter plaatse van een stookplaats een eenvoudige

gemetselde schouw aangebracht. In het andere vertrek vervangt eveneens een zeer sobere schouw een boers schoorsteenmanteltje, dat onmogelijk gehandhaafd kon worden (afb. 6). Niemand zal hier van ongeoorloofde stijlnamaak spreken. In dit vertrek is ook een oude waterput hersteld (afb. 7).

Over enige details dezer restauratie kan men misschien van mening verschillen. Zo is het naar mijn oordeel bepaald minder gelukkig, dat het oude, nog voor het einde der 15de eeuw dichtgemetselde venster in de tot binnenmuur geworden buitenmuur van het oudste gedeelte van deze vleugel weder is opengemaakt en van glas voorzien. In plaats daarvan had het dichtgemetselde kozijn zichtbaar gelaten moeten worden, historisch en architectonisch de enige juiste oplossing en aesthetisch zeker niet onaanvaardbaar.

Maar deze kritiek op een enkel detailpunt doet niets af aan het feit, dat de beide vertrekken door de restauratie hun oude sfeer hebben herkrege. Dit zal over enige tijd, wanneer de gloed van het nieuwe er af is en de vertrekken van enige passende aankleding zijn voorzien, nog meer spreken.

De oostelijke vleugel wordt nog door een landbouwersgezin bewoond.

Onder alle vertrekken van het kasteel bevinden zich kelders met tongewelven, waarvan de meeste van de binnenplaats af afzonderlijk toegankelijk zijn. Alleen die onder de westvleugel zijn hersteld. Deze hebben een wandbekleding van mergel.

Voor de verdere restauratie van het kasteel is inmiddels een vijfjarenplan opgesteld, maar de volgorde van het programma staat op dit moment nog niet vast. Moge de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen” met hulp van overheid en particulieren er in slagen de restauratie van Hernen in de eerstvolgende vijf jaren te voltooien. Daarmee zal een belangrijk monument zijn veilig gesteld.

Hernen is zeker geen imposant kasteel. Hoewel het in oorsprong vrij belangrijk geweest moet zijn, is later door het huis, noch door zijn bewoners een gewichtige rol in de geschiedenis gespeeld. Dientengevolge is het nimmer uitgegroeid boven de proporties van een bescheiden edelsmanswoning. Maar op weinig kastelen in ons land spreken de Middeleeuwen een zo duidelijke taal als op Hernen. Daaraan en aan de intieme en romantische sfeer, die in en om dit kasteel hangt, ontleent het zijn grote charme.

SUMMARY

THE CASTLE OF HERNEN

BY D. J. BUURMAN

Hernen is a small castle South-West of Nymegen in the Southern part of the province of Gelderland. Its importance lies in the fact that its original character of defensible fortification has been preserved fairly well.

It is assumed that there was a Huis te Hernen as early as the middle of the 13th century. The present castle probably dates from shortly after 1402 and consisted originally of a large keep used as livingquarters and a rectangular castle-yard surrounded by walls. In the following years buildings were gradually added so as to enclose the castle-yard: South wing and North wing XVA, West wing XVB and XVD, East wing centre XVI. The original wall walk along the West and North wing remained intact in a covered form since the roofs of the buildings were constructed over the passage. Unfortunately the South wing was rebuilt in the 18th century, the moat in front of the castle was filled up in 1803 and the keep was pulled down in the 19th century.

The house has been in course of restoration since 1943 and is being restored to the state in which it was about 1700. It will thus regain its original character of a house enclosed by walls, while at the same time remaining suitable for habitation. The owner is the Foundation "Friends of the Gelderland Castles".

DE SINT STEVENSKERK TE NIJMEGEN

DOOR

J. J. F. W. VAN AGT

De St. Stevenskerk heeft door vele wijzigingen haar oorspronkelijke gedaante vrijwel geheel verloren. Nog slechts weinige resten van de oudste kerk zijn er bewaard in een zeer groot-scheepse aanleg van hoofdzakelijk laatgotisch karakter maar toch is het mogelijk een indruk te krijgen van vroegere bouwfasen.

De stichting is eigenlijk een gevolg van de politieke situatie in de 13de eeuw. Na de nederlaag van de partij der Hohenstaufen was Graaf Willem II van Holland door toedoen van de aanhangers van de Paus verkozen tot Rooms-koning. Deze veroverde in 1247 de rijksstad Nijmegen en verpande haar om aan geld te komen aan Graaf Otto II van Gelre. Otto trof terstond voorbereidingen om het Valkhof te versterken. Om eventuele aanvallers bij voorbaat de kans te ontnemen zich in de buurt van deze burcht te verschansen, liet hij de gebouwen in de naaste omgeving afbreken. De Graaf kreeg op 14 November 1249 van de Keulse aartsbisschop Koenraad van Hochstaden — een machtig tegenstander van de Staufische partij — toestemming de parochiekerk te verplaatsen¹. Het duurde echter tot 1254 eer men aan het werk kon gaan. Uit een in Juni van dat jaar geschreven oorkonde volgt, dat de oude kerk, die aan de H. Gertrudis was toegewijd, toen nog niet was afgebroken. Zij stond buiten de stad bij het Kelfkensbos. Voor de nieuwe kerk kreeg het kapittel van de Keulse Apostelenkerk, dat het patronaatsrecht bezat, binnen de stadsmuren een terrein, genaamd de Hundisburg, toegewezen². In afwachting van de in gebruikneming der nieuwe kerk schijnen de parochiële godsdienstoefeningen gehouden te zijn in de Kloosterkerk van St. Jan³.

De eerste aanleg 1254-1273

De bouwgeschiedenis van 1254 tot 1456 — toen de gewelven over de tegenwoordige kooromgang gereedkwamen — is tamelijk uitvoerig

¹ L. Sloet, *Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutphen*, 's-Gravenhage, 1872, No. 707.

² Sloet, *Oorkondenboek*, No. 762

³ Sloet, *Oorkondenboek*, No. 809.

beschreven door Willem van Berchem, die in de Nijmeegse Schepenprotocollen van 1461 en 1466 voorkomt als rector van het St. Stevensaltaar⁴. Enige bladzijden van zijn Gelderse kroniek zijn er aan besteed⁵.

In het tweede regeringsjaar van Graaf Reinoud „in Vigilia Nativitatis Virginis Marie” zo schrijft Van Berchem, wijdde Albertus Magnus⁶ de kerk

„in honorem beate Marie et almiflui signiferi Christi, prothomartyris Stephani, cum summo altari eiusdem prothomartyris, iam vero in eo ante chorum constituto, et duobus dumtaxat aliis altaribus lateribus videlicet sanctorum Nicolai et Katherine.”

Daar Reinoud in 1271 aan het bewind kwam en een door de kroniekschrijver geciteerd tijdsprek van 1273 als wijdingsjaar kunnen wij gevoeglijk aannemen, dat het eerder voorkomende jaartal 1272 op een schrijffout berust.

Behalve het hoofdaltaar van St. Steven waren er dus twee zijaltaren, toegewijd aan de H.H. Nicolaas en Catharina. Verderop schrijft Van Berchem:

„Quod pridem erat chorum ecclesie ante portale chori moderni usque ad gradum infra Nicolai et Katherine, cuius summum altare erat medium altare, adhuc suum primevum obtinens locum, ecclesieque circa ipsum chorum ad modum crucis, equaliter erat deducta et formata, extendens se ab eadem structura crucis usque ad turrim, exclusive nondum existentem, cum duabus lateralibus et testudinatis basis capellis, a navali ecclesia dependentibus.”

Het 13de eeuwse koor lag dus voor het niet meer bestaande portaal (oxaal?) van het 15de eeuwse koor; het strekte zich uit tot aan de trede onder de altaren of beelden van Nicolaas en Catharina. Een duidelijker plaatsbepaling ligt opgesloten in hetgeen wordt meegedeeld over

⁴ Bovendien was hij in 1463 rector der parochiekerk te Niel in de Duffel. H. D. J. van Schevichaven, *De St. Stephenskerk te Nijmegen*, Nijmegen 1900, blz. 36 en n. 1.

⁵ Wilhelmus de Berchem, *De nobili principatu Gelrie et eius origine*, Hs in het stadsarch. te Nijmegen. Uitg. L. Sloet, 's-Gravenhage 1870, blz. 67-70.

⁶ Na afstand van de bisschopszetel van Regensburg in 1262 fungeerde hij in het bisdom Keulen als wijkbisschop. Hij stierf in 1280.

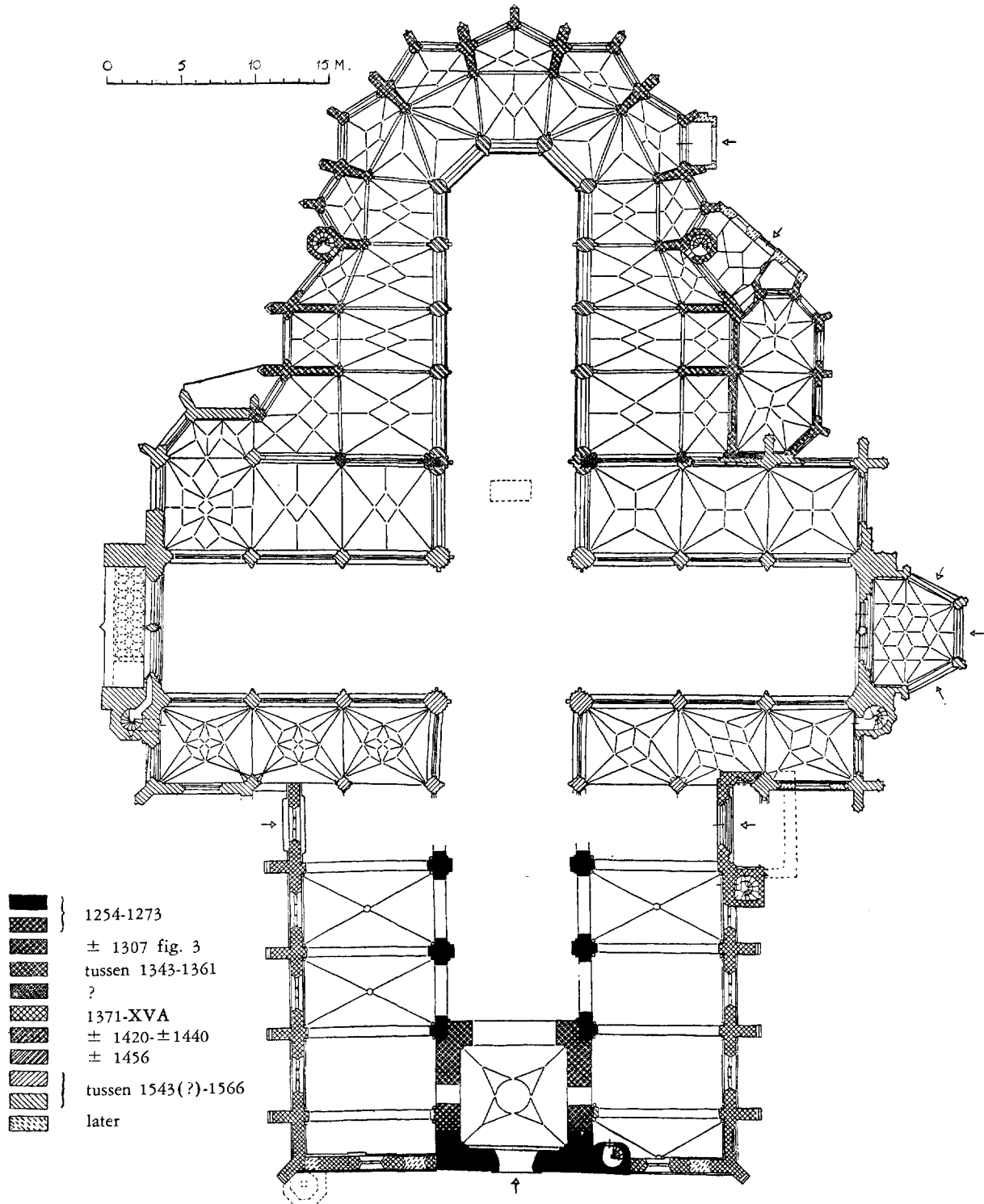

Fig. 1. Nijmegen, St. Stevenskerk. Plattegrond; met voorlopige aanduiding der bouwperiodes.
(Tekening W. J. Berghuis).

N.B. De legenda-arcering dient in omgekeerde richting gelezen te worden.

het aan St. Steven toegewijde hoofdaltaar. Dit hoofdaltaar toch is ondanks alle latere verbouwingen nooit van plaats veranderd. Daar het in de 15de en 16de eeuw voor het oxaal stond opgesteld⁷ (fig. 1) staat de ligging van dit altaar wel vast. De kerk was „kruisgewijs gegelijkelijk uitgelegd en gevormd”, hetgeen kan wijzen op een navolging van de centraliserende aanleg van Rijnlandse koorpartijen, waarbij de transeptarmen op dezelfde wijze eindigden als het hoofdkoor. Tussen de kruising en de toren — het enige onderdeel, dat er nog niet was — strekte zich een driebeukig schip uit met lage overwelfde zijbeuken.

Van de oudste aanleg valt de plattegrond dus in hoofdzaak te reconstrueren aan de hand van de Gelderse Kroniek, al zullen slechts opgravingen hier de laatste vragen kunnen beantwoorden aangaande Van Berchems betrouwbaarheid en de juistheid onzer interpretaties.

Zoveel is zeker, dat er in deze negentien jaren tijds een kerk was opgetrokken van aanzienlijke afmetingen.

Het oudste opgaande werk is nog gedeeltelijk aanwezig in het tegenwoordige halleschip en in de onderbouw van de toren (fig. 2). Het halleschip toch blijkt te zijn ontstaan door de vergroting van een basilicaal schip met smallere zijbeuken (fig. 3a, b en e). Zo zijn de kruispijlers der eerste traveeën tot een aanzienlijke hoogte hoofdzakelijk samengesteld uit tufsteen. Zij bevatten de aanzetten van vroegere scheibogen en van de gordelbogen der oude zijbeuken. De westelijke torenmuur bestaat tot ongeveer gelijke hoogte uit hetzelfde materiaal, evenals tot voor kort de traptoren aan de zuidzijde, die nu jammer genoeg in gewijzigde vorm herbouwd is. De op dit werk aansluitende tufstenen westmuren van de oude zijbeuken zijn nog tot aan de vensterdorpels behouden. Het materiaal kan gezien de samenstelling secundair zijn toegepast en wellicht afkomstig zijn van de afgebroken St. Geertruidskerk⁸.

⁷ Vgl. vermeldingen als: „By den grooten pilre (d.w.z. een der pijlers van de kruising) daer het afflaethuiske aen steet”, 1557 en „een graf tusschen S. Stevens altaer unde afflaethuisken”. Van Schevichaven, *De St. Stephenskirk*, blz. 49.

⁸ In de westmuur van de toren strekken van 20-25 cm lengte met daartussen veel koppen van 13-15 cm. De laagdikten lopen zeer uiteen; 10 lagen gemiddeld 123-125 cm. Binnen de tufstenen mantel gietwerk, waarin zich tegulae-achtige fragmenten bevinden.

In de westmuur kwamen tijdens de restauratie de aanzetten voor den dag van de vroegere zijmuren der zijbeuken. Hoewel er van deze muren verder geen funderingen meer lagen, is nu toch bekend hoe zij gelegen moeten hebben. Het blijkt, dat met de rechthoekige traveeën van het middenschip vierkante zijtraveeën correspondeerden. Ronde hoekschalken aan de zijde van het middenschip — de noordelijke nog met Romano-gothische knopkapitelen — bewijzen, dat er op de aanleg van gewelven was gerekend; hetgeen destijds ook niet anders te verwachten was bij een onder Keulse invloed gebouwde kerk. Daar er geen alternerend steunenstelsel was, zullen er geen zesdelige gewelven over telkens twee traveeën bedoeld zijn geweest — zoals de gewelven in vele oudere Rijnlandse kerken en bijvoorbeeld ook in de St. Walburgskerk te Zutphen — doch reeds een gewoon kruisgewelf over elke rechthoekige travee.

Van veel belang was de binnenordonnantie van het schip (fig. 3 a en b). Boven de ronde scheibogen, waarvan de aanzetten zijn overgebleven, werd namelijk een circa 10 cm diep schijntriforium aangebracht. Het was blijkens nauwkeurige opmetingen van de boogaanzet boven een der bewaarde buitenste kolonnetten (afb. 4) een triforium van drie gedrukte spitsbogen. De bogen waren met een rondstaaf omkraald. De kolonnetten hadden teerlingvormige basementen en eenvoudige lijstkapitelen. Zij droegen een onmiddellijk op de tufsteen aangebrachte decoratieve beschildering, hoofdzakelijk slingerende lijnen in rood, wit en zwart. De opbouw is duidelijk geïnspireerd op de uit Normandië en Noordfrankrijk overgenomen wandgeleding van Rijnlandse kerken; bijvoorbeeld de rondbogige triforia in de Apostelenkerk (voltooid omstreeks 1219) en de St. Kunibert (voltooid 1247) te Keulen of het omstreeks 1230-1240 tot stand gekomen spitsbogige triforium van de Keulse Grosz St. Martin⁹.

Zo kwamen in de St. Stevenskerk laatromaanse en vroeggothische elementen naast elkaar voor. Zij onderscheidde zich van de Rijnlandse kerken, doordat de geboorte der gewelven was geprojecteerd beneden de triforiumkapitelen. De hierdoor tot stand gekomen doorbreking van de horizontale geleding versterkte het gothische karakter.

⁹ Vgl. E. Gall, *Niederrheinische und Normannische Architektur im Zeitalter der Frühgotik*, Berlijn 1915, en W. Meyer-Barkhausen, *Das grosse Jahrhundert Kölnischer Kirchenbaukunst*, Keulen 1952.

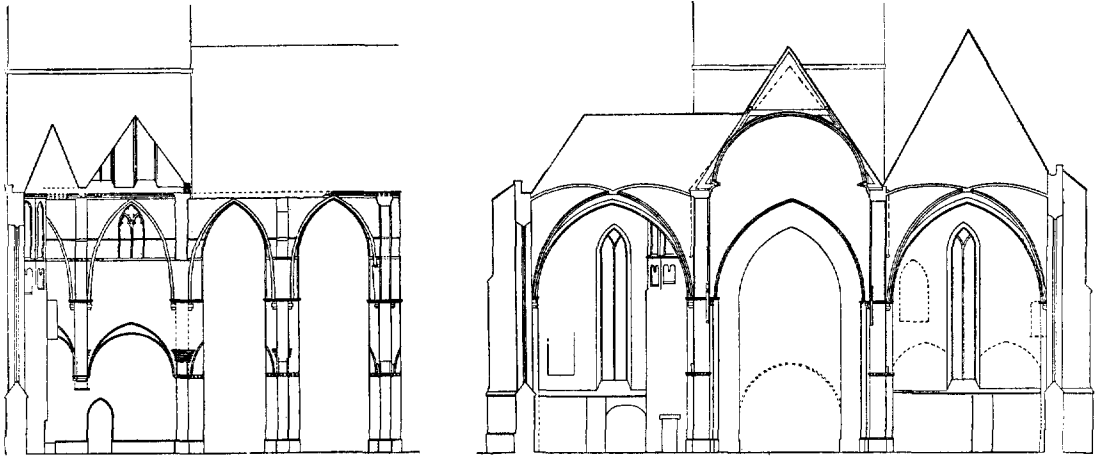

Fig. 2. Nijmegen. St. Stevenskerk. Lengtedoorsnede over het zuidelijke zijschip en dwarsdoorsnede van het schip. Toestand vóór en tijdens de restauratie. (Tekening W. J. Berghuis).

De onderbouw van de toren is opgetrokken uit baksteen met gebruikmaking van eerder gereedgekomen tufstenen gedeelten, waarvan wij reeds gewag maakten. De discordantie tussen de uitspringende dammen van de westmuur en de aan de oostzijde ingemetselde pijlers wijst op een verandering van de opzet tijdens de bouw. Het baksteenwerk, dat koud tegen het oudere tufsteenwerk is aangezet, bevat de inkassingen van de oorspronkelijke gewelven der langs de toren doorgetrokken zijbeuken. De onderbouw kan dus reeds gereed geweest zijn toen de kerk in 1273 gewijd werd. Aan de westkant van de toren was het baksteenwerk blijkens teruggevonden sporen versierd met een tufstenen rondboogfries, ongeveer 12 cm beneden de daklijst van de tot een volgende periode behorende lichtbeuk. De hoogte der lessenaardaken van de zijbeuken valt bij benadering af te leiden uit de hoogte van het klimmende fries van gekoppelde rondboognissen aan de traptoren.

Voltooiing der kerk omstreeks 1307

De toren werd tijdens de regering van Reinoud I († 1326) afgebouwd. Van Berchem schrijft:

„postea autem, tempore Reynaldi primi, ad eandem ecclesiam per dominum Lambertum Frisonem, ipsius ecclesie tunc pastorem, turris fuit apposita, que plumbo desuper per totum cooperta et quatuor cornibus, in eius summitate extensis totidemque magnis rosis lapideis immuratis, cum cappa sublimi precise fuerat decorata.”

De torenbouw kwam dus tot stand door toedoen van pastoor Lambert Friso. Deze Lambertus, die nog in een stuk van 1329 genoemd wordt¹⁰, ging in 1307 een accoord aan met de Nijmeegse overheden over het begraven in de kerk. De beschadigingen aan het nieuwe plaveisel zouden op stadskosten hersteld moeten worden¹¹. Hieruit valt af te leiden, dat de afbouw van de toren moet zijn samengevallen met ingrijpende wijzigingen van het schip. Voor wie zich realiseert, hoezeer de Gothiek hier overal ingang vond nadat sinds ongeveer het midden van de 13de eeuw de gothische Kathedraalkoren te Keulen, Utrecht en Xanten waren begonnen¹², is het duidelijk dat te Nijmegen in deze stijl werd voortgebouwd.

Uit de juist geciteerde beschrijving van Van Berchem valt wellicht op te maken, dat de toren prijkte met de geijkte hoektorens¹³. Hij was verder versierd met vier grote roosvensters en afge-

¹⁰ Van Schevichaven, *De St. Stephenskerc*, blz. 279.

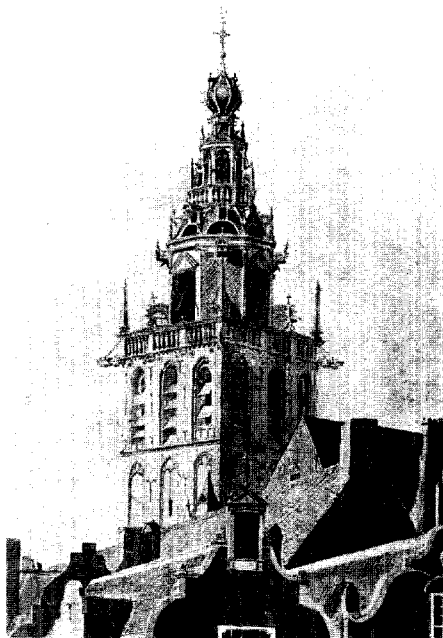
¹¹ Stedelijk Archief van Nijmegen, Charterverz. no. 9. Vriendelijke mededeling van de Heer C. Kokke te Arnhem.

¹² Het Keulse domkoor werd in 1248 begonnen. Voor het Utrechtse wordt 1254 als aanvangsjaar genoemd doch vermoedelijk werd de bouw daar eerst na 1288 doorgezet. Te Xanten werd in 1261 een aanvang gemaakt met de koorbouw; Albertus Magnus wijdde het nieuwe provisorische hoogaltaar. St. Beissel, *Die Bauführung des Mittelalters, Studie über die Kirche des hl. Victor zu Xanten*, Freiburg i. Br. 1889, dl I, blz. 84.

¹³ Vgl. de post uit 1382 (34): „de reparatione cornu fracti super turrim ecclesie 10 sol”.

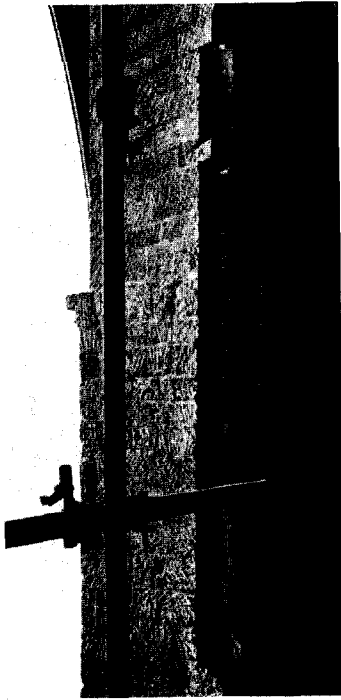
DE SINT STEVENSKERK TE NIJMEGEN

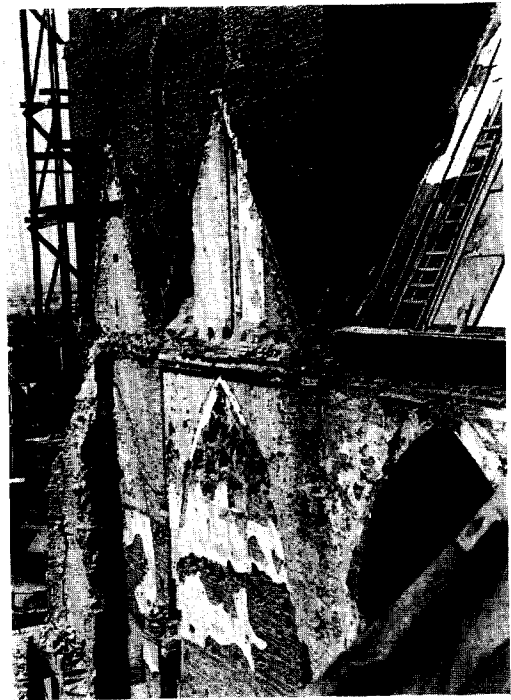
Afb. 1. De St. Stevensstoren in 1771 naar een tek. van Hoogers. (Nijmegen, Gemeentearchief.)
Afb. 2. Overzicht van de verwoesting in 1944. (Foto B. v. Bilderbeek.)

Afb. 3. De St. Stevenskerk uit het Zuiden vóór het bombardement. (Foto Van Agtmaal, Baarn.)

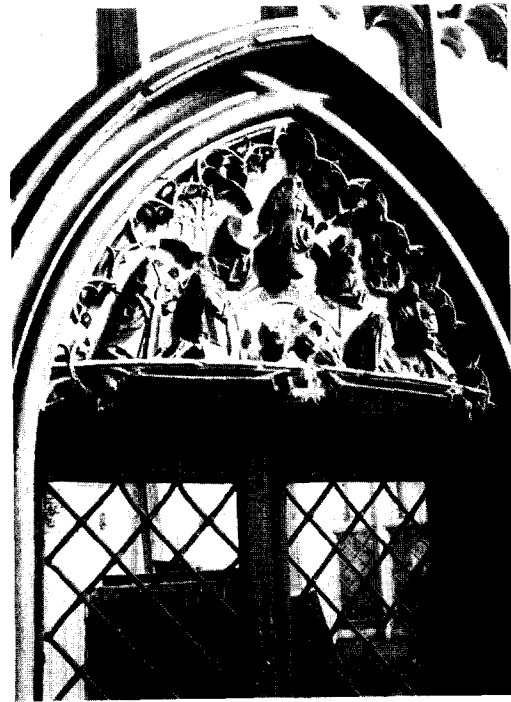
Afb. 4. Overblijfsel van het 13de eeuwse schijntriforium. (Foto Rijksd. v. d. Mon.zorg.)

Afb. 5. Zuidzijde van de toren na de instorting van daken en gewelven van het zijschip.

Afb. 6. Zuidportaal van het schip voor de restauratie.

Afb. 7. Het Laatste Oordeel boven de zuidelijke ingang van het hoogkoor.

(Foto's v. d. Schrijver.)

dekt door een prachtige, geheel met lood beklede spits.

Door bestudering van het muurwerk van toren en lichtbeuk, dat vooral aan de zuidzijde zo goed zichtbaar is geweest na de instorting van daken en gewelven (fig. 2 en afb. 5), is vrij veel duidelijk geworden.

Tegelijk met de afbouw van de toren werd er uit baksteen een (nieuwe?) lichtbeuk opgetrokken (fig. 3c, d en f). Het muurwerk, dat boven de daken uitkwam, kreeg een buitenbekleding van tufsteen, welke werkwaardigerwijze (later?) ten overvloede bepleisterd werd. Onder de met een rondstaaf versierde daklijst waren de muurvlakken door middel van lisenen — aan de zuidzijde nog grotendeels bewaard — in rechthoekige spaarvelden verdeeld; een geleding welke zich voortzette langs de toren zonder met de massa van de romp rekening te houden. Uit de spitsbogige schijfvensters met geometrische traceringen aan de zijkanten van de toren valt de vorm af te leiden der lichtbeukvensters, die bij de bouw der nog bestaande hoge zijschepen moesten verdwijnen. De tufstenen buitenbekleding van de toren was nog aanwezig tot onder de tegenwoordige bedaking; dus ook tussen de aanzetten van het toenmalige schipdak en het steilere dak van thans. Boven de huidige bedaking was de tufstenen bekleding vervangen door een beklamping van baksteen.

De ronde scheibogen naar de twee eerste traveeën van het middenschip en de gordelbogen van de hiermee corresponderende zijtraveeën werden blijkens de in het tufsteenwerk bewaarde resten van bakstenen rollagen veranderd in spitsbogen (fig. 3d). De kruin van deze spitsbogen kwam in één travee tot zeer dicht onder het schijntriforium, hetgeen constructief mogelijk was door de geringe diepte van deze wandgeleding. Het was hier een wat primitieve oplossing, doch in volmaakter vorm waren disposities van deze aard destijds niet ongebruikelijk.

Van de overwelving van het middenschip is door de latere beklamping der zijwanden slechts de muraalboog tegen de toren bewaard. Uit deze muraalboog valt de vrij grote hoogte af te leiden, welke de overwelving gehad moet hebben.

De verandering van ronde scheibogen in spitse bracht tevens een nieuwe overwelving der zijbeuken met zich mee; een overwelving, waarvan de tufstenen aanzetten nog aanwezig zijn in de pijlers en waarvan de moeten in de torenmuur zijn aangetroffen boven de inkassingen der oudste gewelven.

De lessenaardaken kwamen tengevolge van deze veranderingen hoger te liggen; tot aan de lijst, welke zich ter hoogte van de afzaten der lichtbeukvensters bevond, onder welke lijst de tufstenen bekleding ophield. Boven het fries van rondboognissen aan de traptoren, dat door de nieuwe bedaking gedeeltelijk aan het oog onttrokken werd, kwam een gotische versiering met spitsboognissen. Bij een latere gelegenheid verkregen de zijbeuken steilere daken, en wel zo, dat toen het onderste gedeelte der lichtbeukvensters bedekt werd (fig. 3c).

Rechthoekige spaarvelden waarin spitsboogvensters met geometrische traceringen en de afwezigheid van luchtbogen bepaalden dus het uiterlijk na de vermoedelijk omstreeks 1307 gereedgekomen verbouwing (fig. 3f).

De rechthoekige spaarvelden roepen de herinnering op aan laatromaanse muurgedelingen in het Rijnland en elders. Zij kunnen vergeleken worden met de buitenversiering van vroeggotische bouwwerken, zoals het koor aan de St. Suitbertuskerk te Kaiserwerth bij Düsseldorf uit de jaren 1249-1264 en de kruisingstoren van de St. Pieterskerk te Sinzig¹⁴. Het aantal 14de eeuwse vergelijkingsobjecten is gering, doch het voorkomen van een dergelijke versiering aan de onderbouw van de toren der St. Walburgkerk te Zutphen en de na 1325 gebouwde toren van de Kampense St. Nicolaaskerk, wettigt de veronderstelling, dat bepaalde Romaanse tradities in de Gothiek van onze streken nog lang hebben voortgeleefd.

De bouw van een nieuw koor met nevenkoren tijdens Reinoud III (1343-1361) en de vervanging van deze aanleg door het huidige koor

De in 1254 begonnen, in 1273 gewijde en vermoedelijk omstreeks 1307 geheel voltooid kerk werd volgens Van Berchem tijdens het bewind van Reinoud III (1343-1361) ingrijpend gewijzigd:

„novus chorus ad eandem ecclesiam, cum suo summo altari et armario novo a sinistro latere chori, versus Walam dependentis, priorique choro ad longitudinem ecclesie dimisso, fuit extractus. Cui eciam choro duo parvi chori laterales, cum suis singulis altaribus, videlicet Crucis et Marie fuerunt annexi.”

Met andere woorden: ter vervanging van het koor, dat in de lengte-as der kerk lag, verrees er een nieuw met nevenkoren. In de nevenkoren kwamen de altaren te staan van Maria en het

¹⁴ Meyer-Barkhausen, *o.c.* afb. 127 en 169.

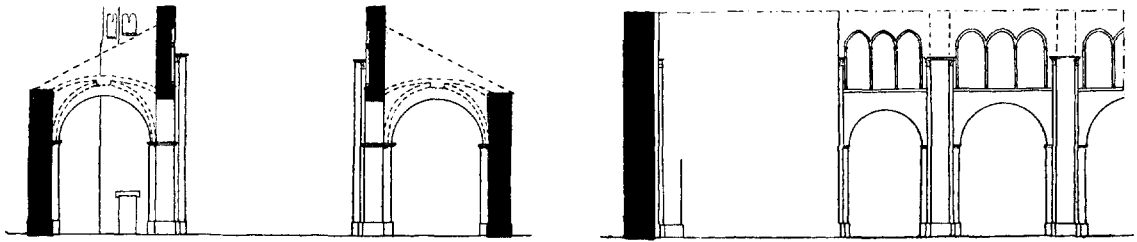

Fig. 3a-b. Toestand in 1273. Dwars- en lengtedoorsnede.

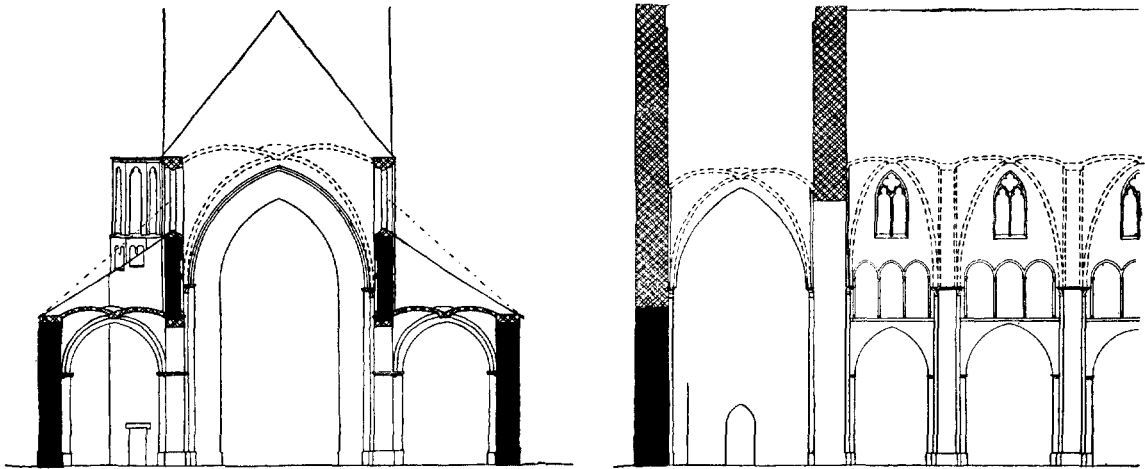

Fig. 3c-d. Toestand omstreeks 1307.

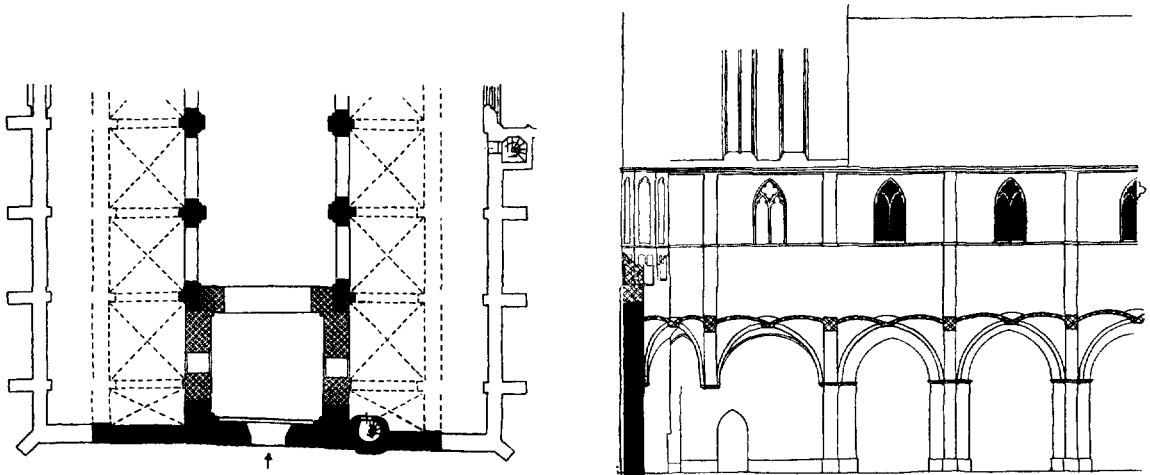

Fig. 3e-f. Oude plattegrond (op kleinere schaal) en lengtedoorsnede over de zuidbeuk omstreeks 1307.

Fig. 3a-f. Nijmegen. St. Stevenskerk. Reconstructie's van de westelijke traveeën in 1273 en omstreeks 1307. Voor aanduiding der bouwperiodes zie fig. 1. (Tekeningen W. J. Berghuis).

H. Kruis; het eerste naar het toenmalige gebruik vermoedelijk in het noordelijke, het andere in het zuidelijke koor. Een nieuwe sacristie werd opgetrokken tegen de linkerzijde van het aan de Waalzijde gelegen koor.

Het koor, de nevenkoren en de sacristie, welke in de 14de eeuw werden opgetrokken tegen het oude transept, werden sinds de eerste regeringsjaren van Arnoud (1423-1456) successievelijk afgebroken om plaats te maken voor het huidige koor en een nieuwe sacristie. Van Berchem schrijft:

„Quibus quidem choris a primis annis ducis Arnoldi usque in presens successive deiectis, chorus novus in ordine tercius, cum transitu precioso circumducto et anno LVI testitudinato, in maiori surrexit parte; infra quem aliud armarium, similiter novum, exquisito opere conspicitur fabricatum. Portale autem chori, tempore ducis Wilhelmi, ab Henrico de Steen berghen, preposito sancti Salvatoris Traiectensi, suum habuit ortum.”

Het thans niet meer bestaande portaal was dus reeds eerder geplaatst namelijk door Hendrik van Steenberg, proost van de St. Salvator te Utrecht. Wellicht is hier de ingang van het oxaal bedoeld. Daar deze Hendrik — die in 1372 proost was van Zutphen en in 1382 van de St. Salvator — in 1395 overleed¹⁵, moet dit portaal reeds toegang gegeven hebben tot het 14de eeuwse koor. Misschien kan tijdens de restauratie uitgemaakt worden in hoeverre de pijlers en het muurwerk tussen het huidige koor en transept nog 14de eeuwse (of oudere?) resten bevatten¹⁶. Aangezien de afbraak der 14de eeuwse gedeelten werd voortgezet naarmate de bouw van het nieuwe koor vorderde, is het mogelijk dat dit laatste op de oude funderingen staat. Hiermee zou tevens verklaard zijn, waarom de met de kerkas evenwijdige delen van de omgang zoveel breder zijn dan de trans.

De bouw der tegenwoordige zijschepen tijdens Willem en Reinoud (1371-1428)

Vóór de bouw van het tegenwoordige koor waren de ten Westen van het dwarspand gelegen gedeelten der kerk reeds ingrijpend gewijzigd.

„Laterales vero dependentes capelle, sive partes ecclesie, eciam pristinis diebus deiecte ad instar navis ecclesie formate et ad extremitates turre lateraliter a fundamentis deducte, temporibus Wilhelmi et Reynaldi, Gelrie ducum, precise surrexerunt”.

¹⁵ Van Schevichaven, *De St. Stevenskerk*, blz. 4.

¹⁶ Het muurwerk boven de boog tussen de noordelijke transeptarm en de kooromgang bevat aan de transeptzijde de moeten van een vroeger gewelf boven het huidige.

Aldus Van Berchem in zijn Kroniek.

M.a.w. ten tijde van de hertogen Willem en Reinoud (1371-1428), herrezen de zijbeuken, die over de volle lengte waren afgebroken, in grote luister in de vorm van het middenschip. Hier kan slechts de bouw der tegenwoordige zijschepen zijn bedoeld. Het is derhalve bij deze verbouwing geweest, dat de tegenwoordige scheibogen tot stand kwamen en de restanten van de lichtbeuk aan het oog werden onttrokken (fig. 2). Een bouwnaad tussen het derde en vierde muurvak aan de zuidzijde wijst echter op minstens twee bouwcampagnes. Het rijke met nissen versierde zuidportaal (afb. 6) — dat bij de restauratie geheel vernieuwd en nogal sterk gecompleteerd is — had vroeger een open voorhal van twee rechthoekige overwelfde traveeën (fig. 1). Deze kwam echter te vervallen toen het 16de eeuwse transept werd opgetrokken, doch de funderingen zijn nog aanwezig. De oorspronkelijke rechte latei is vermoedelijk in de 16de eeuw vervangen door een lichtgebogen, die onlangs verwijderd is. Links en rechts van de toren bevonden zich overwelfde ruimten, welke ongeveer even hoog waren als de afgebroken zijbeuken. Hierboven lag een verdieping. De verdieping in de noordbeuk ontving licht door een later gedicht spitsboogvenster; zij was bereikbaar langs een traptoren op de noordwestelijke hoek (fig. 1 en 2).

De bouw van het tegenwoordige koor (omstreeks 1420-1456) en herbouw van de toren (1429-1431)

Het grootscheepse 15de eeuwse koor met omgang en met straalkapellen (fig. 1, 5; afb. 8, 10, 12), dat op zijn beurt tegen het 13de eeuwse dwarspand werd aangelegd, was kennelijk nodig geworden, om plaats te kunnen geven aan de vele altaren die er inmiddels bij waren gekomen. In Van Berchems tijd waren er niet minder dan dertig. Reeds in 1429 kregen de vicarissen statuten¹⁷, doch eerst omstreeks 1475 zou een kapittel worden opgericht, bij welke gelegenheid de meeste vicarissen tot kanunnik schijnen te zijn benoemd¹⁸.

Voorbereidingen voor de bouw werden reeds getroffen voordat Arnoud aan het bewind kwam

¹⁷ Van Berchem, ed. Sloet, blz. 70.

¹⁸ De Heer C. Kokke vond in het stedelijk archief van Keulen een bul van Sixtus IV aan het Kapittel der Apostelenkerk; uit de inhoud van de op 23 April 1475 uitgevaardigde bul blijkt, dat het Nijmeegse kapittel toen reeds bestond. Vgl. J. de Jong, *De Nijmeegse St. Steven*, Utrecht 1952 blz. 87.

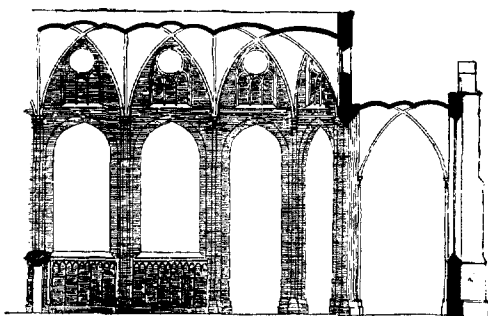

Fig. 4. Kranenburg, Koor met geprojecteerde omgang.
(Reconstructie F. Gorissen)

want in de Nijmeegse Schepenprotocollen vinden wij op 1417, folio 6^v no. 6. „Nostra civitas, quod quando chorus est edificatus, quod tunc smeets [= smeden] er een ghelass moigen setten in datselve gat even hoge an dat derde venster van baeven aen te tellen”¹⁹ en op 6 Mei 1419: „item 9 magnas [literas] ad episcopum coloniensem et theolonarios super Renum pro asseribus petr.”²⁰ In 1420 werd er getimmerd „dat holtewerck aen der lodzen opten Kirchof” (110, 113).

Omstreeks 1426 werd de nieuwe sacristie opgetrokken. In dat jaar en het daaropvolgende is er sprake van glazen „an der nyer gerkameren” (392); in 1427 stopte een leidekker het dak „opten kerckhoff, by der nye gerkameren, daer onse privilegiën sollen leggen”²¹.

Tot de werkzaamheden behoorde de bouw van een nieuwe Mariakapel ter vervanging van het 14de eeuwse Mariakoor sinds 1420 (126). Dit blijkt o.a. ook uit deze posten: 1426 „Item dat zagierde [= geëssayeerde] golt als 13 stuck, ende dat zagierde silver is onser liever Vrouwen gegeven, te vollest oirre tymmeringhe” en „. . . . ons liever Vrouwen to vollest der nyer ornamenten 20 rh. gul”²².

In 1428 schafte de stad 141000 stenen aan, waarvan er 6000 voor de kerk bestemd werden (36) en in het rekeningenboek van 1429 lezen wij: „Gegeven te vollest onser Vrouwen tymmeringhe 56.000 steyns, groet steyns, elc dusement ad 75 meuwen, VZ. 64 Rh. gld., 40 m” (106).

¹⁹ Vriendelijke mededeling van de heer C. Kokke te Arnhem.

²⁰ F. Gorissen, *Kranenburg ein altes Heiligtum des Niederrheins*, Kranenburg 1953, blz. 56, nr. 7.

²¹ Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 187-188.

²² Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 11.

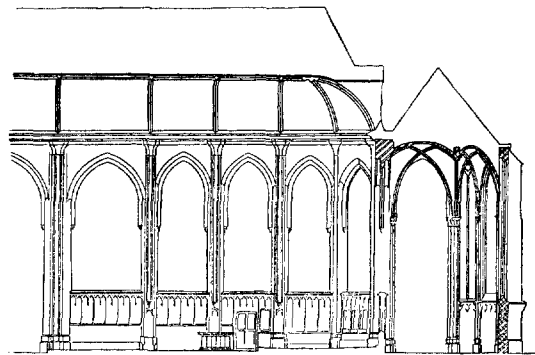

Fig. 5. Nijmegen, St. Stevenskerk. Lengtedoorsnede van het koor. (Tekening W. J. Berghuis).

Ook had men omstreeks 1431 een nieuw H. Kruiskoor gebouwd; in een verklaring uit dat jaar leest men, dat de H. Kruisbroederschap „onse kirckmeesteren eyn seker somme ghelts totter bouwinge des nyen choers des Heyligen Cruys so dat nu nye begrepen is, gegeven ende gehantkryckt heeft” en dat is toegestaan „dat zij dat vurgemelte oer altaer in dat nye choir des heylighe Cruys setten sullen, op welck altaer, dat heilighe Cruys syn stat hebben sall”²³. Dit kan de langwerpige veelhoekige kapel zijn tussen de kooromgang en het zuiderpand, de latere gerfkamer. In 1530 vervaardigde Peter van Poilwijck in opdracht van de stad een glas voor dit koor²⁴. Vermoedelijk werd deze aanbouw eerst tot Gerfkamer (sacristie) ingericht, toen de omstreeks 1426 gebouwde sacristie — welke naar oud gebruik aan de noordkant der kerk zal hebben gelegen — moest verdwijnen voor de bouw van de 16de eeuwse, nog bestaande Mariakapel. Daar het H. Kruisaltaar in 1559 een nieuwe plaats kreeg in het zuiderpand bij de ingang, zal de nieuwe Mariakapel omtrent dat jaar gebouwd zijn²⁵. De privilegiën welke zoals wij zagen in de 15de eeuwse sacristie bewaard werden, kregen omstreeks 1550 een onderdak in het stadhuis en van 1565 af in de z.g. blok, ten Noorden van het transept²⁶. Wellicht is de vijf-

²³ Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 8.

²⁴ Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 26.

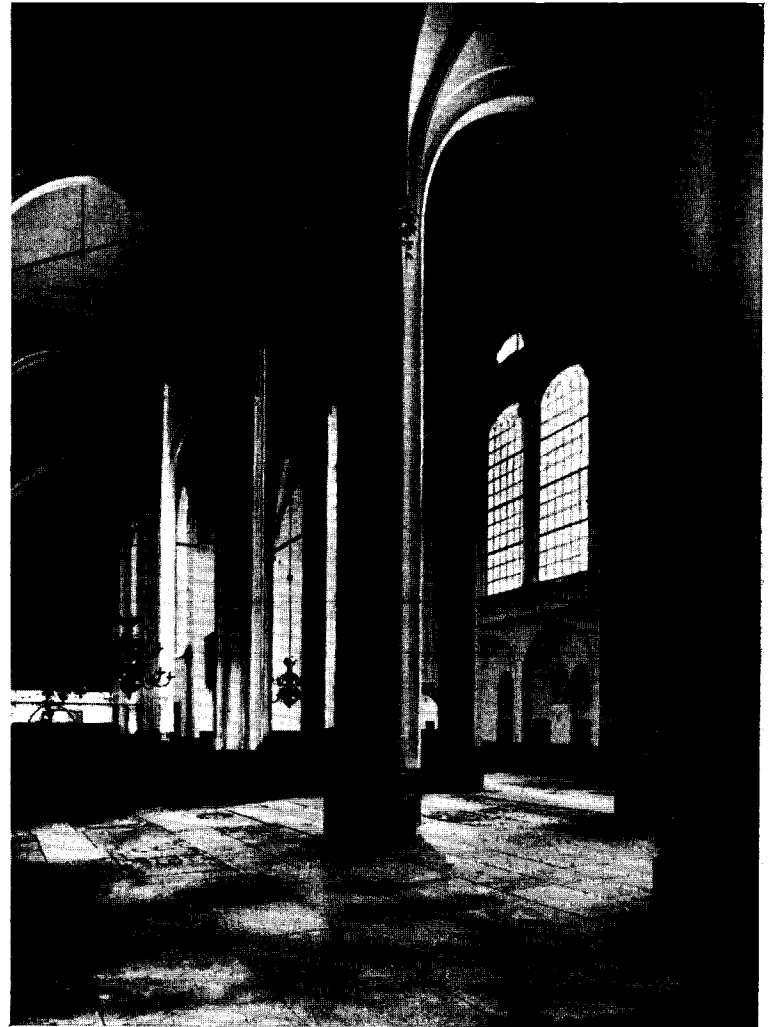
²⁵ Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 8. In de schepenprotocollen van 1559 staat o.a.: „Dat nye choir, staende int beghin van den inganck der kercken, is eynhellichlick bewilligt te sullen wesen vur dat Heylige Cruys” en in die van 1585 komt de volgende plaatsbespreking voor „Het nieuw werck, of wel het nieuw Cruyswerk bij dat crucifix”.

²⁶ Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 179.

Afb. 8. Kooromgang.

(Foto A. G. van Agtmaal, Baarn.)

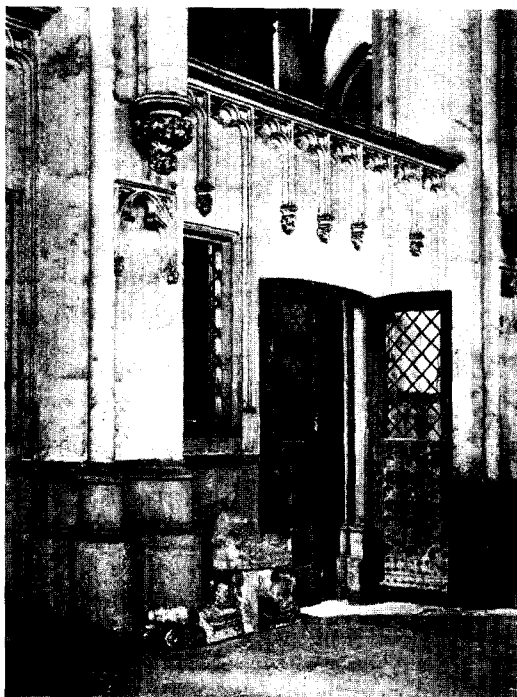
Afb. 9. Noordelijke transeptarm vanuit de kooromgang. (Foto Kramer.)

Afb. 10. Tracering in een der zijkapellen van het koor. (Foto Rijksd. v. d. Mon. zorg.)

Afb. 11. Fragment van een muurschildering op de binnendagkant van het westelijk venster van het zuidelijk zijschip. (Photomaton, Nijmegen.)

Afb. 12. Zuidelijke toegang tot het hoogkoor van binnenuit gezien.

Afb. 13. Kranenburg, Stiftskerk. Wandgeleding in het koor.

(Foto's v. d. schrijver.)

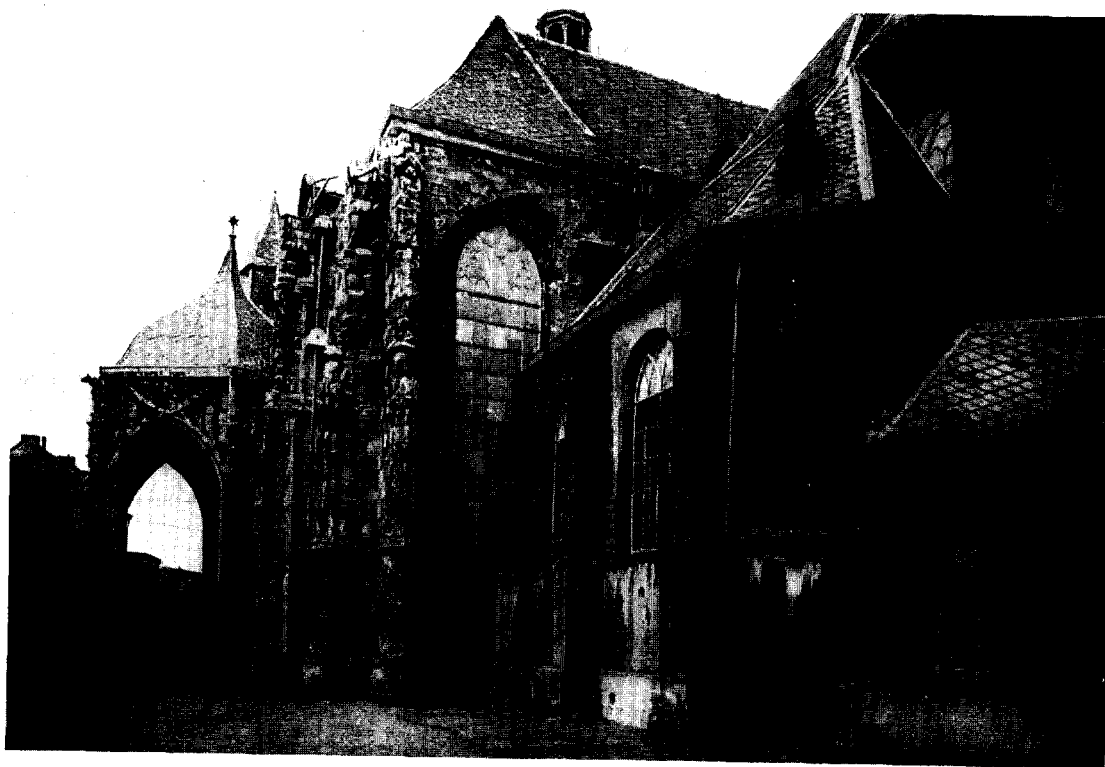
DE SINT STEVENSKERK TE NIJMEGEN

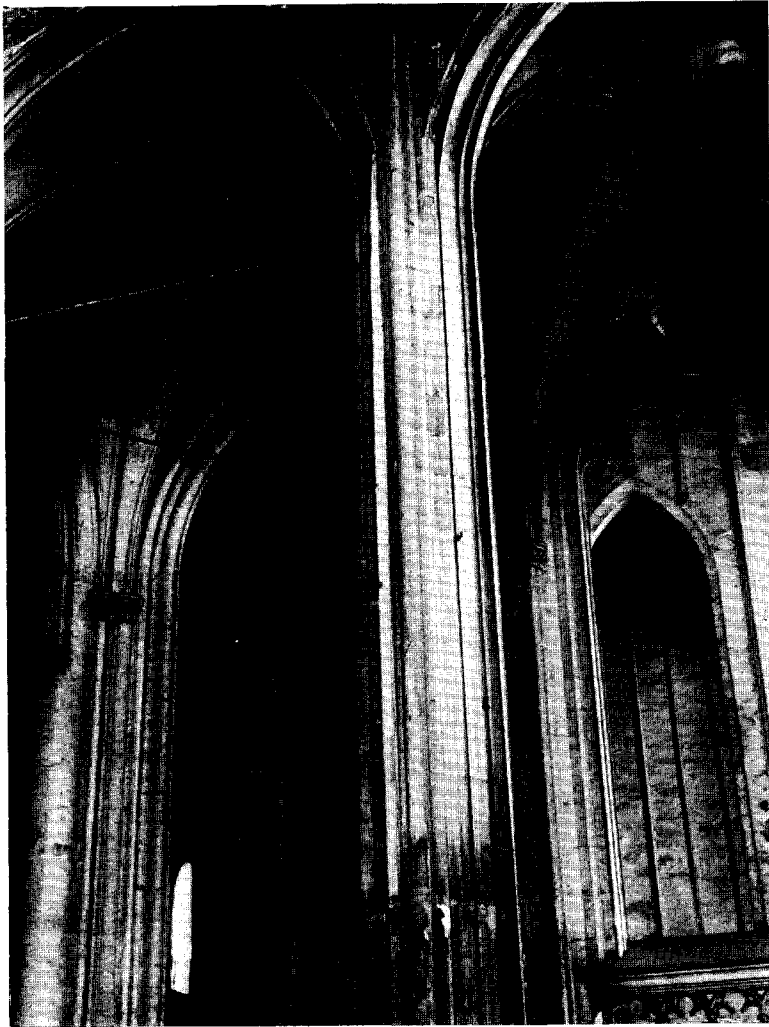
Afb. 14. Kranenburg, Stiftskerk vanuit het Zuiden.
(Foto v. d. schrijver.)

Afb. 15 St. Stevenskerk. Zuidportaal.
(Fotopers Gelderland.)

Afb. 16. St. Stevenskerk. Zuidelijke transeptarm met portaal uit het Oosten. (Fotopers Gelderland.)

Afb. 17 Oostwand en gewelven van de zuidelijke transeptarm.

Afb. 18 Netgewelven over de westbeuk van de noordelijke transeptarm.

(Foto's v. d. schrijver.)

hoekige travee tussen de omgang en de 16de eeuwse Mariakapel nog een overblijfsel van de 15de eeuwse Mariakapel.

De bouw van het koor vorderde slechts langzaam. Na de westelijke zijkapellen zullen de transkapellen gebouwd zijn. Helaas ontbreken de stadsrekeningen over de periode van 1430 tot 1513. De schepenprotocollen bevatten echter enige indirecte aanwijzingen over de vordering van de bouw. Zo is er in 1438 sprake van een bedrag, dat betaald moet worden „to enen gelaes tot welcker tijt die capelle, daer dat altaer meester Henricx Vaecks in staen sal opgetymmert is”. Verder krijgt de broederschap van St. Antonius in 1439 toestemming het altaar van St. Catharina „mit kasten ende ander gereysschapp ende clenode te sieren”, waarna dit altaar in 1445 voorzien wordt van nieuwe beelden van de H.H. Antonius Abt en Catharina *. Hoe het ook zij, de kapellen moeten reeds geruime tijd gereed zijn geweest en ook overwelfd toen in 1456 de gewelven geslagen werden over de omgang. Uit resten van bepleistering op de muren boven de gewelven van de omgang blijkt namelijk, dat deze een houten overdekking gehad moet hebben, toen de straalkapellen en zijkapellen reeds overwelfd waren. Daar deze bepleistering slechts aan één zijde van de omgangsgewelven te zien is, moeten wij aannemen dat men het 14de eeuwse hoogkoor eerst laat door het 15de eeuwse vervangen heeft.

Inmiddels was de toren, die in 1429 totaal was uitgebrand in twee jaren tijds herbouwd. Van Berchem schrijft:

„Que quidem turris ... neglectu vigilum ex eadem civitate custodientium cum omnibus campanis et edificiis a sursum usque deorsum anno Domini MCCCCXXIX, dominica adventus Domini, que fuit XXVII mensis Novembris, in meridie usque in horam terciam sole clare splendente, sub predicto Arnolde duce totaliter extitit concremata: ecclesia tamen in singulis aliis suis edificiis salva remanente. Nichilominus, Deo auctore, infra biennium turris ipsa civium auxilio in structuris, campanis et omnibus aliis requisitis preciosius fuerat reparata.”

De overige gedeelten van de kerk bleven dus gespaard. Hieruit en uit de reeds geschetste bouwgeschiedenis volgt, dat slechts het bovengedeelte van de toren „in groter luister” herbouwd werd.

Gisbert Schairt van Bommel bouwmeester
(† 1452)

Uit rekeningen is gebleken, dat voor de her-

* Van Schevichaven, *De St. Stephenskerc*, blz. 26, 40, 41.

bouw van de toren en voor de bouw van het nieuwe koor de hulp is ingeroepen van de Xantense dombouwmeester Gisbert. Deze architect van de tussen 1406 en 1437 opgetrokken gedeelten van de Dom te Xanten heeft ook de ontwerpen geleverd voor de herbouw na 1410 van de Stiftskerk te Kranenburg²⁷. Hiermede is dus een afdoende verklaring gegeven voor de reeds door anderen opgemerkte verwantschap tussen deze drie kerken²⁸. Naspeuringen van F. Gorissen in het archief van Kranenburg hebben onlangs uitgewezen, dat Gisbert van Kranenburg, zoals deze meester tot nog toe genoemd werd, de achternaam Schairt (spreek uit Schaart) voerde en uit Zaltbommel stamde²⁹.

Wij hebben hier ongetwijfeld te doen met een architect in de moderne betekenis van het woord, onder wiens leiding tezelfder tijd in verschillende plaatsen gebouwd werd. Zijn carrière begon misschien in de jaren 1399 en 1400 te Zwolle³⁰. Tussen de jaren 1435 en 1437 werd hij van Xanten weggeroepen naar Huissen en naar Rees, in welke laatste plaats hij betrokken kan zijn geweest bij de bouw van een der belangrijkste thans verdwenen Nederrijnse kerken. In 1440 was hij lid ener Commissie, die te Kleef de fundering van de toren van de Zwanenburcht had te beoordelen³¹. Hem op stijlcritische gronden ook de St. Maartenskerk te Zaltbommel toe te schrijven blijft echter een ietwat hachelijke onderneeming. Veel toch in zijn kerken behoort tot het algemene vormenbezit van de Nederrijnse gothiek.

In de Nijmeegse stadsrekeningen van 1420 lezen wij reeds „... meester Gijsbert mit sinen

²⁷ St. Beïssel, *o.c.*, I, blz. 131; vgl. H. Schwarz, *Die kirchliche Baukunst der Spätgotik im Klevischen Raum*, Bonn 1938, blz. 28; F. Gorissen, *Kranenburg, passim*.

²⁸ Van Schevichaven, *De St. Stephenskerc*, blz. 25; H. Schwarz, *o.c.* blz. 14.

²⁹ Gorissen, *Kranenburg*, blz. 51 vlg. Dezelfde „Meister Gisbert Schairt van Bommel” in: *Der Niederrhein, Rheinischer Verein für Denkmalpflege und Heimatschutz*, Neusz, 1953, blz. 94.

³⁰ In 1399 verkochten te Zwolle meyster Arend die steenmetseler en zijn vrouw aan Gysbert den steenmetseler, zijn broeder en diens vrouw zes ponden tinsgeld. In 1400 had er een uitgebreidere transactie plaats tussen dezelfden en „Ghisebert”. Vgl. *Reg. van Charters en bescheiden i.h. oude Arch. v. Kampen*. V no. CCCXC blz. 112 en no. CCCXCIV, blz. 113. Vriendelijke mededeling van Mejuffrouw M. Kossmann. Vgl. Kol. 117 en noot 35.

³¹ F. Gorissen, in *Rheinische Heimatpflege*, Jaarg. 10 (1938) blz. 394 vlg.

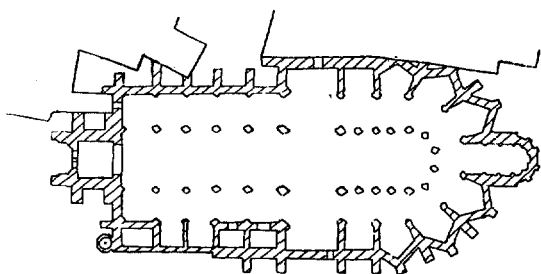

Fig. 6. Atrecht, Abdijkerk St. Waast. Plattegrond omstreeks 1600.

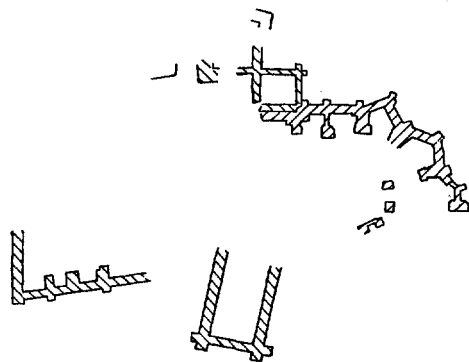

Fig. 7. Middelburg, Westmonsterkerk. Plattegrond der in 1943 gevonden funderingen.

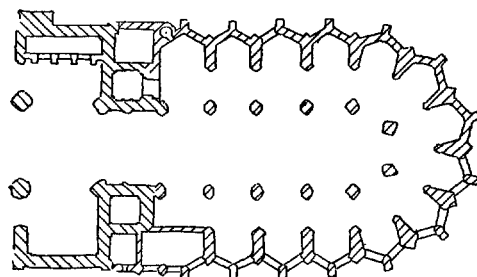

Fig. 8. Freiburg. Munster. Plattegrond van het koor.

Knechten, gegeven I Rh guld 27 meeuwen" (97). In 1425, op 26 September is „meister Giisberts wiif geschenckt, 2 veirdel wiins, nye ende alt" (266).

In de rekeningen van 1429 komen de volgende posten voor: „Die selve [de bode] tXancten geseynt, an meister Giisbert cum litera" en: „Henric den bade, van eynre Coelschen reysen 2 Rh. gld., ende van eynre tXancten, quum turris fuit combusta, an meister Giisbert, 1 Arnh. vz. 2 Rh. 45 meuwen" (93 en 122).

Daar de Nijmeegse rekeningen tussen 1429 en 1513 ontbreken zijn er geen verdere schrift-

lijke getuigenissen over Gisberts Nijmeegse activiteit bekend, behalve de overeenkomst, welke hij in 1430 sloot met zijn gezelschap Riquin Tilmanz. In de schepenprotocollen van dat jaar vinden wij namelijk nog: „... et 4 segslude dicent, si Riquin non servaverit, se debere Gysberto 100 alde sc" 32. Hij stierf waarschijnlijk in 1452, vier jaar voordat de omgang te Nijmegen overweld werd 33.

Kunsthistorische betekenis van de kooraanleg Herkomst van de tweezijdige kapelsluitingen

Het aan de zuidzijde met tufsteen beklede koor is een indrukwekkend stuk architectuur, ondanks het feit, dat een lichtbeuk nooit tot stand kwam. Het is eigenaardig van aanleg, gedurfd door de zeer lichte en open constructie en door de buitengewone rankheid (fig. 5 en afb. 8).

De grootscheepse opzet met transkapellen was een bijzonderheid op zich zelf in deze streken, temeer daar een kapittel nog opgericht moest worden. Te Kranenburg was men tevoren door gebrek aan middelen gedwongen geweest, de bouw van een omgang kort na de aanvang te staken 34. Te Nijmegen evenwel kon men op uitgebreider schaal verwezenlijken, wat te Kranenburg een vrome wens moest blijven (fig. 4).

De aanleg (fig. 1) is zeer boeiend tengevolge van zeer specifieke moeilijkheden, welke door Gisbert Schairt op knappe wijze zijn opgelost. Toen deze het koor ontwierp, kon hij slechts over een beperkt bouwterrein beschikken, terwijl hij tevens moest zorgen, dat de 14de eeuwse koren zolang mogelijk dienst konden blijven doen. Daarom is de trans aanmerkelijk smaller geprojecteerd dan de met de kerkas evenwijdige gedeelten van de omgang; traveeën op de grondslag van een trapezium vormen de dynamische overgang. Interessant is ook de wijze waarop een ander probleem is opgelost; het aantal straal-kapellen strookt namelijk niet met de zijden der mogelijk op de 14de eeuwse aanleg teruggaande sluitingstravee van het koor. Tegenover deze sluitingszijden zijn beurtelings een en twee straal-kapellen geplaatst. De gewelfribben en gordelbogen waaieren uit van de tussenpijlers der beide tegenover de schuine sluitingszijden gelegen kapellenparen. De straal-kapellen zijn daar-

32 F. Gorissen, in *Der Niederrhein*, 1953, blz. 103, n. 70.

33 Gorissen in *Der Niederrhein*, 1953, blz. 95; 101 n. 26.

34 Gorissen, *Kranenburg*, blz. 34 vgl.

bij niet op de gebruikelijke wijze driezijdig, doch merkwaardigerwijze tweezijdig gesloten.

Er zijn dus opvallende verschillen met het klassieke franse koorstype, of bijvoorbeeld de in de tweede helft der 14de eeuw begonnen koor-aanleg van de Bossche St. Jan. Doorslaggevende invloed van dit koor is overigens weinig aanmerkelijk, daar de laatgothische architectuur van het Gelders-Nederrijnse stijlgebied als punten van uitgang de Dom van Xanten en het Keulse Domkoor heeft. Invloed uit die richting zal te Nijmegen nog eens extra in de hand gewerkt zijn door de nauwe relaties met het kapittel der Keulse Apostelenkerk.

Treffend zijn inderdaad de trekken van overeenkomst met het werk van Gisbert Schairt te Xanten en Kranenburg, vooral ten aanzien van de tracteringen en de detaillering der koorafsluitingen (afb. 8, 12 en 13). Kenmerkend zijn onder andere die reeds toen ietwat verouderde tracteringen, waarbij drie spitsbogen uitstralen van een driepas (afb. 14). De St. Michaelskerk te Zwolle, waarin in het jaar 1403 twee altaren gewijd werden, bezat reeds dergelijke tracteringen³⁵. Wij treffen ze te Nijmegen aan als blinde tracteringen in de zijwanden der koorkapellen (afb. 10).

De door Gisbert toegepaste profielen, basementen en bladwerkkapitelen behoren tot het algemene vormenbezit van de Nederrijnse Gotiek. Zij zijn via de Xantense Dom en bouwwerken als de Stiftskerk van Kleef afgeleid van het Keulse Domkoor. Dit geldt in het bijzonder voor de schalken, welke te Nijmegen — in tegenstelling tot Xanten en Kranenburg — zijn verbonden met pijlers van ronde doorsnede. Zowel de gewelven van de vóór 1430 gebouwde zijkapellen, als de gewelven der transkapellen en de in 1456 aangebrachte gewelven van de eigenlijke omgang, hebben het eigenaardige netpatroon, dat Gisbert in de jaren 1445-1447 ook te Kranenburg toepaste³⁶. Gewelven van deze vorm zouden zich over het gehele Gelders-Nederrijnse stijlgebied en ver daarbuiten verbreiden.

De tweezijdige kapelsluitingen te Nijmegen kunnen de ontwerper zijn ingegeven door de uitwendige aanblik van de koorkapellen te Xanten.

³⁵ *Mededeelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, 's-Gravenhage 1921, pl. 32. Dr. P. J. H. Cuyper en L. C. Hezemans maakten een aantal variaties op hetzelfde thema. Zie ook onze voetnoot 30.

³⁶ Gorissen, *Kranenburg* blz. 41 n. 3.

Van de diagonaal geplaatste kapellen toch — waarvan de rangschikking ten onzent werd overgenomen bij de aanleg na 1410 van de St. Christoffelkerk te Roermond³⁷ — treden uitwendig slechts twee sluitingszijden in het gezicht. Hiermede is dan echter nog geen verklaring gegeven voor de aanwezigheid van een gehele trans van tweezijdig gesloten kapellen, temeer daar hun plattegrond verder toch wel zeer met de Xantense kapellen verschilt. Het aspect dezer kapellen kan in Gisbert's gedachten hebben meegespeeld toen hij de Nijmeegse kapellenkrans ontwierp doch de hoofdbron van zijn inspiratie in deze moet elders liggen.

Een volledige reeks tweezijdig gesloten straalkapellen is zeldzaam. Behalve te Nijmegen kwam in ons land zover bekend nog slechts zulk een reeks voor aan het niet nader te dateren koor van de vroegere Westmonsterkerk te Middelburg³⁸. In hoeverre dit koor (fig. 7) met het Nijmeegse kan hebben samengehangen, is moeilijk meer uit te maken. Wel kan de plattegrond van hun straalkapellen een gemeenschappelijk uitgangspunt gehad hebben. Dit punt van uitgang moet het 13de eeuwse koor van de vroegere abdijkerk St. Waast te Atrecht geweest zijn (fig. 6), een belangrijk bouwwerk, welks kran van tweezijdig gesloten straalkapellen op geringere schaal ook werd nagebootst in een aantal Westvlaamse kerken³⁹. Men hoeft dit echter niet zo te verstaan, als zou de Nijmeegse koorplattegrond noodzakelijkerwijs rechtstreeks op die van Atrecht geïnspireerd zijn.

Destijds was het zeer gebruikelijk, werktekeningen van de ene bouwloods naar de andere te laten circuleren en in dit geval kunnen de nauwe connecties van de belangrijke bouwloodsen van Bohemen, Zuidduitsland en Keulen veel verklaren. De Atrechtse plattegrond zal namelijk door Mathias van Atrecht, die in 1344 uit Avignon naar Praag was gekomen, bekend zijn geworden in de bouwmeestersfamilie der Parlers:

³⁷ J. J. F. W. van Agt, „De oudste gedaante van de St. Christoffelkerk te Roermond”, *Bull. K.N.O.B.* 6de S. 2 (1949), blz. 1 vgl.

³⁸ Omtrent 1390 werd de kerk begonnen, wat niet behoef te zeggen het koor; in 1479 was er een Kapittel. J. Kalf, *Wat uit de stadsrekeningen te lezen valt over den bouw van het Middelburgsche raadhuys in Exuli amico Huizinga historico amici non historici die VII mensis decembris anni MCMXIII*, Haarlem, 1948, blz. 55-56.

³⁹ P. Héliot, *Les églises du Moyen Age dans le Pas-de-Calais*, Atrecht 1951, blz. 212, 213 n. 136.

Mathias had het Praagse koor een Zuidfrans plattegrondschematische gegeven. Na zijn dood in 1352 werd Peter Parler (zoon van Heinrich Parler uit Keulen) dombouwmeester te Praag. Hij kreeg deze functie in 1354, het jaar waarin de eerste steen voor het Freiburgse Domkoor gelegd werd. Vijf jaar later werd Peter Parlers neef (?). Hans von Gmünd dombouwmeester te Freiburg. Nu heeft het Freiburgse koor met het Praagse de op Zuidfranse wijze langs de evenwijdige zijden doorgetrokken kapellenreeks gemeen. Het onderscheidt zich van dit koor o.a. door het feit, dat de kapellen even in aantal zijn en niet corresponderen met de zijden der koorsluiting. Deze rangschikking is typisch voor de Parlerschool.

Een ander zeer opvallend onderscheid met Praag vormen verder de tweezijdige sluitingen der Freiburgse koorkapellen (fig. 8) en hier kan een plattegrondtekening van het Atrechtse koor invloed hebben uitgeoefend, juist zoals het koor van de Parijse N. Dame de aanleg van andere Parlerkoren beïnvloedde⁴⁰. Een gedeeltelijk verwezenlijkte werktekening voor het Freiburgse koor met aan de keerzijde het ontwerp voor een kapel aan de Praagse Dom maakt deel uit van een belangwekkende verzameling tekeningen uit de bouwloodsen van Keulen, Praag en Zuidduitse kerken. De collectie is thans in het bezit van de Kunstakademie te Wenen⁴¹.

De invloed van de Parlerschool had ons land reeds in de 14de eeuw via de bouwloodsen van de Keulse Dom bereikt⁴². De bouwmeester van het koor der Kampense St. Nicolaaskerk, Rutger, was een zoon van de Keulse dombouwmeester Michael van Savoye. Mr. Rutger verkreeg zijn functie te Kampen in 1369. In 1372 en 1373 is hij tezamen met zijn broer Michiel, een schoonzoon van Peter Parler, en een andere broer Johan werkzaam aan de Dom van Praag. Tenslotte

⁴⁰ Een middeleeuwse plattegrondtekening van het koor der N. Dame bevindt zich in het Frauenhaus te Straatsburg. Vgl. O. Kletzl, „Ein Werkriss des Frauenhauses von Strassburg“, *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, XI-XII (1938/39) blz. 103 vlg. met reproductie.

⁴¹ Deze tekening is gepubliceerd in: H. Reinhold, *Der Chor des Münsters zu Freiburg i. Br. und die Baukunst der Parlerfamilie*, Straatsburg 1929, blz. 86 en afb. 61. (= *Studien zur deutschen Kunstgeschichte*).

⁴² Andreas Hupperts, „Die Künstlersippe der Parler und der Dom zu Köln“ in: *Der Kölner Dom, Festschrift zur Siebenhundertjahrfeier 1248-1948*, Keulen 1948, blz. 138 vlg.

treedt hij in de jaren 1395-1402 op bij de koorbouw van de St. Pieterskerk te Leiden. Het laatste koor vertoont geen Parlertrekken, wel echter het Kampense; onder invloed van het koor te Kampen verrees de kooromgang van de St. Walburg te Zutfen⁴³.

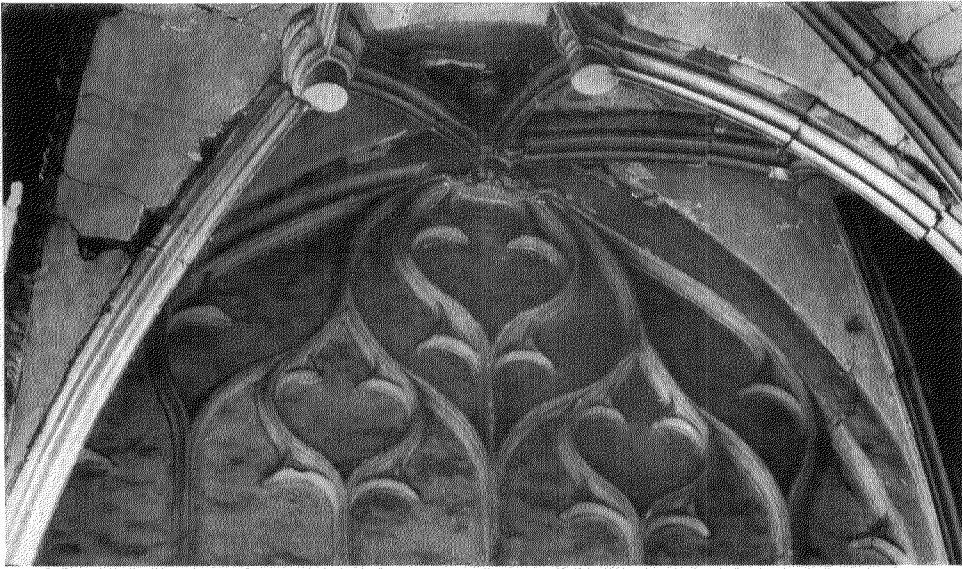
Nu doen bepaalde gekunsteldheden van de Nijmeegse aanleg eveneens denken aan Zuidduitse kerken der Parlerschool⁴⁴. De discrepantie bijvoorbeeld tussen het aantal straalkapellen en zijden der koorsluiting. Behalve, zoals wij zagen te Freiburg, treedt zij onder meer op te Schwäbisch-Gmünd, te Kolin en Kuttentberg in Bohemen en ten onzent aan de omgang van de St. Walburgskerk te Zutfen. Daarbij benadert de golvende buitenomtrek, welke te Nijmegen door de gezamenlijke tweezijdige kapelsluitingen wordt teweeggebracht, vrij sterk de gesloten omtreklijn der Zuidduitse koren. Er is een tussenvorm ontstaan van het Noordfranse kathedraalkoor met zelfstandige straalkapellen en het door de Parlers veel toegepaste koortype met aaneengesloten rechthoekige omgangskapellen. Het laatste, afgeleid van bouwwerken als de Parijse N. Dame en de Cisterciënserkerk van Zwettl in Oostenrijk, treffen wij onder meer aan te Schwäbisch-Gmünd, Kolin, Kuttentberg, Zutfen en Kampen. Ook de traceringen met uitstralende spitsbogen, welke zo kenmerkend zijn voor Gisberts kerken, kunnen wellicht in Zuidduitse richting wijzen. Zij gelijken namelijk sterk op traceringen aan de tussen 1331 en 1349 gebouwde Catharinakapel der Straatburgse Kathedraal, een kerk waarvan de bouwloodsen nauwe betrekkingen onderhield met die van Keulen.

Toen het koor te Nijmegen werd begonnen, waren de tweezijdig gesloten omgangskapellen van Freiburg nog slechts halverwege opgetrokken. Het werk lag reeds geruime tijd stil en werd eerst in 1471 hervat. Een dergelijke „tors” moet alleen reeds door de onvoltooide staat en de daarmee samenhangende problemen in de aandacht hebben gestaan van de toenmalige bouwmeesters. Zo

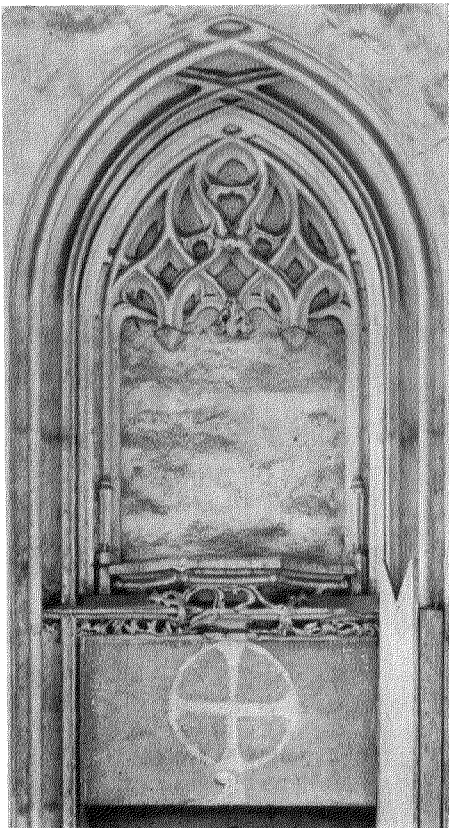
⁴³ Thieme-Becker, *Allgem. Künstlerlexikon*, i.v. Savoye. — E. H. ter Kuile in: S. J. Fockema Andreae, E. H. ter Kuile en M. D. Ozinga, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, Amsterdam 1948, blz. 268 vlg. — Dezelfde, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Leiden en Westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage 1944, blz. 59.

⁴⁴ In 1428 werden te Nijmegen, „meister Michiel ende Rutgerus boven int Raithuis” ontvangen en onthaald (32). Misschien telgen uit bovengenoemde bouwmeestersfamilie Van Savoye??

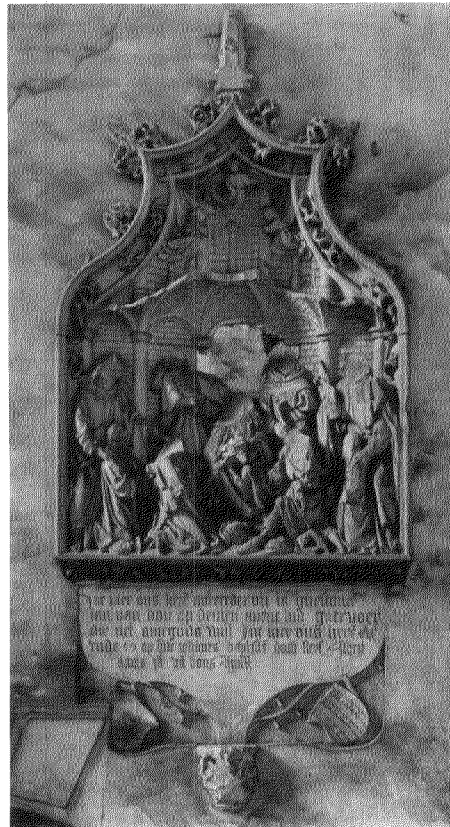
DE SINT STEVENSKERK TE NIJMEGEN

Afb. 19. St. Stevenskerk, Tracering aan de oostzijde van de noordelijke transeptarm in de voormalige O.L. Vrouwekapel.

Afb. 20. Noordelijke transeptarm. Versiering boven een der doorgangen naar de z.g. „blok”.

Afb. 21. Epitaf met voorstelling van de „Aanbidding der Wijzen”.

(Foto's Rijksd. v. d. Mon. zorg.)

DE SINT STEVENSKERK TE NIJMEGEN

Afb. 22. Renaissancekapitelen in het transept.

Afb. 23. Fries in de noordelijke transeptarm.

Afb. 24. Gotische kapitelen in het transept.

Afb. 25. Pijlerbasement in het transept.

(Foto's Rijksd. v. d. Mon. zorg.)

kunnen plattegrondtekeningen van het Atrechtse koor en het Freiburgse koor naar het algemene gebruik dier dagen gecirculeerd hebben langs de bouwloodsen van Praag, Gmünd, Freiburg, Straatsburg en Keulen. Op deze wijze kunnen zij Gisbert Schairt onder ogen zijn gekomen en hem het idee aan de hand gedaan hebben der tweezijdige sluitingen. Dit verklaart dan tevens, waarom de koren van Freiburg en Nijmegen verder geen gemeenschappelijke trekken vertonen.

De Nijmeegse kooraanleg is niet zonder invloed gebleven op de latere Gelders-Nederrijnse architectuur. Wij wezen reeds op de merkwaardige netgewelven, die overal werden aangelegd, ongetwijfeld naar voorbeeld van Gisbert Schairts scheppingen. De bouwers van het vroeg 16de eeuwse koor der Arnhemse St. Eusebiuskerk hebben het schema van de omgang van Zutphen of van Nijmegen overgenomen. Het koorontwerp van de belangrijkste 16de eeuwse kerk in het Nederrijnse gebied, de St. Willibrorduskerk te Wesel, was zeker op de Nijmeegse aanleg geïnspireerd. In 1522 namelijk kwam Gerwin van Langenberg, bouwmeester van de Weselse kerk, naar Arnhem en Nijmegen om daar de koren van de St. Eusebiuskerk en de St. Stevenskerk in ogeschouw te nemen. Helaas kennen wij de plattegrond der voor Wesel geprojecteerde transkapellen niet, daar de funderingen, welke tijdens de 19de eeuwse afbouw te voorschijn kwamen, nimmer in tekening zijn gebracht⁴⁵. Hierdoor is het niet mogelijk, na te gaan in hoeverre de eigenaardigheden der Nijmeegse aanleg — in het bijzonder de tweezijdige kapelsluitingen — te Wesel waren overgenomen.

Het koor van Gisbert Schairt is jammer genoeg nooit voltooid daar een lichtbeuk achterwege moest blijven; er is echter ongetwijfeld op gerekend. Waarschijnlijk had het een lichtbeuk moeten worden van betrekkelijk gedrukte verhoudingen zoals te Xanten of te Zaltbommel. Onder de vensters zullen van pijler tot pijler lopende balustraden bedoeld zijn geweest, juist als o.a. in beide laatstgenoemde kerken.

De bouw van het tegenwoordige transept

Na de bouw van het huidige koor waren van de 13de eeuwse aanleg nog slechts het middenschip en het mogelijk sterk verbouwde dwarspand over. Dit laatste werd in de 16de eeuw vervangen door het huidige driebeukige transept (fig. 1, afb. 9, 15-20, 22-25), waarvan de

lichtbeuk evenmin tot stand kwam als bij het koor. Hoewel de kruisingspijlers blijkens het in verticale richting doorlopen der profielen tot achter de latere kooflijst, op de bouw van een lichtbeuk berekend zijn, vraagt men zich toch af hoe dit constructief te verwezenlijken zou zijn geweest. Verder blijkt het in de bedoeling te hebben gelegen, het driebeukige hallenschip door een vijfbeukige aanleg te vervangen, basilicaal in aansluiting op het nieuwe transept. Uit bouwnaden boven de gewelven blijkt, dat men eerst het transept zover mogelijk om de oostelijke traveeën van het oude schip heeft heengebouwd. Na afbraak van deze gedeelten kwamen tenslotte de laatste pijlers van het transept en de eerste pijlers van een nieuw vijfbeukig schip gereed (fig. 1). Deze laatste werkzaamheden zijn echter blijven steken, ongetwijfeld tengevolge van de godsdienstige troebelen dier dagen. De openingen tussen de muren van de oude zijschepen en de westmuren van het nieuwe dwarspand — met aanzetten voor nieuwe zijmuren en vensters — kregen dunne voorlopige afsluitingen, die nimmer door nieuwe vervangen zijn. De hiaat tussen het 16de eeuwse werk en de nog niet afgebroken traveeën van het hallenschip werd na 1772 overbrugd met scheibogen en namaakgewelven van stuc!

Het nieuwe transept is wellicht eerst na 1543 gebouwd. De over de jaren 1513 tot 1543 gepubliceerde stadsrekeningen bevatten geen stukken, die op de bouw van het transept kunnen duiden. Over 1552 en daarna komen daarentegen belangrijke stukken voor in het stedelijk archief. Bij de bouw blijkt Mr. Claes die Wale betrokken te zijn geweest. Deze had reeds in 1536 een ontwerp vervaardigd voor het Gewandhuis (116), welk gebouw van 1542-1545 in hardsteen werd opgetrokken door Mr. Wilhelm van No(e)remborch (Neurenberg) uit Maastricht. Het benedengedeelte van de z.g. Kerkboog, versierd in een mengsel van Gothische en Renaissance vormen, is nog een overblijfsel van dit Gewandhuis.

In 1552 nam „Mr Claes die Wale, lantmeter der stadt Nymegen” aan „eynen nyeuwen pyler in onser kercken to beleiden, daer S. Rochus altair voir staet, allet myt eynen boech to slaen tegen den pyler daer tegen staende suidwaert, dewelcke Mr. Claes to bevurens doen houwen ende opgefuert hefft... Item die pyler sall accordieren myt den pyler staende oestwärts daertegen, gehorende tot den cruyswech...”. In een contract van 1 December 1553 staat: „Item soe

⁴⁵ Schwarz, o.c., blz. 113.

dan Mr. Claes vurss. noch aengeheven hefft 2 pylers, te weten noch eynen tegen dezen vurss. Suedwart staende, oock tot de Cruyswech gehorende, ende noch eynen cleynen, dewelck tusen H. Peters altaer ende de vurss. pylers staen saell . . .”

In 1556 zijn er „30 carren gruys van die pylers in die grote kirck gecommen⁴⁷. Dat het hier ging om werkzaamheden van de zuidelijke transeptarm blijkt uit latere plaatsbepalingen als het „Zuydepandt by den pilre van St. Rochus altaer”⁴⁸. Dit gedeelte en dus ook het prachtige laatgothische portaal met de zeszijdige voorhal moet omstreeks 1559 in gebruik genomen zijn. In dat jaar werd immers, zoals wij hiervoren reeds vermeldden, toegestaan het H. Kruisaltaar in het zuiderpand op te stellen bij de ingang. Wij veronderstelden dat de verplaatsing van het H. Kruisaltaar in 1559 nodig was geworden, wyl het 15de eeuwse H. Kruiskoor sacristie moest worden; dit laatste als gevolg van de afbraak der 15de eeuwse sacristie voor de bouw van de Mariakapel, welke thans aansluit op de noordarm van het transept. Dit alles zou wijzen op de bouw van deze kapel omstreeks 1559 en dus op het gereedkomen van de noordelijke transeptarm omtrent deze tijd. Deze veronderstelling vindt een bevestiging in het feit, dat de z.g. blok, d.w.z. de aanbouw tegen de noordelijke transeptgevel [blok = beloken = gesloten] eerst in 1563 als archief-ruimte ingericht en in 1565 als zodanig in gebruik werd genomen.⁴⁹ Wel bevindt zich in de noordwand van het transept een epitaaf, met het jaartal 1517 (afb. 21), doch dit kan evengoed herplaatst zijn.

Dit alles wordt door de betrekkelijk kleine stijlverschillen niet weersproken. Het uitwendige heeft veel geleden doordat de voornamelijk aan de zuidzijde aanwezige bekleding van Baumbergersteen zo weinig bestand was tegen de inwerking van de buitenlucht. Deze voor binnenwerk ideale steensoort is buiten zo verpulverd, dat de versiering op vele plaatsen totaal verdwenen is. Gelukkig zijn er voldoende stukken bewaard, om de fijnheid en de gevoeligheid der architectuur te kunnen proeven. De steunberen zijn zeer rijk en gecompliceerd versierd. De vensters zijn excentrisch geplaatst in blinde spaarnissen, welke door zeer fijne door-

gestoken profielen omlijst worden (afb. 15 en 16).

Als voorbeeld van de laatste fase van de Gothiek is het transept van groot belang, vooral door de ten onzent zeer ongebruikelijke vormen. De uiterst gecompliceerde basementen (afb. 25), samengesteld uit rijkgeprofileerde en getoste onderdelen en versierd met doorgestoken profielen zijn van een opmerkelijke elegantie. De scherpgetrokken zeer fijne scheiboogprofielen lopen grotendeels door langs de pijlers. Het geheel getuigt van een zeer subtiel vormgevoel, dat vooral lineair is; minder plastisch nog dan iets oudere werken, zoals de St. Eusebiuskerk te Arnhem of bijvoorbeeld het groots opgezette nooit voltooide transept te Bergen op Zoom van na 1527.

De transeptbeuken (afb. 9 en 17) zijn van zulk een rijzigheid en zulk een wijsheid, dat zij nu reeds een voorstelling geven van het grootse effect dat zou bereikt zijn, indien een lichtbeuk tot stand ware gekomen. Netgewelven van een ingewikkelde structuur met elkander overkruisende ribben (afb. 18) doen denken aan sommige gewelven in de St. Willibrorduskerk te Wesel, een kerk, waarvan de bouw omstreeks 1540 werd stopgezet.

Ondanks kleine verschillen is de versiering in het noorder- en zuiderpand toch van gelijke aard: hoofdzakelijk gothisch doch hier en daar met renaissance-details. De (onvoltooide) eindgevels zijn voorzien van paren korfboogvensters. De kapitelen hebben het ajourbewerkte distelachtige bladwerk, dat sinds het eind van de 15de eeuw algemeen in zwang was gekomen (afb. 24). Een aantal kapitelen van het zuiderpand vertonen daarentegen putti met medaillons (afb. 22).

De blinde traceringen van het noorderpand zijn meer bedoeld als een lijnenspel dan als constructieve suggestie (afb. 19), in het zuiderpand zijn zij wild en bizar doch krachtiger (afb. 17). Overal vertonen zich de echt laatgothische doorgestoken profielen (afb. 23). Zeer geraffineerd is de plaatsing der beide kunstig versierde doorgangen (afb. 20) van het noorderpand naar de met een fraai netgewelf overkluisde „blok”. De doorgangen bevinden zich excentrisch in wijde fraai getrokken rondbogen (afb. 9).

De resten der middeleeuwse inrichting

Het aspect der St. Stevenskerk was nu geheel laatgothisch geworden. Als in alle laatgothische kerken waren de wanden witgepleisterd en geheel glad; de enige manier om in een dergelijke ruim-

⁴⁷ Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 6-7.

⁴⁸ Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 42.

⁴⁹ Zie hierboven noot 26.

te de architectonische lijnen tenvolle tot hun recht te doen komen. Deze witte wanden, plaatselijk van schilderingen voorzien, contrasteerden ongetwijfeld prachtig met de gebrandschilderde glazen. Vele altaarretabels en beelden met sterk sprekende doch goed harmoniërende kleuren moeten de geweldige ruimte gestoffeerd hebben.

Van dit alles is bitter weinig overgebleven. Wel zijn op sommige punten nog wat fragmenten van muurschilderingen tevoorschijn gekomen: De afbeelding van een vrouwelijke heilige met het bijschrift „Sanctus Petrus syn huysvrou Perpetua” (sic!) is in de meest westelijke kapel ten zuiden van de omgang bewaard; zij is echter in de vorige eeuw in olieverf vernieuwd! Een andere schildering op een der noordelijke koorpijlers, de mannaregen voorstellende, is thans niet meer te zien⁵⁰. In de rechter binnendagkant van het westelijke venster van het zuidelijke zijschip is bij de restauratie nog een fragment aangetroffen; het stelt een ommuurde ruimte voor, waarin zich menselijke figuren bewegen (afb. 11). Het is te verwachten, dat er nog wel meer resten van beschildering te voorschijn zullen komen al waren het maar wijdingskruisen, zoals die boven de doorgangen naar de „blok”⁵¹.

Midden in het koor werd in het begin van de 16de eeuw het praalgraf opgericht voor Anna Catharina van Bourbon, hertogin van Gelre, die in 1469 overleed, voordat haar ideaal, de oprichting van het kapittel, verwezenlijkt was. De gegraveerde voorstelling van de hertogin op de koperen dekplaat, werd blijkens een rekening uit 1512 vervaardigd door Wilhelm Loemans uit Keulen. Op de zijkanten zijn koperen platen aangebracht met de twaalf apostelen, monnikfiguren en de kwartieren der hertogin. Voor het graveren der wapens is nog een rekening uit 1526 bewaard⁵². Links tegen de afsluitwand van het koor werd later de koperen grafplaat bevestigd van de in 1570 gestorven Kanunnik Thomas Buys.

Van belang zijn de twee nog bewaarde epitafen van vooraanstaande Nijmeegse burgers. De geschonden reliefvoorstelling van het laatste oordeel boven de zuidingang van het hoogkoor is zeer fraai (afb. 7). De opschriften op de twee door engelen gehouden banderolles luiden „M^oCCCC^o ende V op Sunte Martens avont

sterf Gerit de Wijse. Bid voir de ziel”, en „M^oCCCC^o LXXXIII op Sunte Matheus avont sterf Metken s Wijsen. Bid Got voir de ziel”. Het epitaaf in het noorderpand, dat reeds ter sprake kwam, bevat de helaas verminkte voorstelling van de aanbidding der wijzen (afb. 21). Het onderschrift luidt: „Int iær ons herē XVe ende XVII is gestorvē / ian van boii op dertien avent [= Driekoningenavond] bid got voer die ziel om gods wiil int iær ons herē XVe ende 59 op site johānes baptiste dach sterf Alheit kanis jā vā boiis huisfr”.

De triptiek van het altaar in het hoogkoor, in 1564 geschilderd door Ernst Roelofs van Kampen met voorstellingen van Maria's ten hemelopneming, de Nederdaling van de H. Geest en 'sHeren Hemelvaart, is evenals zovele andere kunstwerken door beeldenstormers vernield⁵³. Een fragment van een gebeeldhouwde retabel van Baumbergersteen, de z.g. Gregoriusmis voorstellende, is na de oorlog uit het puin van de gebombardeerde toren te voorschijn gekomen. Waar dit laatste altaar gestaan heeft is niet bekend. De retabel zou vervaardigd zijn in de eerste helft van de 16de eeuw door een zekere Mr. Peter, mogelijk Peter van Cranendonk, uit Utrecht, die ook aan de Latijnse school gewerkt heeft⁵⁴. Het wordt thans in het Nijmeegs Gemeente Museum bewaard.

Verdere verbouwingen

De toren, die in de jaren 1429 tot 1431 een nieuw bovengedeelte had gekregen naar plannen van Gisbert Schairt, werd op 14 Februari 1566 andermaal door brand geteisterd. De romp schijnt ditmaal grotendeels gespaard te zijn gebleven. Reeds een maand later begonnen de onderhandelingen voor de bouw van een nieuwe bekroning naar voorbeeld van de juist een jaar eerder gereedgekomen bekroning van de Oudekerkstoren te Amsterdam van Joost Jansz. Bilhamer. Nadat Jan Kelffken in 1566 „8 st., van dat ontwerp van den tarn te Amsterdam, van die kap, om daer ein kap op onsen tarn na to maicken” ontvangen had en Severijn van Kessel op 11 Juli van datzelfde jaar „van dat patron der kappen,

⁵³ J. Nanninga Uiterdijk „Ernst van Kampen schildert een tryptiek voor de St. Stephanuskerk te Nijmegen 1564”, in, *Verslagen en mededeelingen der Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*, 25e stuk (1909) blz. 61 vgl.

⁵⁴ P. C. Boeren, *De Nijmeegse Mis van St. Gregorius*, Nijmegen, z.j.

⁵⁰ Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 128.

⁵¹ Deze kunnen dagtekenen van de reconciliatie in 1585 of 1672.

⁵² Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 73.

dair na die selvige kap geordiniert sal worden 4st', werd het werk op 5 April 1567 ten huize van Jan Kelffken aanbesteed. Toen deze aanbesteding mislukt was, werd de bouw opgedragen aan de stadstimmerman Jan van Lynden en zijn „adherenten". In 1569 kwam de bekroning gereed ⁵⁵.

Lang heeft zij echter niet bestaan, want de overgang van de stad naar de zijde der Spanjaarden in 1585 lokte een belegering door Maurits uit en tijdens een bombardement vanuit Lent werd de spits van de toren afgeschoten. De romp van de toren werd beschadigd en vermoedelijk ook andere gedeelten der kerk, want op 9 December van dat jaar verzochten de kerkmeesters „het gruyss van den dueffsteen, so van der kercken gebrakenn is" te mogen verkopen en uit de stad te laten voeren ⁵⁶.

De herstellingen aan de torenromp, welke in 1592 waren begonnen, werden afgesloten in 1593. Ter herinnering aan dat feit werd het laatste jaartal onder de balustrade aangebracht. Het is mogelijk, dat de balustrade in de oude vorm hersteld werd. Zij rustte tot voor de laatste verwoesting op kraagstenen met laatgotische en vroege Renaissance-versieringen. Een nieuwe spits in Hollandse Renaissance-stijl werd in de jaren 1604-1605 opgetrokken naar ontwerp van Mr. Peter Gerritsz Verspeck van Leiden (afb. 1 en 3).

Het bombardement van 1590 kan ook de instorting hebben veroorzaakt van enige gewelven der zijschepen. De gewelven over de oudste traveeën van het middenschip kunnen reeds uit veiligheidsoverwegingen verwijderd zijn geweest bij de afbraak van de oostelijke traveeën voor de bouw van het transept. In 1600 waren er onderhandelingen gaande „van de solderingh in de kerck to leggen to accordeeren und niet gedaen". Later werd dit werk toch uitgevoerd ⁵⁷. Deze zoldering is in 1772 verwijderd. Onder leiding van de architect J. van der Hart Hz. werden namelijk van 1772 tot 1777 de meeste daken vernieuwd of hersteld ⁵⁸. De oude vermoedelijk 16de eeuwse schinkelkappen over het middenschip en het westelijke gedeelte van de zuidbeuk

bleven gehandhaafd, evenals de vermoedelijk 17de eeuwse kap boven de westelijke gedeelte van de noordbeuk, in welke kap oude schinkels waren herbezigd.

Bij de vervaardiging van de stuc-overdekking der hoofdbeuken werd de kromming van het vroegere houten tongewelf der westelijke traveeën aangehouden. In de plaats van de ingestorte gewelven der zijschepen kwamen in stuc geïmiteerde kruisgewelven, terwijl de hiaat tussen het schip en het transept zoals gezegd in stuc werd aangevuld. De herstellingen van schalken in de kooromgang, door middel van met stuc omklede stammen en de in stuc geïmiteerde kraagstenen aldaar zullen eveneens uit deze tijd dagtekenen. In 1786 werd de klassicistische aanbouw ten zuiden van het koor opgetrokken, waarna in 1856 het neogothische portaal volgde.

Bij de beeldenstorm van 1566 en 1579 was het grootste gedeelte van de oude inrichting vernield. De kerk was in het laatstgenoemde jaar ontnomen aan de Katholieken doch in 1585, toen de stad wederom de Spaanse zijde koos, werd zij gereconcilieerd. Na de overgave van de stad aan Maurits in 1591 kwam de kerk opnieuw in het bezit van de aanhangers der Reformatie. Behoudens een korte Katholieke periode tijdens de Franse bezetting van 1672-1673 is zij daarna steeds voor de nieuwe eredienst gebruikt.

De nieuwe bestemming bracht een geheel andere inrichting met zich mee, waarin de preekstoel, het doophek en deftige herenbanken de toon aangaven terwijl versierde tekst- en wapenborden en fraai glimmende koperen kronen voor de kleurige accenten zorgden. De preekstoel van 1640 en de magistraatsbank van 1644 werden vervaardigd naar ontwerp van de Amsterdamse kistenmaker Mr. Joost Jacobs. Het tegenwoordige orgel kwam in de jaren 1772-1776 tot stand.

Door ergerlijke verwaarlozing heeft de St. Stevenskerk zowel uit- als inwendig veel aan bekoorlijkheid ingeboet. De muren en daken hebben door de inwerking van het weer zeer geleden en alle vensterharnassen zijn verdwenen. Het 18de eeuwse stucgewelf en de veel te geprononceerde kooflijst hebben inwendig de ruimtewerking bedorven.

Een algehele restauratie was reeds lange tijd in voorbereiding toen het rampzalige Amerikaanse bombardement van 22 Februari 1944 plaats had. Het bovengedeelte van de toren werd weggeslagen en het zuidelijke zijschip stortte grotendeels in (afb. 2). Als door een wonder bleven de klokken van het oude carillon behouden. Nu na

⁵⁵ Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 192 vlg.

⁵⁶ Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 126.

⁵⁷ Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 22.

⁵⁸ Bij die gelegenheid zal ook het torentje met de sanctusklok van het koor verwijderd zijn. Van Schevichaven, *De St. Stephenskerk*, blz. 18, 22-23.

tien jaar zijn de verwoeste gedeelten gelukkig weer herbouwd, terwijl de verdere restauratiewerkzaamheden regelmatig, zij het langzaam voortgang vinden. Wanneer het gebouw over een tiental jaren hersteld zal zijn, zullen de kwaliteiten der architectuur na lange tijd weer tot hun recht kunnen komen. De kooromgang, die uiterst doorzichtige schrijn van glas, en het verfijnde transept zullen hun architectonische lijnen weer ongehinderd ten toon spreiden. Hoeveel aangenamer is reeds de werking geworden van de

herstelde zijbeuken met hun knap beeldhouwde nieuwe kapitelen.

Wel zal men zich moeten hoeden voor te complete restauraties, waardoor te veel originele onderdelen door koude replieken worden vervangen. De vormgeving aan de westzijde van de torenromp is niet gelukkig, doch dit wordt ruimschoots vergoed door de knappe en pittige, iets slanker uitgevallen repliek van de oude bekroning. Nijmegen heeft er een onmisbaar sieraad meer teruggekregen.

N.B. Wanneer bij de besproken oude rekeningen een tussen haken geplaatst cijfer voorkomt dan duidt dit de bladzijde aan in: H. D. J. van Schevichaven e.a., *Rekeningen der Stad Nijmegen 1382-1543*, 8 dln, Nijmegen 1910-1919. De rekeningen zijn uit dit werk geciteerd behalve wanneer zulks tot zinstorende onnauwkeurigheden zou leiden.

SUMMARY

ST. STEPHEN'S CHURCH AT NYMEGEN BY J. J. F. W. VAN AGT

St. Stephen's church at Nymegen, formerly under the patronage of the church of the Holy Apostles of Cologne, is now chiefly late Gothic in character. There are, however, some remnants of the earliest church that was begun in 1254 and consecrated in 1273. The form of this first church may be reconstructed in outline on the strength of these remnants and the data, contained in the chronicle „De nobili principatu Gelrie et eius origine", written by Wilhelmus de Berchem about 1460. It was a cruciform church with a three-aisled basilican nave. Its size may be deduced approximately from the fact that the high altar of St. Stephen never changed its place when later alterations were carried out. In the 15th and 16th century it stood in front of the rood-screen of the present chancel. In the Western bays of the present hall-church we can see cruciform piers made chiefly of tufa. Some of the shafts, attached to these piers on the side of the nave, still have the original Romano-Gothic capitals. There are traces of Romanesque arcades, above which the extreme ends of a pseudo-triforium with three faintly pointed arches have been preserved.

The completion of the tower, which took place about 1307, was contemporaneous with the construction of a Gothic clerestory and the alteration of the Romanesque arcades to the extreme West into Gothic arches.

During the reign of Reynold III of Gelderland (1343-1361) the 13th century choir was replaced by a new one with side-choirs. These 14th century structures were pulled down successively from about 1420 onwards to give place to the present chevet, whose side-chapels were completed about 1430 and were provided with the peculiar vaultings. The radiating chapels were probably finished by 1440. The ambulatory proper was not vaulted until 1456, probably because only then had it been possible to have the 14th century main choir replaced by the present 15th century chancel.

The basilican nave had previously been turned into a hall-church. The choir had been designed by Gisbert Schairt from Zaltbommel, who was also the architect of parts of the Cathedral of Xanten and of the church of Kranenburg, both in the Rheinprovinz. The upper half of the tower, which was destroyed by fire in 1429, was rebuilt according to his directions.

The unusual bilateral terminations of the radiating chapels may have derived from drawings of the ground plans of the abbey church of St. Waast at Arras and the chevet of Freiburg Cathedral (Breisgau-Germany). These drawings, like those of Notre Dame in Paris, may have circulated in the South German workshops with which our regions were in touch via the workshop of the Cologne Cathedral.

Mathieu d'Arras, the architect of the Cathedral of Prague, may have brought the groundplan of the church of Arras into the Parler family. This is how the fact, that bilateral chapel terminations

occur at Freiburg, may be accounted for. In fact, certain artificialities of the Nymegen church are reminiscent of the Parler school, such as the incongruity between the radiating chapels and the termination of the chancel. It is possible that the transept was erected after 1543 to replace the 13th century construction. It was put into use about 1559. It is an established fact that the completion of some piers was brought about in 1552 and 1553. They were erected by Mr. Claes die Wale, who had already made a design for the Clothhall in 1536. It is impossible to ascertain whether he acted as architect when the transept was built.

The latest change, which determined the aspect of the church as it is now, was the construction of a spire in 1604-1605 after a design of Peter Gerritsz. Verspeck of Leiden. The former spire — an imitation of the Amsterdam Old Church and dating from 1567-1569 — had been destroyed by gunfire. In 1944 the 17th century spire was knocked off during a bombardment. It has now been rebuilt in its old form.

BATENBURG

DOOR JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL

De ruïne van het kasteel Batenburg kan heden ten dage nog een indruk geven van de omvang van dit slot, dat door vele schrijvers tot een der oudste van ons land gerekend wordt. Het bouwwerk, waarvan thans nog de resten zichtbaar zijn, werd omstreeks 1600 gebouwd op de grondvesten van een vroeger slot, dat op zijn beurt weer opgetrokken zou zijn op de fundamenten van een tempel, gewijd aan Mars Victor. Dit zou dan geschied zijn in het jaar 327 n. C. Een steen met inscriptie, welke als bewijs van dit feit zou moeten dienen, was vroeger ingemetseld boven de poort, welke toegang gaf tot het kasteel; maar die steen is door een der eigenaars van Batenburg, een vorst van Bentheim, naar Burgsteinfurt overgebracht.

Het slot heeft door belegeringen nogal wat te lijden gehad. Albert van Saksen, landvoogd der Nederlanden, belegerde het in 1497. De inwoners van Batenburg, die zich in het kasteel verschanst hadden, verdedigden zich geruime tijd en gaven zich eerst over, toen muren en torens in puin lagen; de veroveraar herstelde daarna hetgeen verwoest was. In 1568, toen de Spanjaarden het kasteel bezet hadden, liet graaf Philips van Hohenlohe het beschieten, waardoor het oudere gedeelte instortte. Omstreeks 1600 werd Batenburg toen herbouwd in de toestand, zoals we die van verschillende prenten kennen (Afb. 1 en 2).

Toch schijnt dit nieuwe slot na betrekkelijk korte tijd weer in verwaarloosde toestand te zijn geraakt; misschien was dit een gevolg van het feit, dat het niet doorlopend door de eigenaars bewoond werd en aan een rentmeester, ver weg van zijn principalen, het beheer was opgedragen.

Een aantekening in het kohier der verpondingen van 1650 zegt ervan, dat het huis is „van seer groote begryp, is rontsom getoornt, in dack, muren, vensteren etc. jaerlicks tot groote kosten moet worden onderhouden, oock principalick de stormwinden seer subject; ende also den voet ofte die fundamenten, gelijk men siet, seer vervallen, so die niet met duysenden van penninghen gerepareert worden, soude dit huys sijn pericul comen te lopen; ende also daerop geen hoffhoudinge is, is 't huys maer een last om jaerlicx te onderhouden”.

Uit de afbeeldingen van de 17de en 18de eeuw valt te zien, dat het slot bestond uit een rondeel met vijf ronde torens; van één dezer zowel als van de ringmuur zijn nog resten bewaard. Het gebouw was opgetrokken uit baksteen met banden van bergsteen. Uit oude beschrijvingen blijkt voorts, dat het kasteel inwendig fraai versierd was; gewag wordt gemaakt van een ridderzaal met portretten van opeenvolgende eigenaars; fraaie behangsels, waaronder een wandtapijt met de voorstelling van de onthoofding van de graaf van Horne (Hoorne) te Brussel in 1568, dat zich thans nog te Burgsteinfurt moet bevinden. In de zuidelijke toren was een bidkamertje, waarvan de muren en het gewelf azuurblauw geverfd waren en dat versierd was met bijbelteksten en met het wapen van het geslacht Horne, voerende de wapenspreuk: „God is mijn Horen, Bat en Borgh”. De dikte van de muren had het mogelijk gemaakt, dat daarin kleine vertrekken waren gebouwd. Het slot was omringd door een wijde gracht; een stenen brug, rustende op drie bogen, gaf toegang tot het

BATENBURG

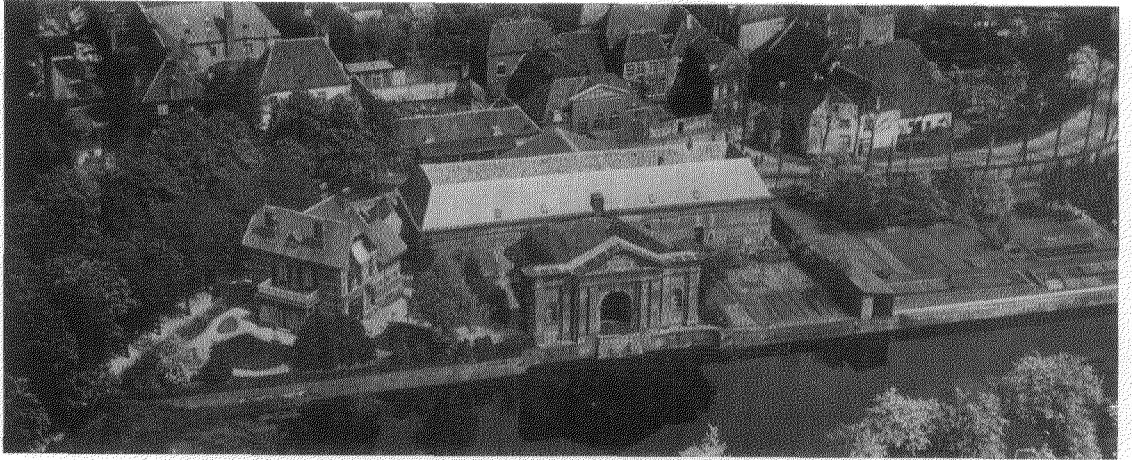
Afb. 1. Het Kasteel Batenburg. (Gravure door H. Spilman naar J. de Beyer.)

Afb. 2. Het Kasteel Batenburg.

(Gravure door H. Spilman naar A. de Haan.)

GRAVE

Afb. 1. Grave, Hampoort en omgeving.

(Luchtfoto Soesterberg.)

Afb. 2. Grave, St. Elisabethskerk.

(Foto Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam.)

kasteel; vóór de brug stond de poort, waarin de hierboven genoemde steen met inscriptie gemetseld was. Recht tegenover de hoofdboort lag een diepe put; het water, door de H. Willibrord gewijd, zou een koortswerende geneeskraft hebben gehad.

In Augustus van het jaar 1794 was door een Hessische troepencommandant in het kasteel een hospitaal ingericht; later werden er Franse emigranten ondergebracht. Korte tijd later schijnt het door onachtzaamheid of baldadigheid van Franse soldaten in brand te zijn geraakt; de berichten hierover zijn enigszins tegenstrijdig. Zeker is het, dat een groot gedeelte van het kasteel afbrandde. De eigenaars schijnen later wel over gedeeltelijke herbouw gedacht te hebben, maar daarvan is niet veel gekomen. Hoogstens is de ruïne tegen volkomen verval beschermd, maar in de loop van de vorige eeuw heeft zowel de tand des tijds als onrechtmatige sloop er toe bijgedragen, dat er thans nog maar weinig over is, dat aan de vroegere pracht en praal herinnert.

Reeds in 1162 wordt gewag gemaakt van een heer van Batenburg; later, in 1272 is de heerlijkheid met het slot door het huwelijk van Johanna van Batenburg met Willem van Bronkhorst aan laatstgenoemd geslacht gekomen. Nadat de bezitting enige tijd in handen was geweest van leden van het geslacht Van Berlaer,

heren van Helmond, kwam zij in 1534 weer terug aan de Bronkhorsten. Toen Johanna van Bronkhorst in 1630 trouwde met Johan, graaf van Horne, deed dit geslacht zijn intrede in Batenburg. Hun kleindochter Isabella Justina huwde in 1701 met Karel Frederik, graaf van Bentheim-Steinfurt en sindsdien behoorde de bezitting tot het einde van de laatste oorlog aan het geslacht der vorsten van Bentheim. De ruïne is thans eigendom van de Geldersche Kasteelenstichting.

De kerk van Batenburg, gewijd aan de H. Victor, werd in 1443, op verzoek van Dirk van Bronkhorst-Batenburg, door de bisschop van Keulen tot kapittelkerk verheven. Vandaar nog het driebeukig schip van baksteen. De kerk heeft een zuidportaal en ingebouwde toren, die — blijkens afbeeldingen — vroeger een hogere spits heeft gehad. Het choor is bij een der belegeringen van Batenburg zwaar geschonden en later geheel afgebroken. Fraaie rouwborden herinneren aan de opeenvolgende heren en vrouwen van Batenburg. Onder de vele grafzerken is vooral opmerkelijk die van Gijsbert van Bronkhorst-Batenburg, overleden in 1429. Het hardstenen doopvont, daterende uit de eerste helft der 13de eeuw, is gerestaureerd met stukken ervan, die als stoep van een huis in het dorp hadden dienst gedaan.

KORTE NOTITIE OVER GRAVE

DOOR PROF. DR. E. H. TER KUILE

Grave is ontstaan als een stad bij een kasteel in het gebied der heren van Kuik. Van 1400 tot 1481 behoorde Grave aan de hertogen van Gelre. Hertog Arnold, de eerste Gelderse landsheer uit het geslacht van Egmond, placht gedurende zijn lange en ongelukkige regeringstijd veel op het slot Grave te resideren. In 1465 werd hij er door de partij van zijn zoon en zijn gemalin van zijn bed gelicht en in gevangenschap gevoerd, hij stierf er in 1473 en werd in de St. Elisabethskerk bijgezet, alwaar een tombe, in 1802 opgericht ter vervanging van een verwoest praalgraf aan hem herinnert. Door pandschap kwam het opnieuw Brabants geworden Grave in 1516 aan Floris van Egmond, graaf van Buren. Van zijn zoon Maximiliaan vererfde de pandheerlijkheid op Anna van Buren, en door haar huwelijk met Willem I in het Huis van Oranje.

Als belangrijke vesting heeft Grave herhaaldelijk zwaar geleden door belegeringen. Bijzonder rampzalig was het beleg van 1674 dat eindigde met de capitulatie van de Franse bezetting. De St. Elisabethskerk verloor toen haar schip en de bovenbouw van de toren, en het kasteel werd een bouwval die bij de latere vernieuwing van de vestingwerken geheel is gesloopt. In 1794 viel Grave na hardnekkige verdediging in de handen van de Fransen, en na een langdurig beleg werd de stad in 1814 aan de Nederlandse krijgsmacht overgegeven.

De vestingwerken zijn na 1876 voor het grootste deel gesloopt. Alleen de monumentale Ham-poort uit 1688, uniek in haar soort voor Nederland, is volledig bewaard (afb. 1). Een restauratie door de Rijksgebouwendienst is juist dit jaar voltooid. De zeer forse en zorgvuldig door-

werkte behandeling van de gevels doen ons de onbekende ontwerper waarderen als een architect van betekenis.

De R.K. kerk van de H. Elisabeth (afb. 2), eertijds een collegiale kerk, is ondanks het verlies van hete schip en van de in 1874 geheel afgebroken toren nog een belangrijk stuk laatgotische architectuur uit de 16de eeuw. Vooral het uitwendige treft door rijzigheid en geestige details. Nadat het koor in 1506-1516 nieuw was opgetrokken, moet het dwarsschip omstreeks het midden van de 16de eeuw geheel zijn verbouwd. De Noordergevel daarvan prijkt in de top met een relief van de Annunciatie, de Zuidergevel

vertoont een naieve decoratie met Renaissance pilasterstellingen. De oorspronkelijke overwelling is geheel verloren gegaan en vervangen door stucgewelven.

Te eniger tijd nadat de kerk in 1799 weer aan de R.K. parochie was overgegaan, heeft men haar uitgerust met een rijk hoofdaltaar, zijaltaren en een preekstoel in Zuidnederlandse Barok, eerste helft 18de eeuw. Het Rubeneske schilderstuk van het hoofdaltaar stelt de Kruisiging voor.

De schilderachtige straten met hun oude huizen en gevelfragmenten vertonen nog vele karakteristieke eigenschappen van een vestingstad uit de tijd van de Republiek.

HET MUSEUM KAM EN HET VALKHOF TE NIJMEGEN

DOOR DR. H. BRUNSTING

Rijksmuseum G. M. Kam. Vondsten uit de Romeinse tijd.

Hierin zijn vier perioden te onderscheiden:

I. Tot aan de opstand der Bataven onder Iulius Civilis (10 v.-70 na Chr.). Bewoning op de „Kop” onder Ubbergen en op het tegnewoordige Hunerpark met omgeving; tussen beide in ligt het bijbehorende grafveld op de Hunerberg. Romeinse militaire bezetting onbekend.

II. Van de Batavenopstand tot de reorganisatie van de grensverdediging onder Traianus (70-± 105). Legerplaats voor het 10de legioen op de Hunerberg, met begraafplaatsen ten Z. ervan. Civiele nederzetting aan de Waal ten Westen van de oude stad, in de laagvlakte, met begraafplaats ten Z. ervan.

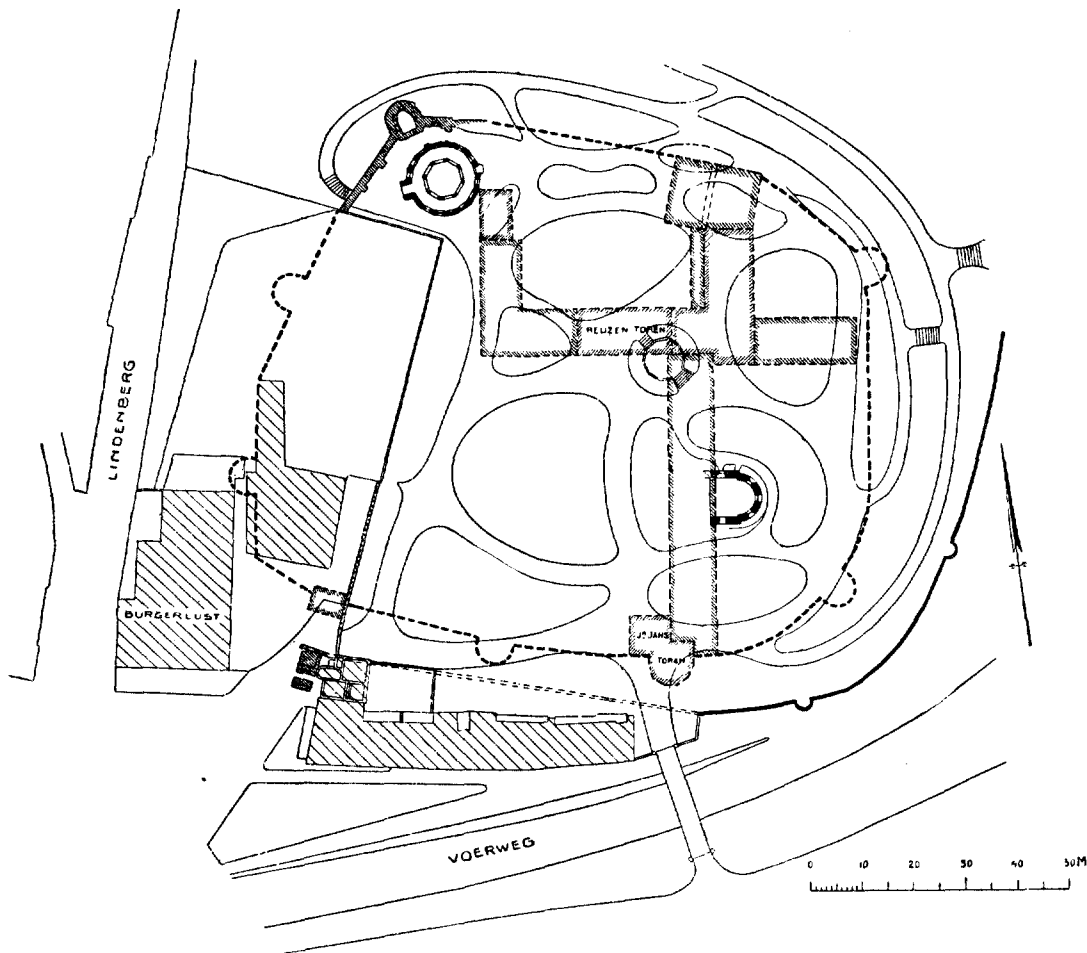
III. Van Traianus tot de invallen van de Franken (70-270). De genoemde civiele nederzetting blijft bestaan onder de naam Ulpia Noviomagus. Plaats van de militaire vestiging in deze periode niet bekend.

IV. Van de invallen der Franken tot het definitief vertrek der Romeinse legers (270-± 400). De bewoning heeft zich weer verplaatst naar de hoogte, naar het Hunerpark en omgeving, wegens toenemende onveiligheid en waterstaatkundige bezwaren. In die omgeving waarschijnlijk ook een militaire versterking. Begraafplaatsen (lijkgraven, tegenover de vroegere crematies) in de Oostelijke helft van de middeleeuwse stad en op de Hunerberg.

Over de tijd na 400 valt niet veel te zeggen: de geschreven bronnen zwijgen, al mogen wij aannemen, dat, vroeger of later, het gebied van Nijmegen onder heerschappij van het Frankische rijk kwam. Sporen van een Frankisch-Merovingische begraafplaats zijn aangetroffen in de binnenstad.

Het Valkhof. Omstreeks 700 schijnt er te Nijmegen een kerk te bestaan, gewijd aan St. Gertrudis, ten Oosten van het tegenwoordige Kelfkensbos, waar nog steeds de ruïne te zien is van een in 1459 gestichte memoriekapel. In de 8ste eeuw staat te Nijmegen een Palts, waar in 777 Karel de Grote vertoeft. In zijn latere regeringsjaren laat hij die geheel herbouwen: het zgn. „Valkhof”, dat na een duizendjarige geschiedenis vol wisselvalligheden in 1796/97 werd afgebroken. Door de zorgen van In de Betouw werden van de sloop gered de zgn. „Karolingische kapel” en de „Barbarossa-ruïne”.

De Karolingische kapel bestaat uit een achthoekige binnenbouw en een zestienhoekige omgang in twee verdiepingen; aan de Westzijde bevindt zich een portaal, aan de Oostzijde de resten van een koornis. De kapel is herhaaldelijk verbouwd; de tufstenen binnenbouw is tot even boven de benedenste omgang waarschijnlijk nog Karolingisch; het gedeelte daar boven, waarin de bogen en de deelzuiltjes van de bovenste omgang, is vroeg-Romaans; de bakstenen ophoging daarboven is uit ± 1400. Van de buitenbouw is het portaal waarschijnlijk nog Karolingisch, de vier ten Zuiden daarbij aansluitende vakken in

Valkhofplantsoen met de plaats, die de burcht in de 18de eeuw innam.

tufsteen Ottonisch, de rest, met de kornis, in baksteen uitgevoerd, van $\pm$ 1400.

De voornaamste criteria voor de verschillende bouwperiodes zijn de verschillende hoogten van de funderingen en de openingen met deelzuiltjes in de verdieping van de binnenbouw.

Het tweede overblijfsel van het Valkhof is de zgn. „ruïne”, een tufstenen concha met een westelijk aansluitend vierkant vak, naar de bouwstijl te oordelen behorende tot de ook van elders bekende herbouw van de burcht onder keizer Barbarossa in het midden van de 12de eeuw. In het benedendeel bevinden zich de aanzetten van de uitbroken keldergewelven.

Van de ringmuur van het Valkhof vindt men nog aanzienlijke resten aan de helling beneden de Karolingische kapel en hier en daar langs

de rand van het plateau. Deze ringmuur dateerde vermoedelijk uit de 12de eeuw, evenals de „Reuzentoren” in het centrum. Van de andere gebouwen is door de voortdurende veranderingen thans niet meer te zeggen, hoeveel er voor de afbraak nog over was uit de 12de eeuw, of zelfs uit nog vroeger tijden. Van een buitenste ringmuur uit de 15de eeuw bestaan sterk gerestaureerde overblijfselen als scheiding tussen het hoge en het lage Valkhofplantsoen en langs de Voerweg.

De kapel werd in 1905/06, de ruïne in 1910 door wijlen de stadsarchitect Weve met de uiterste zorg en piëteit gerestaureerd. Na oorlogschade was een ingrijpende restauratie nodig, die in uitvoering is onder leiding van Ir. J. G. Deur.

HET OUDE RAADHUIS TE NIJMEGEN

DOOR IR. J. G. DEUR

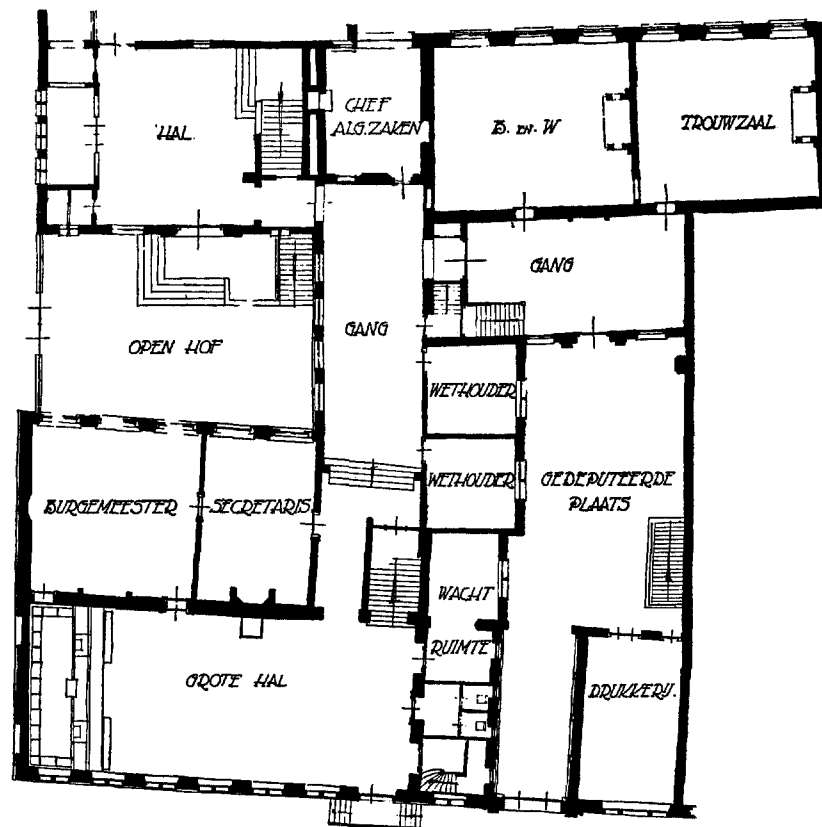

Fig. 1. Nijmegen. Plattegrond Raadhuis vóór 1944.

Het Nijmeegse Raadhuis, zoals wij dit vandaag kennen, is in feite geheel nieuw.

Na de rampen, die Nijmegen in 1944 troffen, bleef er van het eens zo trotse Raadhuis niet veel meer over dan de muren, welke bovendien geblakerd en ontzet waren. Maar ze stonden nog en bij nader onderzoek bleek de bouwvallige rest zeer interessant te zijn. De natuursteen was verbrijzeld door het vuur, doch de vormen en de maten waren volledig bewaard. Van in- en exterieur waren vele duidelijke gegevens bewaard gebleven door foto's en door het feit dat de architect-restaurateur dit bouwwerk in 1941-42 practisch geheel had gerestaureerd.

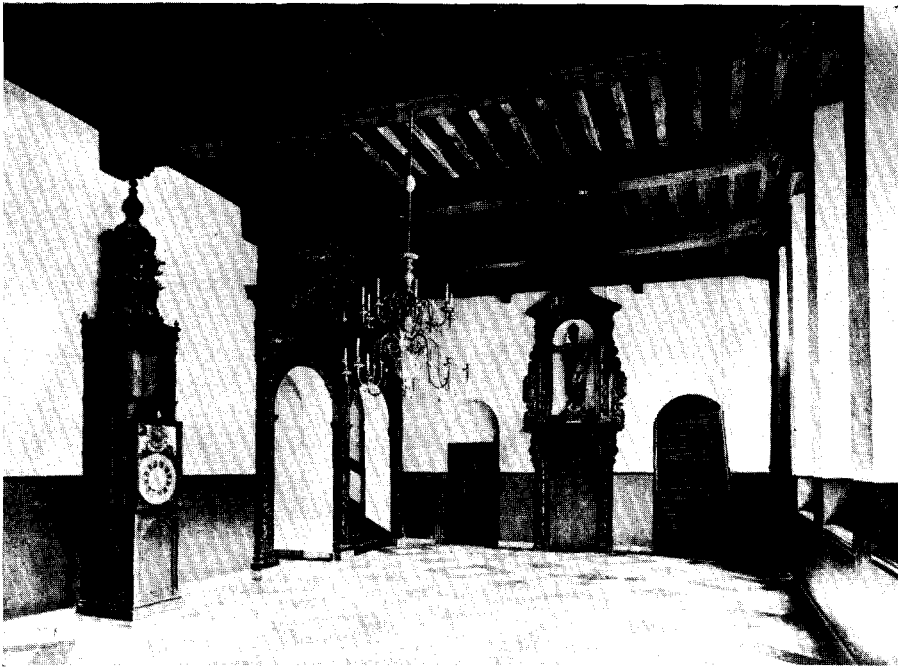
Er werd over gesproken of dit gebouw gered zou moeten worden, want het zou herbouw moeten worden en geen restauratie kunnen zijn, doch het Gemeentebestuur van Nijmegen besloot, na

ruggespraak met het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, dat het toch verstandiger zou zijn, het gebouw te laten bestaan en wel zoveel mogelijk in zijn oude vorm.

Het Raadhuis van vóór de ramp had in de 14de eeuw op dezelfde plaats reeds een voorganger gehad. Het lag bij de Burchtstraatrooilijn, ongeveer 8 meter terug en deze zo gevormde voorplaats werd in 1553 volgebouwd. Aldus ontstond de Grote Hal met de daarboven gelegen Trêveszaal.

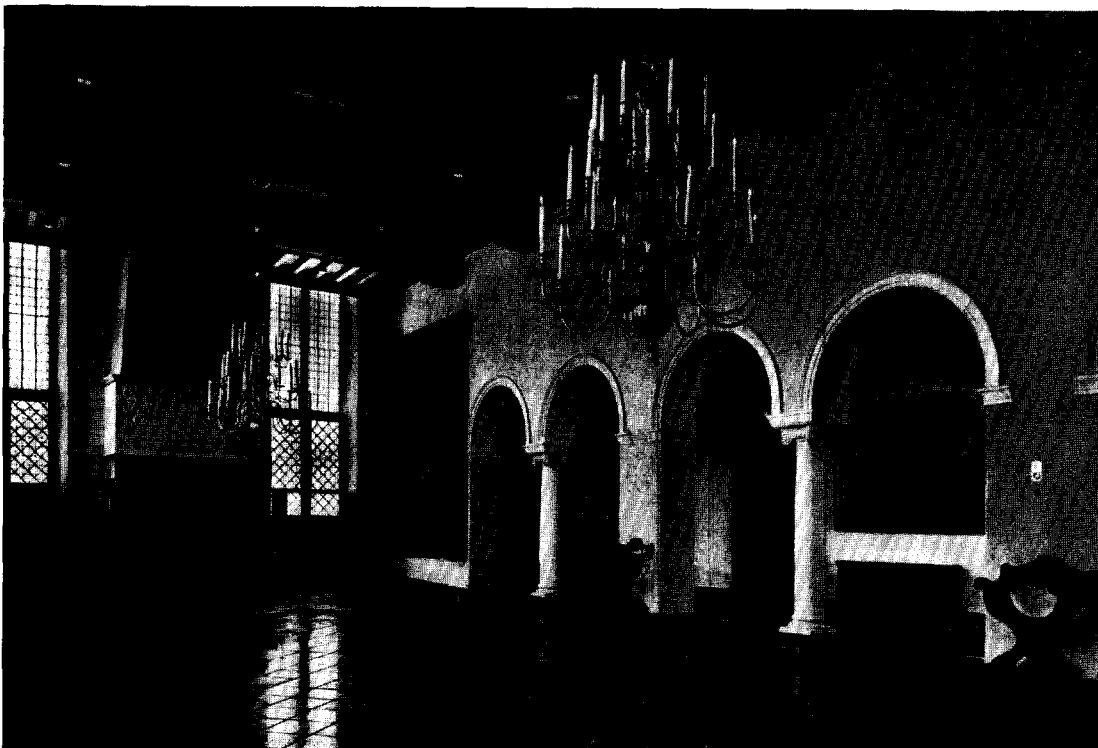
De bouwmeester was Meester Herman, iemand die zijn sporen reeds had verdiend. Hij had namelijk in 1544 de Latijnse School gebouwd en het zou niet vreemd zijn, van hem te veronderstellen dat hij de bouw van het zgn. Besiendershuis van rond 1540 op zijn naam had staan.

HET OUDE RAADHUIS TE NIJMEGEN

Afb. 1. Oude toestand hal gezien naar de trap.

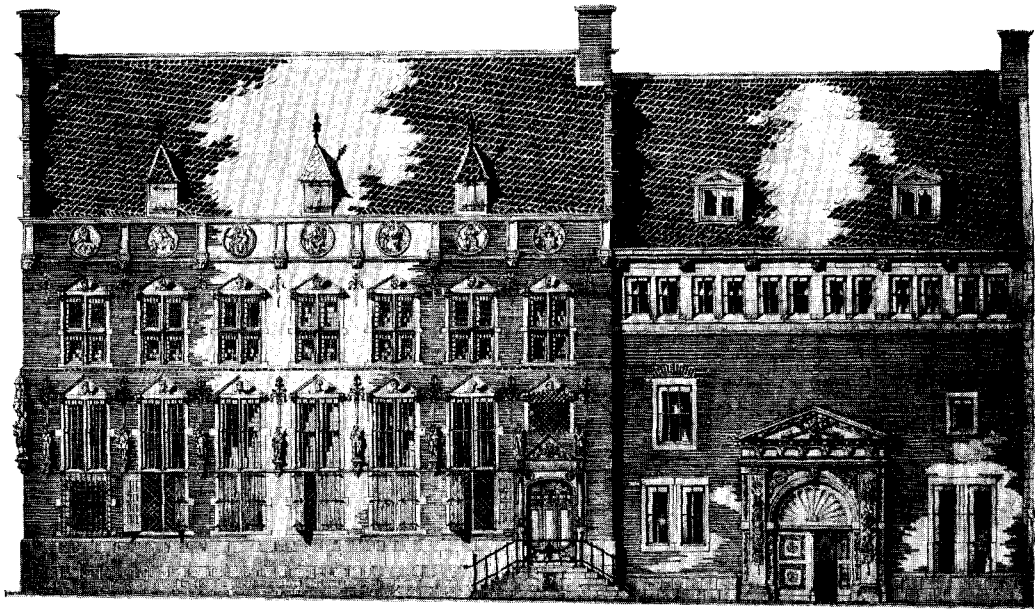
(Cliché Gemeente Nijmegen.)

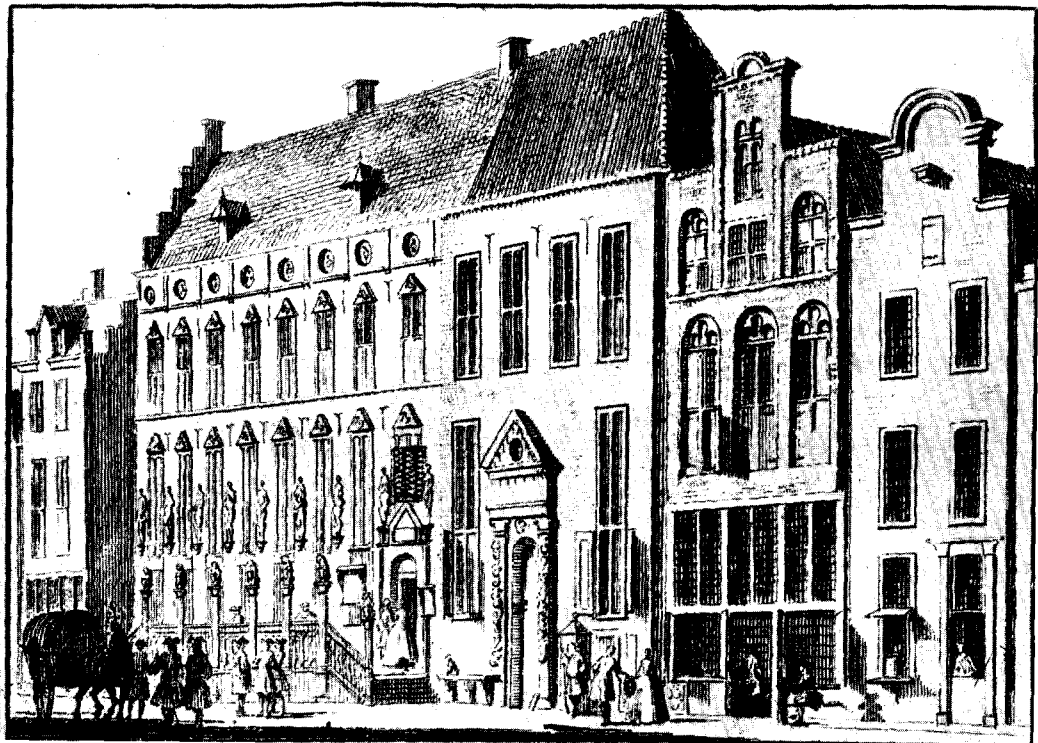
Afb. 2. De grote hal na de restauratie.

(Foto Grijpink, Nijmegen.)

HET OUDE RAADHUIS TE NIJMEGEN

Afb. 1. Ontwerp-tekening Raadhuis Nijmegen, herstel 1951-1953.

Afb. 2. Toestand voorgevel Raadhuis Nijmegen vóór de restauratie van Dr. Cuypers.
(Cliché's Gemeente Nijmegen.)

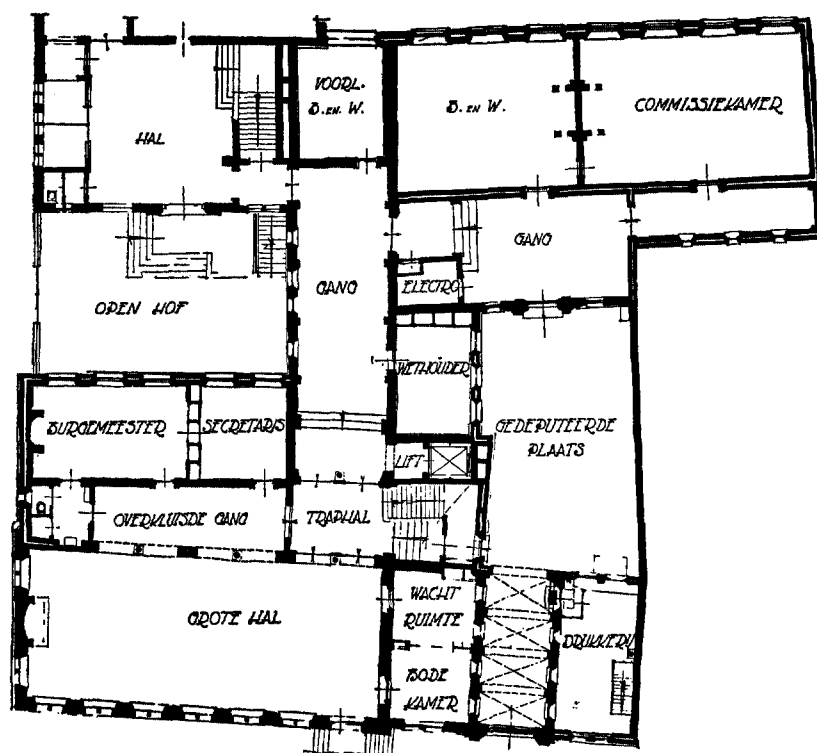

Fig. 2. Nijmegen. Plattegrond Raadhuis na herstel 1951-1953.

Meester Herman was, in het raam van die tijd bekeken, een man van de oude school. Omstreeks 1550 springt de stijl om van de Gothiek naar de Renaissance; toen meester Herman de onderste helft van de Latijnse School bouwde en toen hij het plint van het Raadhuis maakte, gebruikte hij nog de vormen van de Gothiek.

In de tijd van Karel V had Nijmegen het goed gehad en bij het bouwen behoefde dan ook niet op de laatste stuiver te worden gelet. Dus werden de gevels van de Latijnse School en het Raadhuis rijk bewerkt. Er werden beeldhouwers aangetrokken en er werd door hen overlegd met de „oude scholer” Herman. Deze beeldhouwers o.a. Mr. Cornelis Sass en Mr. Graedt van Dulcken waren kennelijk nieuwlichters en hun tijd enkele jaren vooruit. Aan de wijze waarop bij de Latijnse School én bij het Oude Raadhuis de beeldhouwwerken zijn aangebracht is duidelijk, dat Meester Herman hoewel met tegenzin bekeerd werd. Zeer goed te zien is dit bij de Latijnse School; iets minder duidelijk doch daardoor des te treffender bij het Raadhuis. Kijk eens naar de hoge slanke ven-

sters van de Grote Hal, het profiel van het plint en het omcornissen daarvan op het muurvlak bij de deurlijsting. Beschouw de plaatsing van de keizersbeelden tussen de ramen van de benedenverdieping en de hoge bekapping en erken dan dat Meester Herman geheel de Gothiek was toegegaan.

Maar desondanks spreekt de opkomende Renaissance zijn woordje mee. Zie hoe de driehoekige frontons die naar Renaissanceopvattingen te hoge ramen speels in het horizontale trekken en de gootlijst met de 7 medaillons, waarover de zware bovenband en de door fabeldieren doorbroken onderlijst de neiging tot het horizontale versterken.

Toen in de jaren 1880-1882 de grote restauratie door Dr. Cuijpers aan het Nijmeegse Raadhuis werd verricht, werd de fraaie voorgevel gedisproportioneerd. Er waren namelijk oorspronkelijk 7 traveën, waaraan domweg 4 traveën aan de Westzijde werden toegevoegd, hetgeen natuurlijk niet zonder schade aan de originele verhouding kon geschieden.

Toen het Gemeentebestuur van Nijmegen onder leiding van zijn Burgemeester Mr. Ch. M. J. H. Hustinx in 1946 voor de taak stond de wederopbouw van het Nijmeegse Raadhuis te beginnen, werd met bekwame spoed door het Architectenbureau Ir. J. G. Deur en Ir. C. Pouderoyen aan deze plannen gewerkt.

Het Rijksbureau voor de Monumentenzorg beschouwde dat deel van het gebouw waarin de Grote Hal en de Trêveszaal begrepen waren als monument.

Op 9 October 1946 werden de consolidatiewerkzaamheden, bestaande uit ingehakte muurstijlen, balken, vloeren en spanten van gewapend beton, aanbesteed.

Een tweede tranche, bestaande uit het maken van de bekapping en de restauratie van de gevels werd enige maanden later uitbesteed. Aldus werd bij gedeelten voortgegaan tot het geheel op 9 Juli 1953 gereed was. Voor de natuursteen aan de gevels werd oorspronkelijk Munsterse- of Baumbergersteen gebruikt. De restauratie van Dr. Cuijpers leverde een gedeeltelijke vervanging in Bentheimer op. Bij de wederopbouw werd door architecten gegrepen naar Franse Kalksteen uit het Departement Seine et Oise.

De beeldhouwwerken werden gehakt naar oorspronkelijke nog in het Gemeentehuis aanwezige, door Cuijpers vervangen beelden. De fraaie deuroplijsting van Graedt van Dulcken werd geheel gecopieerd in Anteor.

De oorspronkelijke eiken deur van 1550 werd wederom gebruikt; deze was vóór de oorlog opgeborgen in de brandvrije archiefruimte van het gemeentehuis. Het plint van Naamse steen werd gedeeltelijk aangevuld met in de groeven bewerkte steen uit Vinalmont bij Hoey.

Het glas in lood werd strikt eenvoudig gehouden met zeer geringe variatie in de witte kleur.

Het is duidelijk, dat een van de belangrijkste overleveringen uit het verleden na de diverse restauraties en verbouwingen werd vastgelegd in de plattegronden. Daarom werd besloten dat zoveel mogelijk op de oude plattegrond zou worden gebouwd. In dit nummer zijn afbeeldingen te vinden van de plannen van de begane grondverdieping vóór en na de wederopbouw. Indien de lezer deze wil vergelijken, dan zal hem het volgende opvallen (fig. 1 en 2):

1. Zowel aan de zijde van de Burchtstraat (voorgevel) als aan de Lange Nieuwstraat (oost-

gevel) werden de bij de Grote Hal aan te bouwen gedeelten ongeveer 50 cm terug geplaatst.

2. De architecten hebben getracht, door de architectuur van deze gedeelten zo simpel mogelijk te houden, geen concurrentie te doen aan het bouwkunstig juweel van 1550.

3. De gevel waarin de poort naar de Gedeputeerden Plaats van 1663 moest komen, zou betrekkelijk vlak worden gehouden.

4. De architectuur van deze gevel zou niet gelijken op die van de oude.

Doordat bij de brand alle meubels werden vernield (o.a. de befaamde Schepenbank van 1550, de grote klok, diverse beeldhouw- en snijwerken) was in de Grote Hal weinig meer te beleven. De mogelijkheid om deze kunstrijke stukken op de een of andere wijze te vervangen, was voorlopig niet aanwezig. Bovendien kleefden aan het oude plan nog diverse praktische gebreken. Zo was de burgemeesterskamer $8 \times 8 \times 6$ meter; de trap in de gang was een soort sta-inde-weg; iedere behoorlijk geoutilleerde en gesitueerde sanitaire ruimte ontbrak; iedere ruimte voor ontvangsten en besprekingen, behalve dan de Grote Hal, mankeerde.

De architecten kregen de opgave, deze kwesties nader te bestuderen en op de een of andere wijze deze leemten aan te vullen.

De oplossing luidde als volgt: Op het eind van de 18de eeuw brachten enige Italiaanse beeldhouwers een bezoek aan Nijmegen en leverden daar enkele Louis XV plafonds o.a. één in de burgemeesterskamer van 8×8 meter en één in een perceel aan de Grotestraat van 5×8 meter. Dit laatste gebouw is gedeclasseerd. Het plafond werd uit dit huis overgebracht naar de burgemeesterskamer; daardoor werd een muur nodig die deze kamer langs de Noordzijde van de overkluisde gang afsluit. Deze laatste ietwat spievormige ruimte leverde:

1. een mogelijkheid een ruimtelijk spel met de hal te beginnen, door de halwand te doorbreken met bogen op alternatief geplaatste kolommen en pijlers.

2. een mogelijkheid om een toiletgroep te maken aan de oostzijde.

3. de mogelijkheid een trap met traptoren te plaatsen die niet in de weg stond.

Ware het plafond van 8×5 meter niet ontdekt, misschien dat dan de oplossing niet zo „vanzelfsprekend” was tot stand gekomen.

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter

Mr. H. Hardenberg, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Dr. P. Glazema

Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel

Ir. G. M. Leeuwenberg

Dr. R. van Luttervelt

Mr. P. J. van der Mark

Jhr. Dr. E. D. M. van Nispen tot Sevenaer

Prof. Dr. M. D. Ozinga

Prof. W. A. E. van der Pluym

Jhr. D. C. Röell

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. H. Hardenberg, p.a. Algemeen Rijksarchief, Bleyenburg 7, 's-Gravenhage. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

De wandschilderingen aan de oostelijke torenmuur in de v.m. Ned. Herv. Kerk te Kesteren

R. F. P. de Beaufort

De kinderwerkplaats in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Petra Clarijs

De herinneringen aan Piet Hein in het Rijksmuseum

Dr. R. van Luttervelt

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

Herinneringen aan Piet Heyn in het Rijks-
museum 145

Dr. R. van Luttervelt

De vervaardiging van Teksten voor Thema-
tische Uitstallingen 163

Dr. R. E. J. Weber

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 7, AFL. 4 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 9) LEIDEN, 15 SEPT. 1954

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

Hoofdredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Kloksteeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838;
N. E. H. J. J. Zon, secretaris, Tel. K 1700-725995.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie:

Voor de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond: Kloksteeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. v. Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga.
Voor de Voorlopige Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema.

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde.

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer.

Voor „De Museumdag”: Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641, Dr. H. C. Blöte.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond aan Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst v. d. Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. H. C. Blöte, Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641.

Het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina.*

INHOUD

BIJDRAGEN

- Herinneringen aan Piet Heyn in het Rijksmuseum 145
Dr. R. van Luttervelt
- De vervaardiging van Teksten voor Thematische
Uitstallingen 163
Dr. R. E. J. Weber
- Het Catharina-Gasthuis te Gouda 171
D. F. Lunsingh Scheurleer
- Stedelijk Museum De Moriaan te Gouda. 177
D. F. Lunsingh Scheurleer

BOEKBESPREKINGEN

- Ed. Frison, L'Évolution de la partie optique du
microscope au cours du dix-neuvième siècle . . 181
Dr. W. H. van Seters
- Catalogus van de Tentoonstelling: „Van vergroot-
glas tot oog der wetenschap”, 25 Juni-19 Septem-
ber 1954 183
Dr. W. H. van Seters
- De Nederlandse Musea 184
N. Z.
- Dr. Frans Vermeulen, A.B.C. van de bouwstijlen
in de Nederlanden 185
J. J. Terwen
- Dr. Friedrich Gorissen, Klever Niederrheinischer
Städte-Atlas, Hefte 1 und 2 189
J. G. N. Renaud

NIEUWS-BULLETIN

- Restauratie-nieuws *145
- Museum-nieuws *147
- Tentoonstellings-agenda *149

HERINNERINGEN AAN PIET HEYN IN HET RIJKSMUSEUM

DOOR

DR. R. VAN LUTTERVELT

Piet Heyn geldt als de populairste onzer 17de eeuwse vlootvoogden, zoals Van Heemskerck als de eerste, De Ruyter als de grootste en Maerten Tromp als de meest humane. Het was die populariteit die tijdgenoten en nageslacht zorgvuldig deed bewaren hetgeen hem en zijn bekendste daad: de verovering van de zilvervloot in 1628, betrof. De dankbare bewindhebbers van de West-Indische Compagnie zijn in deze verering voorgedaan. Zij hebben in hun kantoor van de Kamer op de Maze, te Rotterdam, de herinnering aan hun verdienstelijke admiraal levend gehouden door op de eerste verdieping van het gebouw, dat uitzag op het Haringvliet, in de schoorsteenmantel zijn borstbeeld te plaatsen¹. Erboven werd een toepasselijk lofdicht aangebracht:

De blixem, die het beelt van 's aardrijx dwingelant
Lest sloeg de kroon van 't hoofd, den sceppter uit de hant,
Voorspelde dezen Heyn, den zeeschrik van Delftshaven,
Die 't al verovert wat West-Indië kan graven.
't Vereenight Neêrlant vreest voortaan voor geen beleg,
Filippus leit in swijm, en heeft den doodsteek wech.

Hoe dit portret eruit gezien heeft en wie het vervaardigde wordt in de oude beschrijvingen van het West-Indisch Huis nergens verteld, maar wij krijgen sterk de indruk, dat het stuk identiek was met het borstbeeld van gepolychromeerde terra cotta, dat thans aan het Rijksmuseum behoort. Dit werd, volgens een aantekening in het inventarisboek van het museum, in 1857 naar 's-Gravenhage opgezonden uit Amsterdam. Vermoedelijk was het toen afkomstig uit het Oost-Indisch Huis aldaar, waar men bij een reorganisatie van het Koloniaal Etablissement in 1831,

¹ G. van Reyn, *Geschiedkundige beschrijving der stad Rotterdam*, II, Rotterdam 1874, blz. 235; E. Wiersum, „De gebouwen der West-Indische Compagnie te Rotterdam”, *Oudheidkundig Jaarboek*”, 8 (1928), blz. 169 neemt, waarschijnlijk ten onrechte, aan dat het portret van Piet Heyn in de schoorsteenmantel van het West-Indisch Huis geschilderd was.

allerlei van de Oost- zowel als van de West-Indische Compagnie afkomstige zaken had opgeborgen². Wanneer het stuk naar Amsterdam is overgebracht, blijkt niet; vermoedelijk geschiedde dit toen in de Franse revolutie het West-Indisch Huis te Rotterdam domeingood was geworden.

In Den Haag kwam de buste terecht in het Ministerie van Koloniën. Daar trof Victor de Stuers hem in 1873 aan³. In 1876 volgde de plaatsing in het toenmalige Nederlands Museum te 's-Gravenhage⁴, dat later in het Rijksmuseum zou worden opgenomen⁵.

Het borstbeeld (afb. 3), dat geen signatuur vertoont, is reeds verschillende malen besproken⁶. Terecht wordt het beschouwd als vervaardigd door Pieter de Keyser. Deze kunstenaar heeft ook, in opdracht van de Admiraliteit, de graftombe van de vlootvoogd in de Oude Kerk te Delft uitgevoerd. Het monument dateert van 1629. Gezien de nauwe verwantschap tussen het borstbeeld en de gisant van het gedenkteken zullen beide werken wel uit dezelfde tijd stammen. Piet Heyn sneuvelde in een gevecht tegen de

² Waaronder een 17de eeuws paneel met Indianen, een West-Indische voorstelling dus. Thans in het Rijksmuseum.

³ V. de Stuers, „Holland op zijn smalst”, *De Gids*, 1873, blz. 353.

⁴ *Jaarverslag* 1876 en D. van der Kellen, „Het Nederlandsch Museum voor geschiedenis en kunst te 's-Gravenhage”, *Eigen Haard*, 1879, blz. 153, die het borstbeeld abusievelijk als van hout beschrijft.

⁵ Dit stemt niet overeen met: Th. H. Lunsingh Scheurleer, „Het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden en zijn betekenis voor het Rijksmuseum”, *Oudheidkundig Jaarboek*, 13 (1946), blz. 52, die een borstbeeld van Piet Heyn in het Koninklijk Kabinet signaleerde. Mogelijk is de buste hier verward met het huida te bespreken houten beeldje van de admiraal?

⁶ E. Neurdenburg, „Pieter de Keyser als beeldhouwer”, *Oudheidkundig Jaarboek*, 9 (1940), blz. 70; E. Neurdenburg, *De zeventiende eeuwsche beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1948, blz. 137.

Duinkerkers in 1629. Wanneer men nu verneemt dat bewindhebbers van de West-Indische Compagnie in 1630, dus toen De Keyser zijn praalgraf juist voltooid had, het gebouw aan het Haringvliet, waarin het portret van de admiraal aangebracht werd, lieten zetten⁷, dan wint de veronderstelling zeer aan waarschijnlijkheid, dat de terra cotta buste van dezelfde beeldhouwer, welke later in het Koloniaal Etablissement stond, besteld werd ter versiering van het vergadervertrek der Heren XIX. Tevereden met het grafmonument, zullen zij in 1630 een daarop gelijkend borstbeeld bij Pieter de Keyser hebben nabesteld.

Deze heeft hiermee een realistisch portret geschapen. Voor de gelijkenis van het gelaat maakte hij vermoedelijk gebruik van het geschilderde portret van de admiraal door Cool, dat thans eigendom is van het Rijksmuseum (afb. 1), of van Willem Hondius' nog tijdens het leven van de zeeheld⁸ daarnaar vervaardigde gravure (afb. 2). Ook de kleding, die het borstbeeld draagt: wambuis, halsberg en plooi kraag, kan wat de vorm betreft, aan Cools conterfeitsel dan wel aan de prent ernaar, ontleend zijn. Het laatste is het waarschijnlijkst, daar de kleur van het costuum bij De Keyser anders is dan bij Cool: violet in plaats van bruin. Heeft de beeldhouwer zich misschien in verbinding gesteld met de weduwe van de admiraal? Het lijkt althans nauwelijks toeval dat men in de inventaris van de kleren van Piet Heyn, welke op 8 November 1629 werd opgemaakt, „een Paers satijn wambas met france koorden geboort” aantreft!⁹

Aangezien de schilder Jan Daemen Cool evenals Piet Heyn te Rotterdam woonde, ligt het voor de hand aan te nemen, dat hij naar het leven werkte. Cool was in 1589 in de Maasstad geboren en overleed er in 1660. De lotgevallen van zijn portret van de zeeheld zijn niet bekend. Het werd op 8 November 1898 op een veiling bij de firma Frederik Muller te Amsterdam aangekocht. Waarschijnlijk was het afkomstig van B. Nachenius. Het paneel is gedateerd „ANNO 1629”, hetgeen erop zou wijzen dat het ontstaan is kort vóór het sneuvelen van de admiraal, dus toen deze de hoogste sport van de maatschappelijke ladder bereikt had. De zes dubbele gouden keten, welke de voorgestelde over de linker

schouder draagt, had hij volgens resolutie van de Staten Generaal d.d. 23 Januari 1629 ontvangen¹⁰. De gouden penning, hem in 1627 wegens zijn succesrijk optreden tegen de Portugezen in de West door de West-Indische Compagnie verleend¹¹, die aan de keten zou behoren te hangen, ontbreekt echter merkwaardigerwijze op het paneel. L'Honoré Naber trachtte dit aldus te verklaren, dat de medaille nog niet gereed was, toen het schilderij ontstond¹².

Een tweede exemplaar van het portret, met in de linker bovenhoek bijgeschilderd familiewapen, bevindt zich in het Historisch Museum te Rotterdam. Het is eveneens 1629 gedateerd. De toestand waarin dit stuk verkeert is niet heel gaaf. Rotterdam verkreeg het in 1869 als geschenk van de heer D. A. Schuurmans, die zich rekende tot de verre verwanten van de admiraal¹³. Geen van beide conterfeitsels is gesigeneerd, doch de reeds genoemde fraaie prent, die Willem Hondius er in 1629 naar graveerde¹⁴ (afb. 2) — zijn vader vroeg er op 13 Januari van dat jaar bij de Staten-Generaal privilege voor aan ten behoeve van de zoon¹⁵ — vermeldt: „Joh. Dame pinxit”.

Tegelijk met de terra cotta buste werd het Rijksmuseum nog een ander uit het Nederlands Museum afkomstig beeldhouwwerk van Piet Heyn rijk, n.l. een beschilderd houten, 61 cm hoog figuurtje, dat met forse pas voortschrijdt (afb. 4). Men bracht het in 1876 uit het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden in het Mauritshuis over naar het Nederlands Museum. Hoe het in eerstgenoemde instelling was gekomen, is niet over-

¹⁰ S. P. l'Honoré Naber en I. A. Wright, *Piet Heyn en de zilvervloot*, Utrecht 1928, blz. CLXXXI.

¹¹ R. Avermate, *Les gueux de mer et la naissance d'une nation*, Bruxelles 1944, blz. 174.

¹² S. P. l'Honoré Naber, *a.w.*, blz. CLXXXII.

¹³ *Idem*, blz. CLXXX; K. v. S., „Voorvaderen van Piet Hein”, *De Navorscher*, 6 (1856), blz. 79; VDN, „Voorvaderen van Piet Hein”, *De Navorscher*, (1856), blz. 112. Het portret in Rotterdam was, met andere curiosa van Piet Heyn, afkomstig van Neeltje van Gilst, eerste vrouw van de vader van de heer Schuurmans. Zij had het gekregen van haar grootmoeder Neeltje Opmeer, weduwe van Matthijs van Gilst, die in 1773 of 1774 te Schiedam overleed. De laatste moet een bloedverwant in de zevende graad van Piet Heyn zijn geweest doordat de admiraal een oudoom was van de grootmoeder van Matthijs van Gilst.

¹⁴ F. Muller, *Beschrijvende catalogus van 7000 portretten van Nederlanders*, Amsterdam 1853, No. 2249a.

¹⁵ S. P. l'Honoré Naber, *a.w.*, blz. CLXXXI.

⁷ Van Reyn, *a.w.*, blz. 235.

⁸ Zulk; blijkt uit het onlerschrift van de prent.

⁹ M. H. Visvliet, „De kleerkast van Piet Hein”, *Oud-Holland*, 23 (1905), blz. 189.

HERINNERINGEN AAN PIET HEYN

Afb. 1. Piet Heyn. Schilderij door Jan Daemen Cool 1629.

Afb. 2. Piet Heyn. Gravure door W. Hondius naar Jan Daemen Cool 1629.

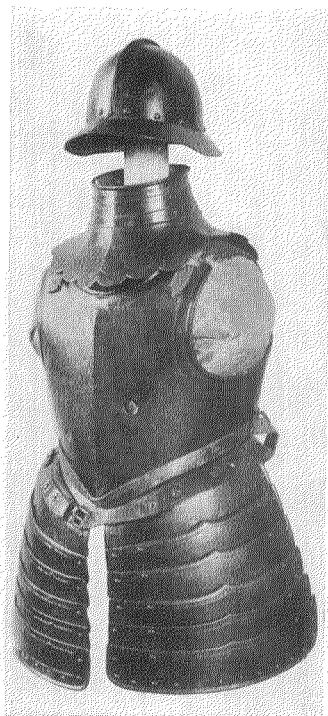

Afb. 3. Borstbeeld van Piet Heyn door Pieter de Keyser.

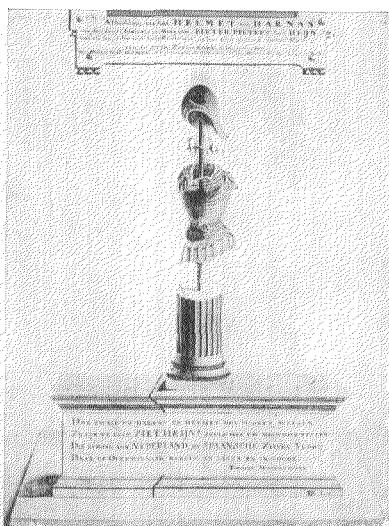

Afb. 4. Houten beeldje van Piet Heyn.
(Foto's Rijksmus. Amsterdam)

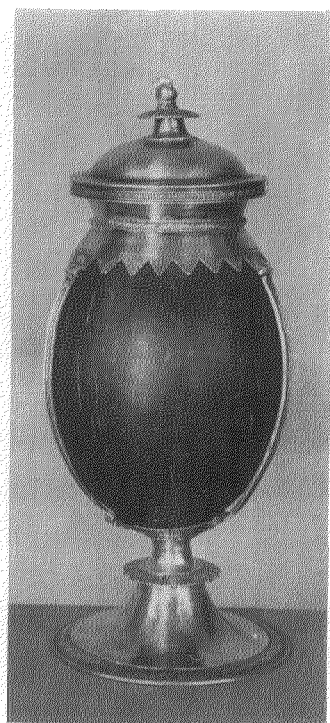
HERINNERINGEN AAN PIET HEYN

Afb. 5. Wapenrusting van Piet Heyn. In de borst twee herstelde kogelgaten.

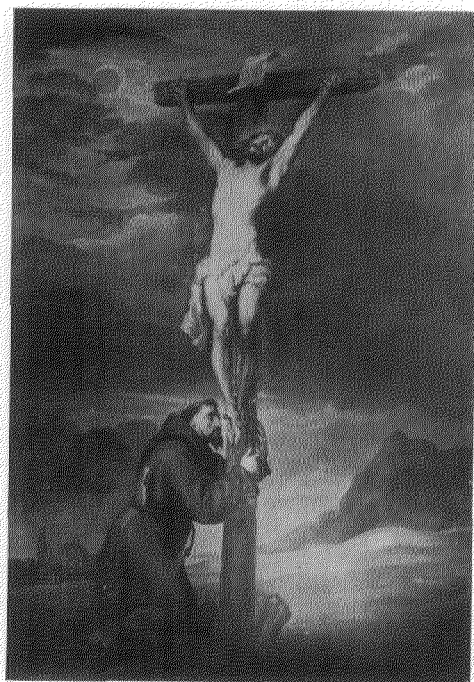
Afb. 6. Schets van de marmeren pilaar, waarop Piet Heyns wapenrusting te Rotterdam was opgesteld. (Rotterdam, Gem. Arch.)

Afb. 7. Kokosbeker, met zilver beslagen, volgens de traditie afkomstig uit de Zilvervloot.

Afb. 8. Piet Heyn. Tekening, gewassen O.I. inkt door A. Schouman naar P. Moreelse.

Afb. 9. Schilderij, volgens onwaarschijnlijke overlevering afkomstig van de Zilvervloot.

(Foto's Rijksmuseum, Amsterdam)

geleverd. Als pendant heeft het een soortgelijke beeltenis van Frederik Hendrik. Deze is kenmerkend als stadhouder weergegeven, met een korte commandostaf in de hand, doch nog jong van jaren. Het lijkt daarom waarschijnlijk dat beide houtsnijwerken tussen 1625 en omstreeks 1630 gemaakt zijn, en wel in Holland. Het werk is van redelijke kwaliteit, doch men kan het niet werkelijk mooi noemen; het houdt het midden tussen „grote” kunst en volkskunst. De wijze waarop het hoofd van de admiraal bijkans blokvormig werd behandeld, met karakteristiek platte oren, herinnert enigszins aan het borstbeeld en de gisant van Pieter de Keyser. De degen is afgebroken en onhandig hersteld. De kleuren zijn fantastisch. Het is al heel weinig waarschijnlijk dat de eenvoudige Piet Heyn een goudkleurige wapenrusting zou hebben gedragen! 't Is wellicht een navolging van het „gouden” harnas, dat prins Maurits bezat en dat toenmaals als een zeldzaam en algemeen bekend stuk in de Republiek gold. De kleur van de sjerp over de rechter schouder is al even vreemd: rood in plaats van het hier te lande gebruikelijke oranje. Ook de wijde kniebroek is vuurrood. Het zal wel te ver gezocht zijn deze te identificeren met het „pack roo satijne clederen” dat in de nalatenschap van de admiraal werd aangetroffen¹⁶.

De gladde, zwartgelakte, buitengewoon zware wapenrusting van de zeeheld in het Rijksmuseum heeft een heel wat simpeler, veel Hollandser allure dan die van het beeldje. Zij bestaat uit een tweedelige halsberg, een ruim borst- en een breed rugstuk en twee, elk uit zes bladen samengestelde dijbescherms (afb. 5). Meer nog dan de buste heeft dit trofee in ons land rondgezworven. Van Wassenaer¹⁷ vertelt in zijn beschrijving van de begrafenis van Piet Heyn te Delft, op 4 Juli 1629, dat more majorum vóór de baar uit werden gedragen „'t Wapentuych ende 't krijgshgereetschappen” en dat, na afloop van de plechtigheid, „de Wapenen ter eeuwiger Memorie opghehangen” werden boven het graf in de Oude Kerk. Over dit graf wijdt Van Bleyswijk in zijn „Beschrijvinge der stad Delft” verder uit¹⁸. Hij laat ons weten dat in de wapenkas boven Piet Heyns tombe diens wapenschild, harnas, kommandostaf, rapier, handschoenen, sporen (sic!) en helm waren geplaatst. Deze kas is

¹⁶ M. H. Visvliet, *a.w.*, blz. 195.

¹⁷ *Historisch Verhael* (1623-1629), XVII, Amsterdam 1630, blz. 82; S. P. l'Honoré Naber, *a.w.*, blz. CLXIX.

¹⁸ Delft, 1667, I, blz. 180.

verdwenen, wanneer weten wij niet. Mogelijk is de Franse revolutie hieraan schuldig geweest, doch het zou ook kunnen dat reeds eerder, b.v. wegens ouderdom, een en ander uit de kerk verwijderd werd.

Van Reyn vermeldt dat er op het eind van de 18de eeuw een helm en een kuras van de admiraal bewaard werden in het West-Indisch Huis te Rotterdam¹⁹. „'t IJzer Harnas van Piet Heyn” wordt tevens opgesomd in de inventaris van de bezittingen der West-Indische Compagnie te Rotterdam, die J. S. Kamerling de 31ste October 1795 opmaakte²⁰. In 1803 stonden deze stukken nog in het West-Indisch Huis²¹, maar op 10 Januari 1804 werden zij door de Raad der Amerikaanse Koloniën aan het Staatsbewind der Bataafse Republiek overgedragen, waarna zij bij besluit van dit lichaam d.d. 16 Januari 1804 aan de collectie vaderlandse oudheden in het Huis ten Bosch werden toegevoegd²². In de inventarislijst van de Nationale Konstgallerij, welke J. G. Waldorp in April daaraanvolgende samenstelde, wordt onder No. 220 beschreven: „Het harnas van den Admiraal Pieter Pieterse Hein”. Met andere relieken van historische aard was het toen in de vierde kamer van het museum opgesteld. Vervolgens wordt de wapenrusting genoemd in Meermans lijst van het Koninklijk Museum van 28 Februari 1808 onder de rubriek „Rariteiten” en in zijn tweede, eveneens in 1808 opgemaakte, inventaris van het Nationaal Cabinet op het Buitenhof (wederom onder het hoofd „Rariteiten”), in de 14 September 1808 gedaateerde opgave van voorwerpen welke, na de stichting van het museum in het Paleis op de Dam, in het Koninklijk Museum te 's-Gravenhage waren achtergebleven. Een jaar later blijkt het pantser toch naar het Amsterdamse museum te zijn overgebracht. „Het Harnas van den Luitenant Admiraal Pieter Pietersz. Hein” is No. 470 van de in 1809 uitgegeven catalogus. In die van 1816 ressorteren de stukken onder No. 455. Op 5 April 1825 berichtte de administrateur van het onderwijs, de kunsten en wetenschappen Van Ewijck aan Van de Kastele, directeur van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden te 's-Graven-

¹⁹ Van Reyn, *a.w.*, II, blz. 235; S. P. l'Honoré Naber, *a.w.*, blz. CLXXI.

²⁰ Laboranter, „Ijzeren harnas van Piet Hein”, *De Navorscher*, 15 (1865), blz. 327.

²¹ E. Wiersum, *a.w.*, blz. 170, noot 2.

²² Archief Rijksmuseum en: E. W. Moes, en E. van Biema, *De Nationale Konst-Gallery en het Koninklijk Museum*, Amsterdam 1909, blz. 66 e.v..

venhage, dat hij de directeur van het museum te Amsterdam, Apostool, gemachtigd had om aan het eerstgenoemd Kabinet over te dragen „Het Harnas van den LtAdm:P:Pz Hein”²³. Bij de inrichting van het Nederlands Museum voor Geschiedenis en Kunst te 's-Gravenhage in 1875 ging de wapenrusting daarheen over²⁴, om in 1885 in het Rijksmuseum te belanden. Zo staat het dus vast dat de kuras die thans in het Rijksmuseum als die van Piet Heyn tentoongesteld is, na heel wat omzwervingen van de Kamer op de Maze der West-Indische Compagnie afkomstig is.

Dat de traditie, luidende dat het stuk door de admiraal gedragen is, méér dan waarschijnlijk moet worden geacht, blijkt uit het brede, gedrongen postuur van het kuras, dat men op ettelijke portretten van de zeeheld terugvindt.

Bewezen is echter nog niet, dat de wapenrusting uit de kamer van de Heren XIX te Rotterdam dezelfde was als die, welke eens boven het graf te Delft hing. Voor een dergelijke veronderstelling zijn wel aanwijzingen te vinden. Even spoorloos als harnas en helm uit de Oude Kerk te Delft verdwenen zijn, verschenen zij in het Rotterdamse kantoor van de Compagnie, en wel waarschijnlijk tegen het einde van de 18de eeuw. De gewoonlijk in dergelijke dingen bijzonder geïnteresseerde „Tegenwoordige Staat” b.v. vermeldt de stukken in 1744 (deel XV) nog niet. Van Reyn daarentegen zegt dat het harnas in de vergaderkamer „aan een zwaren ijzeren staaf (was) gehecht op een marmeren pilaar, op een voetstuk staande”²⁵. Daaronder las men een vierregelig vers van mr. Toussyn Woordhouder, luidende:

Hoe zwaar uw Harnas en Helmet ook moogen weegen
Zij zijn te ligt, PIET HEIJN! steld men uw moed hier
[teegen

Die schonk aan NEDERLAND, de SPAANSCHÉ Zilvre Vloot
Daar ge Overwinnaar bleeft in leven en in doodt.

Hoe het basement eruit gezien heeft toont een gewassen Oost-Indische inkttekening, welke in het Gemeente-archief te Rotterdam berust (catalogus No. 1084a, 51½ × 36½ cm) (afb. 6). Het signatuur „PVL (aaneen) Invr.” wordt door de catalogus van het archief verklaart als dat van Pieter van Liender, een tekenaar en schilder, die in 1727 te Utrecht werd geboren en in 1779 in deze stad overleed. Het monumentje stemt nauw-

²³ Archief Rijksmuseum.

²⁴ D. van der Kellen, *a.w.*, blz. 153.

²⁵ Van Reyn, *a.w.*, blz. 236.

keurig overeen met de beschrijving, welke Van Reyn ervan gaf, maar het harnas lijkt helemaal niet op dat in het Rijksmuseum. De tekenaar gaf een pseudo-Romeinse kuras weer, die beantwoordde aan de klassicistische denkbeelden van de late 18de eeuw, doch niet aan de realiteit. Het lijkt wel of hij het pantser van de admiraal zelf nooit gezien had! Dit zonderlinge verschil kan mogelijk aldus verklaard worden, dat de tekening niet een schets naar het gedenkteken was, doch een ontwerp ervoor, vervaardigd door iemand, die de wapenrusting niet uit eigen aanschouwing kende. Pieter van Liender was, zoals wij reeds zeiden, Utrechenaar, geen Rotterdammer. Het „Invr.” achter de initialen PVL duidt er kennelijk op, dat het hier een ontwerp geldt.

Wat was de reden dat deze nieuwe opstelling voor het harnas van Piet Heyn op het einde van de 18de eeuw gemaakt werd ofschoon, zover wij weten, de inrichting van het vertrek der Heren Bewindhebbers in die tijd niet gemoderniseerd is? De tekening van Van Liender schijnt erop te wijzen, dat de vernieuwing alléén harnas en helm betrof. Men zou daarom kunnen concluderen dat het trofee niet eerder in de vergaderzaal gestaan heeft. In dat geval is het niet onmogelijk dat harnas en helm toentertijd pas naar Rotterdam zijn overgebracht en wel uit de Oude Kerk te Delft, welke stad, wat betreft haar West-Indische belangen, onder de Kamer ter Maze ressorteerde²⁶.

De origine van Van Lienders uit aesthetisch oogpunt bezien niet al te sierlijk uitgevallen ontwerp was Utrechts. Het Rijks Prentenkabinet te Amsterdam bezit een kleine gewassen Oost-Indische inkttekening die op naam staat van Aert Schouman (1710-1792) en welke, volgens een opschrift, een copie is naar een, ons niet meer bekend, gesigneerd en 1619 gedateerd (juist? of voor: 1629?) origineel van Paulus Moreelse²⁷ (afb. 8). In de rechter bovenhoek ziet men een gedeelte van een gecanelleerde zuil, welke met die op de schets te Rotterdam overeenstemt. Het lijkt wel of het stompje van Van Liender een navolging is van deze, door de bovenrand van het schilderij afgesneden kolom. Schouman en Van Liender kunnen, als tijdgenoten, elkaar of althans elkaars werk zeer wel gekend hebben,

²⁶ *Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat van alle Volkeren*, XIV, Amsterdam 1742, blz. 451.

²⁷ Het later eronder aangebrachte opschrift, vermeldende dat de voorgestelde figuur Steven van der Haagen is, moet als onjuist beschouwd worden.

maar het is ook mogelijk dat beiden hetzelfde portret als uitgangspunt genomen hebben. Of het oorspronkelijke schilderij van Piet Heyn inderdaad door Moreelse was vervaardigd, is moeilijk meer met zekerheid te zeggen; het lijkt, gezien de nauwkeurige aanduiding op de tekening, geloofwaardig.

De afgebeelde man in het Amsterdamse Prentenkabinet draagt geen kuras, doch wel een halsberg, terwijl zijn met een aigrette gesierde helm of stormhoed op een tafel links onderaan ligt. Dit détail is niet zonder belang, sedert de bij het pantser in het Rijksmuseum behorende helm in de oorlog 1940-1945 verloren is gegaan²⁸.

Piet Heyns buitengewoon zware harnas kan moeilijk anders dan „op maat” voor de korte, brede figuur van de vlootvoogd gemaakt zijn. Men zal het stuk daarom wel als Hollands, mogelijk zelfs als Rotterdams, of desnoods als Delfts werk, mogen beschouwen. Dergelijke zeer vele kilo's wegende pantsers zijn, zover wij weten, in Nederland niet veel gedragen; een unicum in zijn soort is het stuk evenwel niet. Men vindt o.a. een soortgelijk exemplaar in het Fries Museum te Leeuwarden. Aan wie dit heeft toebehoort is niet overgeleverd. Bekend is alleen dat het afkomstig was van de in 1816 gesloopte Juwsma, Juisma of Jousma State te Wirdum, als een geschenk van jonkheer mr. F. J. J. van Eysinga te Leens. Interessant is dat hier behalve rug- en borstpantser en halsberg ook de beide schouderstukken behouden bleven, benevens één arm. Voorts de stormhoed, zwaar en van dezelfde stevige structuur als het kuras. Hij geeft een denkbeeld hoe de oorspronkelijke van Piet Heyn geweest moet zijn. In tegenstelling tot diens wapenrusting heeft die te Leeuwarden geen dijbeschermers. Andere voorbeelden van dit type harnas vindt men in het Bargello te Florence. Deze zijn waarschijnlijk van Italiaans makelij.

Dat het dikke pantser in de strijd geen overbodige weelde was, tonen twee kogelgaten in Piet Heyns harnas, welke gerepareerd zijn, waarschijnlijk in de 17de eeuw zelf. Eén zit ongeveer onder het hart, de andere rechts onder de

ribben. Dergelijke gestopte gaten vindt men ook bij enige der Florentijnse stukken. De admiraal is gedood door een schot in het schouderblad²⁹; dit was mogelijk doordat zijn harnas geen schouder- en armstukken had.

Een klein stukje been en enig haar van het lijk van de zeeheld ontving het Rijksmuseum in 1882 van iemand, die onbekend wenste te blijven. De partikels waren in dat jaar tijdens een herstelling uit het graf genomen. Ook bezit het Rijksmuseum nog een rotting, die aan Piet Heyn toebehoord zou hebben. Het is een eenvoudig exemplaar van bamboe met een wat dikkere, ronde knop. De lengte ervan bedraagt 91 cm. De authenticiteit van dit stuk bleek tot nogtoe niet bewijsbaar, doch evenmin is de traditie, die erbij hoort, op degelijke gronden te weerleggen.

De eerste die de stok als van Piet Heyn afkomstig vermeldde, was de directeur van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, R. P. van de Kastele. In een ongedateerde, in het Duits opgestelde lijst, welke in het archief van het Rijksmuseum is opgeborgen, noemde hij onder No. 510: „Ein Stock mit einem Knopfe von Kokusnusz Schalen, durch den berühmten Seehelden Piet Heyn in seinem Seeschlachten gebraucht”. Hoe hij aan deze gegevens kwam, blijkt nergens. Niet onmogelijk bedoelde hij hetzelfde voorwerp dat eerder in het Koninklijk Museum te Amsterdam was geweest en dat daar voor „de rotting van de Ruyter” doorging³⁰. Deze stamde vermoedelijk nog uit de collectie van stadhouder Willem V³¹. Voor de andere attributie ontbreken echter evenzeer goede gronden. De soortgelijke wandelstok, welke thans in de vitrine met relieken van De Ruyter getoond wordt, is niet het onderhavige exemplaar, doch een dat pas in 1896 van de nazaten van de grote Michiel gekocht werd.

Van de Kastele, die doorgaans geen fantast was, heeft de rotting als van Piet Heyn afkomstig gecatalogiseerd; de serieuze Van der Kellen nam deze toeschrijving naderhand over³². Ook hij bood evenwel geen bewijzen over de herkomst van het stuk. Het enige wat men er met

²⁸ Het stuk werd in 1921 uitgeleend aan de Vrijwillige Burgerwacht te Amsterdam. Het gebouw van deze organisatie op het Singel is door de Duitsers bezet en later door oorlogsgeweld vernield. De kuras is tegenwoordig geëxposeerd met een soortgelijke, zwart gelakte, doch onwaarschijnlijk lichte helm of stormhoed, die evenwel geen keelbanden heeft. Er bestaan helaas geen behoorlijke foto's van de oorspronkelijk helm.

²⁹ S. P. l'Honoré Naber, *a.w.*, blz. CLXVIII.

³⁰ E. W. Moes en E. van Biema, *a.w.*, blz. 101, 107, 123.

³¹ Vgl. A. W. de Vink, „De kunstverzamelingen van stadhouder prins Willem V en hare lotgevallen sedert 1795”, *Jaarboek van Die Haghe*, 1933, blz. 79.

³² D. van der Kellen, *a.w.*, blz. 153.

zekerheid van kan zeggen is, dat de stok wel uit Piet Heyns tijd moet dateren.

Het belangrijke zilver van de zilvervloot, dat het Rijksmuseum bezit, is reeds besproken in de zilvercatalogus die in 1952 verscheen (No. 43, 180 en 62). Nog voordat de befaamde vloot in Nederland arriveerde, werd een uitvoerige inventaris van de kostbare inhoud opgesteld. Deze is bewaard gebleven. Onder de lading die het schip Neptunus van de vice-admiraal van Zeeland aanbracht voor de Kamer op de Maze der West-Indische Compagnie, en wel in het bijzonder voor Delft³³, bevond zich „1 zilver lampetvat”³⁴. Het was erin overgeladen uit de prijs Nostra Signora de la Victoria (Na Senhora da Vittoria), die op 2 Juli genomen werd. Aangezien dit „zilver lampetvat” het enige is, dat in de zeer lange en gedetailleerde lijst van veroverde schatten genoemd wordt, mogen wij als zeker aannemen, dat dit het stuk is, dat zich thans in het Rijksmuseum bevindt (afb. 10).

Omdat de Neptunus aan het Rotterdamse kantoor der Heren XIX behoorde, is de kan daar als pronkstuk van de rijke buit te eeuwig nagedachtenis in het gebouw aan het Haringvliet bewaard. Mr. Pieter Rutger Feith (1773-1853) maakte er een tekening van die, blijkens een schrijven op 23 Juni 1827 van de directeur van politie te 's-Gravenhage aan Van de Kastele, in het begin van de 19de eeuw in Den Haag moet zijn geweest, doch waarvan de huidige verblijfplaats ons onbekend is. In 1804 werd, op besluit van het Staatsbewind d.d. 16 Januari, de kan, tegelijk met het harnas van Piet Heyn, door de Raad der Amerikaanse Koloniën aan de Raad van Superintendentie aangeboden om vervolgens in de Nationale Kunstgallerij te belanden³⁵. Abusievelijk werd het stuk in de catalogus van dit museum, die in April 1804 verscheen, onder No. 211 beschreven als: „door de bewindhebbers der W.I.C. vereerd aan Piet Hein”³⁶. Hoe het object dan in het bezit van de Compagnie terugkwam, vroeg de maker van de catalogus zich blijkbaar niet af. Zijn opvolger van 1808 corrigeerde dit probleem door slechts van een „zilveren kan... uit de Zilveren Vloot”

³³ I. de Laet, *Historie ofte iaerlijck verhael van de verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie, zedert haer begin tot het eynde van 't jaer sesthien-hondert ses-en dertich*, Leiden 1644, blz. 148.

³⁴ S. P. l'Honoré Naber, *a.w.*, blz. 144.

³⁵ E. W. Moes en E. van Biema, *a.w.*, blz. 66; Th. H. Lunsingh Scheurleer, *a.w.*, blz. 53.

³⁶ E. W. Moes en E. van Biema, *a.w.*, blz. 73.

te reppen³⁷. Evenals het harnas verhuisde de kan later naar het Rijksmuseum te Amsterdam en van daar in 1825 weer naar Den Haag, ten behoeve van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden³⁸. De desbetreffende brief van de administrateur van het onderwijs, de kunsten en wetenschappen Van Ewijck aan Van de Kastele weet te vertellen dat het trofee was „gevonden in de kajuit van het Spaanse admiraalschip bij het nemen der Zilveren Vloot door den Lieutenant Admiraal Pieter Pietersz. Hein”. Of dit wel juist is, lijkt nog zo zeker niet. Intussen hadden de museumbezoekers het pronkstuk al sedert jaren niet gezien omdat, zoals de eerste opzichter van het Rijksmuseum, R. M. G. Lamberts, op 2 Juni 1825 aan Van de Kastele schreef, „by gelegenheid eener publieke tentoonstelling, het deksel van de kan wierd vermist en dus toen is ontvreemd geworden”³⁹. In het begin van de 19de eeuw beschikte het Rijksmuseum dus kennelijk nog niet over vitrines. Helaas is deze deksel nooit terug gevonden. Welke vorm zij gehad heeft kon men zien toen in 1948 bij de firma Mak te Amsterdam een blijkbaar oude copie van de kan met bijbehorende deksel geveild werd.

In 1875 verhuisde het lampetvat naar het Nederlands Museum te 's-Gravenhage⁴⁰ en in 1885 naar het nieuwe Rijksmuseum te Amsterdam. Op de voet staat de gedenkwaardige herkomst ervan gegraveerd: „Dese kanne is gekomen uijt de silvere vloot veroverd bij den heer Admiraal Pieter Pietersz: Heijn den 16de Sept. 1618”. Het jaartal is natuurlijk foutief voor 1628. In 1618 is geen zilvervloot genomen; Piet Heyn verkeerde toen waarschijnlijk in Oost-Indië⁴¹. Ook de datum 16 September klopt niet. De bekende zilvervloot werd acht dagen eerder genomen, doch de lampetkan viel, zoals hierboven bleek, reeds vroeger in het jaar in handen van de admiraal. Wel heeft hij haar tegelijk met de grote buit mee naar Nederland gebracht. De kan is hoogstwaarschijnlijk van Spaans-Mexicaans makelij. Een ietwat violette glans, die haar overstraalt, duidt er vrij duidelijk op, dat zij uit Mexicaans zilver is vervaardigd. Ook de vorm wijst in deze richting. Op de aanhechting van de gebogen tuit aan de buik spert de kop van een monster, dat een soort van Indiaanse veren hoofdtooi schijnt te dragen, zijn bek open. De klampen waarin de

³⁷ *Idem*, blz. 101.

³⁸ Archief Rijksmuseum.

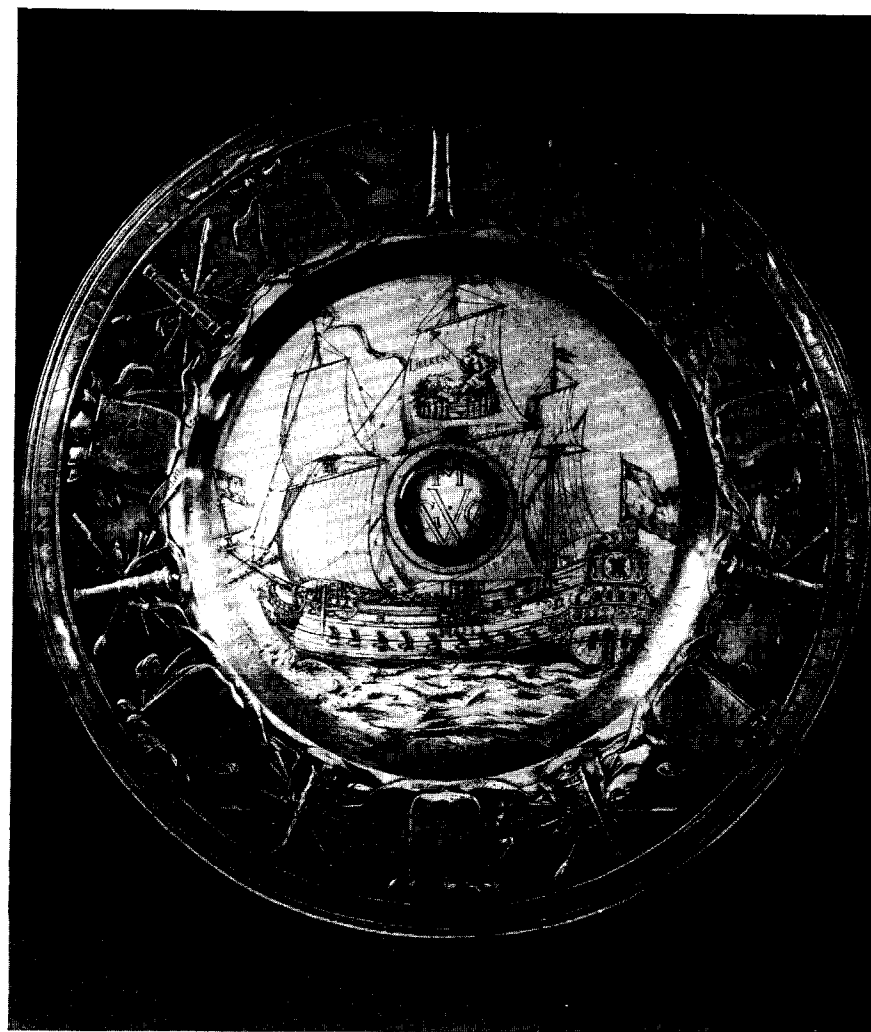
³⁹ *Idem*.

⁴⁰ D. van der Kellen, *a.w.*, blz. 153.

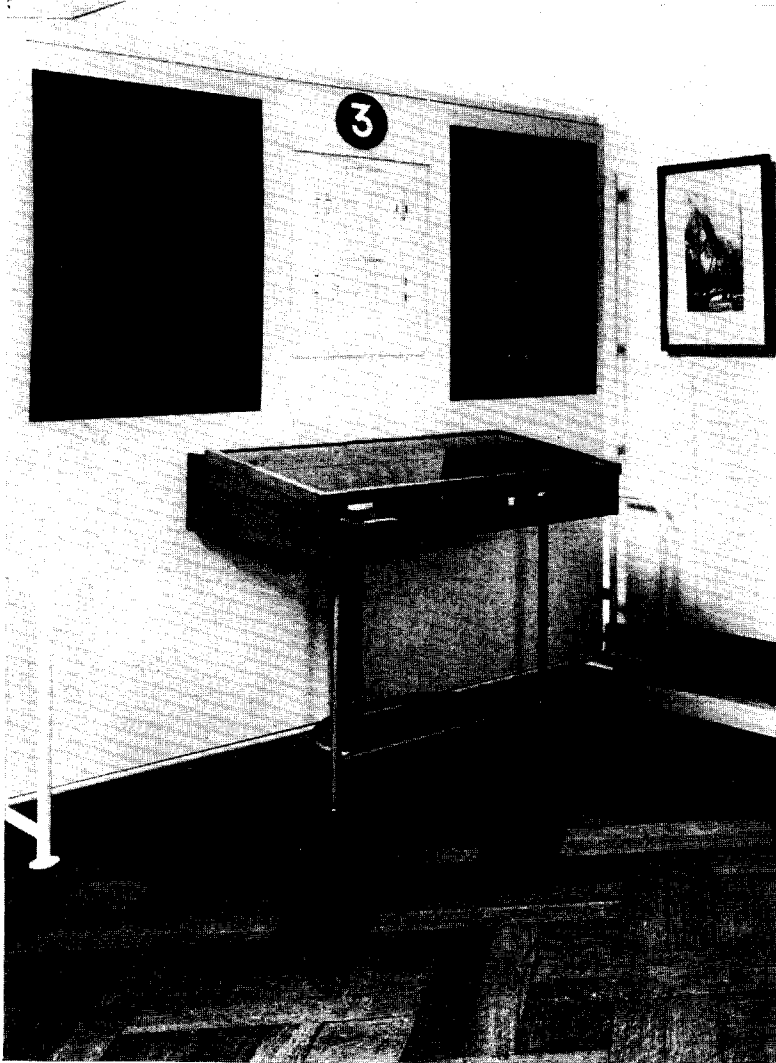
⁴¹ S. P. l'Honoré Naber, *a.w.*, blz. L.

Afb. 10. Zilveren lampetkan afkomstig van de zilvervloot.

Afb. 11. Zilveren lampetschotel, uit zilver van de zilvervloot, behorend bij de kan.
(Foto's Rijksmuseum Amsterdam)

Afb. 1. Panelen met leidende tekst in gezaagde relief-letters van 20 mm hoogte.

[Zie artikel kol. 163]

INVLOED VAN DE LIJN

1881 OP DE WERKINGSSFEER

Aanvankelijk gebruikte men in navolging van de telegraaf een bovengrondse enkeldraadlijn van ijzer. ————— De aarde diende voor terugleiding van de stroom.

Nadelen: veel weerstand en dus aanzienlijke stroomverzwakking storende bijgeluiden door inductie van naburige lijnen.

Gevolg: toepassing van de telefoon beperkt tot lokaal verkeer.

1888. Inductie opgeheven door gebruik van symmetrische dubbeldraadlijnen.

Lijnweerstand verkleind door gebruik van koperen draden. ————— Begin van interlocaal telefoonverkeer in Nederland.

's-Gravenhage, Nederlands Postmuseum.

(Foto Dingjan, 's-Gravenhage)

buik rust vindt men vaker bij Spaanse kannen, b.v. bij twee exemplaren in renaissance-stijl, die P. Mg. de Artínano afbeeldde in de *Catalogo de la exposicion de orfebreria civil espanola* ⁴². Elders waren dergelijke klampen niet gebruikelijk. De drakenbek aan de monding van de tuit en de dierenpoot en -kop, waaruit het oor is samengesteld, zijn exotisch en vol spanning. De behandeling van voet en buik is fantasierijk en mooi van verhoudingen en lijn. Alles getuigt ervan, dat de kan geen alledaags stuk was en dat de maker tot de kundige handwerkslieden behoorde. Hij signeerde zijn schepping op de hals duidelijk met zijn naam: Fo Enriqz ⁴³. Over deze onbetwistbaar zeer knappe zilversmid, die mogelijk Fernando Enriquez geheten zal hebben, is verder niets bekend. Het aan zijn meesterteken toegevoegde merk is tot nogtoe niet geïdentificeerd. Het vertoont de onder elkaar geplaatste letters „GoM”. Men mag aannemen, dat dit een afkorting is en wel waarschijnlijk van de naam van de plaats, waar de kan vervaardigd werd. Nu zijn er in Midden-Amerika verschillende steden, waarvan de namen met „Gom” beginnen. Eén daarvan was reeds in de 16de eeuw een bepaald belangrijk Europees centrum: Gomanya, of Valladolid la Nueva, hoofdstad van een provincie (de grootste van de huidige staat Guatemala), zetel van een intendant over negen districten en van de bisschop, die aanvankelijk in Truxillo had geresideerd, doch die in 1561 naar eerstgenoemde stad verhuisde. Zou dit misschien een aanleiding kunnen zijn om vragenderwijs te trachten, het zilvermerk met de letters „GoM” als „Gomanya” uit te leggen ⁴⁴?

Om de kan voor haar oorspronkelijke bestemming bruikbaar te maken, hebben de Rotterdamse bewindhebbers der Compagnie er in 1684 een grote lampetschotel bij laten vervaardigen (afb. 11). De traditie wil, dat zij daartoe zilver van de zilvervloot, dat zij blijkbaar nog in voorraad hebben gehad, zouden hebben laten verwerken. De waarheid van deze overlevering valt niet meer te controleren, noch te bestrijden. Opgemerkt kan alleen worden, dat de schaal niet de paars-achtige glans van de kan vertoont.

De heren van de Maze verstrekten de opdracht voor de schotel aan een vaardige Haagse zilver-

smid, die met een lelie signeerde, doch wiens naam nog altijd niet bekend is ⁴⁵. Hij dreef een statige ronde schotel in de Hollandse stijl van zijn tijd, dus niet aansluitend bij die van de kan. Op de rand werden, zoals toen gebruikelijk was, de door scheepskronen gedekte wapens van de zeven zittende bewindhebbers in relief aangebracht, afgewisseld door trofeeën van kanonnen met wissers, kruitschoppen, degens en bijlen, alles in zware, barokke vormen.

In het midden graveerde hij een groot schip, dat met volle zeilen de zee doorklieft. Op de spiegel prijken de zeven pijlen der Republiek en op het middelste zeil de Nederlandse Maagd met haar staf, vrijheidshoed en leeuw binnen de Hollandse Tuin gezeten. Vooraan steken tussen de golven drie landtongen uit, die de opschriften: „AFRICA”, „EUROPA” en „AMERICA” dragen. Zij symboliseren dus de drie werelddelen waarop de West-Indische Compagnie voer. Op de tamelijk hoog opgedreven umbo leest men de initialen G W C, waarboven de M van de Maze. En langs de rand staat een inscriptie: „Bewindhebbers van de Geoctroyeerde West Indische Compagnie ter Camer van de Maze 1684”.

De schotel is steeds bij de kan bewaard en heeft alle omzwervingen daarvan meegemaakt.

Minder historische zekerheid bezitten wij over een sierbeker (afb. 7), gemaakt van een met zilver gemonteerde palmvrucht, welke uit de buit van Piet Heyn heet te stammen, doch waarvan de lotgevallen niet bekend zijn. Het stuk kwam in het Rijksmuseum in 1896 als een geschenk van de weduwe van de in dat jaar kinderloos overleden hoofd-directeur F. D. O. Obreen. Hoe zij het voorwerp in haar bezit gekregen had, blijkt niet. Zelf stamde zij, Auguste Sophie toe Laer, uit Amsterdam, doch de voorvaders van haar man hadden, sedert ongeveer 1688, van geslacht op geslacht in Rotterdam gewoond. Zij vonden daar ook hun echtgenoten en zo is het inderdaad niet onmogelijk, dat zij een voorwerp uit de te Rotterdam binnengevallen zilvervloot geërfd hebben.

Op de beker is een papiertje geplakt, waarop een laat 18de, of waarschijnlijker een 19de eeuwse hand schreef: „Deel van de buit gemaakt door den Adm. Piet Hein op de Spaanse zilvere vloot

⁴² Madrid 1925, plaat 26, links en rechts bovenaan.

⁴³ M. Rosenberg, *Der Goldschmiede Merkzeichen*, derde druk, IV, Frankfurt a.M. 1928, No. 9196-9197.

⁴⁴ G. Hassel und J. G. F. Gannabich, *Vollständige und neueste Erdbeschreibung vom Reiche Mexixo, Guatemala und Westindien*, Weimar 1824, blz. 317, 383.

⁴⁵ E. Voet Jr. en H. E. van Gelder, *Merken van Haagsche goud- en zilversmeden*, Den Haag 1941, No. 43; H. E. van Gelder, „Werk van Haagse zilversmeden I”, *Oud-Holland*, 65 (1950), blz. 19.

te Mathansa komende van Vigos". Nu vindt men in de inventarislijst van de zilvervloot opgesomd in het schip Amsterdam: „1 Kokosnoot met zilver beslaagen" en „2 Klappernooten met zilver beslaagen"; voorts in de Hollandsche Tuijn: „Nog 4 kokosnooten met zilvere voeten" ⁴⁶, doch er is geen zekerheid, dat deze vermeldingen op de beker van mevrouw Obreen slaan en zo ja, welke ervan.

De zilvercatalogus van het Rijksmuseum noemt het stuk Duits werk uit het eind van de 16de eeuw. Dit behoeft de herkomst uit de zilvervloot niet uit te sluiten, gezien het levendige internationale verkeer op Zuid-Amerika in die jaren, waaraan de Duitsers, o.a. doordat de West tot de landen van het Huis Habsburg behoorde, actief deelnam. Summa summarum: voor dit aardige curiosum blijft het „non liquet" voorlopig bestaan.

Bepaald onwaarschijnlijk is de overlevering, die een groot schilderij, voorstellende Sint Franciscus aan de voet van het Kruis, waaraan Christus hangt, uit de kajuit van het admiraalschip der zilvervloot, de Santa Ana María dus, laat komen (doek, 175.5 × 123.5 cm) (afb. 9). In het jaar 1800 hing het in het vertrek van de kamerbewaarder van het „Zeecomptoir" te Rotterdam. Deze omstandigheid is al weinig vertrouwenwekkend, aangezien gezegd kantoor niets te maken had met de West-Indische Compagnie, waarvoor Piet Heyn de zilvervloot veroverde. In een brief van 7 April 1800 vestigde een zekere Schilger de aandacht van de in kunstzaken zeer geïnteresseerde agent van financiën Gogel op het doek. Deze zond met de hem eigen activiteit terstond bericht aan de directeur van de Nationale Konst-Gallery te 's-Gravenhage, C. S. Roos, die tezamen met de inspecteur-generaal E. Temminck op 14 Mei daaraanvolgende naar Rotterdam reisde om het stuk te zien. Drie dagen later deelde hij zijn opdrachtgever mede, dat het zeker voor het museum in aanmerking kwam en op 27 Mei authoriseerde de agent der marine de commissaris-directeur van de marine te Rotterdam, het stuk aan de Nationale Konst-Gallery af te geven. De twee catalogussen van deze instelling uit 1801 en 1809, de inventaris van J. G. Waldorp uit 1804 en die uit 1808 vermelden het trouw als afkomstig uit de buit van Piet Heyn ⁴⁷. De

schilderijencatalogus van het Rijksmuseum, in welks bezit het doek later is gekomen, gebruikte minder positieve bewoordingen ⁴⁸. En terecht, want in de uitvoerige inventarislijst van de zilvervloot komt het stuk niet voor. Mogelijk is het bij een andere gelegenheid — welke valt moeilijk meer uit te maken — op de Spanjaarden buitgemaakt en zijn naderhand de namen van Piet Heyn en van zijn beroemde verovering er abusievelijk aan verbonden. De onmogelijkheid dat het doek uit deze buit afkomstig zou zijn blijkt overigens nog duidelijker wanneer men het op zijn schilderkunstige kwaliteiten waardeert. Gewoonlijk wordt het beschreven als een oude copie naar Van Dijck. Alleen Lionel Cust beschouwde het als een oorspronkelijk werk van deze meester en preeft het eenvoudige religieuze pathos ervan hogelijk ⁴⁹. Glück vermeldt het helemaal niet in de beide edities van zijn aan Van Dijck gewijd boek in de serie „Klassieker der Kunst" ⁵⁰. Wel noemt hij een soortgelijke voorstelling van deze kunstenaar in de kerk te Dendermonde, en hij taxeert dat deze omstreeks 1628-1629 ontstaan is. Zelfs al zou men de datum, waarop het geschilderd werd, iets vroeger willen zetten — véél vroeger lijkt bezwaarlijk mogelijk — dan nog ontnemt dit alle mogelijke twijfel aan wie, ondanks het voorafgaande, nog geneigd zou zijn te geloven, dat het tafereel met Sint Franciscus bij het Kruis uit de zilvervloot afkomstig is.

Beslist ten onrechte heeft men voorts vroeger een in 1866 door het Rijksmuseum aangekocht groepsportret van een echtpaar met vijf kinderen (schilderijencatalogus No. 225) voor het gezin van Piet Heyn aangezien. Het huwelijk van de admiraal is evenwel kinderloos gebleven! Tegenwoordig houdt men het voor een afbeelding van het gezin van vice-admiraal Joos van Trappen gezegd Banckers. Het is niet, zoals men in de 19de eeuw dacht, geschilderd door Thomas de Keyser maar mogelijk van de hand van Pieter Codde. Evenmin stelt het admiraalsportret van Thomas de Keyser dat het Rijksmuseum in 1858 van M. C. van Hall kocht (catalogus No. 1343) Piet Heyn voor; ook hier is hij met Joos Banckers verward.

Aan de relieken van onze zeeheld en zijn zilvervloot kunnen tenslotte, voor de volledigheid,

⁴⁸ *Schilderijencatalogus Rijksmuseum* No. 863.

⁴⁹ L. Cust, *Anthony van Dijck*, Londen 1900, blz. 66.

⁵⁰ G. Glück, *Van Dijck*, Stuttgart-Leipzig 1909; 2de druk Berlijn-Leipzig, 1931.

⁴⁶ S. P. l'Honoré Naber, *a.w.*, blz. 132 en 137.

⁴⁷ E. W. Moes en E. van Biema, *a.w.*, blz. 27, 28, 40, 48, 69, 122.

nog enkele minder belangrijke stukken in het Rijksmuseum worden toegevoegd. De kop van de admiraal komt, tezamen met die van de vlootvoogd Hendrick Lonck, voor op een ijzeren haardplaat die in 1907 door het museum werd aangekocht. Beneden de medaillons met de beide borstbeelden ziet men een vloot in een wijde baai en door deze voorstelling heen loopt het verklarende opschrift: „BAY D MATANSE”. Daarachter het jaartal 1630 en de letters: G S. De plaat is Hollands werk. Het tafereel erop is gecopieëerd naar een te Amsterdam bij Cl. J. Vischer uitgegeven prent⁵¹.

Op een andere Nederlandse haardplaat, die in 1918 door koop in het Rijksmuseum kwam, is de verovering van de zilvervloot enigszins schematisch afgebeeld in een ruime baai. Rechts ligt een fort op een kaap. In het water leest men weer: „BAY D MATANSE”. Boven dit alles de Nederlandse leeuw, geflankeerd door de wapens van Holland (links) en Zeeland (rechts).

⁵¹ F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen* I, Amsterdam 1863, No. 1593.

Piet Heyns portret vindt men nog eens op een laat 18de eeuws porceleinen theeservies, waarvan de tien kopjes in bruin gedecoreerd zijn met medaillons, bevattende binnen gouden kransen de borstbeelden van belangrijke zeelieden (Maerten Tromp, De Ruyter, enz.) en vooraanstaande patriotten, terwijl op de schoteltjes hun heldendaden, in het geval van Piet Heyn natuurlijk de zilvervloot, zijn uitgebeeld. Een Nederlandse, zinnebeeldige gravure door en naar J. G. Vischer, uit 1794, getiteld: „Tempel van Nederland”⁵², was het voorbeeld voor deze versiering. Het ongesigneerde servies werd vermoedelijk in Frankrijk vervaardigd, waarschijnlijk wel voor de een of andere uitgeweken Nederlandse patriot. Na de relieken van Piet Heyn en van de zilvervloot vertellen latere voorwerpen als dit kopje en de haardplaten ervan, hoe door de eeuwen heen de faam van de „zilveren vloot van Spanje” en van de man met de kleine naam, wiens „daden groot bennen” de verbeelding der Nederlanders is blijven prikkelen.

⁵² *Idem*, No. 5249.

SUMMARY

MEMORIALS OF PIET HEYN IN THE STATE MUSEUM AT AMSTERDAM BY DR. R. VAN LUTTERVELT

The popularity of the 17th century commander of the fleet, Piet Heyn, which he enjoyed largely in consequence of his conquest of the Spanish treasure-ships (silver fleet), accounts for the many memorial objects that have been preserved.

The State museum possesses a polychrome terra cotta bust. It is probable that the features are based on the portrait painted by Cool or on the engraving done by Hondius after Cool's painting. Another statue, also belonging to the State museum, is of wood. The painting, however, must have been pure invention, since the admiral's suit of armour, which has been preserved, is much simpler in design. A drawing in the municipal archives of Rotterdam shows the model on which the suit of armour, painted on the statue and differing from the original one was based.

The State museum possesses a silver ewer that was one of the treasures, brought home by Piet Heyn. A large basin to go with it was made in 1684 in order to make the ewer fit for use again. Tradition has it that the conquered treasures provided the silver for the basin.

The supposition that the painting of St. Francis should have come from the cabin of the Spanish flag-ship is unwarranted. For the sake of completeness the author includes some pieces of little importance in his descriptions.

DE VERVAARDIGING VAN TEKSTEN VOOR THEMATISCHE UITSTALLINGEN

DOOR

DR. R. E. J. WEBER

Gelijk bekend kan men bij een thematische uitstalling de toelichting niet beperken tot bij-schriften bij de objecten. Deze kleine toelichtingen moeten er wel zijn, doch de objecten zelf zijn ondergeschikt aan een bepaalde gedachten-gang, welke door leidende teksten tot uitdrukking wordt gebracht. Het genre is vooral op bijzondere tentoonstellingen tot ontwikkeling gebracht, doch men vindt het thans eveneens bij permanente collecties, getuige de illustraties in de verschillende jaargangen van het internationale tijdschrift „Museum”. Vandaar dat hierboven de algemene term „uitstalling” is ge-bezigd.

Nu levert de vervaardiging van deze leidende teksten enige moeilijkheden op omdat zij op enige afstand leesbaar moeten zijn en dus een flink formaat moeten hebben. Deze voorwaarde hangt samen met de eis, dat de bezoeker gemakkelijker moet kunnen overgaan van lezen in kijken en omgekeerd, dat dus teksten en objecten een geheel moeten vormen¹. De toelichtingen tot thematische tentoonstellingen, waarbij men de moeilijkheid der grote letterkorsen heeft trachten te omzeilen door het scenario op een of meer vellen te typen en die ergens in de zaal op te hangen, hebben als zodanig geen waarde. Wij moeten de moeilijkheid derhalve op andere wijze te boven komen en hiertoe lijkt het nuttig eens na te gaan, welke mogelijkheden de techniek op het ogenblik biedt.

Vaak wordt gebruik gemaakt van reliëfletters, die stuk voor stuk opgeplakt moeten worden. In ons land worden deze als zaagwerk tegen redelijke prijs vervaardigd. Aan de strakheid en eenvormigheid kan men natuurlijk geen hoge typografische eisen stellen. Deze eigenschappen zijn slechts te verkrijgen in een fabricagemethode waarbij met stalen matrijzen de letters uit het

materiaal worden gestanst. Dit kostbare gereedschap is blijkbaar slechts economisch te gebruiken bij een zo grote productie dat ons land er geen afzet voor biedt. In het buitenland bestaan echter wel fabrieken die gestante reliëfletters maken. Bekend zijn de kurken letters „Rodel”, een frans fabrikaat, dat geïmporteerd wordt door C. F. Hennevelt te Utrecht. Er zijn verschillende lettertypen beschikbaar, in kapitalen en onderkast (kleine letters). Dit laatste is belangrijk, omdat men met onderkast een prettiger leesbare tekst verkrijgt dan met kapitalen alléén. Men koopt de letters in een polis, d.w.z. een partij waarin de letters in onderling verschillende hoeveelheden voorkomen, volgens een door het gebruik bepaalde verhouding. De lettergrootte, welke ons van dit materiaal het meest bruikbaar is gebleken, is 20 mm (de voor ons betoog wat lastige typografische aanduiding van de grootte in punten zullen wij hier niet volgen).

Reliëfletters blijken in het gebruik echter minder handig te zijn dan men wel denkt. Men moet elke tekst eerst keurig met de goede spaties uitleggen, om te zien hoe men uitkomt. De scenario-schrijver geeft hierbij aanwijzingen, want de typografische rangschikking van de woorden moet hun betekenis versterken. Wordt bijvoorbeeld een opsomming gegeven, dan moeten de verschillende punten ook stuk voor stuk als zodanig uitkomen, wordt een conclusie getrokken, dan moet deze in de tekst opvallen².

Zijn de letters eenmaal los gerangschikt, dan doet men de teleurstellende ervaring op, dat het plakken bijna evenveel tijd vergt als het uitleggen en evenveel typografisch gevoel vereist. Men kan dit dus niet aan een handlanger overlaten.

Tenslotte biedt het kleuren nog een probleem.

Men kan de letters eerst opplakken, daarna met de ondergrond in één kleur schilderen en vervolgens het bovenvlak der letters in afwijken-

¹ R. E. J. Weber, „Tekst en Beeld bij enkele Amerikaanse didactische exposities”, *Bulletin K.N.O.B.*, 6de S. 4 (1951), blz. 88.

² Vgl. de typografie van: G. Schmidt, W. Schmalenbach u. P. Bächlin, *Der Film*, Basel 1947.

Voor onderling telefoonverkeer is het maken van doorverbindingen nodig. Dit geschiedt in de telefooncentrale, waarmede elke abonné door een afzonderlijke lijn verbonden is. Elke lijn komt in de centrale uit op een contact, „klink” genaamd.
1881. Indienststelling te Amsterdam van de eerste telefooncentrale in Nederland.

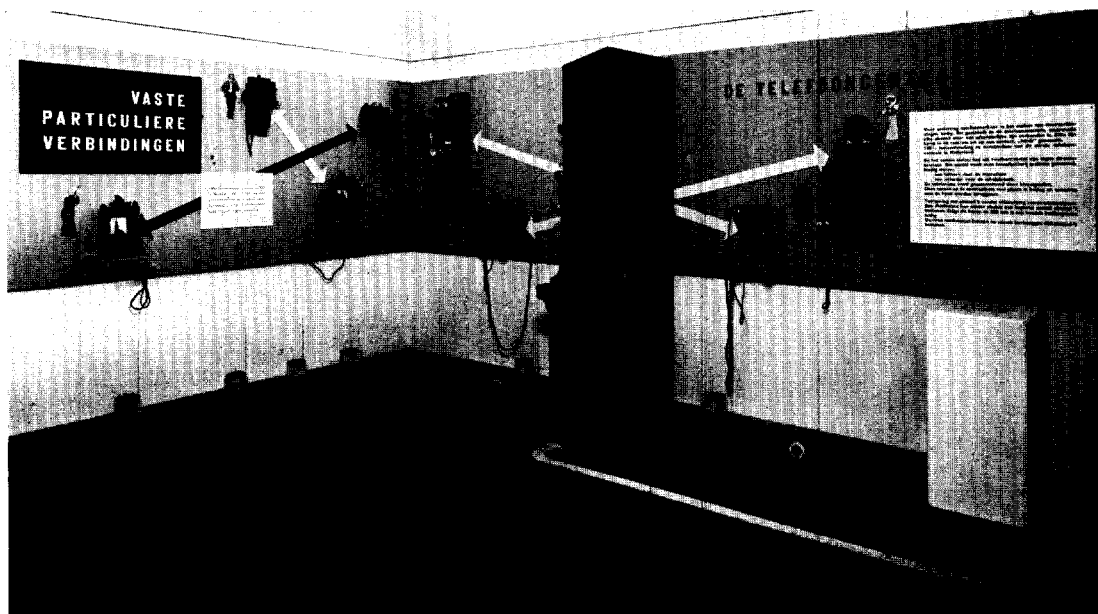
Bij het oudste stelsel had elk telefoontoestel zijn eigen stroombronnen. Dit stelsel heeft men lokaalbatterij systeem genoemd. Nodig waren:

- een batterij voor de microfoon
- een inductor voor de schelstroom.

De telefoniste werd gewaarschuwd door klepsignalen. Deze namen op de centraalpost veel plaats in beslag en moesten met de hand worden teruggezet.

Toeneming van abonné's vereist uitbreiding van de centraalpost. Een telefoniste kan echter slechts een beperkt aantal abonné's bedienen. Stijgt dit boven de 200 dan is een tweede bedienplaats nodig.

De twee telefonisten kunnen nu samen ten hoogste 400 abonné's bedienen.

Afb. 2. Gedrukte en daarna fotografisch vergrote blokken tekst, letterhoogte 13 mm.
's-Gravenhage, Nederlands Postmuseum (Foto A. Dingjan, 's-Gravenhage)

Het landelijke Postkantoor te 's-Gravenhage in de 18de eeuw
 achter de Grote Kerk en de Markt van het tegenwoordige kantoor
 Reproductie van een tekening door F. C. La Fontaine

TOEN DE POSTERLIJEN IN 1799 NATIONAAL VERKLAARD WAREN, BEHOORDEN SLECHTS ENKELE KANTOREN AAN HET LAND.

Deze kantoren waren alle gevestigd in oude huizen, die door de Hollandse Statenpost waren aangekocht.

nl.: Alphen, Amsterdam, Gorinchem, 's-Gravenhage, Schiedam, Rotterdam.

Afb. 3. Geschreven tekst, in repen gesneden en op een gekleurde ondergrond geplakt, letterhoogte 7 mm. Onmiddellijk onder de afbeeldingen bevinden zich bijschriften van klein formaat. 's-Gravenhage, Nederlands Postmuseum

(Foto A. Dingjan, s'-Gravenhage)

de kleur tamponeren. Wil men deze laatste kleur óók aan de zijkanten van de letters geven, dan moet men de ondergrond afzonderlijk schilderen, de letters kleuren door onderdompeling en ze daarna opplakken. Bij deze laatste methode loopt men meer dan bij de eerste kans, dat er letters losraken.

Bij het gebruik van reliëfletters leidt de weerstand van de materie tot een zekere starheid in de uitstalling. Voor de organisatie van het plakwerk is het gewenst, panelen van standaardformaat in te voeren. De scenarioschrijver houdt met deze formaten rekening bij de samenstelling van zijn tekst en geeft tevens de typografische indeling aan, zodat het atelier daarna zelfstandig kan opschieten met de productie. Het panelensysteem bemoeilijkt echter de combinatie van object en leidende tekst. Een groot bezwaar is ook dat de vervaardiging tijdrovend is. De panelen van afb. 1 hebben elk twee mandagen werk gekost. Het was in dit geval gewenst, de tekst te concentreren op panelen, omdat het hier ging om een uitstalling, welke in hoofdzaak uit demonstraties bestond, waarvan de technische principes in teksten en schema's beschikbaar moesten zijn ter raadpleging door bezoekers.

Zulk een tijdrovende arbeid belet echter de ontwikkeling van nieuwe plannen en werkt remmend op de lust, een aanwezige uitstalling te verbeteren.

Wanneer men met losse letters wil werken, lijkt het praktischer de boekdruktechniek te hulp te roepen, die tenminste in staat is los zetsel tot een stevige vorm te verenigen. Op grote tentoonstellingen ziet men dan ook vaak teksten die gedrukt zijn. Degenen die in de typografische wereld niet thuis zijn, zullen wellicht verbaasd zijn te vernemen, dat de hierboven aan de grootte van het letterkorps gestelde eis ook in dit milieu op bezwaren stuit. Men heeft meestal geen voldoende lettervoorraad om een aantal teksten ineens te zetten en men kan van de afmetingen van de drukpers niet altijd een economisch gebruik maken. Vandaar dat men in vele gevallen de methode toepast om de teksten te laten zetten in een klein korps, waarin een ruime keuze van lettertypen beschikbaar is; vervolgens laat men de bedrukte vellen door een fotocopieer-inrichting vergroten waarbij blijkt dat bij een gedrukte letter een vergroting tot 13 mm voldoende is. Uiteindelijk gebruikt men dus fotocopieën en dit vereist een goede contrôle op de scherpte van de afdrukken (zie afb. 2).

Ook op deze wijze verkrijgt men evenals bij

de reliëfletters, blokken tekst die elk een gesloten geheel vormen en zich niet altijd gemakkelijk in het arrangement laten verwerken. Doch in de aflevering op papier in plaats van op een stijf paneel ligt de mogelijkheid verscholen, de tekst in repen te snijden ter breedte van één regel.

Dit geeft nieuwe perspectieven, daar de losse regels nu op veel vrijere wijze aangebracht kunnen worden. De scenarioschrijver behoeft ook niet meer vooraf een typografische indeling te maken, doch hij kan in de uitstalling zelf experimenteren, om zijn tekst zo pakkend mogelijk op de achtergronden en bij de objecten aan te brengen. Het stafwerk binnenskamers, dat tot een zekere droogheid in de presentatie dreigt te leiden, treedt zodoende een weinig terug ten gunste van de rangschikking in de museumzalen zelve.

Het is een verlokkeende gedachte, die methode van de losse regels tekst nog verder uit te buiten. Wanneer men n.l. geheel los zou kunnen komen van boekdrukkerij en fotocopieerinrichting, zou men nog soepeler kunnen werken. Het liefst zou men de productie geheel binnenshuis houden om, al naar zulks uitkwam, te kunnen zeggen „maak mij eens een tekst zus of zo”.

Op dit punt gekomen vraagt men zich af, of wellicht iets te bereiken is met de schrijfmachine. Er is geen denken aan, dat men daarmee teksten van 20 of zelfs maar 13 mm hoogte zou kunnen produceren. Maar dat blijkt ook niet nodig te zijn, want de losse stroken tekst van één regel elk, op kleur aangebracht, doen de woorden zo goed uitkomen, dat men met een veel kleinere letter kan volstaan dan bij een tekstblok, zij het gedrukt of geplakt.

Toch blijkt de lettergrootte een overwegend bezwaar op te leveren. Wil men, zoals hiervóór werd aangeraden, over kapitalen en onderkast beschikken, dan staat bijv. het „Plakatschrift” van de *Siemagschrijfmachine* ten dienste, doch wij achten deze letter van 4½ mm hoogte toch nog te klein en te weinig sprekend voor ons doel. Groter (6 mm) is de letter „Gigante” van de *Olivetti*, doch deze is alleen in kapitalen beschikbaar, terwijl hier zeer het ernstige aan machineschrift inhaerente bezwaar in het oog springt, dat de spatie tussen de letters ongelijk is omdat het mechanisme nu eenmaal evenveel plaats toekent aan smalle als aan brede letters. Tenslotte komt er nog bij, dat een machineletter van deze grootte geen krachtige afdruk geeft.

Wil men toch van een schrijfmachine gebruik maken, dan onderzoekte men de mogelijkheden van de twee geraffineerde schrijf-zetmachines,

de IBM en de Varityper³. Men schakelt daarmee alleen de langzamer werkende zetter uit, maar moet de getypte teksten toch weer fotografisch laten vergroten.

Nu wij toch over bijzondere kantoormachines spreken, lijkt het ons interessant er nog één te noemen, omdat deze ons probleem geheel oplost. Het is de Coxhead-Liner, een machine welke teksten van verschillende hoogten kan produceren op een lint ter breedte van 35 mm. Men kan zijn tekst krijgen in kapitalen en onderkast en in tal van lettertypen. De werking berust hierop, dat elke gewenste letter terstond fotografisch en in de juiste spatiëring op het lint wordt aangebracht. De letter is krachtig zwart en het lint is bovendien overal tegen bestand. Aangezien grote copieerapparaten, die reeds met de IBM en de Varityper werken, zich wellicht in de toekomst ook de Coxhead-Liner zullen aanschaffen, is het van belang dat men zich van de mogelijkheden dezer machine op de hoogte stelt (importeur D. C. Rijk, 's-Gravenhage).

Dit alles overziende zou men de gevolgtrekking kunnen maken dat niet veel te bereiken is zonder het inschakelen van speciale ateliers of het indienstnemen van een lettertekenaar. Er is echter een methode om teksten te produceren, die elke handige hulpkracht kan leren.

Hiertoe staan transparante schablonen ten dienste, welke het gehele alfabet op één strook bevatten. Deze schablonen liggen op voetjes iets boven het papier; de pen wordt in de lettersleuven gebracht en hierdoor over het papier geleid. Met enige oefening gaat het gemakkelijk; de voornaamste eis is, dat men zijn spaties goed weet te kiezen.

³ Vgl. L. A. Audrain, „Typewriter Type Issue”, *Print; the magazine of the graphic arts* 7 (1952) nr. 3. Zie ook Dr. O. A. Guinau, „De Schrijfmachine in Dienst van het publiceren”, *Documentreproductie* 3 (1950), blz. 31. Voorts „Studiedag Ned. Gen. Doc.” Repr., *alsvoren* 5 (1952) blz. 51 en 63. Nadat dit artikel geschreven was, kwam nog een andere fabriek aan de markt met een schrijf-zetmachine.

Er is nog een ander hulpmiddel, de „Textograaf”. Dit instrument bevat eveneens een alfabet-schabloon, waarin de letters echter slechts groeven vormen en géén sleuven. Men volgt de lettergroef met een stift, welke door middel van een overbrenging als van de pantograaf is verbonden met de pen die over het papier glijdt. Voordelen zijn dat de pen, niet door de hand beïnvloed, altijd een gelijkmatige inktlijn trekt en dat de tekst niet door het schabloon bedekt wordt doch er boven verschijnt. Tenslotte kan men met de pantograaf nog een verkleining en een cursivering verkrijgen van de schabloon-letter. Van de textograaf is de fa F. M. van Schooneveld te Den Haag de importeur.

Wij herinneren er hier nog aan, dat de taak van de letterschrijver vergemakkelijkt wordt, doordat geen speciaal ingedeeld blad tekst van hem wordt verlangd hetwelk hij zonder verschrijving zou moeten produceren. Het werk is veel eenvoudiger. Hij heeft slechts een aantal regels vol te maken en mag bij verschrijving het woord onmiddellijk herhalen. Alles wordt immers toch in repen gesneden en daarna gerangschikt! Wanneer men een papiersoort kiest, die netjes op te plakken is, kan men zonder bezwaar doorhalingen wegsnijden en verschillende korte repen aaneenplakken.

Tenslotte blijkt een tekst, in een sprekende tint geschreven op ivoorpapier, dat op een gekleurde ondergrond wordt geplakt, zo gemakkelijk leesbaar te zijn, dat een letter van 7 mm hoogte in vele gevallen groot genoeg is (zie afb. 3).

Wanneer de letterschrijver op deze wijze vaardigheid heeft verworven, dan zal hij, als hij enigszins met ambitie bezielde is, proberen een eenvoudige letter geheel uit de vrije hand te tekenen. Onze ervaring is dat zulks ook gelukt en dat tenslotte een goede snelheid bereikt wordt.

Hiermede is de vervaardiging van leidende teksten tot haar eenvoudigste methode teruggebracht.

SUMMARY

THE PREPARING OF CAPTIONS FOR THEMATIC EXHIBITIONS BY DR. R. E. WEBER

The author takes the view that a thematic exhibition of objects requires explanatory captions that express the underlying idea. This is the starting-point of a discussion of various methods for the execution of the captions, which have to be legible at some distance while at the same time being one with the objects.

Several possibilities are examined and tested with regard to their practical use and the way in which they may be carried out. Finally the author enumerates some extremely workable methods.

DE SINT STEVENSKERK TE NIJMEGEN

(verbetering en aanvulling)

Fig. 1, legenda: Het blokje met het bijschrift tussen 1343-1361 vervalt.

De auteur van de Gelderse Kroniek werd afwisselend VAN BERCHEM of VAN BERCHEN genoemd. Waarschijnlijk is echter de laatste schrijf-

wijze de juiste. Vgl. A. J. DE MOOY, *De Gelderse Kroniek van Willem van Berchen naar het Hamburgse afschrift uitgegeven over de jaren 1343-1481*, Arnhem 1950: Inleiding, blz. XX.

v. A.

HET CATHARINA-GASTHUIS TE GOUDA

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

De collecties van het 80 jaar geleden gestichte en twee jaar later in het gebouw Art Legi geopende museum werden in 1939 overgebracht naar haar tegenwoordige behuizing, het voormalig Catharina-Gasthuis¹ aan de Oosthaven nr. 10. Hiervan werd uitgezonderd de verzameling Gouds aardewerk en pijpen, die in de in 1938 voor het publiek geopende Moriaan² aan de Westhaven gelegen werd tentoongesteld.

Het Catharina-Gasthuis, dat reeds in 1310 bestond, kreeg in 1665 aan de zijde van de Oosthaven een nieuwe voorbouw, de Regentenbouw geheten, met een van pilasters voorziene voorgevel in de stijl van Palladio. De restauratie en de verbouwing van dit gedeelte en het hierbij aansluitende middenstuk (Ruim, stijklkamers en trappenhuis) begon in 1943 en was bij de opening van het museum op 17 Juni 1947 gereed.

In 1953 werd een begin gemaakt met de aanleg van de centrale verwarming, tezelfdertijd werden op de zolder boven de stijklkamers drie expositiezaaltjes gebouwd. De heropening van het museum na beëindiging van deze werkzaamheden vond plaats op 30 Januari van dit jaar.

De achterbouw, in 1542 vernieuwd, moet nog gerestaureerd worden. Dit gedeelte werd door ingrijpende verbouwingen eerst in de 17de eeuw en later omstreeks 1850 in ernstige mate verknoid. De voornaamste zaal is de oorspronkelijk 11 m bij 17 m metende Gasthuiszaal met een zoldering van moerbalken, kinderbinten, muurstijlen en carbelen. Een gedeelte van deze zaal, die door een tussenmuur in tweeën wordt gedeeld is thans in gebruik bij de Gemeenteapotheek. Gelukkig zal deze laatste eerlang naar een ander gebouw verhuizen, waardoor de Gasthuiszaal weer in ere zal kunnen worden hersteld. Het is de bedoeling hier de grote Goudse altaarstukken te plaatsen.

Ook de andere vertrekken thans bij deze apotheek in gebruik zullen voor museum worden bestemd. De hier aanwezige oude apotheek-zaal wil men als zodanig voor het publiek inrichten.

¹ Zie: *Bulletin N.O.B.* 2de S. 3 (1910) blz. 103. *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De Provincie Zuid-Holland*, 1915, blz. 80.

² Zie verder het artikel over De Moriaan.

Het museum heeft twee ingangen, één gelegen aan de zijde van de Oosthaven en de tweede, de hoofdtoegang, bevindt zich tegenover de Zuidzijde van de Janskerk. Het is een van de wenssen van de directeur om aan de ingang van de tuin, die voor de restauratie door de hier aanwezige schuurtjes was volgebouwd en daardoor een rommelige indruk maakte, het uit 1609 daterende door Gregorius Cool vervaardigde Lazaruspootje³ te plaatsen. Via de zojuist genoemde tuin met links een grachtje, dat onder de achterbouw doorloopt, bereikt de bezoeker het sousterrain. Hier bevinden zich een vestibule met garderobe en toiletten en een betonnen trap die naar de gelijkvloerse en de eerste verdieping leidt. Dit trappenhuis — reeds gereed aan het einde van de oorlog — is het centrale punt van het museum; in nog grotere mate zal dit het geval zijn, wanneer de achterbouw is gerestaureerd.

Van de gang op de gelijkvloerse verdieping komt men in een grote zaal; daar deze ruimte aanvankelijk voor aula was bestemd, heeft men de wanden een speciale behandeling laten ondergaan om aldus een goede acoustiek te verkrijgen. Thans wordt deze zaal o.a. voor het houden van tijdelijke tentoonstellingen gebruikt. Wanneer het daglicht, dat door drie hoge vensters in de Zuid- en een in de Westmuur naar binnen valt, ontoereikend is om de geëxposeerde kunstwerken in voldoende mate te bezichtigen, kan de sterkte van het licht worden opgevoerd door enkele in het midden van het plafond aangebrachte elektrische schijnwerpers te laten branden.

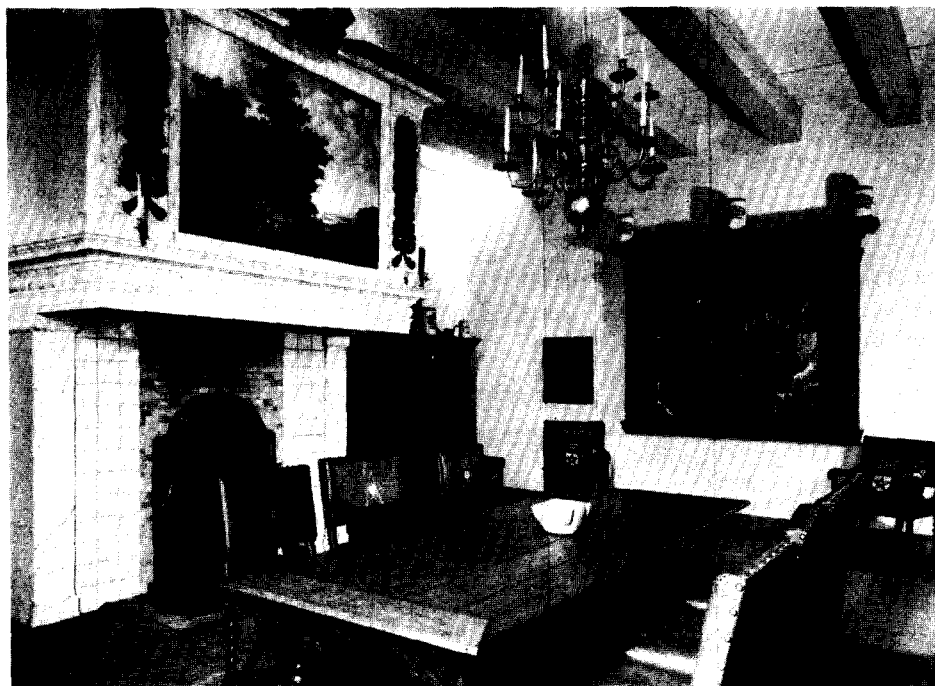
De reeds genoemde gang geeft toegang tot de vier stijklkamers⁴, met steeds twee hoge ramen

³ Dit poortje, afkomstig van het voormalig Bestedelingenhuis, Rotterdamse Veer 7, moest wegens uitbreiding van de Gemeentelijke Lichtfabrieken worden afgebroken. Zie *Bulletin N.O.B.* 2de S. 3 (1910) afbeelding op blz. 97. Elisabeth Neurdenburg, *De zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden*, Amsterdam 1948, blz. 90, afb. 60 en 61.

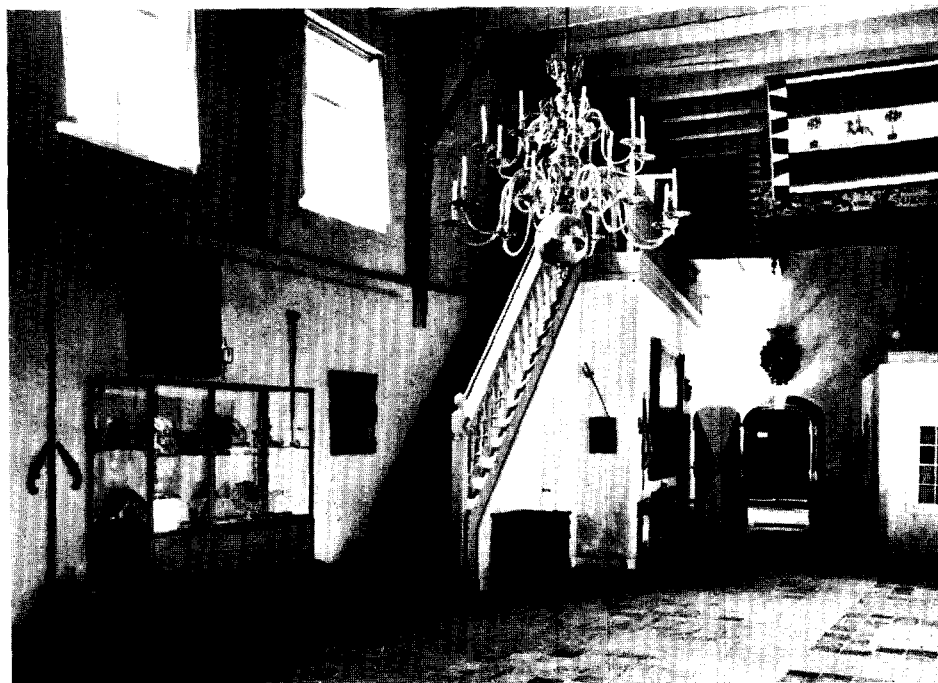
⁴ Dit gedeelte werd in 1836 gebouwd. Oorspronkelijk bevond zich langs de Zuidmuur een gang, die de verbinding vormde tussen het Ruim en de achterbouw. Door een muur te slopen en de zich tussen de kamers bevindende muren tot de Zuidmuur te verlengen, werden deze vertrekken groter. Om van de ene zaal in de andere te kunnen komen, werden in de scheidingsmuren naast de Zuidmuur doorgangen aangebracht.

HET CATHARINA-GASTHUIS TE GOUDA

Afb. 1. Gouda, Het Catharina-Gasthuis, Chirurgijnskamer (1669).

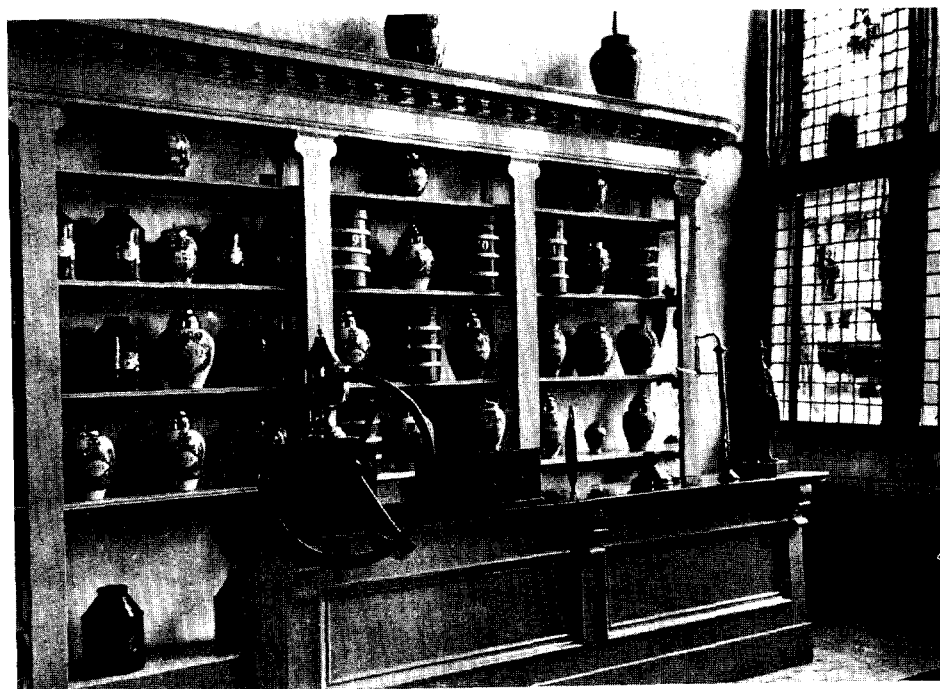

Afb. 2. Gouda, Het Catharina-Gasthuis, Het Ruim (1665). (Foto's Trika, Gouda)

HET CATHARINA-GASTHUIS EN DE MORIAAN TE GOUDA

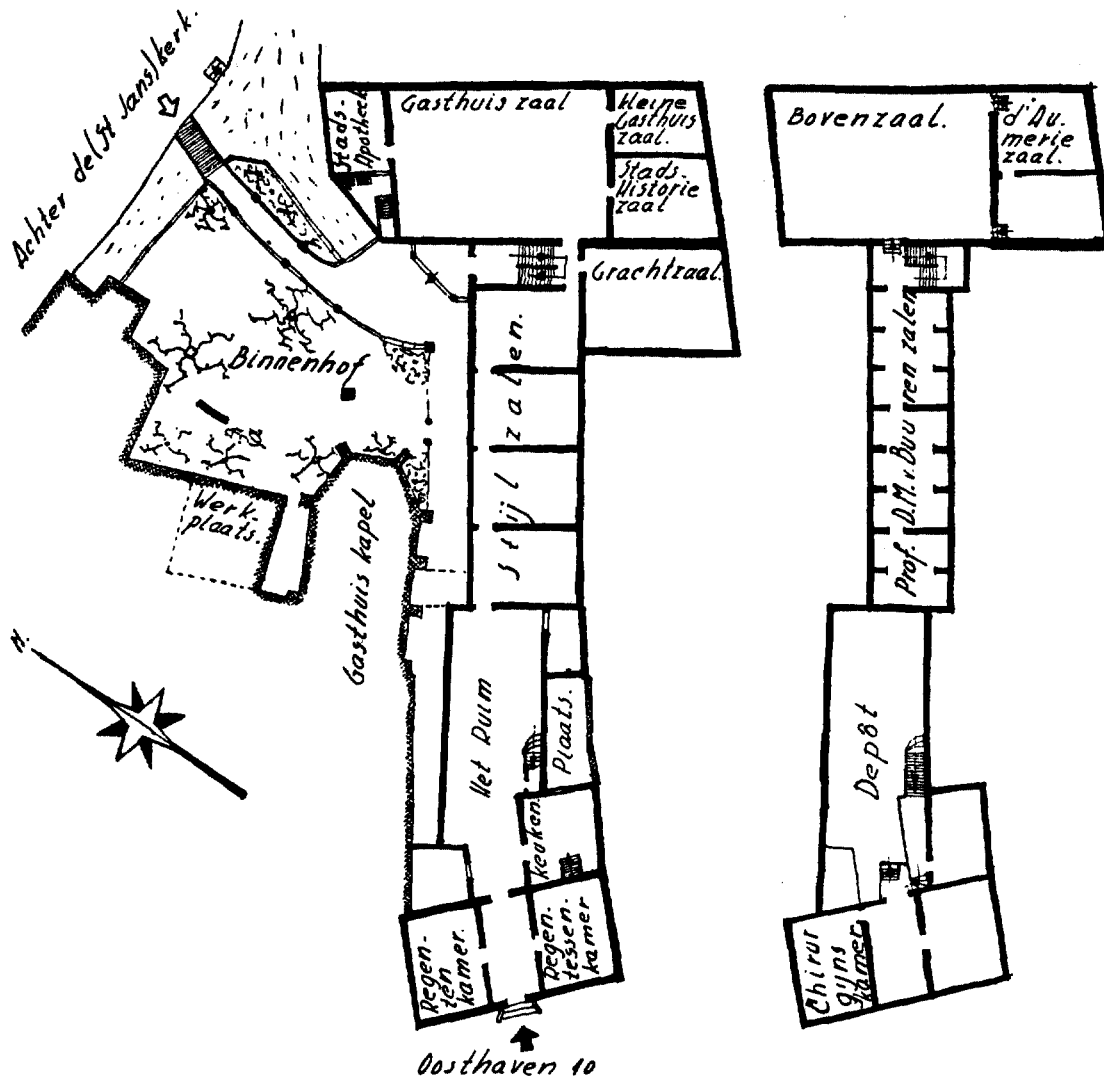

Afb. 3. Gouda, Het Catharina-Gasthuis, Keuken.

Afb. 4. Gouda, De Moriaan.

(Foto's Trika, Gouda)

Plattegronden van het Catharina Gasthuis te Gouda.

in de Noordmuur. In de eerste ruimte⁵ zijn de grote altaarstukken geplaatst, o.a. dat door Dirck Barentz (4 taferelen uit het leven van Maria) en uit de omgeving van Crabeth (drieliuk, o.a. met de vlucht naar Egypte). Vanuit deze zaal heeft men een prachtig uitzicht over de hiervoor vermelde tuin aan de Zuidzijde van de Janskerk. In de hierbij aansluitende vertrekken is aan de hand van meubelen, schilderijen en andere kunstwerken een beeld gegeven van 17de, 18de en eerste helft 19de eeuwse stijlkamers.

⁵ In deze en de volgende zaal is een oud van elders afkomstig kruisraam in de Zuidmuur geplaatst.

Vanuit de vierde en laatste ruimte komt de bezoeker in een grote, hoge, monumentale zaal, het „Ruim” geheten, die in de toekomst zal worden gebruikt voor het houden van lezingen en naar de directeur hoopt voor het geven van concerten. De vloerbedekking bestaat zoals op afb. 2 te zien is uit een patroon van verglaasde plavuizen gevat in hardstenen banden.

Het daglicht valt aan de Noordzijde door twee en aan de Zuidzijde door vier hoog geplaatste vensters in de zaal. Bij de restauratie zijn de uit ± 1850 stammende, uit hout vervaardigde vertrekken gesloopt. Enkele grote schuttersstukken

door Cornelis Ketel, een vitrine met voorwerpen betreffende het schuttersgilde, o.a. de beroemde verguld zilveren kelk van het St. Jorisgilde⁶ en gildezilver dragen tot het monumentale karakter van deze zaal bij.

Tegenover de zich in de Noord-Westhoek bevindende insteekkamer is de keuken gelegen. Evenals van alle andere zalen zijn ook hier de wanden nieuw gepleisterd en geschuurd. Het hout met lijstwerk van de schouw is lichtgroen van kleur en evenals de pomp met pompbak in de oorspronkelijke toestand teruggebracht. Alle mogelijke voorwerpen, zoals b.v. de koperen ketels, braadpannen, een tinnen servies, geven met de laat-18de eeuwse stoelen en tafel een beeld hoe men zich de keukens van onze voorouders moet voorstellen.

Van hieruit kan men in een van een tongewelf voorziene kelder komen, die onder de regentessenkamer ligt. Een fraai gemetseld poortje geeft toegang tot de met hardstenen bedekte vloer van de vestibule van de Regentebouw. Rechts hiervan is de voormalige regenten- en links de regentessenkamer⁷ met oorspronkelijke zoldering van moer- en kinderbinten met gebeeldhouwde zandstenen consoles. Ook de dubbele eikenhouten deuren stammen uit de 17de eeuw. In beide vertrekken zijn de oude monumentale schouwen nog aanwezig, alsmede in de regentessenkamer de muurkast. Schilderijen, meubelen en kunstnijverheidsvoorwerpen, voornamelijk uit de Gouden Eeuw afkomstig, dragen er het hunne toe bij om het 17de eeuwse karakter te accentueren.

Keren wij terug naar het Ruim dan zien wij in de Zuid-Westhoek een trap. Deze komt uit op de eerste étage waar zich o.a. de Chirurgijnskamer (boven de regentenkamer) bevindt (afb. 1). Deze zaal, die grotendeels op kosten van de afdeling Gouda van de Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunde is gerestaureerd en ingericht, wordt nu gebruikt voor het houden van vergaderingen van de medici die daarvan lid zijn. Een gemarmerde en met gesneden ranken versierde schoorsteenmantel voorzien van een geschilderd schoorsteenstuk, alsook een 17de eeuwse hangkast met deuren met oorspronkelijk glas, waarin oude chirurgische instrumenten zijn geëxposeerd, vormen met een kast uit de Gouden Eeuw de hoofdelementen van dit met smaak in-

⁶ Volgens de overlevering in 1425 door Jacoba van Beieren aan het St. Joris-gilde geschonken; afbeelding in *Bulletin N.O.B.* 2de S. 3 (1910) op blz. 87.

⁷ De raamkozijnen dateren van $\pm$ 1850.

gerichte vertrek. In de toekomst zal men van hieruit — als de zolder boven het Ruim voor expositie ingericht zal zijn — de kortgeleden geopende zalen boven de stijlkamers kunnen bereiken. Wanneer dit het geval is, zal de vooral bij druk museumbezoek zo wenselijke circulatie tot stand zijn gekomen; hierdoor wordt het eveneens mogelijk, dat de bezoeker niet tweemaal door dezelfde zalen behoeft te gaan. De zojuist genoemde zaaltjes, die ontworpen zijn door de heer Helbers met advies van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en waaraan de naam van die van Prof. Dr. M. van Buuren is gegeven, zijn in het bijzonder bedoeld voor het houden van tijdelijke tentoonstellingen⁸. Deze tonen hoe een zolder uitstekend geschikt is te maken voor het tentoonstellen van kunstwerken. De drie zaaltjes met in lichte kleuren geschilderde wanden worden verlicht door fluorescerende lampen, die geplaatst zijn tegen de zijkanen van een $\pm$ 25 cm verlaagd plafond. In de koof zijn twee lampen boven elkaar geplaatst, steeds van twee verschillende kleuren; het op deze wijze verkregen menglicht vormt een goede belichting van de geëxposeerde kunstwerken. Op enkele plaatsen kan ook gebruik gemaakt worden van zonlicht, dat naar binnen valt door openingen in de wanden van dezelfde grootte als de ramen van de dakkapellen. Om het licht te zeven kan in deze openingen nylonglas geplaatst worden. Door in de raamopeningen schotten aan te brengen verkrijgt men wandvlakte voor het tentoonstellen van b.v. schilderijen en tekeningen. Ook is het mogelijk deze openingen te voorzien van vitrines voor de expositie van kunstnijverheidsvoorwerpen; desgewenst kunnen ze van kunstlicht worden voorzien.

Deze zaaltjes, die een intiem karakter dragen, zijn m.i. zeer geslaagd. Hetzelfde kan van het gehele museum worden gezegd. Met behoud van zoveel mogelijk de oorspronkelijke vorm is dit gebouw met veel smaak geschikt gemaakt voor een museum, ingericht naar de eisen van deze tijd. Dit is voornamelijk te danken aan de heer Helbers; voor het gedeelte dat na de oorlog is gerestaureerd werd door hem ten nauwste samengewerkt met de kortgeleden gestorven architect Ir. A. van der Steur.

Ook dit oude gebouw heeft als zovele andere van vocht te lijden. Sinds lange tijd voelden Gemeentebestuur en Directeur de noodzaak dit mu-

⁸ Thans is hier en in de voormalige aula de collectie schilderijen van Ir. S. del Monte geëxposeerd.

seum van een centrale verwarming te voorzien. Thans is de verwarmingsinstallatie (een oliestookinrichting), die in een van de kelders is geplaatst, tot stand gekomen. Bij het hier toegepaste systeem wordt soms de hete lucht beneden of boven ingeblazen of wel weggezogen (roosters in de vloer of aan de benedenzijde van de wanden). De toekomst zal leren of deze wijze van verwarming voldoet. Tot nu toe is mij geen enkele centrale verwarming in een museum bekend, die geheel aan de te stellen eisen beantwoordt. Een van de grootste bezwaren is, dat over het algemeen de lucht in het gebouw te droog wordt, waardoor meubelen en vooral ook op paneel geschilderde schilderijen scheuren of andere beschadigingen gaan vertonen. Dit euvel kan alleen worden overwonnen door vocht in de zalen te brengen om zodoende een normale atmosfeer te krijgen.

Na de bezichtiging van dit museum kan men

zich afvragen wat te prefereren is, een nieuw voor museum opgetrokken gebouw of zoals hier een oud bestaand complex, dat voor het exposeren van kunstwerken is geschikt gemaakt. Een afdoend antwoord hierop is niet te geven, dit hangt van gebouw en collecties af. Wel geloof ik te mogen zeggen, dat de verzamelingen van de Gemeente Gouda thans voortreffelijk tot hun recht komen en door hun verscheidenheid wellicht hier beter dan in een modern gebouw. Steeds weer opnieuw blijkt, dat een oud gebouw de tentoongestelde kunstwerken met een charme en sfeer kan omringen die veelal gemist worden in een modern museumgebouw.

Het tot museum ingerichte Catharina-Gasthuis neemt een waardige plaats in te midden van de musea in ons land. Hiermede moge men het Gemeentebestuur van Gouda en de oud-Directeur de heer Helbers geluk wensen.

STEDELIJK MUSEUM DE MORIAAN TE GOUDA

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

De Gemeente Gouda bezit in het Stedelijk Museum De Moriaan een tweede museum, gelegen aan de Westhaven (schuin tegenover Het Catharina-Gasthuis). In 1920 werd dit gebouw met een uit 1617 stammende voorgevel eigendom van de Gemeente Gouda. Oorspronkelijk was in dit pand een suikerraffinaderij gevestigd, die „In de Goekoop” heette; in de 18de eeuw werd de naam veranderd in „De Moriaan”. Omstreeks 1930 gingen er stemmen op om het voorhuis in te richten tot verkooplokaal van tabak en sigaren en de beide hierachter gelegen, in 1680 verfraaide vertrekken hieraan toe te voegen.

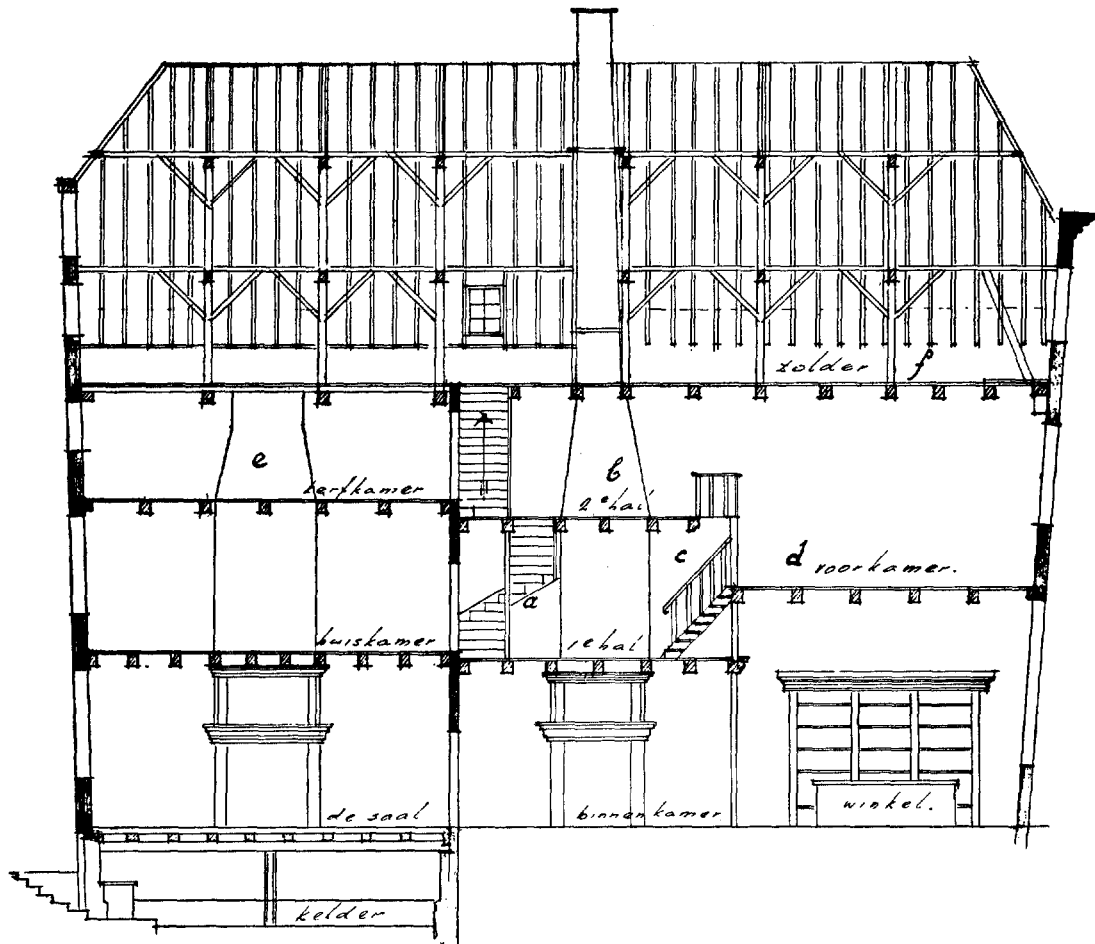
Toen in 1938 de benedenverdieping groten-deels was gerestaureerd, werd het gebouw als museum voor pijpen en Goudse ceramiek geopend. Tijdens en na de oorlog werd het pand hersteld en geschikt gemaakt voor museum, waarbij de gedachte voorstond het interieur zoveel mogelijk in de oude toestand terug te brengen. Dit geldt ook voor de pui met kruisramen.

Wanneer men het gebouw binnen gaat komt men in een tabakswinkel compleet met houten toonbank en gemarmerde houten wandkasten met tabakspotten en blikken bussen (afb. 4). Links van de ingang bevindt zich een insteekkamer, het voormalig kantoor. In de achterwand zijn glas-in-lood ramen, waardoor de daarachter liggende kamer daglicht ontvangt. Bijzondere ver-

melding verdienen de drie vakken boven de ramen, versierd met zeer fraai snijwerk, bestaande uit gekruiste maretakken, bloemfestoenen en eikenloof, die evenals het houten stijlwerk zijn gemarmerd.

De in de linkerhoek gelegen deur geeft toegang tot het achterhuis en de trap leidt naar de eerste étage. In het zojuist genoemde vertrek, voorzien van een schouw, is voornamelijk Gouds aardewerk geëxposeerd. De achterkamer met witte en blauwe vloertegels, oorspronkelijk „de Saal” geheten, ziet uit op de tuin. Hierin vallen in het bijzonder de pilasters en friezen op, versierd met fijn gesneden ranken om de deuren. In de mantel bevindt zich een schilderij, gevat in een gestoken lijst. In enkele langwerpige houten wit geschilderde vitrines wordt een overzicht gegeven van de geschiedenis van de Goudse en andere pijpen.

Langs de houten spiltrap (Doorsnede a) bereikt men de eerste tussenétage (b), van hieruit leidt een trap (c) naar de opkamer (d) aan de voorzijde, waar langs de wanden tegeltableaux zijn tentoongesteld. In het bijzonder dient vermeld te worden het verleden jaar verworven tegeltableau naar een tekening door Joachim van Uytewael, Eendracht en de Getrouwheit, uitgebeeld door een figuur, die met een voet op de aardbol steunt. Buitengewoon aardig is dit ver-

Gouda, De Moriaan (langs-doorsnede).

(Gouda, Gemeentewerken)

trek, dat door een glaswand is gescheiden van de hoger liggende kamer (b). Ook hier is het houtwerk wit met grijs gemarmerd. Vanuit deze ruimte komt men in de kerfkamer (e), waar zich een fraaie collectie zilveren pijpvoeters bevindt. Alle kamers hebben oude balken-plafonds.

Sinds het einde van het vorige jaar is met eenvoudige middelen ook een gedeelte van de zolderverdieping voor expositieruimte ingericht. Tegen de binnenzijde van de kap zijn achter de dakspanten wit geschilderde heracliet-platen aangebracht om het doorstuiven van het dak te voorkomen. Hier is op wit geschilderde toonkisten het Goudse aardewerk vanaf 1899 geëxposeerd. Deze kisten dienen tevens voor het opbergen van

de collectie aardewerk, die hier is tentoongesteld. Ook zijn in deze kisten laden aangebracht om tegels te bewaren. Hierdoor is op eenvoudige wijze, zonder dat ruimte aan het museum voor expositie wordt onttrokken, een oplossing voor het opslaan van depotstukken gevonden. Oude straatlantaarns, hangend aan een ketting, dienen als verlichting.

De verbouwing en inrichting zijn uitgevoerd naar het ontwerp van de heer Helbers, die op buitengewoon aantrekkelijke wijze dit interessante pand, met inachtneming van de oude indeling heeft ingericht. De in dit gebouw tentoongestelde voorwerpen komen uitstekend tot hun recht.

BOEKBESPREKINGEN

Ed. Frison, *L'Évolution de la partie optique du microscope au cours du dix-neuvième siècle, Les Test Objects, Les Test-, Probe- et Typen-platten.* (Anvers).

Communication No. 89 du „Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen” à Leyde, 1954. 168 blz. en 23 afb.

De ontwikkelingsgeschiedenis van de microscoop is door de Utrechtse Hoogleraar P. Harting voor het eerst uitvoerig beschreven. Zijn taak ruim opvattend heeft hij een beeld trachten te geven van de mechanische, zowel als van de optische ontwikkeling van dit instrument van het begin der 17de eeuw tot omstreeks 1860. Latere schrijvers (Petri, Clay-Court) hebben de nadruk eenzijdig op de verschillende typen en de mechanische verbeteringen gelegd, zonder hierbij tot de kern der zaak door te dringen, en tegelijk de ontwikkelingsgang van het optische gedeelte, dat toch van het allerhoogste belang is voor de bruikbaarheid van de microscoop als wetenschappelijk hulpinstrument, te geven. Wel hebben in de laatste jaren Dr. P. H. van Cittert te Utrecht, mej. Dr. M. Rooseboom en P. van der Star te Leiden, zich baserend op de hun toevertrouwde collecties, onderzoekingen over de optiek van verschillende instrumenten uit vroeger tijd gepubliceerd, maar een samenvattend werk, dat de in dit opzicht zo belangrijke 19de eeuw in haar geheel behandelde, ontbrak. In deze leemte voorziet de voortreffelijke publicatie van de Antwerpse micrograaf Ed. Frison, die een grote naam heeft verworven door zijn micro-onderzoekingen van houtsoorten, speciaal van de Congo, maar die bovendien door de bestudering van de microscopen der collectie Van Heurck, aangevuld door de verzameling van Ir. Marcel de Decker, beide te Antwerpen, een grote belangstelling kreeg in de historie van de microscoop.

De optische verbeteringen van de microscoop hangen ten nauwste samen met de ontwikkeling van de glassoorten, geschikt voor het vervaardigen van lenzen. Vandaar, dat Frison zijn studie inleidt met een hoofdstuk over „Les Verres d'Optique”, waaruit blijkt, dat de oorsprong van de latere glasindustrie in de Venetiaanse glasfabricatie gezocht moet worden. Antwerpen en Middelburg waren reeds aan het einde der 16de eeuw belangrijke centra van glasproductie, en lenzenslijpers werden in het begin der 17de eeuw te Middelburg aangetroffen, hoe moeilijk het ook

was voor optiek geschikte stukken te vervaardigen. Eerst veel later, in de 18de eeuw, gelukte het een Zwitserse horlogemaker, Pierre-Louis Guinand (1748-1824), in 1775 homogeen glas te bereiden. Later in de 19de eeuw zou de firma Schott te Jena grote bekendheid verkrijgen.

De Engelsen waren de eersten, die flintglas op loodbasis, nodig voor achromatische lenzen, wisten samen te stellen. Zij maakten ook de eerste lenzen, die vrij waren van kleurschifting (Chester Moor Hall, 1729), en Dollond bracht de eerste achromatische verrekijkers in de handel. Voor Nederland moet hier Jan van Deyl (1762) worden genoemd. De moeilijkheid echter om kleine achromatische lenzen voor microscopen te maken was een handicap, die in Nederland door François Beeldsnijder (1791), en voor de handel door Jan en Harman van Deyl (1791, 1807) werd opgelost. En hiermede zijn wij in de 19de eeuw gekomen, en heeft de schrijver gelegenheid enkele hoofdstukken aan de constructie van objectieven te wijden.

Het achromatische objectief met verschillende lenzensystemen, waterimmersies, homogene immersies, apochromaten, objectieven met correctie voor dekglasdikte worden uitvoerig besproken en hun optische kwaliteiten beoordeeld. Er valt een heilzame wedijver te constateren tussen de lenzenconstructeurs van het Continent, Engeland en Amerika, maar omstreeks 1900 hebben alle objectieven een dusdanige kwaliteit verkregen, dat zij de scherpste keuring kunnen doorstaan. Aanvankelijk beschikte men hiervoor alleen over natuurlijke toetsobjecten als vlinderschubben, diatomeeën e.d., maar al spoedig bleek, dat het resultaat, zelfs in handen van de bekwaamste onderzoeker, slechts onder reserve aanvaard kon worden. De kunstmatige toetsplaatjes met hun steeds meer geperfectioneerde lijnensystemen namen hun taak over, en toonden hun superioriteit bij het beoordelen van het oplossend vermogen der lenzen. Frison bespreekt in dit verband de testplaatjes van Nobert, Grayson e.a. uitvoerig. Het is begrijpelijk, dat de schrijver, die in Antwerpen de beschikking heeft over het vermaarde „Universum Diatomacearum Moellerianum” met zijn 4026 diatomeeëntypen een hoofdstuk aan de vervaardiging van „Typenplatten” heeft gewijd, en als bekwaam microfotograaf ook de kwestie van de oplossing der testobjecten door microfotografie ter sprake brengt.

Het oculair, dat constructief de lenzenlijpers minder moeilijkheden gaf dan het objectief, kent ook zijn typen, die Frison in de chronologische volgorde van hun ontstaan de revue laat passeren.

Een belangrijk hulpmiddel, vaak minder goed toegepast, is de Condensor in velerlei uitvoering, waarvan Frison de juiste waarde duidelijk maakt. Ook de kwestie van de verlichting der voorwerpen en de strijd tussen de voorstanders van daglicht en kunstlicht, eindigend met de overwinning der laatsten, wordt uitvoerig geschetst.

In zijn „Conclusion” toont Frison aan, hoe de microscoop in de 19de eeuw een ware „renaissance” beleefde, waartoe de onderzoekers uit België, Nederland, Frankrijk, Duitsland en Engeland door de eisen, die zij voor hun speciale onderzoekingen stelden, veel hebben bijgedragen. Opmerkelijk is het feit, dat onder deze zovele liefhebbermicroscopisten worden aangetroffen. Voor ons land mag hier de Amsterdamse bankier J. Kinker (1823-1900), een voortreffelijk diatomeeën-kenner, worden genoemd.

Het werk wordt besloten door een chronologisch overzicht van de merkwaardigste data uit de ontwikkelingsgeschiedenis van de microscoop tussen 1800 en 1900. Belangrijk zijn ook de biografische aantekeningen over de constructeurs van microscopen en de onderzoekers, die van hun werk hebben geprofiteerd. Een literatuurlijst met 173 nummers besluit het boekje, dat uitnemend geïllustreerd is met 23 afbeeldingen op kunst-drukpapier.

Wij mogen de heer Frison met de verschijning van zijn publicatie, die ieder gebruiker en liefhebber van de microscoop moet bezitten, gelukwensen. Hij heeft hiermede bewezen een kenner van verschillende typen van instrumenten en hun mogelijkheden te zijn, waarvan ook zijn fraaie microfoto's getuigenis afleggen. De liefhebbers van de historie der natuurwetenschappen en van de microscoop in het bijzonder zijn hem grote dank verschuldigd voor de belangrijke bijdrage, die hij tot de kennis van dit instrument in de 19de eeuw heeft geleverd.

DR. W. H. VAN SETERS

Catalogus van de Tentoonstelling: „Van vergrootglas tot oog der wetenschap”, 25 Juni-19 September 1954. Uitgave van het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen. Leiden 1954. 53 blz.

De Directrice van het Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen te Leiden, mej. Dr. M. Rooseboom, bijgestaan door de

physicus de heer P. van der Star, hebben deze zomer een tentoonstelling in dit Museum ingericht, die een overzicht wil geven van de ontwikkeling van de microscoop in de loop der eeuwen. De uitnemend geredigeerde catalogus, die 209 nummers telt, geeft een beeld van de ontwikkeling der enkelvoudige en samengestelde microscopen, van de oudtijds gebruikte preparaten en de microtechniek. Dit alles geëncadreerd door vele portretten, handschriften, tekeningen en boeken, terwijl bijzondere aandacht aan de verkregen resultaten van het microscopisch onderzoek werd geschonken.

Wij hopen, dat vele bezoekers onder de indruk zullen gekomen zijn van de belangrijkheid van de microscoop als hulpinstrument bij het wetenschappelijk onderzoek, en oog zullen hebben gekregen voor de merkwaardige parallel tussen de ontwikkelingsgang van de microscoop en de kwaliteit van de hiermede verrichte onderzoekingen.

v. S.

De Nederlandse Musea. Uitgegeven in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. 's-Gravenhage 1954, Staatsdrukkerij en Uitgeversbedrijf. 2de Druk. Prijs f 2.50. XLI + 388 blz.

Met blijdschap kunnen wij de hergeboorte aankondigen van bovengenoemd werkje, dat in brede kringen als het z.g. „Gele boekje” bekend staat. Het is geen gemeenplaats hierbij meteen vast te stellen, dat deze tweede druk in een voortdurend gevoelde behoefte in museumkringen voorziet. Het boekje zal echter voor elke museumbezoeker een zeer welkom bezit zijn, omdat men er duidelijk en overzichtelijk alle gegevens bij elkaar kan vinden betreffende alle musea en particuliere verzamelingen (voor zover voor het publiek toegankelijk) in Nederland, waardoor men zich veel zoeken, navragen en vergeefse moeite kan besparen.

Op blz. XXX vraagt de heer D. F. Lunsingh Scheurleer de lezer hem kennis te geven van alle omissies in en wijzigingen van de vermelde gegevens. Gaarne willen wij dit verzoek hier nog eens onderstrepen. Moge iedere museumdirecteur in het bijzonder het zich als een plicht rekenen direct elke verandering en aanvulling door te geven, dan kan dit boekje bij een derde druk (en wij zijn er van overtuigd, dat de navraag naar dit boekje deze spoedig zal wettigen), zo mogelijk nog vollediger zijn.

De samensteller en zijn staf mogen wij met deze uitgave werkelijk gelukwensen. N. Z.

Dr Frans Vermeulen, A B C van de bouwstijlen in de Nederlanden. N.V. Boek en Periodiek, Den Haag, z.j. [1953], VI + 306 blz., prijs f 6.50.

Dit boekje is, aldus de schrijver in zijn Voorbericht, niet zozeer een beknopte geschiedenis van de bouwkunst in de Lage Landen, als wel een compendium „van de karakteristieke stijlvormen, zoals zij eigen zijn aan de architectuur van de Nederlanden sinds de tijd van Karel de Grote tot aan het begin van de negentiende eeuw, toen aan alle stijl, zowel in de kunst als in het leven, een einde kwam”. Ook al zal wel niet iedereen het met de laatste uitspraak eens zijn, toch spreekt uit deze woorden al dadelijk de bedoeling onze stijlvormen „te laten zien tegen de achtergrond van de Europese ontwikkeling”.

Eenzijds dus een zeer brede opzet, anderzijds echter beperkt, omdat het den schrijver te doen was een goedkope handleiding samen te stellen die o.a. bij het onderwijs gebruikt zou kunnen worden. Teneinde dit idee te verwezenlijken geeft hij niet de gebruikelijke reeksen van afzonderlijke bouwelementen, maar hij maakt bij iedere stijlgroep een keuze van enkele daarvoor karakteristieke gebouwen en abstraheert daaruit de kenmerken van de besproken stijl. De cultuurhistorische achtergrond vindt men reeds voor een goed deel in de Inleiding, waarin eerst een verklaring van het begrip Stijl gegeven wordt, en waarin de algemene „levensgeschiedenis” van de verschillende stijlen gegeven wordt. De daarop volgende acht hoofdstukken behandelen achtereenvolgens de „karolingse”, de romaanse en de gotische stijl, de renaissance, de barok, de romantiek en het eclectisme der 19de eeuw met als slot een blik op de ontwikkeling „naar een nieuwe bouwstijl” welke laatste drie onderdelen in de tekst tot een geheel geworden zijn.

Het boek wordt besloten door een korte Bibliografie, een zeer nuttige Chronologische lijst van bouwwerken en een Terminologie, welke in een omvang van 23 bladzijden een groot aantal vaktermen verklaart, waarbij ook de Duitse, Engelse en Franse vertalingen gegeven worden. De illustratie van de tekst bestaat uit een groot aantal pentekeningen van den schrijver, „in plaats van de dikwijls zo misleidende of verdoezelende foto's”. Het resultaat van deze techniek kan in vele gevallen niet bevredigend genoemd worden. Zelfs bij knappe pentekeningen die een interieur of een groot samengesteld geheel moeten afbeelden is het niet mogelijk tot een voldoende de-

taillering te komen, de foto blijft dan het onovertroffen medium. Gaat het echter om details zoals profileringen e.d. dan kan een goede bouwkundige tekening inderdaad het duidelijkst zijn. Gaarne zou men juist in dit stijlen-A B C meer illustraties van de laatste soort aangetroffen hebben.

Wat nu de inhoud van de tekst betreft, kan men gerust zeggen dat de schrijver er in geslaagd is een goed overzicht van de verschillende stijlen en hun kenmerken in de Nederlanden te geven. Hij stond hierbij voor de niet geringe taak om van het zo weinig eenheid vertonende en zo vaak in provincialisme vervallende gebied der Lage Landen toch een overzichtelijke indruk te geven. De gevolgde methode: het behandelen van met zorg uitgekozen voorbeelden, heeft echter duidelijk bezwaren meegebracht. Juist door de weinige stylistische eenheid in het geografische geheel is het nodig dit aantal voorbeelden soms vrij groot te maken, waardoor het gevaar ontstaat dat men toch erg dicht tot een, zij het onvolledige, architectuurgeschiedenis nadert. Dit geeft aan het A B C soms iets onbevredigends, al is moeilijk te zeggen hoe men — gegeven deze wijze van behandeling — aan dit bezwaar moet ontkomen. Een voordeel blijft het, dat de lezer geen losse fragmenten te bestuderen krijgt, doordat de gegeven stijlen aan gehele bouwwerken geanalyseerd worden.

Over enkele details in de tekst moge ik nog enige opmerkingen maken. Over de Inleiding het volgende: Het gebruik van het woord stijl in de bouwkunst is niet afkomstig van het Griekse *stylos* (zuil), zoals Vermeulen waarschijnlijk acht (p. 1), doch wel degelijk ontleend aan de letterkunde (*stilus*, schrijfstift). Winckelmann is de eerste die het in plaats van het vóór hem gebruikelijke woord „manier” geregeld in de bouwkunst toepast. (Zie hiervoor E. F. van der Grinten, *Enquiries into the history of art-historical functions and terms up to 1850*, Delft 1952, blz. 70, 71, 75, 120). Het manierisme in de bouwkunst der 16de eeuw vindt men wel even genoemd (blz. 13, 14) maar slechts gezien als „een zwakkere stroming aan de zelfkant van de barok... een weinig aantrekkelijke, enigszins academisch verdorde kant van de barokstijl”. Men moge over het manierisme in de architectuur denken zoals men wil, maar het moet dunkt mij toch wel gezegd worden, dat onze z.g. Renaissance in de eerste plaats beïnvloed is door deze stijlperiode. Het zou mogelijk zijn om

door deze zienswijze tot een vernieuwd inzicht en een herwaardering van onze eigen bouwkunst te komen, hetgeen zeer zeker verhelderend zou werken. Ook zou men, voortbouwende aan een duidelijke onderscheiding van de categorieën renaissance, manierisme, classicisme en barok, de paradoxale term „klassicistische barok”, welke de schrijver reeds in zijn bekende Handboek introduceerde en die ook in het A B C weer gebruikt wordt (blz. 15), kunnen laten vallen.

In de volgende hoofdstukken, bij de behandeling van de romaanse en de gothische stijlen, heeft Vermeulen helaas geen gebruik kunnen maken van de vrijwel gelijktijdige publicaties van R. Lemaire (*De Romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Brussel 1952) en M. D. Ozinga en R. Meischke (*De Gothische Kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953). Natuurlijk is dit vooral ten aanzien van het laatst genoemde werk, waarin zoveel nieuws te vinden is, duidelijk merkbaar.

Toch geloof ik dat ook zonder dit de gothiek wel helderder behandeld had kunnen worden. Het is waar, juist deze periode kenmerkt zich door vele vaak moeilijk te onderscheiden groeperingen. De vijf die Vermeulen noemt (blz. 75) worden verder echter niet duidelijk uit elkaar gehaald, men mist zelfs geheel een behandeling van de Beneden-Rijn groep. Wel is de „baldakijntheorie” van Sedlmayr verwerkt, al is deze op de Nederlandse gothiek niet zeer toepasselijk.

Zeer juist is het dat de schrijver wijst op de overeenkomst van de Laat-Brabantse school met de late Gothiek in Spanje en Portugal (blz. 120 en 154). Voor Nederlanders die deze architectuur met eigen ogen hebben mogen zien is dit verband zonneklaar. Het optreden van Vlamingen op het Iberische schiereiland, zoals Jan Gast of Anequin Egas te Toledo en de onderlinge wisselwerking van dit gebied met het onze dient, ook voor de vroege renaissance, nog eens het onderwerp te worden van een gedetailleerde studie.

In de behandeling van de renaissance en de „klassicistische barok” toont de schrijver zich op zijn best. Het naast elkaar bespreken van noord en zuid Nederland mag zeer geslaagd genoemd worden. Men zal het echter moeilijk met den schrijver eens worden dat het Maastrichtse stadhuis met zijn vele onzekerheden en zijn onbeholpenheid een verdere ontwikkeling betekent op het Amsterdamse raadhuis (blz. 213).

Terecht wordt de bouwkunst uit het laatste kwart der 17de eeuw in Nederland als een der

meest eigen architectuur-uitingen in de noordelijke Nederlanden beschouwd (blz. 232). Duidelijk echter mist men hier een zekere architectuur-historische ondergrond. Het lijkt wel of deze sobere en ingetogen bouwtrant zelf er de schuld van is dat zij nog zo weinig onderzocht is. Men kan dagelijks vaststellen dat de architectonische belangstelling voor deze tijd nog maar gering is. Het werk van Dortsman, Vennecool, Maurits Post en Roman is nauwelijks bestudeerd. Het wordt meestal meer gezien als een voorspel op de 18de eeuw met lieden als Marot en van Bourscheit op de voorgrond, dan wel als een subliem hoogtepunt van eigen ontwikkeling. Het geringe succes waarmee gestreden is voor het behoud van een gevel als het zeldzaam fraaie Lange Voorhout 3 te Den Haag, welke ik meen te mogen toeschrijven aan den begaafden, helaas zo jong gestorven Maurits Post (vergelijk de ingang met die van Kasteel Amerongen), is daar het treurige symptoom van. Een gevolg van deze instelling is dan ook, dat het aandeel van Marot in het werk van Roman vaak veel te hoog is aangeslagen. Ook Vermeulen, als hij schrijft (blz. 236) dat „de rol van Roman doorgaans een technisch leidende en adviserende was”, is het slachtoffer van deze zienswijze.

Steeds meer is mij gebleken, dat Marot in den beginne uitsluitend als decorateur optreedt bij den 26 jaar ouderen architect Roman, die zelfs ook voor de decoraties schetsen heeft gemaakt (zie de interieurontwerpen voor De Voorst in de Coll. Bodel Nijenhuis, Univ. Bibl. Leiden) en bij wien Marot in de loop der jaren het architectenvak heeft geleerd. Maar hier ontkom ik zelf niet aan de verleiding mij buiten het gebied der eigenlijke stijlkunde te begeven.

Het laatste hoofdstuk, De Romantiek, begint al in 1760 (Pieter de Swart, Paleis Korte Voorhout, Den Haag), wat wel héél vroeg is. Velen zullen er de voorkeur aan geven om de romantiek na de Lodewijk XVI-stijl te laten beginnen, wanneer ook hier iets gaat doordringen van Ledoux' stijl. Wat dit betreft is het door Vermeulen genoemde tuinthear van het kasteel van Seneffe (Henegouwen), dat ontworpen werd door Charles de Wailly (een medewerker van Peyre), een zeer sprekend voorbeeld. De Neo-stijlen en de nieuwere bouwkunst zijn zeer gecompliceerd en met het eeuwige verlangen naar een „nieuwe Stijl” eindigt dit boekje, dat ieder die zich enig inzicht in de stijlen van de Nederlanden eigen wil maken gerust kan worden aanbevolen.

J. J. TERWEN

Dr. Friedrich Gorissen, Kleve. *Niederrheinischer Städte-Atlas*, Heft 1. 1952; Boss-Druck und Verlag, Kleve; idem, *Kalkar. Niederrheinischer Städte-Atlas*, Heft 2, Kleve 1953.

Het boeiende beeld van de zich ontwikkelende stad biedt vele aspecten; onderzoekers van zeer verschillende vorming hebben er zich mee bezig gehouden. Vooral van rechtshistorische zijde is er heel wat arbeid verricht om het wezen van de geschiedkundige ontwikkeling te benaderen. In ons land verrichtten Peters en Brugmans in het begin dezer eeuw een groot werk door het schrijven van hun bekende boek. Fockema Andreae tenslotte heeft enkele jaren geleden in zijn aandeel in „Duizend jaar bouwen in Nederland” een knappe samenvatting gegeven van de huidige inzichten en de sedert Peters verschenen detailstudies.

Als gevolg van de verwoestingen binnen vele oude steden hebben zowel in Nederland als daarbuiten archaeologen zich met de ontwikkelingsgeschiedenis van de stad bezig gehouden. Het boek van de bodem is in sommige gevallen toegevoegd aan de documenten, die de historicus ter beschikking staan. Ondanks dit alles blijken we meestal nog maar slecht ingelicht, wanneer zich vragen voordoen, die detailpunten raken. Dan blijkt weer eens, hoezeer aanvullende onderzoeken van archiefstukken en bodem van node zijn.

Met dit alles voor ogen heeft men te meer bewondering voor het prachtige werk, dat de stads-archivaris van Kleef, Dr. Friedrich Gorissen, in zijn werk „Kleve” gepresteerd heeft. „Kleve” vormt een deel van de „Niederrheinische Städteatlas”, opgenomen in de reeks „Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde”, uitgegeven door Prof. Gerhard Kallen. Prof. Kallen heeft zelf een woord ten geleide geschreven, waarin hij het doel van de atlas uiteenzet. Het ligt niet in de bedoeling, de afzonderlijke steden door het overtekenen en/of opnieuw afdrukken van oude stadsplattegronden geïsoleerd te behandelen. De „niederrheinische Städteatlas” wil het mogelijk maken, de ontwikkeling van de stad in het landschap te volgen. Getracht wordt derhalve om naast het statische beeld tevens te schetsen de functionele betekenis van de stad binnen het door haar beheerste gebied in verschillende tijdperken en op verschillende terreinen van het leven. Het gevolg is, dat de kaarten slechts voor een klein gedeelte op oude plattegronden berusten en overigens ontworpen zijn op grond van een veeljarige bestu-

dering van archivalische gegevens. De tekst vormt geen monografie, maar geeft een verklaring der kaarten en bevat bijzonderheden, die zich moeilijk in een kaart laten neerleggen. Tot zover Prof. Kallen.

Een inleiding geeft de samensteller van het werk de gelegenheid, zich te verantwoorden. Duidelijk zet hij uiteen, hoe de bewerker van het historische zich beslist niet kan onttrekken aan de dynamiek van de zich steeds veranderende stad. Het is goed dit te beklemtonen omdat, aldus Gorissen, de overwegend rechtshistorische beschouwingwijze van de stad als geschiedkundig verschijnsel eerst sedert de laatste decennia aangevuld wordt door de cultuurhistorische.

De schrijver legt vervolgens een indrukwekkende verantwoording af van het verwerkte materiaal en van het schema, dat bij het verwerken van de gegevens gevolgd werd. Het was niet altijd gemakkelijk, de grens met de monumentenbeschrijving en de kunstgeschiedenis te trekken. In het geval van de burcht heeft Schrijver toch wel een duidelijk onderscheid tussen het kunsthistorische probleem en dat der stadsgeschiedenis kunnen aangeven. Want, stelt Gorissen wellicht niet ten overvloede nog eens duidelijk vast: De aflevering Kleef moet gezien worden als de poging, het verschijnsel van de groeiende stad op gepaste wijze recht te doen wederbaren.

Hoe Gorissen dit doet, blijkt maar zeer gebrekkig uit de titels van zijn paragrafen: het landschap, het stadsgebied, de omgeving van de nederzetting, de stad, de vesting, de straten, de burcht, enz. Zelfs de bevolking en de parken worden niet vergeten. De onderverdeling geeft gelegenheid te over om op de detailkwesities in te gaan. Zo vindt men onder „de vesting” een bespreking van de landweren, die ons in verband met het omstreden verschijnsel te onzent zeer interesseert. De landweren om Kleef zijn vooral onder Adolf II (1394-1448) aangelegd. Onder de paragraaf „de straten” treft men een bespreking van het verkeersnet om Kleef aan; ook van de waterwegen en havenaanleg!

Van belang voor algemene beschouwingen is Gorissens conclusie over de wortels, waarop Kleef stoelt. De stad is namelijk niet ontstaan uit een oude marktplaats op een voor het handelsverkeer gunstig punt, doch integendeel kunstmatig bij een burcht opgekweekt. Zij is echter sterk genoeg geworden zich niet slechts in het bestaande verkeersnet te doen opnemen, maar dit bovendien te vervormen en tot zich te trekken.

Zo is dan het materiaal, onder meer verzameld in vele jaren archief-onderzoek, in 60 kaarten met uitvoerige toelichting neergelegd. Kaarten, die de Schrijver zelf tekende! Een resultaat, dat zo zeer uit bronnenstudie is gegroeid, onttrekt zich uiteraard aan critiek. Men kan slechts de grootste bewondering hebben voor het doorzettingsvermogen en de scherpe blik van de Auteur, die de stad Kleef in zijn werk een waarlijk monument schiep. Ondanks de grote liefde, die hij Kleef toedraagt, bleef zijn kijk op de dingen kritisch genoeg om zelf vast te stellen, dat het ondanks een verwonderlijke rijkdom aan materiaal niet gelukt is een doortekend portret te geven van Kleef tijdens de middeleeuwse periode. Een verzuchting, die ons evenwel niet verhindert vast te stellen, dat een schat aan vergelijkingsmateriaal bijeen gebracht is, waarvan men vaak genoeg een dankbaar gebruik zal kunnen maken.

Dr. Gorissen heeft tevens de samenstelling van de tweede aflevering op zich genomen. Na hetgeen ter inleiding van de eerste aflevering gezegd werd, kan ik over Kalkar kort zijn. In 47 kaarten heeft de Schrijver neergelegd, wat hij ons over Kalkar weet mede te delen. Een duidelijke bladwijzer is een toevoeging, waarvoor de gebruiker hem zeer erkentelijk zal zijn.

Een opmerking, die men bij het doorlezen van de atlas „Kleef” in zich voelde opkomen, dringt zich hier wederom op: de 16de eeuwse stadsplattegrond, zoals Braun en Hogenberg die geven, is niet zonder voorbehoud te aanvaarden. Kerken, kloosters, openbare gebouwen, versterkingen en het stratennet zijn ongetwijfeld portretmatig weergegeven. Voor het overige heeft de tekenaar een weinig betrouwbare „vulling” op zijn werkstuk aangebracht.

Van algemene betekenis is overigens, dat het onderzoek van Kalkar een duidelijk beeld levert van de voorstelling, die landsheer en landmeter in de dertiende eeuw van een ideale stadsaanleg hadden.

Op aandringen van welmenende beoordelaars werd in deze aflevering veel bronnenmateriaal afgedrukt; speciaal datgene, wat meer dan plaat-

selijke betekenis heeft en als vergelijkingsmateriaal kan dienen.

Bij de wederopbouw van de stad heeft de schrijver nog al wat archaeologisch materiaal verzameld; waar slechts even mogelijk, heeft hij de bodemoorkonde even vasthoudend bestudeerd als de oude perkamenten in het stadsarchief. Het archaeologisch onderzoek van de kerk in 1952 heeft hij nog juist voor zijn boek kunnen benutten.

Ook in deze bladzijden vindt de onderzoeker weer heel wat naar zijn gading. De bestudering van het verkeersnet bracht de verrassende conclusie, dat de middeleeuwse en de Romeinse weg maar voor een klein gedeelte samenvallen. De zich steeds verplaatsende Rijn trok zich sedert de vroege middeleeuwen meer en meer van Kalkar terug.

Wat de stad zelf betreft, hier en daar een greep. Bestrating wordt al vroeg vermeldt: 1326. Moderne waarnemingen hebben geleerd, dat het stratenpeil sinds de middeleeuwen een meter gezeten is. De steenovens worden eerst in 1403 genoemd; de onderbouw van de Nicolaï en de aanleg van de stadsmuren maken het echter waarschijnlijk, dat de tichelovens reeds in de 14de eeuw, ja, zelfs omstreeks 1300 bestonden.

Omstreeks 1400 werden huizen tegen de stadsmuur gebouwd, vooral aan de Westzijde van de stad, zodat de weergang verviel. Hier vinden we dus een dergelijk verschijnsel als in de Amersfoortse muurhuizen. Een rondeel wordt al in 1354 genoemd. Men heeft er ongetwijfeld een halfronde uitspringende muurtoren mee bedoeld en niet de opstelling voor geschut, die in de 16de eeuw aldus aangeduid wordt. Het hoofdstuk over de bevolking geeft gereede aanleiding om de economische geschiedenis recht te doen wedervaren. De betekenis van korenhandel en textielindustrie is zo groot, dat Kalkar in de 14de eeuw Kleef overvleugelt.

In zijn hoofdstuk over kunstenaars en geleerden wijst de schrijver er op, dat de rijkdom aan middeleeuws cultuurgoed ten onrechte de mening heeft doen ontstaan, dat er een „school van Kalkar” heeft bestaan. Het moderne inzicht heeft Wezel de leidende rol toebedeeld.

J. G. N. RENAUD

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter

Mr. P. J. van der Mark, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Dr. H. Gerson

Dr. P. Glazema

Mr. H. Hardenberg

R. C. Hekker

Ir. G. M. Leeuwenberg

Ir. R. Meischke

Prof. Dr. M. D. Ozinga

Th. H. Lunsingh Scheurleer

Mr. A. P. van Schilfgaarde

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

INHOUD DER EERSTVOLGENDE NUMMERS:

BULLETIN

De wandschilderingen aan de oostelijke torenmuur in de v.m. Ned. Herv. Kerk te Kesteren

Dr. R. F. P. de Beaufort

De kinderwerkplaats in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Petra Clarijs

De bouwgeschiedenis van het Muiderslot

J. G. N. Renaud

NIEUWS-BULLETIN

Restauratie-nieuws Monumenten

Tentoonstellings-agenda:

Inzending van kopij voor deze rubriek vóór de eerste van elke maand bij de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, Den Haag.

BULLETTIN

van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond

INHOUD

De bouwgeschiedenis van het Muiderslot . . . 193

J. G. N. Renaud

De wandschilderingen aan de oostelijke torenmuur in de voormalige Ned. Herv. Kerk te Kesteren 213

Dr. R. F. P. de Beaufort

De kinderwerkplaats in het Stedelijk Museum te Amsterdam. 217

Petra Clarijs

ZESDE SERIE

UITGEGEVEN DOOR DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
BULL. K.N.O.B. 6de SERIE JRG. 7, AFL. 5 (+ NIEUWS-BULL. AFL. 11) LEIDEN, 15 NOV. 1954

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het orgaan van de Vereniging „De Museumdag”

REDACTIES

INHOUD

BIJDRAGEN	KOL.
De bouwgeschiedenis van het Muiderslot	193
<i>J. G. N. Renaud</i>	
De wandschilderingen aan de oostelijke torenmuur in de voormalige Ned. Herv. Kerk te Kesteren	213
<i>Dr. R. F. P. de Beaufort</i>	
De kinderwerkplaats in het Stedelijk Museum te Amsterdam	217
<i>Petra Clarijs</i>	
Amsterdam, Stedelijk Museum, tentoonstellingsge- bouw	221
<i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	
De uitbreiding van het Rijksmuseum Kröller- Müller te Otterlo	225
<i>E. Joosten</i>	
Kunstcentrum Leeuwarden	231
<i>D. F. Lunsingh Scheurleer</i>	
BOEKBESPREKINGEN	
De Rijksarchieven in Nederland	233
<i>Mr. S. J. Fockema Andreae</i>	
B. H. St. J. O'Neil, Castles, an introduction to the castles of England and Wales	235
<i>Jhr. Dr. E. van Nispen tot Sevenaer</i>	
NIEUWS-BULLETIN	
Restauratie-nieuws	*169
Museumpublicaties	*171
Museum-nieuws	*173
Tentoonstellings-agenda	*173
Mededelingen	*175

Hoofredacteur: Prof. Dr. H. van de Waal, Prentenkabinet der Rijksuniversiteit, Klooststeeg 25, Leiden, Tel. K 1710-26838;

N. E. H. J. J. Zon, secretaris, Tel. K 1700-725995.

Alle stukken zende men uitsluitend aan de betreffende redactie:

Voor de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond: Klooststeeg 25, Leiden; Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter; Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris; A. Bicker Caarten, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. v. Luttervelt, Prof. Dr. M. D. Ozinga.

Voor de Voorlopige Monumentenraad: Oudheidkundig Bodemonderzoek: „Marienhof”, Klein Haag 2, Amersfoort, Tel. K 3490-4480, Dr. P. Glazema.

Monumentenzorg: Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646 & 7, P. J. van de Velde.

Musea: Buitenhof 33, Den Haag, Tel. K 1700-110722, D. F. Lunsingh Scheurleer.

Voor „De Museumdag”: Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641, Dr. H. C. Blöte.

Opgaven voor verandering van adres: Voor leden van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond aan Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst v. d. Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag, Tel. K 1700-115646, voor leden van „De Museumdag” aan Dr. H. C. Blöte, Raamsteeg 2a, Leiden, Tel. K 1710-30641.

Het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuws-bulletin maandelijks, beiden worden gratis toegezonden aan leden van de Bond, alsmede aan de leden van „De Museumdag”. *Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 per pagina.*

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN HET MUIDERSLOT

EEN CORRECTIE OP BERDEN

DOOR

J. G. N. RENAUD

Toen de Rijksbouwmeester J. H. Berden omstreeks de eeuwwisseling het slot te Muiden restaureerde (afb. 2 en 3), maakte hij een voor zijn tijd wel zeer uitvoerige studie van de bouwgeschiedenis. Berden liet bovendien niet na, er in woord en geschrift uiting aan te geven hoe hij de bouwkundige ontwikkeling van zijn geliefd Muiden zag; meer dan veertig jaar geleden gaf een opstel in dit Bulletin een samenvatting van zijn architectonische en historische beschouwingen¹. In het kort kwamen die hier op neer, dat een gedeelte van het huidige complex ouder moest zijn dan de dagen van Graaf Floris V en reeds zou dateren uit het begin van de dertiende eeuw; Berden noemt het jaartal 1223! Dat gedeelte bestond dan uit Ridderzaal, hoektoren en keuken. De gronden, die Berden hiervoor aanvoert, klinken de huidige generatie nog al wonderlijk in de oren. Niemand zal deze nog ernstig willen bestrijden; Berdens inzichten betreffende de datering van ronde bogen en ruitvormige versieringen in het metselwerk zijn reeds lang volledig achterhaald en het heeft geen zin meer ze te weerleggen. Slechts de als bewijs aangevoerde bouwvoegen stelden nog in onze dagen de deskundigen voor lastige vragen; te meer, daar de bouwvoeg in de keukenvleugel niet meer te bespeuren viel. „Weg gerestaureerd” placht men meestal teleurgesteld op te merken. De baksteen in dit gehele muurvlak vertoonde overigens een formaat, dat bezwaarlijk 13de-eeuws genoemd kon worden. Dat is trouwens ook het geval met de baksteen ter weerszijden van de bouwvoeg in de muur van de Ridderzaal.

Het viel derhalve immer heel moeilijk, om aan een bouwbedrijvigheid omstreeks 1220 en een voortzetting onder Floris V te geloven. Telkenmale keerde ieder, die zich met Muiden inliet, ons pronkjuweel van middeleeuwse militaire architectuur onbevredigd de rug toe. Het is volkomen te begrijpen, dat Ter Kuile zich in zijn „Duizend Jaar Bouwen” zo heel voorzichtig over Muiden uitlaat.

Niemand kan zeggen, hoe lang deze onzeker-

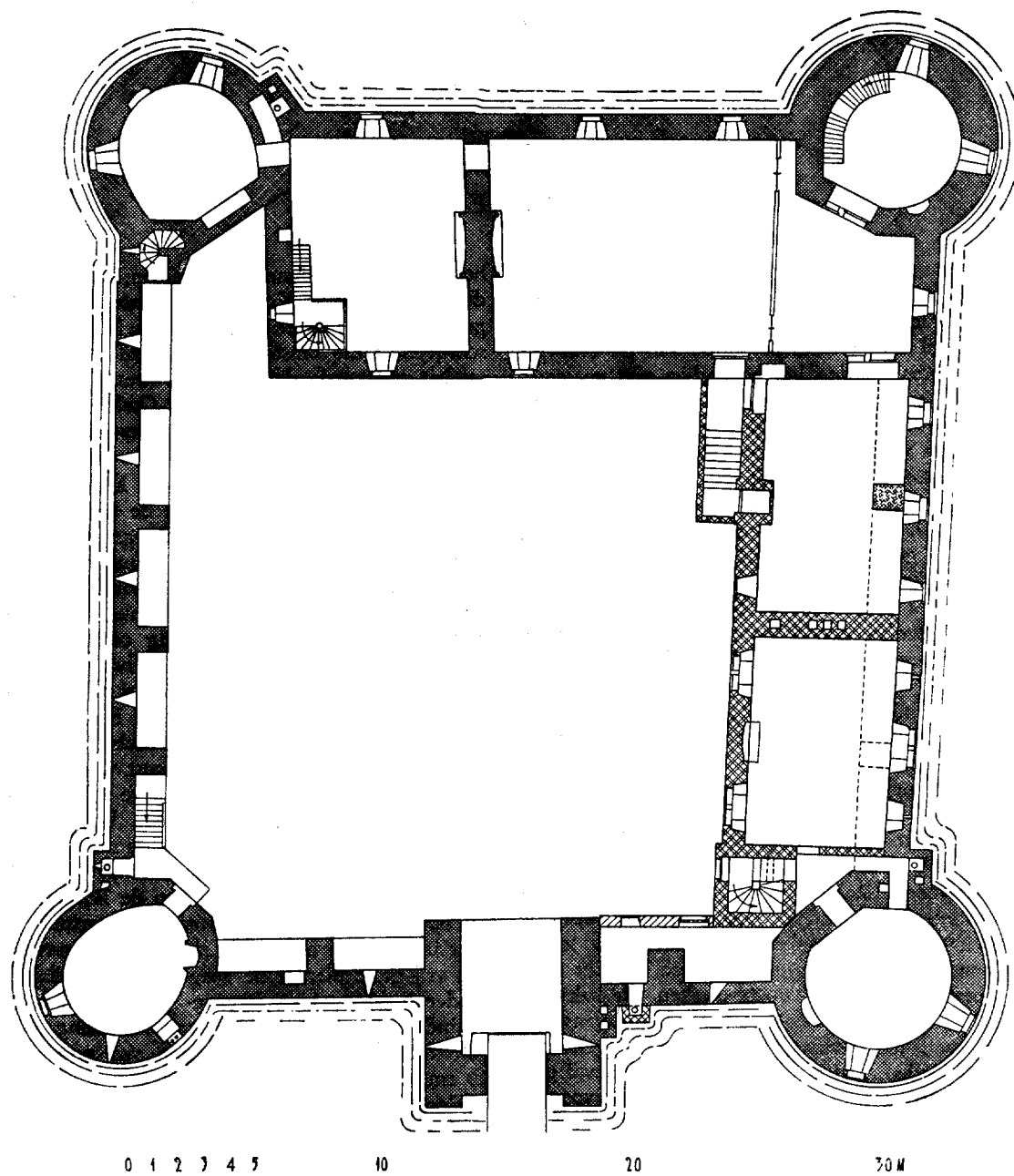
¹ *Bulletin N.O.B.*, 1ste S. 3 (1901-02), blz. 20.

heid nog voortgeduurd zou hebben, indien niet de slotvoogd Ton Koot voor de noodzaak had gestaan om een nieuwe gids voor de bezoekers te schrijven. Deze omstandigheid werd aanleiding tot het onderzoek, dat schrijver dezes als conservator van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, gedurende de maand Maart 1954 instelde.

Uitgaande van de gedachte, dat het in ieder geval de moeite waard was om de theorie van Berden te toetsen, werd een sleuf gegraven dwars over het plein, rechthoekig op de muur van de ridderzaal (afb. 4). We gingen daarbij uit van de gedachte, dat Ridderzaal en keuken de twee zijden van een klein, vierhoekig complex gevormd konden hebben; de twee ontbrekende zijden zouden dan schildmuren geweest zijn, evenals in het ons bekende Muiderslot. Een van de sluitmuren van het veronderstelde oudste complex moest door onze sleuf met welhaast wiskundige zekerheid gesneden worden. Maar we zochten tevergeefs. Er kwamen ongetwijfeld belangwekkende zaken aan het licht, maar geen muur of de sporen daarvan. Hoogst verwonderlijk was het vervolgens, dat de fundering van de Ridderzaal bij nader onderzoek geen bouwnaad vertoonde. Met behulp van een pomp bereikten de gravers een vrij grote diepte: de voeg bleef onvindbaar. Onder Ridderzaal en Blauwe- of Prinsenkamer bevindt zich slechts één gesloten fundering, opgetrokken uit de grote baksteen van ongeveer 29 cm lengte.

Voortdurend bezig gehouden door dit onverwachte resultaat, wachtte de onderzoeker gespannen af, welke sporen het graven van een sleuf langs de oostvleugel ter plaatse van de binnenmuur te voorschijn zou brengen. Volgens de opvatting van Berden bestond deze vleugel uit een gedeelte, daterend van omstreeks 1223 en een voortzetting van Floris V. De verschijnselen bleken eenvoudig verbijsterend. Een gaaf fundament, bestaande uit vrij kleine rode baksteen van ongeveer 23 cm lengte viel te bewonderen. Enige versnijdingen waren al in het zicht gekomen, zodat de onderkant van het muurwerk zich nau-

■ AANLEG FLORIS V

▨ UITBREIDING 1386

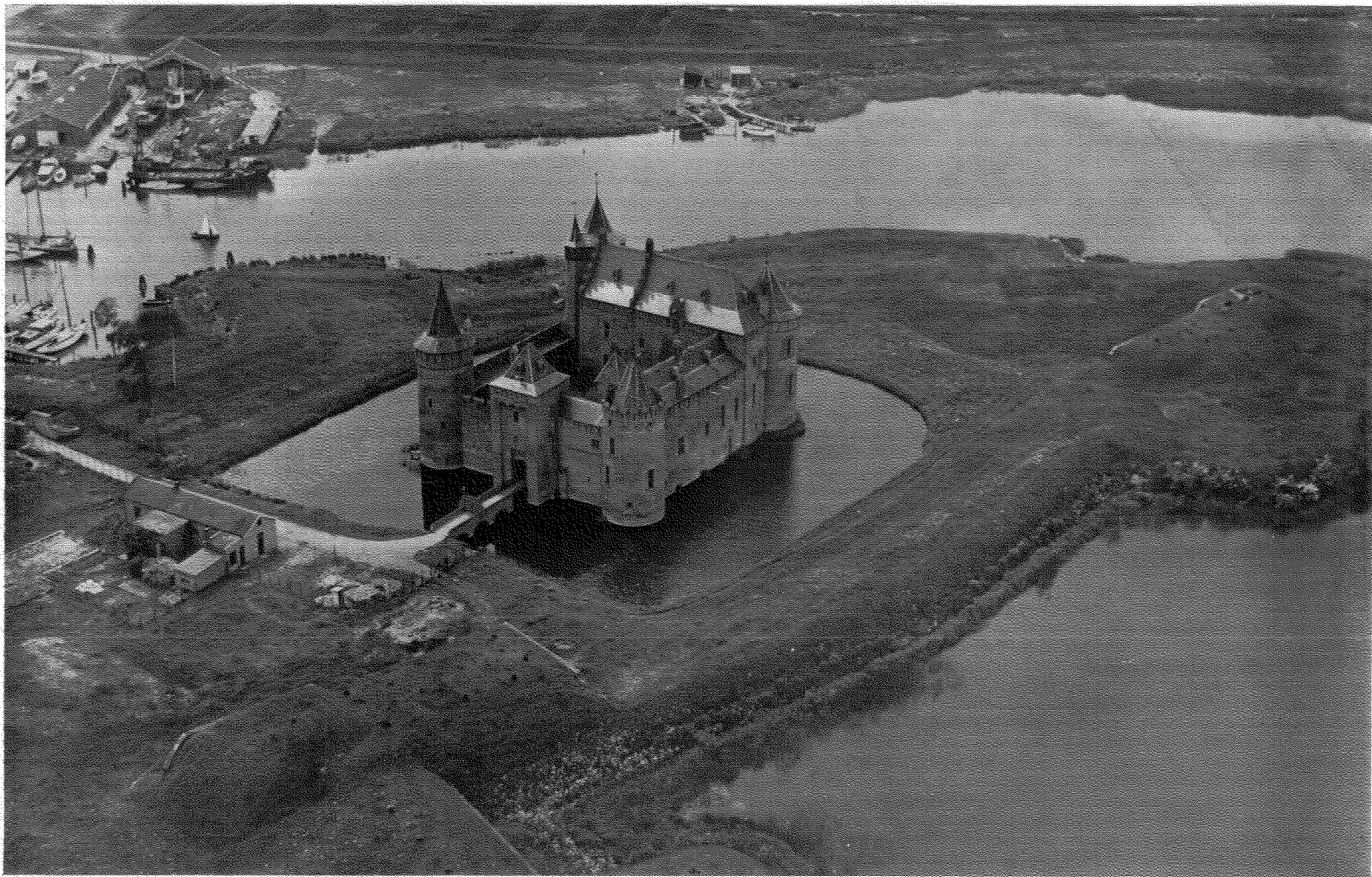
Het Muiderslot. Plattegrond.

(Tek. A. v. Pernis)

welijks op veel groter diepte kon bevinden (afb. 5). Al te maal waarnemingen, die een wonderlijke indruk maakten.

Een nauwkeurige inspectie van het opgaande muurwerk leerde, dat vrijwel overal het baksteen-

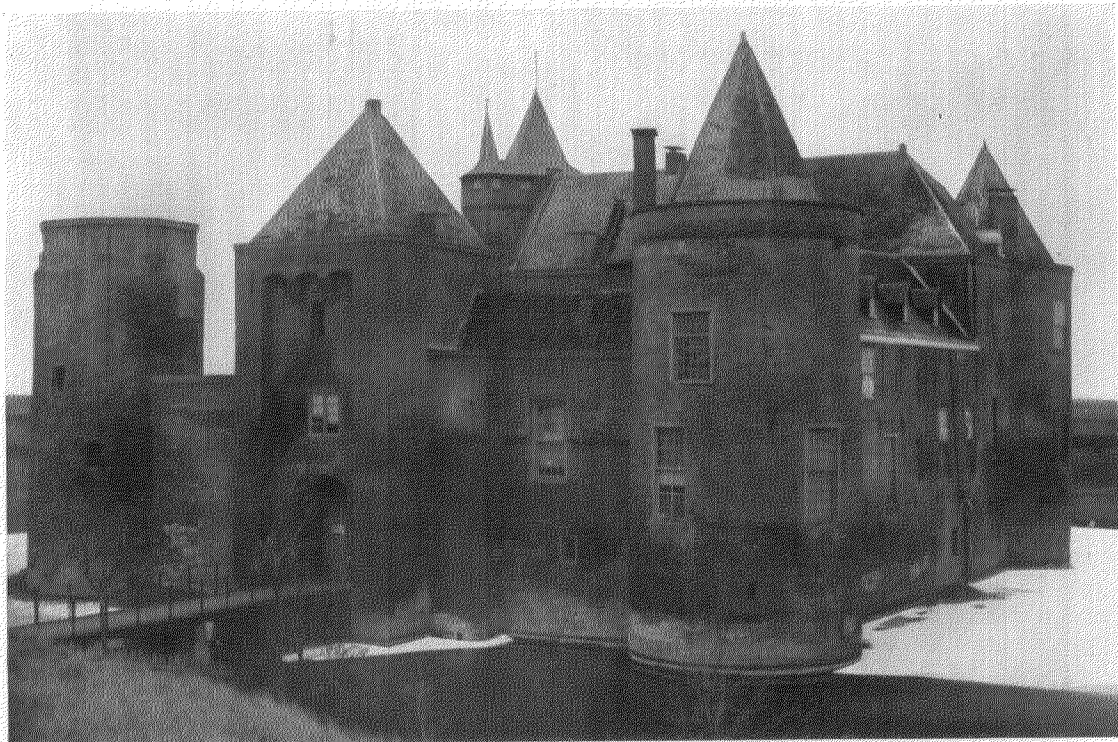
formaat om de 23 cm schommelde. Steekproeven echter wezen uit, dat de grondslagen uit gans ander materiaal bestonden. Aan het poortgebouw bijvoorbeeld troffen we op 1.20 m onder de bestrating metselwerk aan van grote baksteen,

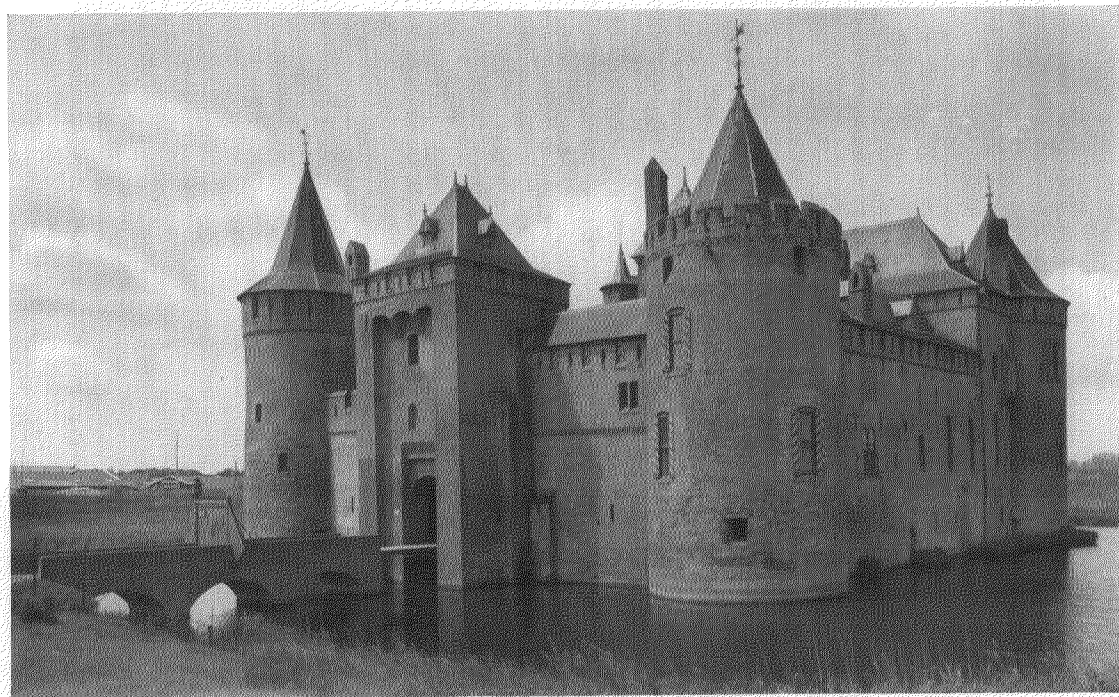
Afb. 1. Het Muiderslot in vogelvlucht.

(Luchtfoto K.L.M.)

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN HET MUIDERSLOT

Afb. 2. Het Muiderslot vóór de restauratie ± 1885.

Afb. 3. Het Muiderslot op de Z.O. hoek, 1949.

(Foto's Monumentenzorg)

28-30 cm lang. Zo was het eigenlijk overal, uitgezonderd bij de oostvleugel. In de ruimte tussen poortgebouw en oostertoren kwam de grote baksteen reeds een goede twintig cm onder de bestrating voor den dag; de buitenmuur en de toren bleken in verband gemetseld. Bovendien werd op ongeveer 60 cm diepte de grondslag van een steunbeer opgegraven. Evenals aan de andere kant van de poort moet hier aanvankelijk een weergang geweest zijn.

Verbazingwekkend is ook de grote diepte, waarop nog puin werd aangetroffen. Het bodemprofiel geeft op het binnenplein onder de bestrating het volgende beeld:

van bestrating tot - 45: zwarte grond
 van - 45 tot - 79: opgebrachte klei
 van - 79 tot - 213: puin

Onder deze omstreeks 130 cm dikke laag specie en stukken baksteen bevindt zich een venige klei. Hierin troffen we scherven aan, die tot het aardewerk van de veertiende eeuw behoren. Al met al stof tot overpeinzing genoeg.

Een onderzoek bij de tweede steunbeer vanaf de zuidertoren confronteerde de onderzoeker met het beeld van herhaalde herstellingen. Aanvankelijk scheen de steunbeer niet met de schildmuur in verband opgetrokken. Zowel steunbeer als muur vertoonden allerlei formaten steen, maar toch overwegend de steen van 23 cm lengte. De steunbeer scheen op puin te staan. Later bleek, dat we met de herstelling van een afgebroken stuk metselwerk te doen hadden. Op groter diepte vonden we het oorspronkelijke muurwerk uit baksteen van 28 à 29 cm lengte terug; hier zijn steunbeer en hoofdmuur wél tegelijk in verband gewerkt. De reeds eerder besproken puinlaag reikt in deze omgeving eveneens tot ongeveer twee meter onder de bestrating.

Dit bleek trouwens ook in de hoek, waar Blauwe Kamer en westertoren elkaar ontmoeten. Tevens viel hier iets anders op te merken: de schuin lopende sluitmuur van de toren en de buitenmuur van bedoelde kamer zijn niet gebonden. Een spleet van ongeveer 6 cm scheidt beide muren. De basis van de traptoren was oorspronkelijk rechthoekig en niet afgeschuind, zoals in zijn huidige vorm. De traptoren zal het uiterlijk van een vierkant aanbouwsel hebben gehad. Het verwonderde nauwelijks, dat we ook in deze funderingen de rode baksteen van omstreeks 29 cm aantreffen.

Samenvattend kan nu het volgende vastgesteld worden. De grondslagen van het Muiderslot bestaan uit grote baksteen van ongeveer 29 × 14 ×

7½ cm; uit een steen dus, die men op grond van de ervaring in de dertiende eeuw mag dateren. De fundering van de Ridderzaal en het aangrenzend vertrek werd niet tegelijkertijd met die van de buitenmuren en de vier hoektorens aangelegd, al moet men deze toch wel tot dezelfde bouwphase rekenen.

De westmuur van de oostvleugel — aan de zijde van het binnenplein alzo — met de hierin opgenomen traptoren dateert in zijn geheel — dus zowel voeting als opgaand werk — uit een veel latere tijd. Naar het steenformaat te oordelen zou het opgaande werk in de overige delen van het kasteel omstreeks dezelfde tijd als de oostvleugel ontstaan kunnen zijn. Onder de bestrating van het binnenplein ten slotte ligt een zware puinlaag tot op ongeveer twee meter diepte.

Het is duidelijk, dat de theorie van Berden niet meer te verdedigen valt. Nu echter zowel zijn ontleding van het complex in delen uit ten minste twee bouwperiodes, als de datering dezer periodes geheel op losse schroeven is komen te staan, mag men niet nalaten te trachten antwoord te geven op de vraag, hoe we de bouwgeschiedenis van Muiden dan wel moeten zien.

Zou toch het huis te Muiden niet geheel door Floris gebouwd kunnen zijn? Een onderzoekje, in de zomer van 1953 uitgevoerd, heeft uitgewezen, dat de buitenmuren op een systeem van spaarbogen rusten; het systeem, dat ook toegepast werd bij het op last van Floris gebouwde kasteel Middelburg bij Alkmaar. Treffend ook is de overeenkomst van Muiden met Medemblik, door Floris ter beteugeling van de Westfriezen gebouwd. De baksteen van Muidens grondslagen kan bovendien heel goed uit de tijd van Floris V dateren.

Bekijken we de tekst van Melis Stoke nog eens. Stoke schrijft:

Si voeren te Muden, metten grave
 Ten huse, dat hi met siere have
 Hadde ghecocht ende doen maken.

Veelal heeft men dit „maken” aldus geïnterpreteerd, dat Floris een bestaand huis zou hebben verbouwd of vergroot. Het is echter wel merkwaardig, dat geen der overeenkomsten betreffende Muiden en de Amstelse, Eltense, of bischoppelijke goederen en rechten het Muiderslot ooit noemen. Een sterkte aan de mond van de Vecht is toch geen te verwaarlozen grootheid. Indien deze tijdens het opstellen van de oorkonden van 1281 en 1285 ² inderdaad reeds bestond,

² L. Ph. C. v. d. Bergh, *Oorkondenboek v. Holland en Zeeland* ..., Amsterdam 1866-1901, II, nr. 414.
 v. d. Bergh, *id.* II, nr. 571.

zou de tekst zeker een passage betreffende het „castrum” te Muiden bevat hebben.

Men zou de kenners van het middelnederlands en van de taal van Stoke in het bijzonder de vraag willen voorleggen of het citaat uit het Vierde Boek van de Rijkskroniek aldus begrepen zou mogen worden: „de Graaf had stad en rechtsgebied Muiden met zijn goed gekocht”. Het treft ons in dit verband, dat de oorkonde van 1285 betreffende de koop zelfs woordelijk zegt: „dat onse here van Holland ghecoft hevet met sinen penninghen”. Op eigen kosten had hij vervolgens het huis laten bouwen. De archaeologische en architectonische bevindingen wijzen wel heel sterk in deze richting.

Voor het jaar 1297 staat de verovering van het huis door de bisschop van Utrecht, Willem van Mechelen, geboekstaafd. Dan valt het gordijn en daalt er een geheimzinnig zwijgen over het Muiderslot. In geen enkel stuk uit de eerste helft van de 14de eeuw wordt er over gerept. We kunnen de activiteit van de baljuw Floris van den Boekhorst gedurende de jaren 1342-1347 op de voet volgen; zijn afrekeningen verantwoord getrouwelijk, wat hij aan de versterking van het huis Vredelant besteedt³. Geen enkele post verraadt, dat zijn zorgen mede het grafelijk huis te Muiden golden. In 1345 blijft — waarschijnlijk na de dood van Willem IV — grote waakzaamheid geboden. Heer Floris vertoefdt dan enige tijd in Muiden om de brug over de Vecht te bewaken. Zijn rekening rept niet over een grafelijke versterking aan de Vechmond. Ook de afrekeningen van zijn opvolgers over de jaren 1351 t/m 1370 maken geen enkele maal gewag van het huis te Muiden⁴.

Volgens de geijkte opvattingen zou bisschop Jan van Arkel het Muiderslot in 1356 belegerd en ingenomen hebben. De rekening van Coen van Oosterwijk weerspiegelt zijn bedrijvigheid gedurende deze dagen⁵. Terwijl de bisschop voor Naarden lag, trok Coen met 25 man naar Muiden om „tland te verzamelen”. Na twee dagen is de organisatie voltooid en nestelde hij zich met 10 man over een periode van 30 dagen op het huis te Weesp. Toen de bisschop Naarden en

³ Algemeen Rijksarchief, Den Haag: Archief der Grafelijkheid van Holland. Rekeningen Rekenkamer Domeinen, nos 2878-2884. Zie ook H. J. Smit: *De Rekeningen der Graven en Gravinnen uit het Hengouwsche Huis*, Amsterdam 1924-1929.

⁴ Algemeen Rijksarchief: Rekeningen Domeinen, nos 2885-2902.

⁵ Algemeen Rijksarchief: Rekeningen Domeinen, no. 2889.

omgeving verlaten had, spoedde Coen zich naar deze stad. Hij liet zich daarbij vergezellen door een man van het gloednieuwe wapen der artillerie: „Doe Coene te Narden reet nam hi mit hem Diric Doedens die mitter donrebusse scieten can”. Zij verbleven daar 20 dagen; waarschijnlijk heeft Jacob Cannemaker in deze periode de „donrebusse” en ander geschut voor de verdediging van de stad geleverd. Weesp scheen minder bedreigd, want Coen liet maar twee knechten achter „op thuis te Wesepe dat huis te bewaren”.

Over Muiden lezen we overigens niets en dat bevreemdt uitermate. Het is toch volkomen onaanneemelijk, dat de volijverige dienaar des graven zijn plicht ten aanzien van het huis te Muiden volkomen verwaarloosd zou hebben.

Wanneer men dan Beka en Heda er nog eens op naslaat, leest men niets over een castrum te Muiden. Bisschop Jan van Arkel verbrandt Weesp en Muiden, de oppida. Heda laat de „eerste burgers” over de gracht zwemmen om het vege lijf te redden. Beka meet overigens de rol van verschillende versterkte huizen (castra) in diverse krijgsoperaties breed uit. Het is onaanneemelijk, dat hij het castrum Muiden opzettelijk verzwijgt.

Er is meer. Wanneer Wouter van Heemskerk aangesteld wordt tot baljuw van Amsterdam en Waterland, somt de aanstelling precies op, welke zijn verplichtingen zijn; het stuk zwijgt echter over een grafelijk huis te Muiden⁶. Zeer opmerkelijk schijnt wel het volgende. De oudste, nog bewaarde rekening van de baljuw van Amstelland is die van Berend van Dorenweerd, uit de jaren 1305-1307⁷. Berend verantwoordt onder zijn ontvangsten de pacht van een stuk land in Muiden, geheten het „Borchland”.

Helaas zijn de volgende rekeningen over enkele tientallen jaren verloren gegaan. Wanneer we echter weer uitzicht krijgen op de stand van zaken in Amstelland, vinden we het „Burchland” terug. Volgens de rekening over 1354/55 blijkt het in huur bij „Harman Bitlers kinder”.

Uiterst merkwaardig is de oorkonde, die 's Graven klerk op St. Lucasdag van het jaar 1364 in het leenregister neerschreef⁸. IJsebrande van Alcmade ontving voor drie pond Holl. 's jaars „dat borchland mitter hofstad ghelegghen in den

⁶ Algemeen Rijksarchief: Leenkamer Holland, no. 26.

⁷ Algemeen Rijksarchief: Rekeningen Domeinen, no. 3724. (H. J. Smit, *Rekeningen*, Dl. I, blz. 4 vlg.).

⁸ Algemeen Rijksarchief: Leenkamer Holland, no. 50, fol. 87.

lande van Aemstel binnen den ambacht van Muden also dat te samen leghet ende onse is". Met het woord „hofstad" wordt in deze dagen altijd bedoeld een stuk grond, waar een huis op heeft gestaan, of waarop nog een huis staat. In dat laatste geval vindt men altijd de toevoeging „daer dat huus up staet". Bij de boven aangehaalde passage is dus alle reden voor een bijzondere oplettendheid.

De oorkonde gaat verder: „Ende [wij] hebben IJsebranden gheoorloft darup te tymmeren veste ende husinghe hoe him goed duncken zel". Echter met dit uitdrukkelijk voorbehoud, dat hij het te bouwen versterkte huis slechts van de Grafelijkheid van Holland te leen mag houden. Deze oorkonde krijgt wel een uitzonderlijk relief, wanneer men weet, dat IJsbrand van Alkemade gedurende de jaren 1362-1367 baljuw van Amstelland was. Hij stierf in het laatst van 1367 en of hij inderdaad gebouwd heeft, laat zich niet vaststellen. In 1369 beschikken zijn erfgenamen nog over het „borchland" ⁹.

Alle overwegingen eindigen met de slotsom: het kasteel van Graaf Floris moet in 1297 dermate gehavend zijn, dat het omstreeks 1300 tot op de grondslagen verdween. Misschien hebben de Utrechtenaren in die woelige jaren de gelegenheid aangegrepen om de ongetwijfeld huns inziens onrechtmatig gebouwde sterkte te slopen. Met het boven behandelde „borchland mitter hofstad binnen Muden" moet welhaast het terrein van het Huis te Muiden bedoeld zijn. Op grond van onze historische gegevens is de herbouw eerst omstreeks 1370 te verwachten en geschiedde op aansporing van Hertog Albrecht of werd door hem zelf ter hand genomen.

De archaeologische en bouwkundige verschijnselen steunen deze conclusie. De reeds enige malen aangeduide puinlagen getuigen van het voorbereidende werk, dat het bouwen van nieuw muurwerk op de oude voeting vooraf ging. Het schervenmateriaal verraadt, dat zulks op het midden van de 14de eeuw geschied moet zijn.

Wil men een politieke reden voor deze belangstelling van Hertog Albrecht in de oude sterkte aan de mond van de Vecht, dan is deze niet zo ver te zoeken. De Hollandse hegemonie over het Sticht onder de regering van Willem III en zijn opvolger had verschillende sloten in pandschap bij de Hollandse Graaf gebracht. We zagen reeds, hoe de baljuw Floris van den Boekhorst aan de versterking van Vredelant werkte. Wan-

⁹ Algemeen Rijksarchief: Rekeningen Domeinen, no. 2902.

neer de Hoekse en Kabeljouwse twisten losbreken, schaart Floris zich achter Margaretha en houdt Vredelant bezet. De Kabeljouwse baljuw Heynric van Heemskerk heeft genoeg moeite met dit Hoekse weerstandsnest ¹⁰. Op de dagvaart in Delft doet hij verslag over de stand van zaken. Later reist hij zelfs naar Zeeland om de Verbeider op de hoogte te houden ten aanzien van Vredelant.

Ten slotte vinden we heer Gherit van Heemskerk te Ouderamstel om „heren Florens ghezellen van der Boechorst te dedingh van den huze te Vredelant". Ouder Amstel was dus eenmaal het oord van moeilijke onderhandelingen. Een der „sleutels van het Sticht" werd op deze wijze betrokken in de Hollandse partijtwesten. Het zou niet lang duren. De krachtige bisschop Jan van Arkel trachtte zich allengs vrij te maken; Margaretha liet zich overhalen om Vredelant voor 6500 ponden aan hem over te dragen. De bisschop kon de koopsom niet betalen; een der oorzaken van het oorlogje van 1356. De Hollanders kregen Vredelant evenwel niet meer in hun greep; de stad Utrecht toonde voortdurend een grote belangstelling voor de sterkte en slaagde er ten slotte in deze te verwerven (1379). Bij deze constellatie is het niet vreemd, dat Albrecht zich gaat bezinnen op de betekenis, die Muiden voor hem zou kunnen hebben. De verrassende stoot van 1356, waar het stadje Muiden het slachtoffer van werd, moet als een waarschuwing hebben gewerkt. Zo zal het dan gekomen zijn tot een herbouw van het huis te Muiden; wellicht aangevangen zo omstreeks 1370.

Het heeft er de schijn van, dat we nog juist een glimp van de bedrijvigheid opvangen uit de rekening, die de baljuw Coen van Oosterwijk aanvangt met de woorden: „Dit is Coenen wtgheven van Oosterwijk Willems Cusers soens van der tymmeringhe anden huse te Muden inden jare 73..." ¹¹.

De volgende posten interesseren ons bijzonder:

„vj loep [kalk] die cameran mede te playsteren ende te bewarpen..."

„Jan Crayenblyc van scoren te maken die anden huse waren ende vanden Cameren boven ende beneden te playsteren ende te bewarpen..."

„Peter van Utrecht vanden camer te erstricken..." [van een tegelvloer te voorzien].

Peter legt 4½ roede, waarschijnlijk Amstel-

¹⁰ Algemeen Rijksarchief: Rekeningen Domeinen, no. 3726.

¹¹ Algemeen Rijksarchief: Rekeningen Domeinen, no. 5005.

lands, hetgeen neerkomt op bijna 61 m². Het is duidelijk, dat hier het bouwdeel naast de „sale” bedoeld is: het gedeelte, waar we later de zogenaamde Blauwe Kamer vinden. Het vloeroppervlak van deze kamer naast de Ridderzaal bedraagt namelijk met portalen en raamnissen ruim 60 m²! De verschijnselen in de buitenmuur van de Ridderzaal — de bouwvoeg, waarop Berden zijn conclusie bouwde — kunnen hun ontstaan te danken hebben aan het niet gelijktijdig optrekken van zaal en kamer.

Er gebeurt meer in dit jaar 1373. Heynrick Voet, uit Vredelant, levert 20 duizend steen en we zien ze ook verwerken:

„Item Meyster Jan Crayenblyc mit sinen ghesellen van den boeghe te maetselen van XXVM steens...”

„Meyster Ghisebrecht die tymmerman ... zittene ende bedsteden op die newe camere ende boeghe ghemaect daer men die muere over leyde...”

Met deze boog kan eigenlijk slechts het tongewelf boven de poortdoorgang bedoeld zijn. De tekst is overigens vrij duister; „daer men die muere over leyde” zou kunnen slaan op de tot stand gekomen verbinding tussen de twee stukken weergang aan beide zijden van het poortgebouw. Met „die newe camere” moet het vertrek boven de poort gemeend zijn. Het heeft er alle schijn van, dat met de boven omschreven werkzaamheden de laatste hand aan het poortgebouw gelegd is.

Op de voorburcht is men al weer aan reparatie toe, misschien wel tengevolge van overstromingen:

„Erst bi Peter Holland tot Aemstelredamme ghecoft iij eyke sparren ant voerborch ghebezicht an die poerte die ter neder ghevallen was...”

Ook de hoektorens moesten worden voorzien; met enige verwondering constateert men, dat zij met riet gedekt waren:

„riets anden tween voerste toernen verdeckt...”
„van decken v daghen opden toernen...”

De rekeningen over de volgende jaren schijnen verloren te zijn gegaan; daarentegen heeft het onberekenbare toeval ons een uiterst belangrijk stuk uit 1386 overgeleverd.

„Dit siin de particulen van der timmeringhe van den huse tot Muden int jaer LXXXVJ”¹². In dit schriftuur is ons kort en goed de bouwrekening van de oostvleugel bewaard. Het zou de moeite waard zijn het gehele document te publi-

¹² Algemeen Rijksarchief: Rekeningen Domeinen, no. 5005.

ceren; de plaatsruimte laat dit echter helaas niet toe.

De benodigde baksteen werd gekocht uit steenovens aan de Vecht en uit „haerlemschen scepen”; 282.000 stuks totaal.

Aan de waterput verwerkte men rode Bremer:

„Item van zartsteen de ghebesicht siin voer den put te setten ende anders waer...”

Voor die waterput, in de muur aangelegd, had men bovendien hout gekocht om de schacht te bekleden. Op de bodem kwam een laag kiezel te liggen. Knechten werden in dienst genomen, die „dat fundament ende de kelnaeren groeven ende de eerde wt droeghen”.

De gewelven van de kelders ontstonden op formelen:

„Item ghecoft tieghens Jan van Beesde half hondert cleene planken daer men den kelnaer op wulvede...”

Veel hout komt uit Deventer. Hanne Meren levert aanvankelijk „V grote cromme houten vor corbeel ende XIII grote balken”. Later volgt een tweede levering, waaronder nog tien korbelen en vier balken. Naast veel hout voor allerhande doeleinden, o.a. „latken, den toern mede te laten”, leien, daklood, riet en dergelijke. Met de toren wordt de traptoren bedoeld, welke de verbinding tussen de twee verdiepingen en de zolder bewerkstelligde. Deze toren schijnt geheel met riet gedekt te zijn geweest. Jan Hamborch had er 22 dagen voor nodig:

„Iten Jan Hamborch de xxij daghe deckede mit riede op den toern van sinen loen...”

„Item Jan Mensensoen de hem hulp binden oec xxij daghe”.

„Vrederic de et riet op droech oec xxij daghe...”

De nieuwbouw stond onder leiding van Meester Heynric. Blijkbaar een belangrijk man, die alom in den lande bouwwerken uitvoerde. Men moest hem uit Nijmegen laten komen:

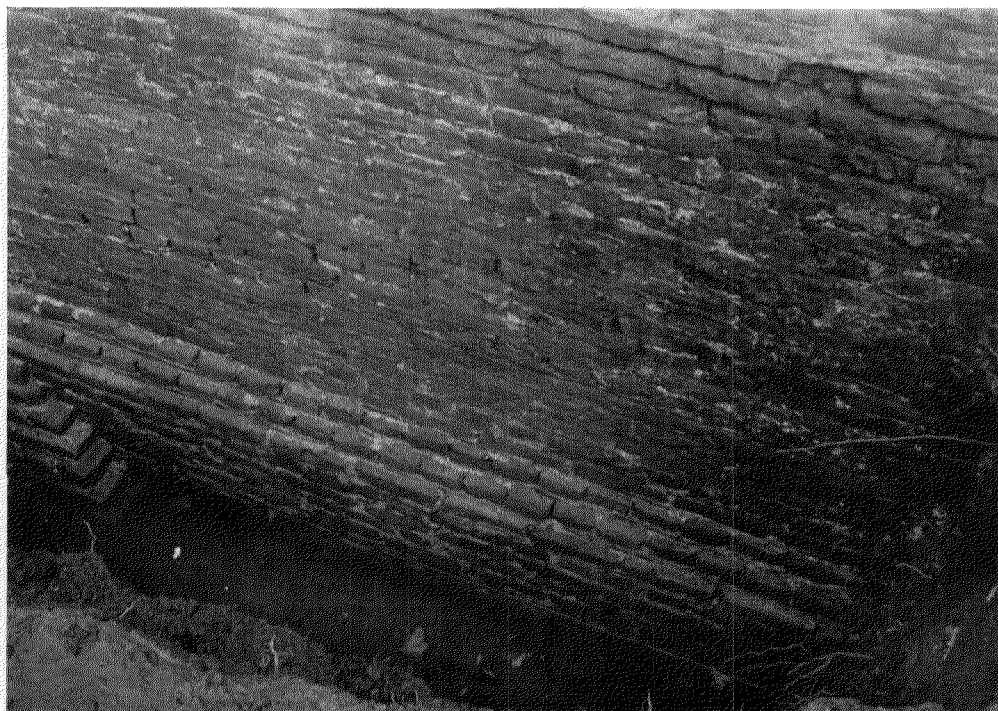
„Item ghesent tot midden Meye enen knecht de liep ten Bosch ende voert tot Nymaghen om Meyster Heynric of hi comen woude dat huus aen te nemen te maken voer cost ende arbeit...”

Wel 176 dagen was Meester Heynric op Muiden; bijgestaan door „Bartolomeus siin neve”. Tien metselaars hebben 474 mandagen voor de nieuwe vleugel nodig gehad, in samenwerking met knechten, die „de moerter makeden” en materiaal aandroegen. Meester Jesus staat te boek als „meyster van den timmerwerc”; hij verbleef 140 dagen in Muiden en liet zich bijstaan door 8 timmerlieden, die tezamen 439 mandagen

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN HET MUIDERSLOT

Afb. 4. Overzicht van de opgravingen op de binnenplaats in Maart 1954.

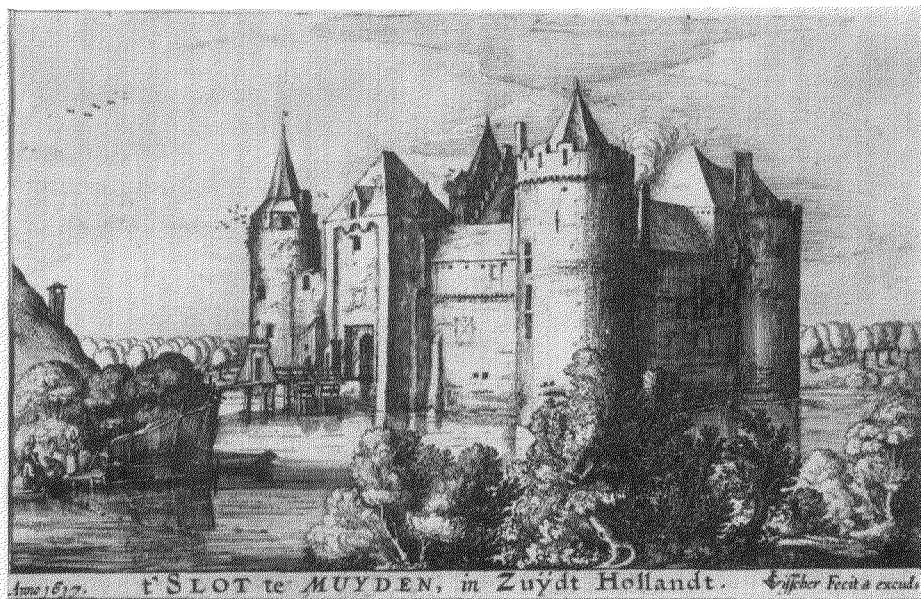

Afb. 5. De fundering van de westmuur van de oostvleugel.

(Foto's Renaud)

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN HET MUIDERSLOT

Afb. 6. Het Muiderslot in 1617.

(Prent C. J. Visscher)

Afb. 7. Het Muiderslot. Zwartkrijtckening R. Roghman, ± 1650.

(Part. coll.)

doende waren. Diep in het najaar, tegen het einde van November, konden ook de laatsten het huis te Muiden de rug toekeren; de oostvleugel was bewoonbaar. Het werk had in totaal 1825 ponden, 18 deniers gekost.

Vóór de bouw van de nieuwe vleugel heeft langs de oostmuur een weergang gelopen. Uit de papieren van Berden¹³ blijkt, dat hij in de kelder een brok metselwerk onder de vloer vond, dat alleen maar van een afgebroken steunbeer afkomstig kon zijn.

Het muurtje tussen de traptoren en het poortgebouw is van latere datum dan de oostvleugel. Oorspronkelijk bevond zich daar, gelijk boven reeds opgemerkt, een weergang. Het overblijfsel van een steunbeer werd onder de vloer teruggevonden.

Met dit relaas is Berden voldoende gecorrigeerd. Wat er nu nog aan het gebouw gebeurt, zijn betrekkelijke kleinigheden. Op dit punt zou dus het verhaal kunnen eindigen, ware het niet, dat de onderhoudsrekeningen nog zo vele belangwekkende bijzonderheden bewaard hebben¹⁴. Het is hier ook eigenlijk wel de plaats, iets over de verdere lotgevallen van het Muiderslot mede te delen.

Spijtig genoeg missen we de rekeningen over een tijdvak van 54 jaar; de reeks vangt eerst weer aan met die van Splinter van Nijenrode, lopende van November 1430 tot November 1431. We worden in deze rekening geconfronteerd met een voorwerp van voortdurende zorg: de dijk om het huis. In den loop der tijden had de zee zoveel land verslonden, dat deze dijk de enige hindernis vormde tussen de zee en de muren van het slot. Die dijk betekende een levenskwesitie; kon de zee ongehinderd tegen de muren slaan, dan zouden de funderingen gauw onderspoeld zijn. Splinter van Nijenrode laat dus in 1432 de dijk maken. De kastelein Lodewijk van Montfoort in 1443 weer, en grondig:

„Item also den dijck die voirden huysse tot Muyden leynt zeer van den water geuyelt [door de golfslag aangevreten] ende of geslagen was ende weder gemaict is om die nieuwe schade te verhoeden, coste VI pond”.

Een jaar later lezen we van een dijkreparatie met zoden. Willem van Montfoort moet in het tijdvak 1447-1448 de zaak eens goed aanpakken. Jaren lang heeft men noodvoorzieningen getroffen; sedert de laatste grote herstelling zijn

een twintigtal jaren verlopen; nu wordt de dijk „die tot mijns ghenedichs heren lant behoerde” een voet hoger en breder gemaakt. Voorlopig was dit weer afdoende en in de komende jaren kan men volstaan met onderhoud. Maar in 1472-73 ziet Gheret van Berckenrode zich weer genoodzaakt tot krachtige maatregelen over te gaan.

„Gelyck dat groetelycx van noode is geweest om die beschermentisse van den voirsscr. slote gelyck dat binnen xxv oft xxx jaeren her niet meer aen geleyt ende is geweest gelyck die voirsscr. Rentmeester dat verstaen heeft”.

Aldus Gheret van Berckenrode in zijn verantwoording over de genoemde jaren. Hij laat 97 roeden dijk versterken. Het verhaal wordt een-tonig. Zeven jaar later moet de dijk weer aangehoogd worden „dat men dair droechs voets mochte overgaen”. De dijk blijft een zorgkind. In 1508 slaat er bij storm een gat in van wel 85 roeden lang. De kastelein betaalt elf pond van 40 groten vlaems aan verschillende arbeiders „ende dat ter cause dat zyluyden in den jaire 1508 een scetgat [kleine doorbraak] inden voirsz. dyc by den storm ende onwieder gemaict”, gestopt hebben. De Rentmeester laat de herstelling aanbesteden en vier man hebben samen het werk aangenomen voor drie stuivers de roede.

Op den duur mocht het allemaal weinig baten. De Rentmeester Vranc van Alcmade wil in 1519 de benodigdheden tot het opdragen van de mis aanschaffen „overmits dat men binnen sjaers bijzonder inden winter dat men nauwelicken up noch off en mach vanden voirsscr. huysse ...”.

Ook indien de communicatie met de buitenwereld verbroken zou zijn, was het dan tenminste mogelijk dat de bewoners hun religieuze plichten nakwamen. Waarschijnlijk heeft eerst de aanleg van de aarden verdedigingswerken de toestand minder zorgwekkend gemaakt.

Het onderhoud van het gebouw zelf eiste overigens een voortdurende waakzaamheid. Zo in 1443:

„Jan die glaesmaker tot Nairden van een glas dat in die cappelle upten huysse staet tot Muyden gebackens wercx ende is van drien vaecken dee in dat middelste vaeck staet een crucefix optie een zijde; in dat ander vack myns ghenadichs heren wapen mit siin divise...”
„ende optie andere zijde mynre genadigher Vrouwen wapen mit hoirre divise...”

De klerk beschrijft hier dus ietwat onbeholpen, dat de glazenier uit Naarden een raam geleverd heeft, dat uit drie tafereelen bestond: een

¹³ In portefeuille op Muiderslot.

¹⁴ Algemeen Rijksarchief: Rekeningen Domeinen, no. 3036 vlg.

voorstelling van een kruisiging, geflankeerd door de wapens van de Hertog en de Hertogin van Bourgondië.

„Item vier ende vijftich voet wits glas van den selven glaesmaker die staen optie schrijffcamer opten toren tenden die zaelle...”

Deze post verraaft ons, dat er tenminste in de kapel gebrandschilderde glazen te bewonderen vielen. We weten nu ook, dat de schrijfkamer in de noorder toren lag.

Lodewijk van Montfoort, die opdracht gegeven had voor het plaatsen van bovenbedoelde ramen, schijnt een prachtlievend man te zijn geweest. Een jaar later, in 1444, doet hij glazen met wapens plaats op de Blauwe Kamer; „gebacken wercx”, staat er in de rekening.

Een uitzonderlijke oorzaak had de reparatie van de glazenmaker wel in 1457:

„Item opten selven dach [nl. op St. Martijn translatio] soe sloich ooc den dondere in die groite sale dair men misse voor doet dat groite glas ontwee...”

Zo zien we jaar in, jaar uit de glazenmaker bezig om het huis in bewoonbare staat te houden. Daaraan heeft trouwens de leidekker een niet minder groot aandeel. In dat jaar 1457 had het onweer niet alleen de glazen, maar bovenal de daken ernstig beschadigd. Uit een enige jaren jongere rekening weten we, dat de leidekker leien uit de Rijnstreek verwerkte; zij staan als „Rinsche leyden” te boek.

Het onderhoud van het dak is een zeer belangrijke zaak; lekkende daken en goten bezegelen het lot van een gebouw. Omstreeks 1500 beleeft Muiden een tijd van verwaarlozing. Zo erg zelfs, dat de kastelein in 1506 klaagt: „Item zoe was tleydack vanden zelven huysse ende tornen zoe quaat ende ondichte datmen daer niet droge inne leggen en coste”. Om dit euvel te herstellen moesten er dingen gebeuren, die boven het gebruikelijke onderhoud uitgaan; daarover straks meer.

Men krijgt de indruk, dat het met de reparaties niet altijd vlot liep en er soms te laat werd ingegrepen. De kastelein Ghijsbrecht van Nijenrode moet de spits van de zuidertoren onder handen laten nemen; omdat die „zoe ontdeekt ende vergaen was”. Het verval scheen echter al te ver te zijn voortgeschreden en ingrijpende maatregelen niet meer te voorkomen. In 1471 hebben Splinter van Ziil en Bruyn Jansz. elk met een knecht de „waectorre” [de zuidertoren] gedeeltelijk afgebroken „alsoe hij boven zeer ingewatert was soe lange dat zij gecomen zijn dair

die steen vast in zinen mortel lach ...”. De metselaar Costiin Willemsz. heeft toen weer zeven voet opgemetseld in de vorm van een achtkant. De daklijst bestond uit hardsteen:

„Item noch gecoft VIIJ stucke hartsteens die gelyt zijn opt acht kant vanden voirsz. toern an die daclijste...”

In de tijd van Hooft stond die achthoekige kop nog steeds op de zuidertoren (afb. 6) en eerst Berden heeft deze weggerestaureerd.

Dit jaar 1471 viel er voor Costiin de metselaar nog al wat te doen. Ook de buitenmuur tussen de poort en de waaktoren is duchtig onder handen genomen. Misschien wel tengevolge van de uitgevoerde werkzaamheden moet de aandacht gevallen zijn op de slechte verbinding van sommige delen van de weergang. Er schijnt geen doorgang in de zuidertoren geweest te zijn ten behoeve van de gedeelten ter weerszijden van de toren. Men slaat in 1472 een brug om de waaktoren heen:

„Item een brugge gemaect anden waectoren alsoe men gaet van der eene Rynckmuyr up dander...”

Bovendien komt er een trap „zoe men gaet van der Rynckmuir uptie poorte ...”

Het gebouw gaat allerlei gebreken vertonen; er is echter heel wat voor nodig om die te verhelpen. De heren van de Rekenkamer droegen de Rentmeester op een rapport door twee deskundigen te laten samenstellen. Die deskundigen hebben beangstigende verschijnselen geconstateerd. De grote toren helde naar de gracht toe en scheurde af van de zaal en de zuidmuur. Daarin moest beslist voorzien worden „of anders hij wert gescapen te vallen inden voirsz. graft ende mit him te trecken een groet deel vanden selven slote”.

Het schijnt, dat de heren in Die Haghe het rapport naast zich neergelegd hebben en eens rustig afwachtten wat de grote toren nu wel zou doen. Nu, die deed voorlopig niets onrustbarends. In de volgende jaren volstaat men met herstellingen aan de daken van twee torens. Bovendien worden enkele gemakken onder handen genomen:

„Item noch van acht heymelicheden te vermaken dat men die borderen van onder nyet oplichten en soude mogen ende elck heymelicheit is onderschoert mit twee eycken houten...”

Waarschijnlijk beoogden deze herstellingen mede een beveiliging tegen insluiping.

De volgende jaren laat men zich klaarblijkelijk weinig of niets aan Muiden gelegen liggen. Maar

het kwaad straft zijn meester. In 1506 schrijft de kastelein een request, dat op poten staat. Het is ook nodig, daar „tselve huys ende slot grootelicken behoefde gerepareert te zijn van veele ende diversche gebreken ...”.

Joost van Zwieten, de stoutmoedige kastelein, schrijft in Juli 1506 een tweede request, niet minder dringend dan het eerste. Hij herinnert de heren eraan, „dat tvoirs. huys een nootlick slot was gelegen up te frontieren van desen lande naest den gestichte ende lande van Gelre”. Langzamerhand was het „gecomen tot alsulcker veranglicheyte dat de principale poirt van den zelve huysse mitsgaders ij of iij toirnen gescepen waeren gelyck in de graften te storten ende neder te vallen ...”. Het dak was zo slecht, dat

„thoutwerck van binnen, balcken, solderen ende diergelycke alle de cameren daer by verrotten ende int geheel vergingen”

„item was die brugge die men opten huysse gaet zoe quaat verrot ende vergaen datmen daer geen vat biers overgedragen en conde dan in grooter vrese ende perikel...”

Het beklag heeft geholpen. De Rentmeester kreeg opdracht om de noodzakelijke werkzaamheden te doen verrichten. De hoeveelheid aangeschaft materiaal is indrukwekkend. De nota verantwoordt 52 balken, een „half hondert wagenscots, 106 kercksparren, 24000 bacsteens geheten clinckaert ende anders”. Pieter Steenhouwer te Amsterdam leverde 2 Bentheimer stenen voor de valbrug.

Jan de Backer, meester metselaar, werkte 51 dagen met drie helpers; Jacob Symonszoon en Jan Schuytmaker hebben 36 dagen aan heien en grondwerk besteed; dertien man hebben de gracht afgedamd, leeggehoosd en drooggehouden, terwijl de metselaars en de heiers de buitenmuren herstelden.

Er moest groot materieel aan te pas komen:

„Item Geryt Bruynen betaelt van een craen te halen om te besighen int werck...”

„Meester Michiel den timmerman van Aemsterdamme betaelt van zijn craen te huere mit hueren toebehoeren om de brugge mede te rechten ende de hamye [valhek] ...”

De reparaties aan het dak schijnt men nog maar even opgeschoven te hebben. De kastelein Hyman Jacobszoon komt daar echter in 1510 weer op terug en nu wordt er ernst mee gemaakt. Timmerman en leidekker komen uit Amsterdam om de gebreken vast te stellen. De kastelein verwerkte hun opgaven in een „certificaat van ge-

breken”. Met dit gewichtige stuk gaat hij naar Den Haag, om het met de heren van de „Rekeninghe” te bespreken. Hij slaagde er klaarblijkelijk in om „Den Haag” te overtuigen van de noodzaak der voorzieningen. Weer wordt er behoorlijk wat materiaal op het huis gebracht: leien, houtwerk, lood, kalk, zand en „zes gehouden bentemer stenen om de dueren vander porte an te hangen”. Geryt en Jasper van Hattem hebben met 2 knechts 93 dagen op het huis gewerkt; Meester Clais timmerman noteerde, met een knecht, 193 dagen! Andries de metselaar werkte met een knecht 21 dagen en zelf bovendien 47 dagen. In totaal is er ten behoeve van het Muiderslot in 1510 de somma van 614 pond, 16 schellingen uitgegeven.

Bij de behandeling van de rekening uit 1373 kwam reeds even de voorburcht ter sprake. Men leest daar een en ander over het herstellen van de voorpoort. Op de voorburcht — ook wel nederhof genoemd — stonden verschillende gebouwen, die voor en na in de rekeningen vermeld worden. Daar staan bijvoorbeeld het „bouwhuis”, het „molkenhuus”, het „turffhuus”, de „stal” en de „voirporte” of „upperste poirte” met een hamey. Die houten voorpoort moet vanzelfsprekend geregeld voorzien worden en het is begrijpelijk, dat de kastelein omstreeks 1476 voorstelt een stenen poort te bouwen; een wens, waaraan men eerst veel later gehoor heeft gegeven.

Men zou onder dit alles vergeten, dat het huis te Muiden eigenlijk een grensvesting was, een militair steunpunt. Er zijn niettemin posten in de rekeningen, die ons daaraan herinneren. Zo laat kastelein Lodewijk van Montfoort in 1443 salpeter en „donrecruyt” kopen. En enige jaren later:

„Opten slote tot Muden is ghecoft 25 pond salpeters ende hebben ghecost vijf rynsche guldens ende iij sc. want Jan Bomert wel kundich is dat-tet bussecruut niet en dochte wanter te luttel salpeters in ghedaen was ende daer om salmen dese XXXV pondt salpeters daer mede onder menghen ende also te samen bewaren...”

Met de stukken stond het ook niet zo best:

„Item soe heeft hij doen maken den meyster bussemaker tot Amsterdam twee camerbussen wanter opten slote gheen en was daer men enighe weer mede mochte doen [!], daer twee oude bussen an ghegheven syn ter bester oerbaer; soe hebben die twee camerbussen mitten houtwerck meer ghecost ... 16 pond 10 sc.”

Een bezetting van enige betekenis was er meestal niet op Muiden. Het kasteel werd geregeld bewoond door een poortwachter en meestal ook door de kastelein met enige dienaren.

Tijdens de woelige dagen van 1488 had Jan van Montfoort het stadje en slot Woerden bezet. Dat werkte als een zweepslag. De kastelein Dirk van Swieten krijgt terstond last zonder verwijl „souweniers ende knechten van oirloge an te nemen ende dair mede te trecken upten huse ende slote te Muyden”. Dirk van Swieten komt daar met een bezetting van ... 17 man! Daar „tslot van Muyden niet wel gestoffeert noch voirsien ende was van boscruyt”, laat Dirk 42 pond aankopen. Bovendien wordt er op het slot afgeleverd „seker getal van pijlen ende geschut dies hy [de kastelein] van groten node hadde also tselve slot qualic dair of voirsien was ...”.

In de volgende jaren wordt de bewapening wel onderhouden. Als er twee haakbussen kapot geschoten zijn, laat de kastelein ze dadelijk herstellen. Er worden kogels gegoten voor de serpentine, de loodbussen en de haakbussen.

Toch waren de genomen voorzorgen bij lange

na niet voldoende; in 1508 wisten de Geldersen zich van het slot meester te maken en het enige tijd in bezit te houden. Gezien de slechte toestand van het gebouw in deze tijd zullen zij er zich niet bepaald behaaglijk hebben gevoeld.

Gelijk boven beschreven, is er tijdens de volgende jaren wel zo het een en ander gebeurd. Wellicht was het gebouw in 1522 weer in redelijke staat, zodat de kastelein met enige trots het karakter van het huis te Muiden mocht beklemtonen als bezit van de Grafelijkheid van Holland en als zodanig ook van Karel V, die immers onder al zijn titels ook die van Graaf van Holland voerde. Kort en goed, de kastelein liet een schild vervaardigen, waarop een arend met het wapen van Spanje op zijn borst. Het schild werd buiten aan de poort genageld.

Hiermee zou de schrijver zijn verhaal over het Muiderslot willen afsluiten. Weliswaar leveren de rekeningen na 1522 nog stof genoeg. De plaatsruimte noopt echter tot beperking en het is denkbaar, dat eens de gelegenheid komt, om in een fraai uitgevoerde monografie onbekend materiaal te publiceren.

SUMMARY

ARCHITECTURAL DEVELOPMENT OF MUIDEN CASTLE BY J. G. N. RENAUD

At the mouth of the river *De Vecht*, near Amsterdam, lies the well-known Muiden Castle, visited every year by numerous tourists, both Dutch and foreign.

For a long time the opinion prevailed that parts of this castle dated from the beginning of the thirteenth century. An archaeological investigation has made it clear that this assumption is no longer warranted. The seams, showing that new structures had been joined on to the old one, do not extend as far as the foundations and we may venture to say that part of them existed only in the imagination of the architect who restored Muiden about 1900.

The author propounds a plausible theory that Count Floris V built a fortification on the site of the present Muiden Castle after the surrounding country had come into his possession, which may have occurred about 1285. After Floris had been murdered, the bishopric of Utrecht took possession of the castle and it appears that it was demolished, except for the foundations, about 1300. Not a single historical document of the first half of the 14th century mentions Muiden Castle.

When the Count of Holland's influence on Utrecht waned and the castles of Vreeland and Eembrugge passed into the hands of the bishop of Utrecht again, the importance of Muiden as a borderland town may have been realised. It is probable that Albrecht van Beieren ordered the castle to be rebuilt about 1370. It was apparently erected on the old foundations. A bill, dating from 1373, gives details as to the finishing of the rooms adjoining the knights' hall and of the gateway. These activities give the impression of having been the final touches, put to the reconstruction.

Accounts of 1386 give a complete survey of the building of the East wing, which must be an addition to the original plan of Floris V and consequently does not have an old foundation.

The bills of maintenance enable us to trace the history of the building with hardly any gaps from 1440 onwards and the author mentions numerous details concerning Muiden Castle.

DE WANDSCHILDERINGEN AAN DE OOSTELIJKE TORENMUUR IN DE VOORMALIGE
NED. HERV. KERK TE KESTEREN

DOOR DR. R. F. P. DE BEAUFORT

In de door granaatvuur en bommen zwaar geïsterde kerk in Kesteren kwamen door het afvallen der witsellagen tijdens en na de oorlogshandelingen muurschilderingen te voorschijn, die echter bij afbraak van de kerk verdwenen zijn. Een korte vermelding van deze schilderingen is te vinden in een artikel over de bouwgeschiedenis van de Kesterse kerk van de hand van mej. H. M. van den Berg in het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond 6de S. 4 (1951) blz. 114.

Behalve twee figuren op de oostelijke pijler, waarvan één O.L.Vr. zou hebben voorgesteld en waarbij, volgens een mij gedane mededeling, ook nog een spreukband met de woorden Goet, Moet, Bloet te zien zou zijn geweest, bevonden zich twee grote schilderingen aan de oostelijke torenwand. Waren de voorstellingen op de pijlers in 1949, toen ik de kerk voor het eerst na den oorlog bezocht, nauwelijks meer te onderscheiden, de beide andere schilderingen verkeerden in een iets betere toestand.

Op de rechterhelft was een St. Christoffel te zien, de patroon tegen een onvoorziene dood, een in de XVde en XVIde eeuw veelvuldig voorkomende voorstelling. Op de linkerzijde was in 1949 nog het volgende zichtbaar: de voorbenen van een van links komend steigerend paard en het onderste gedeelte van een naar beneden gehouden lans van een ruiter die in dat jaar al vrijwel onzichtbaar was. Mej. Van den Berg weet nog mede te delen, dat de ridder een helm met pluimenbos droeg. De lans was gericht op twee honden, rechts van de voorstelling, komend uit een donkere spleet in de grond, en wier bovenlijven slechts zichtbaar waren. Des ridders schild vertoonde een Grieks kruis. Rechts bovenaan was nog een vrouwenfiguur te herkennen.

Begrijpelijkerwijs heeft schrijfster even aan St. Joris gedacht, maar uit de beide honden viel geen draak te maken¹. Zij heeft toen gemeend dat het kruis op het schild een aanwijzing zou kunnen zijn. Een kruis in zijn verscheiden vormen, komt in de heraldiek veelvuldig voor, o.a. vormt een kruis het wapen van het geslacht Van Lynden. Dat mej. Van den Berg de mogelijkheid

heeft geopperd dat de afgebeelde ridder tot deze familie zou hebben behoord, is aanvaardbaar. Immers het dorp Lienden, dat zijn naam aan het geslacht gaf, ligt op enkele kilometers afstand van Kesteren, en tevens hebben de Lyndens in de loop der eeuwen verschillende kastelen in de Betuwe bezeten en in deze streek een rol gespeeld.

De heerlijkheid Lienden was sedert 996 tweehurig en het deel dat aan de abdij van Elten toebehoorde, was door uitgifte in het bezit gekomen van heren die de naam Lienden (Lynden) aannamen. Zij behielden deze heerlijkheid tot in de XIVde eeuw. Kort na 1356 werd de heerlijkheid Lede bij Kesteren, eerst zonder, daarna met huis en hoge heerlijkheid, door Hertog Reinald ter leen gegeven aan de heren van Lienden, die reeds met de daar naast gelegen heerlijkheid Oudewaard beleend waren. Echter hebben de Van Lyndens maar kort het Huis ter Lede bewoond. Steven van Lynden trouwde vóór 21 Februari 1375 met Elisabeth van Doornick, vrouwe van Hemmen, en sedert dat jaar tot ongeveer twintig jaar geleden, hebben Van Lyndens gezeteld op het kasteel Hemmen, dat niet ver van Kesteren gelegen... was, want het is in den laatsten oorlog met de grond gelijk gemaakt.

Mej. Van den Berg schrijft verder (blz. 115):

„Bij het wapen, dat herkend kan worden als dat van Van Lynden (welke familie sedert de 13de eeuw de heerlijkheid Ingen, Ommeren en Kesteren bezat², is misschien te denken aan het door Butkens vermelde verhaal van de laatste der Aspermonts, Heren van Lienden, die op jacht een hert met het zwaard doodde.”

Dat in een kerk een profane geschiedenis zou zijn afgebeeld, en dan nog wel een jacht, een veel voorkomende, doodgewone gebeurtenis in het leven van een edelman, is uitgesloten. Alleen zou dit mogelijk kunnen zijn, wanneer er zich dan tevens een wonder had voorgedaan, zoals bij de heiligen Eustachius en Hubertus, of dat de gebeurtenis in een bepaald verband tot de kerk zou hebben gestaan. Bovendien berustte het verhaal van Butkens op pure fantasie! Wie was Butkens?

Christoffel Butkens, in 1590 te Antwerpen

¹ St. Gangulphus wordt ook afgebeeld als een ridder en verder heeft hij ook een kruis op zijn schild. Een patroon van de kerk in Kesteren is niet bekend.

² Ingen en Kesteren zijn nooit heerlijkheden geweest. Dit moet zijn Lede en Oudewaard. Slechts het gericht te Ommeren hoorde aan de heren van Lienden.

geboren en te 's-Gravenhage in 1650 overleden, was een monnik in het St. Salvator-klooster in de Scheldestad. Tevens was hij een historicus van naam, een linguïst en genealoog. Hij was volkomen op de hoogte van de geschiedenis van zijn geboorteland en van die van de voornaamste geslachten van zijn gewest. Het is daarom te betreuren, dat een man van een dergelijke eruditie de verleiding niet heeft kunnen weerstaan voor een flinke beloning, gefingeerde stambomen te hebben laten opgroeien. Zo fantaseerde hij op verzoek van Ernst van Lynden rijksgraaf van Reckheim, zijn *Annales généalogiques de la maison de Lynden*, welk boek in 1626 te Antwerpen verscheen. Echter werd hij spoedig ontmaskerd, o.a. door Cornelis Booth (1605-1678), burgemeester van Utrecht. Over de genoemde *Annales* schrijft Booth aan een onbekende dat Butkens in dit boek:

„sich soo groflyck vergeten [heeft] in onwaerheden, dat ick gelove door 't wtgeven vant selve boeck de voorn^e seer oude ende edele familie meer ondiens dan dienst geschiedt te sijn, als dewelcke, by yder voortreflyck geacht sijnde, niet en behoefde haer luyster te trecken uit sodane fabulen als hy doorgaens stelt” enz.³

Butkens moet iets geweten hebben omtrent een muurschildering waarop een ridder met een wapen voorkwam, maar zal onkundig geweest zijn van de plaats waar die zich bevond. Toen hij zich neerzette om zijn Annalen bij elkaar te fantaseren, zaten de schilderijen in de kerk al ongeveer een halve eeuw onder de kalk en slechts bij enkele ouden van dagen zal nog een vage herinnering aan een ridder met twee honden zijn overgebleven. Hij verzon toen maar een „tableau taillé en bois devant la cheminée de la salle du château de ter Lede”, en geeft er zelfs een afbeelding van. Geheel links staat fier een hert, waarvan de hals door een zwaard doorboord is, middenin zit een jachthond en rechts staat een paard. Rechts boven, het wapen van Van Lynden. Onder deze voorstelling, een opschrift dat de gebeurtenis, die in 1390 zou hebben plaatsgevonden, vermeldt, en geheel onderaan drie wapens, n.l. die van Van Meeckeren, Van Lynden en Horne.

Carel van Riedwijck, een vriend van Aernout van Buchell, heeft op 14 of 15 Juli N.S. 1629 een onderzoek naar dit beweerde schoorsteenstuk ingesteld en hierover bericht hij:

³ *De Navorscher*, 44 (1894) blz. 259.

„Opt thuyt ter Lee ofte Lede gehoiende onder die kerck van Lienden, dat onnae niet soe heerlick is alst in plaet gesneden is, heeft geschildert geweest alleen het ordinaris wapen van Lienden getimbreert, op de schouwe in den sael, van welck wapen den calck op veel plaetsen affgevallen zijnde, is over vijftich jaren geleeden herplaestert ende herwit, soe Joncheer Floris van Brakel tegenwoerdich drossaert ter Lee op den huysse woenende, my verclaert heeft mede dat men van Aspremont noch vant doersteken hert int wout aldaer, peerdt, hont, noch van dry wapens respective nyvers weet te spreken, noch noyt sulcx ophuyt, noch inde sael op de schouwe ter Lee geschildert geweest is, gelijk oyck 't dorp Lienden draeght de guel à la croix d'or. Hunne oude heeren daer sy gevolcht hebben”⁴.

Er is dus slechts een wapen geweest op de schouw en van een jachtafereel is geen sprake.

In de Geldersche Volksalmanak van 1880, op blz. 54, vermeldt ds. J. Anspach een geschiedenis, een legende zo men wil, die hij weer van zijn collega ds. O. G. Heldring heeft overgenomen. Deze laatste verhaalt in het in 1839 verschenen tweede deel van zijn *Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche oudheden, legenden, enz.* (blz. 174 en 175) dat eens een ridder, terugkomend uit het Heilige Land, in deze streken ronddoolde. Plotseling verschenen twee prachtige honden op zijn pad, die hij tot diep in het bos volgde, totdat zij hem naar een schone jonkvrouw voerden. Het eind van het verhaal is dan, dat ridder en jonkvrouw op elkaar verliefd raakten, met elkaar trouwden en samen het Huis ter Nyelede stichtten. Van de ridder zegt Anspach, dat deze wel uit het huis van Arkel geweest zal zijn. Heldring vermeldt dit niet, wel zegt hij van de jonkvrouw: „of zij zoo als sommigen willen, een bloedverwante was van één der Utrechtsche bisschoppen, meldt de legende niet”.

Dit verhaaltje bevredigt ons niet. Het moet oorspronkelijk anders zijn geweest, er ontbreekt een *pointe of moraal*. *Waarom ging die ridder nu opeens dolen, nu hij na zijn lange en gevaarvolle tocht bijna thuis was? En die dame, zat die zomaar ergens in het bos op het vinkentouw, haar honden uitsturend om eenzame ridders van de rechte weg te laten afwijken en naar haar toe te voeren? Wel een ondernemende, maar toch geen erg fatsoenlijke freule! Ik ben dan ook geneigd, evenals Butkens, te gaan fantaseren en de legende aldus te reconstrueren: De ridder, wie hij dan ook geweest mag zijn, en de dame in quaestie, waren met elkaar verloofd*

⁴ *De Navorscher*, 44 (1894) blz. 264.

vóórdat hij zijn tocht naar het Heilige Land zou aanvaarden. Bij zijn vertrek zou hij plechtig hebben beloofd, dat indien hij behouden zou mogen terugkeren, hij met haar samen een nieuwe kerk te Kesteren zou opbouwen. Hij kwam gezond en wel terug, maar zou in de bossen verdwaald zijn geraakt, indien de jonkvrouw, die van zijn komst op de hoogte was, haar beide honden niet had uitgestuurd om zijn spoor te zoeken en hem veilig bij haar te brengen. Samen hebben zij niet ter Lede weer opgebouwd, maar de kerk in Kesteren.

Toen men in de XVIde eeuw de kerk met

muurschilderingen heeft willen verfraaien, is men van de gedachte uitgegaan, ook de legende van de bouw van de oude kerk in beeld te brengen. Men wist vermoedelijk al niet meer wie die ridder geweest was en heeft er maar een Lynden van gemaakt. Dat geslacht was in de streek bekend en de naam Lynden sprak meer tot de parochianen dan Arkel of Aemstel.

Maar dit alles is maar een hypothese en eigenlijk helemaal niet belangrijk, te meer waar de ridder met de jonkvrouw en de beide honden voor goed met de oude kerk van Kesteren zijn verdwenen.

DE KINDERWERKPLAATS IN HET STEDELIJK MUSEUM TE AMSTERDAM

DOOR PETRA CLARIJS

Het is voldoende bekend, dat in verschillende musea der Verenigde Staten werkplaatsen zijn ingericht, waar de jeugd tekenonderwijs ontvangt. Met het memoreren van dit feit wordt geenszins bedoeld een voorbeeld ter navolging te stellen of op een manco ten onzent te wijzen. Wanneer de plaats, die het museum bij de vorming van de Amerikaanse jeugd inneemt een geheel andere is dan bij ons, komt dit vooral doordat het onderwijs er zeer veel verschilt van het onze. De vraag rijst echter, of het museum niet een juistere omgeving vormt voor het tekenonderwijs dan de school, ja, niet *de* plaats is waar dit dient te worden gegeven. Hoewel verschillende autoriteiten uit de onderwijs- en museumwereld hierop bevestigend antwoorden, zijn zij er zich van bewust, dat het in praktijk brengen van dit denkbeeld op zo grote bezwaren stuit, dat hiervan in de nabije toekomst geen sprake kan zijn.

Des te meer trekt het de aandacht, dat er in ons land althans één poging is gedaan om in deze richting iets te verwezenlijken. In het Stedelijk Museum van Amsterdam bestaat sinds 1947 een werkplaats voor kinderen van ongeveer 7-12 jaar. De omstandigheden werkten hier bijzonder mee, omdat er ruimte was (ofschoon deze niet ideaal is te noemen) en bovendien waren er middelen tot het aanschaffen van materiaal en het honoreren van leiders. Deze middelen worden verstrekt door het Nutseminarium voor paedagogiek te Amsterdam, dat tevens het initiatief nam tot het stichten van de werkplaats. De heer P. Post, wetenschappelijk medewerker aan deze instelling, die zich jarenlang heeft bezig gehou-

den met het tekenonderwijs en die een warm voorstander is van een methode minder gericht op het didactische dan wel op het interpretatieve en expressieve, is kort na de oorlog begonnen te experimenteren in deze richting. Onder leiding van de kunstschilder Ad. Pieters werd in diens huis een groepje kinderen uit een volksbuurt in de gelegenheid gesteld „vrij” te tekenen. De resultaten waren dusdanig, dat na drie maanden de directie van het Stedelijk Museum de gelegenheid bood de werkplaats in te richten, die nu al zes jaar bestaat, en waar Ad. Pieters en zijn confrater Leo Schatz optreden als leiders, niet als docenten. Want dat hier niet sprake is van tekenonderwijs in de gewone zin des woords zal duidelijk zijn. Iedere Woensdag- en Zaterdagmiddag komen twee groepen kinderen van 7-10 jaar en van 10-12 jaar naar de werkplaats; zij doen dit vrijwillig en verbinden zich telkens voor een trimester, waarvoor een klein bedrag verschuldigd is. Wanneer zij zich hebben aangemeld, worden zij geacht geregeld te komen. Er bestaat geen selectie wat betreft milieu; alle kinderen van alle lagere scholen zijn welkom.

In het eerste jaar, toen men zich nog slechts in beperkte mate kon bewegen, had men een groepje kinderen uit een volksbuurt en één uit een meer goeude buurt samengevoegd. Het waren allen moeilijke kinderen, met opzet uitgezocht. Wat zij deden was zich in het werk uitleven. Deze expressie bleek in de eerste plaats voor de kinderen bevrijdend te werken: de moeilijkheden die zij op school veroorzaakten, kwamen op de werkplaats niet voor. In de tweede

plaats bleek, dat deze expressie kan werken in aesthetische richting, hetgeen natuurlijk slechts voor enkelen het geval is. Op deze basis van vrije schepping nu is in de afgelopen jaren voortgewerkt. Het gaat er dus volstrekt niet om, de rol van de school over te nemen en deze kinderen tekenonderricht te geven. Op de resultaten wordt zelfs niet eens gelet. Hierbij moet de restrictie worden gemaakt dat men de kinderen niet maar laat knoeien. De leider levert wel degelijk critiek en geeft zo nodig aanwijzingen, maar altijd op het niveau van het kind. Wanneer b.v. een zevenjarige een boom voorstelt met een verticale als stam en een schematisch groen vlak als kruin, dan wordt hierop geen critiek geleverd, maar presteert een twaalfjarige hetzelfde, dan wordt wel degelijk gewezen op de naturalistische vorm van een boom en krijgt het kind de aansporing eens op te letten en te trachten een boom anders te tekenen.

Een bijzonder belangrijke zaak is het gebruik van verschillend materiaal. Elk kind kan werken in die techniek, die het op het ogenblik het beste ligt: er is potlood, houtskool, krijt, pastel, verf; er is ook boetseerlei, materiaal voor lino-leumsneden en draadplastieken. Dit is alleen mogelijk door de gunstige materiële omstandigheden van het Nutsdepartement, dat de aanschaf van dit alles bekostigt. Want het behoeft geen betoog dat de cursusgelden lang niet de kosten dekken. De kinderen hebben dus het voordeel, zich te kunnen uitdrukken in die techniek die bij hun expressiviteit past, een mogelijkheid, die hun noch op school noch thuis kan worden geboden. Vaak wordt hun een bepaalde techniek geopenbaard door het werk van anderen; ook de leiders geven soms een stoot in een bepaalde richting; zo wordt b.v. een kind dat vraagt een potloodtekening te mogen kleuren aangespoord om dezelfde tekening eens direct in pastel te maken, waarbij het dan zelf het verschil in resultaat constateert.

Met deze geheel nieuwe werkwijze verricht de Maatschappij tot het Nut van 't Algemeen pionierswerk, dat zich niet beperkt tot deze werk-

plaats. Er zijn er meer in Amsterdam o.a. de Werkschuit, die echter enigszins andere principes huldigt. Ook in andere plaatsen, b.v. Emmen, Oldenzaal, Velsen, Zwolle, wordt dit alles in praktijk gebracht. Maar nergens speelt, zoals hier, de factor mee van het museum. De kinderen van de werkplaats hebben een toegangkaart tot het museum, dat zij zonder geleide mogen betreden. Ook wordt hun toegestaan tijdens de tekenuren in de zalen te gaan werken, als zij de wens hier toe te kennen geven. Het gaat dus om vrijwillig bezoeken van het museum zonder voorlichting, het zelf ontdekken der kunstwerken.

Nu is men ten aanzien van het publiceren van resultaten zeer voorzichtig en men is van mening, dat bepaalde gegevens omtrent de invloed van het museum nog niet te formuleren zijn. Natuurlijk is het zo, dat niet alle types gelijkelijk voor deze invloed open staan. Maar hier en daar kan worden geconstateerd, hoe bepaalde kinderen gegrepen worden door de techniek van een schilder, met name van die kunstenaars die het meest markante, persoonlijke „handschrift” vertoont, zoals b.v. Cézanne of Van Gogh. De gladde, geacheveerde manier van b.v. een Schelfhout spreekt niet tot ze. In dit opzicht zal dan ook als regel de hedendaagse kunst meer aan hun uitdrukkingsvermogen appelleren dan de oude. De kunstwerken als zodanig grijpen hen over het algemeen niet. Hetgeen overigens geenszins een argument is tegen de betekenis van de museumomgeving bij het werk van deze kinderen. Het is in tegendeel van primair belang dat zij zich ten allen tijde vrij in het museum mogen bewegen, ook de kleinsten. De jeugd ondergaat zoveel invloeden, waarvan de uitwerking eerst later wordt onderkend. Het kan niet anders, of de indrukken door deze stellig kunstgevoelige kinderen opgedaan, zullen doorwerken en vroeg of laat merkbaar zijn. Men kan daarom de directie van het Stedelijk Museum niet genoeg loven voor de medewerking, die zij aan het werk van het Nutsseminarium verleent.

AMSTERDAM, STEDELIJK MUSEUM, TENTOONSTELLINGSGEBOUW

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Op 3 September jl. werd het nieuwe tentoonstellingsgebouw, dat tot stand kwam door samenwerking van de directeur van de Stedelijke Musea, Jhr. W. J. H. B. Sandberg, Ir. J. Leupen, hoofd der afd. Gebouwen van de Dienst v. Publieke Werken en Prof. F. A. Eschauzier voor het publiek geopend¹. Bij het beschouwen van dit gebouw dient vooropgesteld te worden, dat dit gebouwd is voor het tentoonstellen van hedendaagse kunst. Het één verdieping tellende uiterst sober gehouden gebouw, voorzien van een eenvoudig zadeldak, doet met zijn glaswanden van 2 × 12 raamopeningen aan voor- en achtergevel aan een vitrine denken. Het vormt een groot contrast met het bestaande gebouw van het Stedelijk Museum, in 1895 naar de tekeningen van architect Weissman opgetrokken, met weinig ramen en grote muurvlakken². Het jongste is zakelijk gehouden, terwijl het oudste in de stijl van zijn tijd vrij luxueus gebouwd en o.a. met beeldhouwwerk versierd werd. Door een strook groen is het gebouw van de Van Baerlestraat gescheiden, waardoor het geroezemoes van het verkeer slechts gedempt naar binnen dringt. De achterzijde ziet uit op de tuin van het Stedelijk Museum.

De beide uiterst linkse openingen van de gelijkvloerse verdieping zijn aan de voorzijde gevuld met een eenvoudig patroon van naast elkaar liggende of staande rode bakstenen, terwijl zich in het derde de ingang bevindt. De raamopeningen zijn van elkaar gescheiden door dunne betonnen in lichtgrijze kleur geschilderde stijlen, die afgesloten worden door een lijst, die iets donkerder grijs is. Een eenvoudig fries van verticaal geplaatste vooruitspringende staven in blauwgrijs geeft de scheiding tussen de verdiepingen aan. De van rode bakstenen opgetrokken zijmuren

springen een weinig naar voren en omlijsten de beide glaswanden.

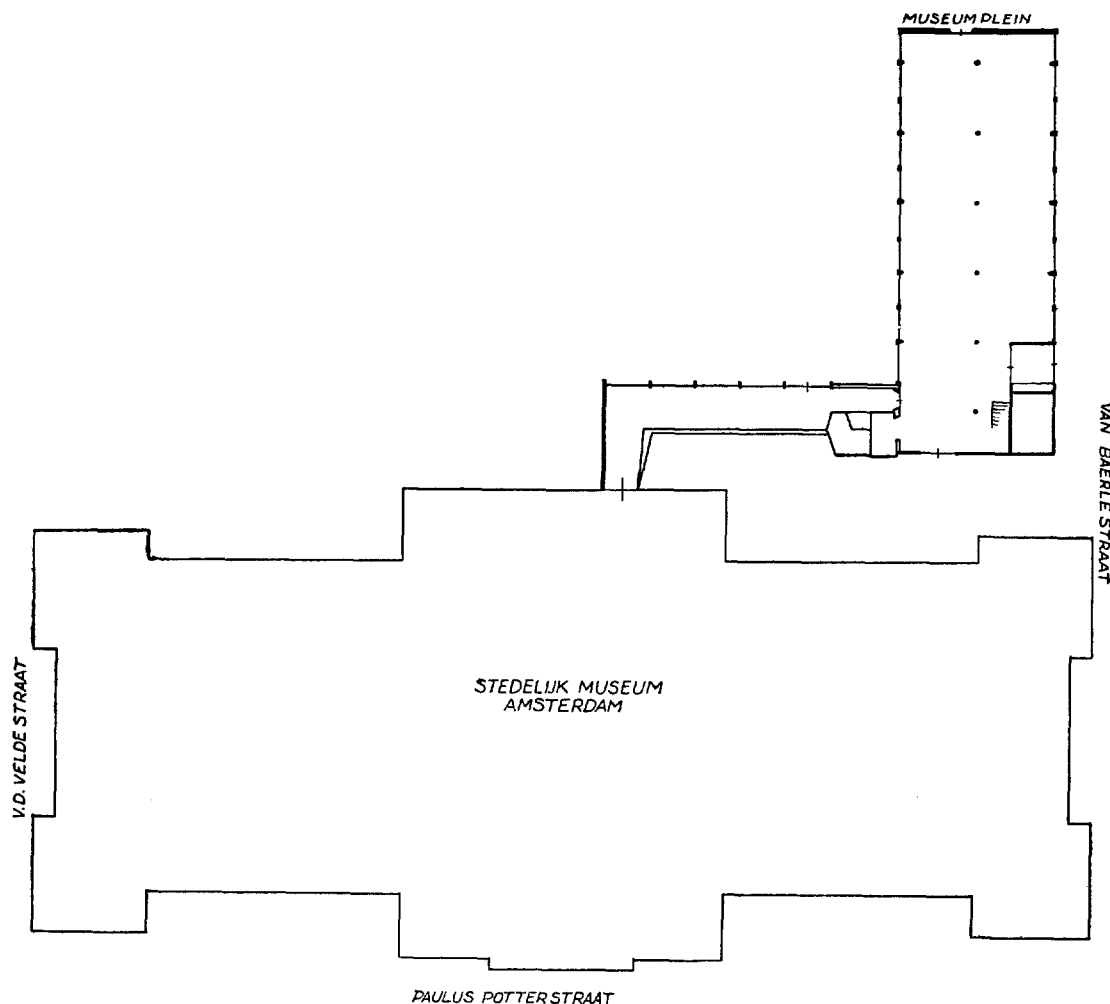
Door de wit gelakte aluminium jaloezieën ziet de voorbijganger de in het gebouw geëxposeerde kunstwerken. Zal dit het publiek er eerder toe brengen het museum binnen te gaan, zoals een aanlokkelijke winkelétalage het op straat wandelende publiek tot een bezoek aan de winkel uitnodigt? Laten wij het hopen. Het beeldhouwwerk Couzijns Badstoel, links van de pergola, zal hieraan zeker meewerken.

Een pergola, waar in het open gedeelte van het dak een laken, diepblauw van kleur, is gespannen geeft de ingang aan. De linkermuur van de vestibule, die men betreedt, is zwart geschilderd, terwijl de rechter wit is gehouden; deze kleurtegenstelling geeft een effect van levendigheid. Van hieruit komt men in het utiliteitsgedeelte, men zou kunnen zeggen de hal van de grote expositieruimte, waar zich de trap bevindt en waar de tafel van de bureaulist staat. Hier begint schuin tegenover de ingang de verbindingsgang (nog niet gereed) met het oude gebouw. De wanden van dit gedeelte zijn grijs geschilderd om het onderscheid tussen hal en expositieruimte te doen uitkomen. Deze laatste is 42 m lang en 14 m breed met in het midden ronde, grijs geschilderde betonnen zuilen. Wit daartegen is de achterwand van de expositiezaal en de pijler bij de trap. Hier hebben de kleurcontrasten dezelfde functionele werking als boven. Het nieuwe is hier de uiterst eenvoudig gehouden expositiezalen (hetzelfde geldt voor de 1ste verdieping) zonder tussenwanden; bovendien ontbreken tengevolge van glaswanden muren, waartegen kunstwerken geëxposeerd zouden kunnen worden. Slechts de achterwanden van beide verdiepingen bieden gelegenheid om er kunstwerken tegen te hangen of voor te plaatsen. Voor het exposeren van schilderijen worden schotten in de ruimte gezet. Deze kunnen, daar ze op verschillende hoogte te plaatsen zijn, zo worden gezet, dat de tentoon te stellen schilderijen en beeldhouwwerken het beste tot hun recht komen. Deze flexibiliteit geeft de inrichters van de tentoonstellingen ongelimiteerde mogelijkheden. Gelijkvloers, waar momenteel de nieuwe aanwinsten van de Romantiek tot en met Jan Sluijters zijn geëxposeerd, staan de schotten steeds evenwijdig met een van de wanden, wat het best past bij het

¹ Zie ook: H. L. C. Jaffé, „Amsterdam. Stedelijk Museum. Tentoonstellingsgebouw in aanbouw”, *Nieuws-Bulletin* K.N.O.B. 6de S. 6 (1953), kol. 69.

Als openingstentoonstelling zijn de na de oorlog verworven aanwinsten geëxposeerd. Een goed verzorgde catalogus, waarin de voornaamste acquisities zijn afgebeeld, verschaft de lezer op beknopte wijze tal van wetenswaardigheden, die op museum en collectie betrekking hebben.

² Hiervan werden de ramen gelijkvloers aan voor- en achterzijde na de oorlog gemoderniseerd met het gevolg, dat deze 50 % meer licht doorlaten.

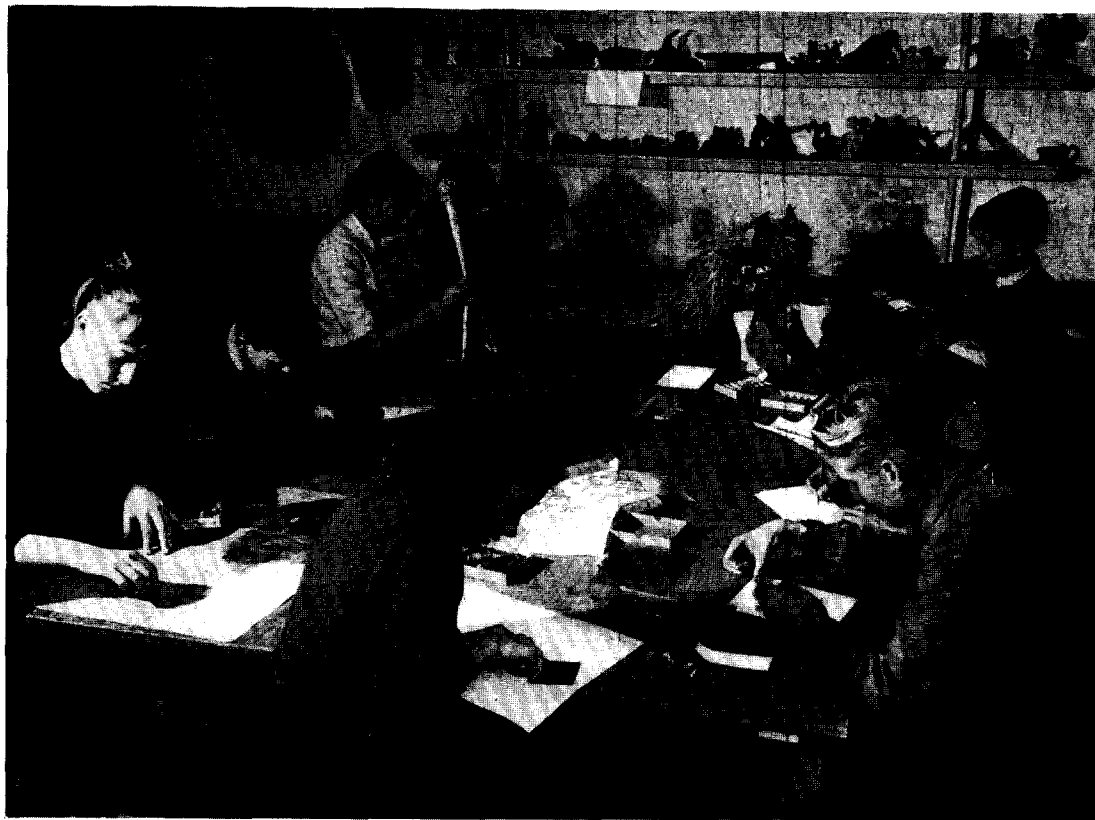

karakter van deze kunstwerken. De kunstuitingen van de jongeren, die op de 1ste verdieping bijeen zijn gebracht, hangen of staan tegen schotten die schuin ten opzichte van de muren zijn geplaatst (zie afb. 2). Hierdoor wordt een schijnbare ongedisciplineerdheid verkregen, die ook uit vele stromingen van de moderne kunst spreekt.

Ook de wijze van het hangen op de schotten is in overeenstemming gebracht met de geaardheid van de geëxposeerde kunstwerken, zoals de foto's duidelijk te zien geven. Negentiende eeuwse schilderijen in zware gouden lijsten detoneren naar mijn mening in dit uiterst moderne gebouw; zij vragen een fond van b.v. fluwelen stof en lambrizeringen met lijstwerk. Voor mij is dit een duidelijk bewijs, dat tussen gebouw en geëxposeerde kunstwerken een stylistisch verband moet bestaan.

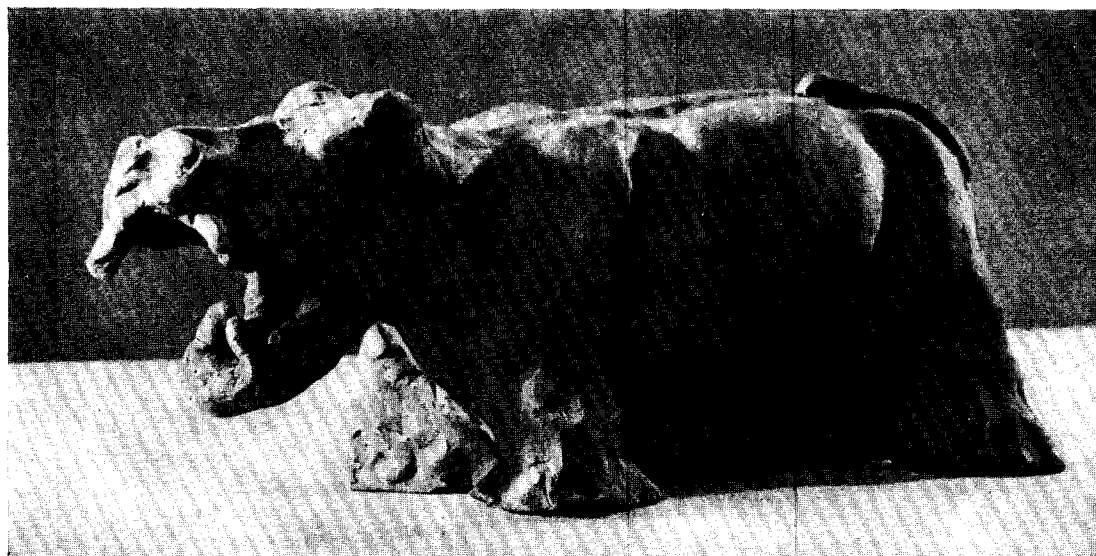
Beide zalen hebben geen bovenlicht, doch zijlicht. Het is merkwaardig hoe de laatste jaren de voorkeur wordt gegeven aan zijlicht voor het tentoonstellen van schilderijen (Rijksmuseum, zijmuren van de vml. Rembrandtzaal; Bonnefantmuseum te Maastricht) boven bovenlicht. Dit wordt in alle nieuwe musea van voor de oorlog aangetroffen. Door de museumspecialisten werd toen bovenlicht geprefereerd. Dit biedt het voordeel, dat het hangen van schilderijen veel gemakkelijker is dan bij zijlicht. Bij zijlicht moet men er voor waken dat de schilderijen b.v. niet glimmen. Het grote voordeel is m.i., dat het schilderij veel sterker en afwisselender belicht kan worden. Door de bladen van de jaloeziën in verschillende standen te plaatsen kan de lichtval zo geregeld worden, dat de kunstwerken het

DE KINDERWERKPLAATS IN HET STEDELIJK MUSEUM TE AMSTERDAM

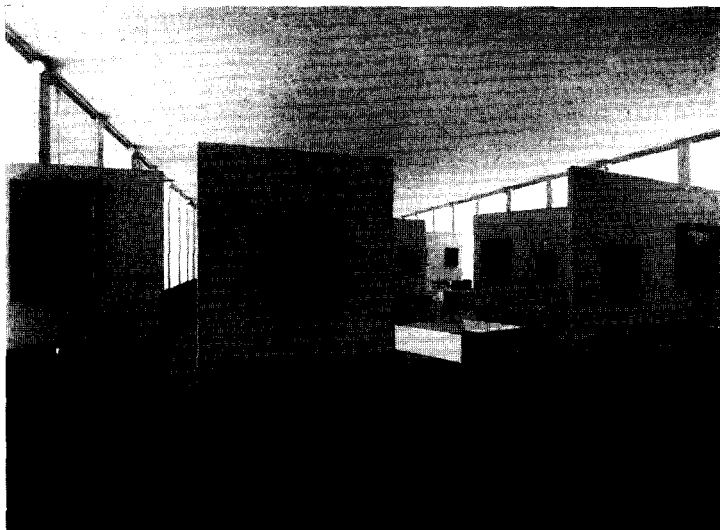

Afb. 1. Kinderwerkplaats in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

(Fotopersbureau C. de Boer, Haarlem)

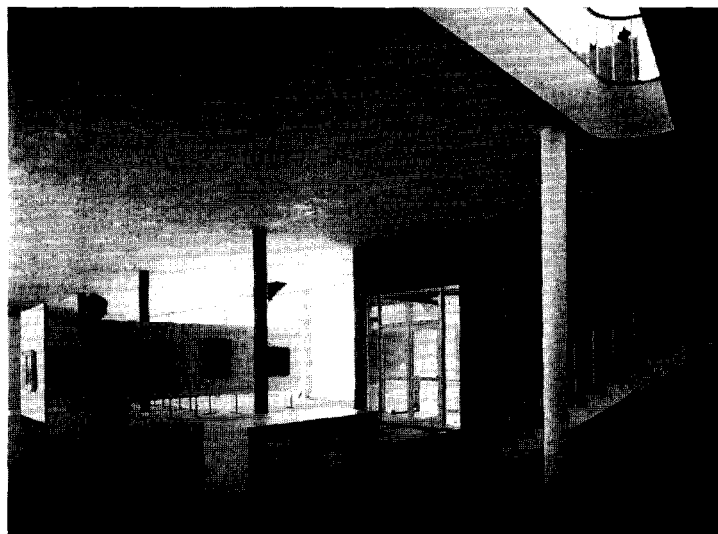
Afb. 2. Werkstuk van een jongen van 10 jaar.

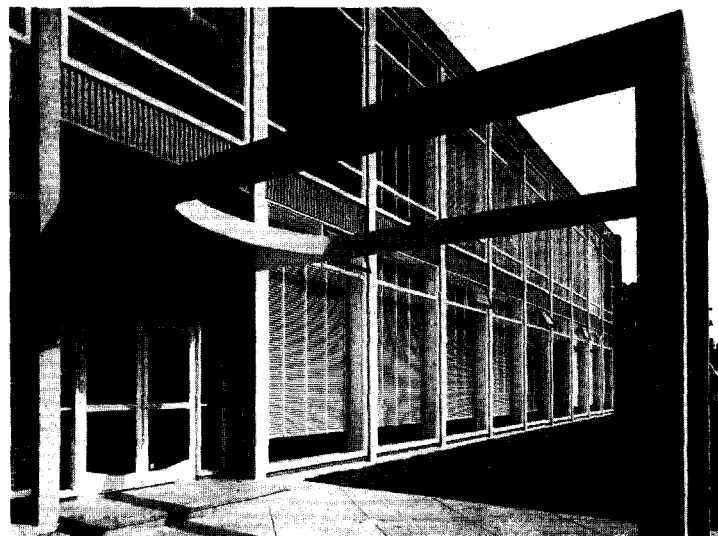
Afb. 1. Bovenzaal, voorste gedeelte.

Afb. 2. Bovenzaal, achterste gedeelte.

Afb. 3. Benedenzaal, Entree.

Afb. 4. Ingang, Van Baerlestraat.

Amsterdam, Stedelijk Museum: De Nieuwe aanbouw.

Afb. 1. Doorkijk naar het restaurant, met „Famke” van Pier Pander

Afb. 2. Gang in het Museum.

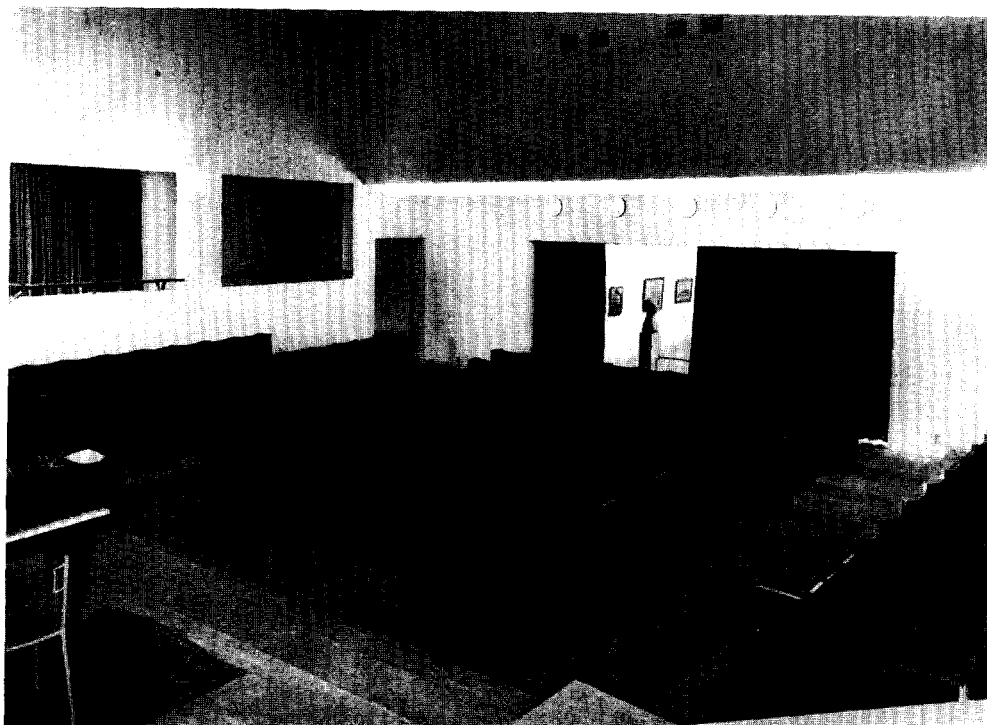

Afb. 3. Een der boxen met strijklicht.

Lecuwarden, Prinsentuin. Museum Pier Pander.

(Foto's F. C. D. Popken, Lecuwarden)

DE UITBREIDING VAN HET RIJKSMUSEUM KRÖLLER-MÜLLER

Afb. 1. Aula.

Afb. 2. Beeldenzaal.

(Foto's Gies, Amsterdam)

beste licht krijgen. Als is het licht op de verdieping sterker dan beneden, toch is het ook hier geheel voldoende om de geëxposeerde stukken goed te kunnen bezichtigen. Van overstralen, zoals dat wel het geval is bij zich tegenover elkaar bevindende lichtbronnen, bemerkt men hier niets; dit komt zowel door de jaloezieën die het licht temperen, als door de expositieschotten die het licht gedeeltelijk onderscheppen. Op beide verdiepingen lopen de vensters vrijwel door tot aan de vloer. De zijkanten hiervan zijn evenals de dorpels van wit marmer.

Beneden is voor elk venster een lage, grijs geschilderde radiator geplaatst. De gelijkvloerse verdieping zal indirect verlicht worden, die op de étage heeft als kunstlicht langs de lange wanden een rij buislampen, die zich in een verdiepte strook van het plafond bevinden. Door nylondoek zijn deze aan het oog onttrokken.

Bezoekers, die b.v. alleen de expositie op de 1ste verdieping willen bezichtigen, kunnen dit doen via de reeds genoemde trap in de hoek (zie afb. 3). De trap is van beton met treden in blauwgrijs, waarover plastic is gespoten; de leuning is van zwarte plastic. De vloer op de 1ste verdieping heeft parket in tegenstelling tot de gelijkvloerse, waar natuurstenen tegels zijn aangebracht.

Het laat zich aanzien, dat het gebouw goed geventileerd kan worden, wat bij vele musea onmogelijk is. Hier is om het andere raam in het

bovengedeelte een naar buiten toe opengaand venster aangebracht (dit geldt zowel voor de gelijkvloerse als voor de 1ste verdieping).

Bijzondere vermelding verdient de wijze van opstellen van de tekeningen en grafiek, zoals op afb. 1 en 2 is te zien. In vierkante, wit geschilderde bakken die op de grond staan, zijn de prenten en tekeningen tentoongesteld op een eveneens witte bodem, die zich op de helft van de hoogte bevindt. De toekomst zal leren of deze manier zal voldoen. In het plafond kunnen op tal van plaatsen haken worden aangebracht, waaraan b.v. kunstwerken als de mobiles van Calder kunnen worden gehangen.

Met eenvoudige middelen, die onze tijd ten dienste staan hebben de scheppers een smaakvol museum gecreëerd, dat wat zijn gedachte betreft, nieuw is. Het denkbeeld van een grote expositieruimte, die niet door tussenwanden in een aantal kleinere zalen is onderverdeeld, is voor ons land geheel nieuw. In het bijzonder voor tentoonstellingen biedt deze oplossing grote voordelen. Een nadeel is m.i. echter, dat intimiteit en beslotenheid, factoren, die voor het rustig bezien van kunstwerken zo wenselijk zijn, hier ontbreken. Wellicht heeft de mens van onze tijd hieraan geen behoefte? Door het geheel eigen karakter van dit museum, dat als een voorbeeld van de architectuur van deze tijd geldt, zou de vraag gesteld kunnen worden of de kunst van 1980 of 2000 dit gebouw kan verdragen.

DE UITBREIDING VAN HET RIJKSMUSEUM KRÖLLER-MÜLLER TE OTTERLO

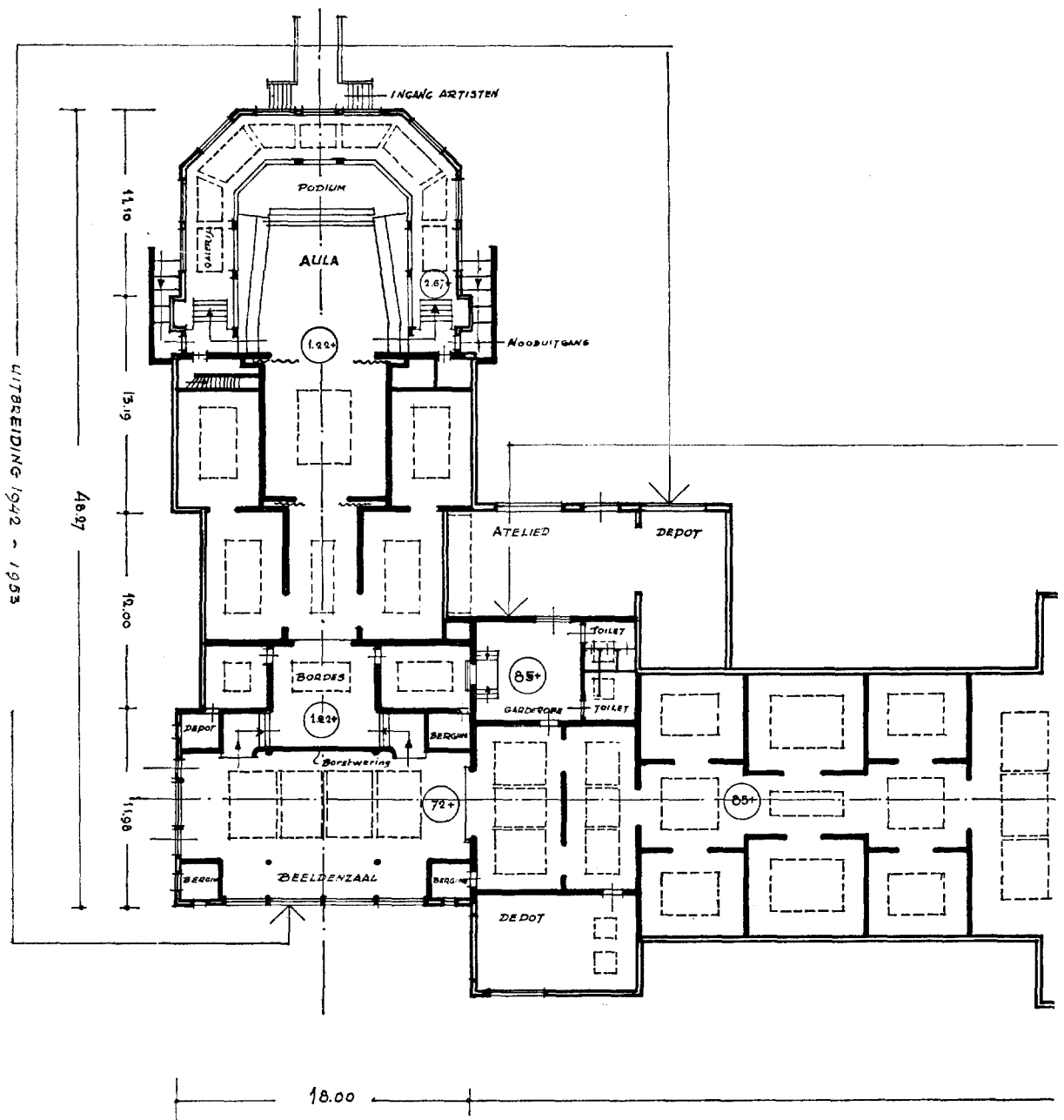
DOOR E. JOOSTEN

De plannen voor de nieuwe vleugel aan het Kröller-Müller Museum, die in het begin van de oorlog reeds door Prof. Henry van de Velde ontworpen werden en die een voor de collectie hoognodige uitbreiding der expositieruimte inhielden, zijn in het voorjaar van 1953 onder leiding van Prof. F. Eschauzier gerealiseerd in nauwe samenwerking met Prof. Van de Velde zelf, na een stoeve, door de oorlog en na oorlogse moeilijkheden vertraagde ontwikkelingsgang.

Een grote beeldenzaal, twee prentenkabinetten, vijf expositiezalen voor schilderijen en een aula zijn hiermee aan het Museum toegevoegd. In de expositiezalen, die loodrecht op het „oude“ (uit 1938 daterende) gebouw staan, handhaafde Prof. Van de Velde het principe van de gesloten ruimte, waarbij het licht slechts van boven naar

binnen valt, door opalineglas verzacht. De beeldenzaal echter, die nog in het verlengde van de reeds bestaande kabinetten ligt heeft niet alleen bovenlicht; zij wordt bovendien aan twee zijden afgesloten door glazen wanden van bijna vier meter hoogte. Terwijl in de schilderijenzalen dus de wandvlakte zo groot mogelijk werd gehouden en alle aandacht naar binnen werd gekeerd, afgesneden van de buitenwereld, in een helder staand licht, als op de schilderijen van Seurat, wordt de sculptuur in de beeldenzaal omspeeld door het wisselende buitenlicht en vrijwel opgenomen in het op deze plaats behoedzaam gecultiveerde landschap van het Nationale Park „de Hoge Veluwe“. Een samengaan, dat nog intenser zal worden wanneer in de komende jaren het plan ten uitvoer zal worden gebracht om in het verlengde van de beeldenzaal ook nog sculptuur in

de openlucht te plaatsen, waarbij de parkaanleg in dat gedeelte radicaal aangepast zal worden aan de eisen, die de sculptuur stelt.

Dit levende verband van natuur en cultuur, van sculptuur en omgeving, wordt nog geaccentueerd door de bewerking der muren, die hier niet geschuurd en geausd werden, maar slechts licht

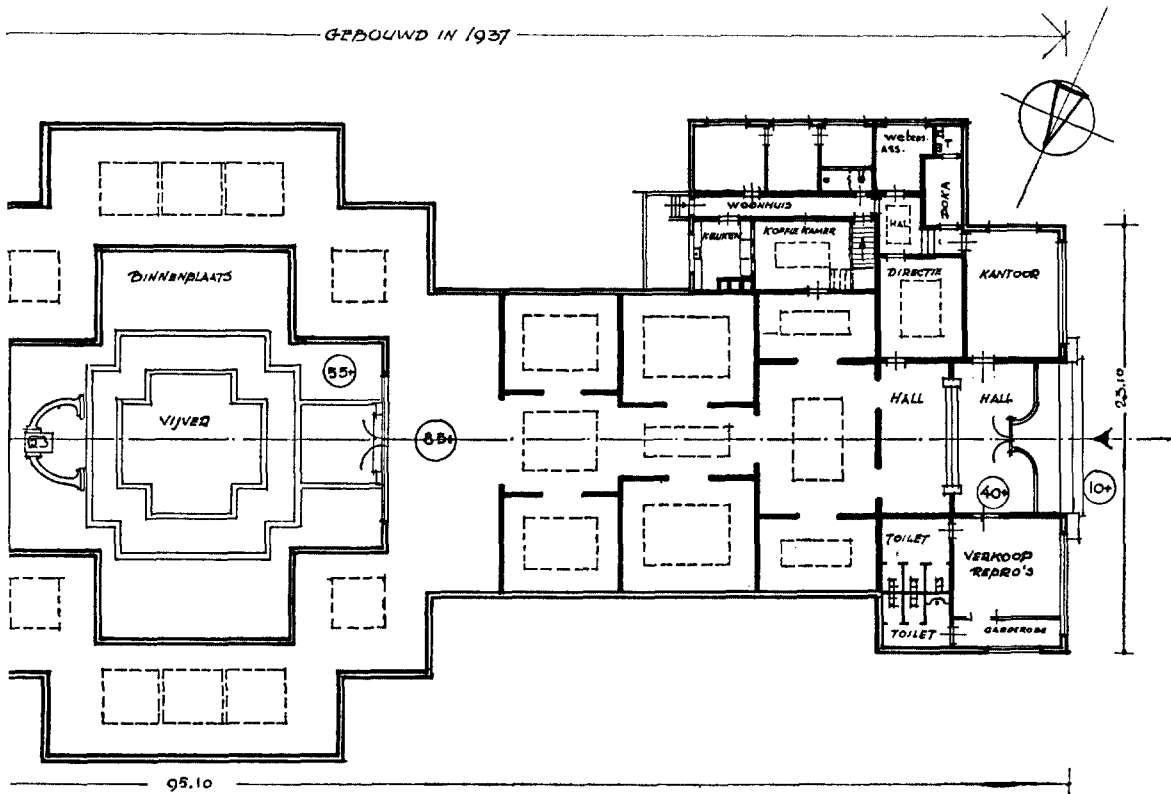
bestreken met even getinte cement, waardoor de oorspronkelijke kleur en structuur der bakstenen muren niet gecamoufleerd worden maar een levende, ruige achtergrond vormen van de beelden. Zo werd ook de grond niet met linoleum of rubber, maar met zacht-rode baksteen bedekt.

Het gevoel van ontspanning, door de wijde

ruimte der beeldenzaal opgeroepen, wordt voorbereid in het zaaltje daarvóór, waar een leeshoekje is gemaakt. De wanden zijn hier donkerder getint en het licht is hier iets meer gedempt dan in de expositieruimtes; bovendien werd daar langs de wanden kleinplastic opgesteld: niet in vitrines, onbenaderbaar door glazen wanden, maar open, op kleine plankjes, die door een vernuftig gecamoufleerd perforatiesysteem op verschillende hoogte en op verschillende afstand in de muur kunnen worden aangebracht. De opgang naar de nieuwe schilderijzalen, die iets hoger liggen, wordt afgesloten door een bordes van waaruit men een prachtig overzicht heeft over de zaal tegen de achtergrond van struikgewas en beukenbomen.

denzaal naar de nieuwe schilderijzalen maakt, naast haar architectonische functie ook voor de museumbezoekers een heel eigen, zinrijke betekenis heeft, blijkt telkens; het is alsof men na de ontspannen ruimtebeleving in de beeldenzaal gemakkelijker komt tot een hernieuwde concentratie in de nieuwe schilderijzalen, waar het werk van de cubisten en abstracten geëxposeerd wordt. Een wending, die tevens de mogelijkheid schept om ook in dit Museum aparte tentoonstellingen te organiseren. De Van Gogh-herdenkingstentoonstelling, die hier in 1953 gedurende zeven weken werd gehouden, werd bijv. door 53.956 bezoekers bezocht. Het totale aantal bezoekers was in dat jaar 98.761.

Zo kon de wens van Mevrouw Kröller om het

De concertenreeks die reeds sinds jaren in besloten kring in het Museum wordt gegeven, wordt nu in de aula voortgezet; bovendien hebben, dankzij de filmcabine en een rijke collectie lichtbeelden, de rondleidingen en inleidingen hier hun eigen ruimte gekregen.

Dat de wending, die het gebouw via de beel-

Kröller-Müller Museum te maken tot een levend cultuurcentrum in het Oosten van het land, een centrum waar het beleven der natuur samen zou gaan met en zou worden verrijkt door het beleven van kunst, vorm krijgen dankzij de magistrale scheppingskracht van Prof. Van de Velde.

KUNSTCENTRUM LEEUWARDEN

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

De Friese beeldhouwer Pier Pander¹ liet een som gelds na, waarvoor een museum gebouwd moest worden om zijn scheppingen in tentoon te stellen. De in 1864 te Drachten geboren Pier (gest. in 1919), zoon van een eenvoudig matten-schipper, werkte in Amsterdam, Parijs en tentoonstelling in Rome¹. Uit zijn werk, dat een sterk classicistische inslag verradt, valt duidelijk zijn grote liefde voor de antieke plastiek te bespeuren. In Leeuwarden kan men reeds sinds 1924 vijf in marmer gehouwen beelden, voorstellende „De uchtend”, „De opkomende gedachte”, „Het ontwakend gevoel”, „De kracht” en „De moed”, opgesteld in een speciaal daar voor gebouwd museum, waaraan de naam Tempel werd gegeven, bezichtigen. Van de Noorderplantage, waar dit gebouw ligt, naar de Prinsentuin, waar zich het aan zijn werk gewijde nieuwe museum bevindt, is een goede vijf minuten lopen.

De Prinsentuin, in 1648 op een voormalig bolwerk aangelegd², was tot 1747 een tuin, waar de Friese Stadhouders, te beginnen met Willem Frederik van Nassau en diens echtgenote Albertine Agnes verpozing zochten. Koning Willem I gaf in 1819 het terrein aan de Gemeente Leeuwarden ten geschenke. Hier werd ± 1820 door de bekende tuinarchitect L. P. Roodbaard het huidige plantsoen aangelegd, en het Zomerhuis, thans Kunstcentrum, gebouwd. Aan het einde van de vorige eeuw was dit de geliefkoosde pleisterplaats van de Leeuwarders, waar b.v. concerten werden gegeven. De laatste decennia had het de publieke belangstelling verloren.

Men zocht een oplossing om het gewestelijke kunstcentrum de Friese Culturele Raad, welke ten doel heeft de kunst en de cultuur in Friesland te

¹ Reeds als kind maakte hij kunstwerkjes uit klei, hout, been, blik en koper. Door toedoen van Ds. De Koo, Ds. Ten Kate en de familie Rengers werd Pander in de gelegenheid gesteld, zich in de beeldhouwkunst te bekwamen o.a. aan de Quellinusschool te Amsterdam. In 1883 werd Pier door een heupziekte getroffen, waardoor hij blijvend invalide werd. Hij volgde lessen aan de Ecole des Beaux Arts te Parijs. In 1885, op 21-jarige leeftijd won hij de Prix de Rome met zijn ontwerp „Stroomnymph”. In 1888 ging Pander met zijn verpleegster Mej. Clara de Kanter naar Rome. Dit verblijf is van grote invloed op zijn werk geweest.

² W. Eekhoff, *Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden*, 2de Deel. Leeuwarden 1846, blz. 307.

bevorderen door het houden van lezingen, cursussen — ook voor de jeugd — en tentoonstellingen, te huisvesten; tevens moest men een gebouw hebben om de beeldhouwwerken van Pier Pander ten toon te stellen. Dit heeft tot de gelukkige gedachte geleid, beide belangen te combineren. Het voormalig restaurant werd verbouwd en tot kunstcentrum bestemd, de vleugel rechts werd het Pier Pandermuseum, links kwam een eveneens laag gebouw met milkbar en theeschenkerij, welke zomer en winter voor het publiek is geopend. Hierbij sluit een open galerij aan, waar men bij zacht weer kan zitten; voor dit gebouwencomplex bevinden zich terrassen, welke thans uitkomen op een vijver met erachter een muziek-tent. Er zijn plannen om hier openluchtuitvoeringen te houden.

In het hoofdgebouw, verbouwd door de stads-architect Zuidema, is rechts de ingang met een portaal, dat links toegang geeft tot de grote zaal met een podium, waar concerten, toneeluitvoeringen en voordrachten kunnen worden gehouden. Van hieruit is een verbinding met de theeschenkerij.

Vanuit het genoemde portaal kan men het Pier Pandermuseum en ook de eerste verdieping bereiken. Een gemakkelijke trap voert naar de grote zaal op de eerste etage. Hier worden geregeld tentoonstellingen van moderne kunst georganiseerd (Friese kunst, ook moderne kunst uit andere streken van het land en uit het buitenland, ambachtskunst). Deze zaal krijgt daglicht door een aantal ramen die zich aan de achterzijde van het gebouw bevinden en door één aan de voorzijde; 's avonds kunnen de zalen met elektrische lampen, worden verlicht. De wanden zijn evenals die in de benedenzaal geschuurd. Met behulp van schotten kan deze ruimte naar gelang van het karakter van de tentoonstelling onderverdeeld worden. Als vloerbedekking is parket gebruikt. Een doorgang in de wand tegenover de ingang brengt ons in een klein langwerpige vertrek met een podium. Dit kan zowel als atelier (voor kunstenaars) als voor exposities gebruikt worden.

Nergens dringt het interieur zich aan ons op, de architect heeft zijn architectuur volkomen ondergeschikt gehouden aan de te exposeren kunstwerken. Door de wijze, waarop hij dit 19de eeuwse gebouw heeft verbouwd is dit aangepast

aan de nieuwe bestemming. De architect had het voordeel, dat het bestaande goede verhoudingen had, waardoor het mogelijk was dit tot een goed geheel te verbouwen. Ik vrees echter, dat het gebouw in de toekomst te klein zal zijn.

Keren wij terug naar de ingangshal dan bereiken wij door naar links te gaan, zoals reeds gezegd, de nieuwe vleugel die op twee kamers na (één voor de directrice van het kunstcentrum en één voor de secretaresse) het Pier Pandermuseum bevat. Deze vleugel is het werk van de architect De Koo, zoon van Ds. De Koo, die o.a. Pander met zijn studie heeft geholpen. Aan de zijde van de Prinsentuin heeft deze vleugel een gang met ramen die uitkomt in een portaal aan de andere zijde, waar zich ook een ingang bevindt. Het grootste gedeelte van het hier bijeengebrachte werk omvat reliëfs; deze zijn aangebracht tegen de grijs geschuurde wanden van de kabinetten, die vanuit de genoemde gang te bereiken zijn. In de muur evenwijdig aan die van de Prinsentuin bevinden zich eveneens vensters. Deze zijn in de

vorm van een halve cirkel naar buiten toe om de scheidingswanden gebouwd. Dit heeft tot gevolg, dat elk kabinet aan die zijde twee raamopeningen heeft en wel in de hoeken. Hierdoor is in het midden een muurvlak overgebleven. Tegen dit vlak is in elk kabinet een beeldhouwwerk op een aesthetisch gezien, weinig gelukkig voetstuk geplaatst. Het voordeel van deze verlichting is, dat de reliëfs sterk strijklicht ontvangen, waardoor het geringe hoogteverschil duidelijk te onderscheiden valt. Uit een architectonisch standpunt beschouwd kan ik deze oplossing niet erg bewonderen, het doet wat onrustig aan. Ook de architectuur van dit gebouw is sober gehouden; de vloer bestaat uit zwart, wit en geel gevlamde tegels, wat voor beeldhouwwerken m.i. het meest geëigend is. De zwart marmeren plint contrasteert wat te nadrukkelijk met de wit geschuurde wanden.

De verwarming geschiedt hier als overal elders in het gebouw door gaskachels.

BOEKBESPREKINGEN

De Rijksarchieven in Nederland. Overzicht van de inhoud van de Rijksarchiefbewaarpplaatsen. VIII-404 blz., gr. 8°. Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf. 's-Gravenhage 1953. Prijs f 10.—.

De Rijksarchivaris Bakhuizen van den Brink was begonnen met de publicatie van een *Overzicht*, doch heeft het niet voltooid. Later gaf men een overzicht van de inventarissen der Rijksarchieven; maar dat is nu zeer verouderd. De initiatiefnemer tot het huidige *Overzicht* is feitelijk Jhr. Mr. Martens van Sevenhoven, die met het Gelderse depôt zo'n goed begin maakte. Misschien is het de doorwerking van zijn invloed, dat dit *Overzicht*, wat nu voor ons ligt, uitmunt door een goede index. De afgetreden Algemene Rijksarchivaris Jhr. Dr. Graswinckel, de eindredacteur van dit boek, heeft trouwens in het indexmaken zijn sporen verdiend.

De opzet van het werk wijst zich vanzelf. Van elke Rijksarchiefbewaarpplaats wordt de vorming en groei kort beschreven; en daarop volgt de systematische opsomming der bestanddelen, met aanwijzing van de inventarissen en verdere nuttige gegevens. Kortom, een zeer nuttige eerste aanwijzing voor het gebruik der archieven; een aanleiding tot eigen onderzoek.

Het stelsel moet noodzakelijk met zich brengen, dat van de grote archieffondsen naar verhouding het minst wordt gezegd. Een *Overzicht* kan onmogelijk een wegwijzer zijn naar de inhoud der archiefgedeelten; zelfs een inventaris kan aan deze eis niet voldoen. Bezoekers van verre vragen wel eens of er dan geen algemene index is (op fiches of kaarten) op het geheel der archiefbestanddelen. Het antwoord hierop moet ontkennend zijn. Het zal ook moeilijk zijn aan deze wens te voldoen, want de genealoog b.v. zal te dezen geheel andere eisen stellen dan de historicus. Toch lijkt de vraag gewettigd of men niet naar algemene indices der archiefdepôts (op de hoofdonderwerpen) zou kunnen streven: indices in twee exemplaren, waarvan één op het Algemeen Rijksarchief. Al werd de volmaaktheid niet bereikt, vele onderzoekers, o.a. de lezers van dit tijdschrift, zouden er dankbaar voor zijn. Ook een algemeen chronologisch register der oorkonden tot 1515 zou, zowel uit gedrukte regestenlijsten als uit andere middelen, opgebouwd kunnen worden. Zo mag men dankbaar zijn, zonder zich geheel voldaan te rekenen.

Aan een medewerker past het niet, zich als criticus op te werpen. Wel kent hij de achtergrond van het werk. Zoals elk, moet men ook

dit uit zijn opzet verstaan. Van de oude staatsinrichting is uitgegaan; men wordt genoopt zich hierin in te leven, wil men het overzicht met vrucht raadplegen. Geeft men zich eenmaal deze moeite, dan ziet men deze beloond; want wie de bronnen van het verleden wil gebruiken, mag niet nalaten zich in de wereld dier tijden te verplaatsen. De archivisten mogen hopen, dat de oudheidkundigen dit archief-overzicht als een nuttig hulpmiddel zullen aanmerken. Niet meer dan dat; het raadplegen van de originelen kan noch mag ooit overbodig worden, zomin als het genot van oude schilderijen ooit door de platenboeken kan worden vervangen.

MR. S. J. FOCKEMA ANDREAE

B. H. St. J. O'Neil (*M. A.; F. S. A.*), *Castles, an introduction to the castles of England and Wales*. London: Her Majesty's stationary office. 1953.

De schrijver, Chief Inspector of Ancient Monuments, Ministry of Works, geeft in 24 blz. tekst, welke verlucht wordt door XII afb. en 28 plattegronden een zeer helder gestelde ontwikkeling van den kastelenbouw in England en Wales. Het boekje bedoelt een inleiding te zijn tot monographieën over verschillende kastelen, die onder de zorg staan van het Ministry of Works. Het werk bevat voorts een lijst van de belangrijkste Motte and Bailey Castles, van stenen ommuringen (XI), van stenen donjons (keeps; XI en XIIA), van rechthoekige stenen donjons (XIIB), van de „shell” keeps (XII), van de ronde donjons, van ommuringen met torens op rechthoekigen plattegrond en die met ronde torens en poortgebouwen, en de Edwardian Castles of Wales. Een glossarium en een alphabetische lijst van verschenen of in voorbereiding zijnde monographieën van kastelen vervolledigen de oriënterende waarde van O'Neil's arbeid.

Middeleeuwse kastelen zijn bouwwerken van militaire betekenis; zij dienden om gezag op te leggen of te handhaven; zij moesten de kracht van de aanvalsmiddelen kunnen weerstaan en als deze groter werd, dan moesten de sterkten uiteraard herzien worden. De schrijver wijst op de wijzigingen in aanvals- en verdedigingsmiddelen, wat aan de door hem gegeven ontwikkelingsgeschiedenis een helder en logisch aanzien geeft.

Voor hem is het jaar 1066 het uitgangspunt; met den slag van Hastings immers begon de verovering van Engeland door Willem, Hertog van Normandië, die tot handhaving van zijn gezag

in het veroverde gewest, sterkten liet aanleggen. Wel waren er voor dien datum¹ enige castles, welke waren gebouwd door gunstelingen van den Engelschen koning Eduard den Belijder, omtrent het jaar 1050, maar, zegt O'Neil, de stichters waren „Normans, the precursors of the later invaders, and their works hardly belie the statement that while England was a Saxon Kingdom, castles were unknown this side of the English Channel”. Willem de Veroveraar had dus sterkten nodig in het veroverd gebied en moest deze laten bezetten door lieden waar hij op vertrouwen kon. Hij schonk dergelijke als tegenprestatie aan verdienstelijke krijgslieden; edelen trachten er te verwerven, kortom het feodale systeem kwam in Engeland tot ontwikkeling.

Van welk type bediende zich Willem van Normandië?

In dit verband is het wel van belang te weten, dat er vóór het jaar 1100 een honderdtal sterkten ontstonden; uit dit groot aantal en uit het gemak waarmede zij werden opgericht, verbrand en herbouwd, trekt O'Neil de gevolgtrekking, dat zij in hoofdzaak uit hout en niet uit steen bestonden.

De vroegste kastelen nu behoorden tot het type van de “Motte and bailey”, d.w.z. dat zij bestonden uit een heuvel (motte) in den vorm van een kerstpudding met een cirkelvormigen vlakken top, opgeworpen van de aarde, die door het graven van een gracht er om heen, vrijgekomen was; daarnaast lagen één of meer omwaterde hoven (bailey), die van een ringwal werden voorzien. Op den top van den heuvel was een sterke omheining of palissade, waarbinnen een houten toren of huis. In den hof

¹ Versterkte militaire punten waren door de Romeinen aangelegd na de verovering in het jaar 43 onder Keizer Claudius; deze aanvankelijk van aarde en hout opgetrokken „castella” zijn later in steen herbouwd; omtrent het jaar 300 werden langs de west- en oostkust nieuwe versterkingen aangelegd met hogere muren tegen het opdringen van de Saxers. Na de instorting van het Romeinse Rijk hebben Saxers, Engelsen en Denen het land bezet, maar zij hebben er waarschijnlijk geen militaire steunpunten opgetrokken, omdat zij er kwamen als ontginners, die nieuwe landbouwvelden en nieuwe vestiging zochten voor vrouwen en kinderen. Evenals de Romeinen vóór hen, hadden de Normandiërs van Hertog Willem steunpunten in het veroverd gebied nodig, waarbij zij in verschillende plaatsen gebruik maakten van de grachten en ringmuren van een Romeins castellum. (Voordracht van Major S. K. Baillie Reynolds op het 3de Intern. Kastelencongres te Ragaz, 1951).

waren houten gebouwen en de toegang van hier tot den heuveltop was alleen mogelijk over een over de gracht tegen het tallud oplopende brug. Het oudste voorbeeld wordt in 1010 vermeld, ergens aan de Loire; het wordt toegeschreven aan Fulc Nerra, die zeer bedreven heet te zijn in militaire zaken en die zelfs huurlingen in dienst had. In de eerste helft van de XIde eeuw verspreidde dit type zich in Frankrijk, speciaal in Normandië, toen Willem, de latere Veroveraar van Engeland, nog minderjarig was.

Een zwak punt was de brandbaarheid, omdat de toevoer van bluswater zelden toereikend was. Aanschouwelijk wordt een en ander voorgesteld in de tapijten van Bayeux, waar Koningin Mathilde de wapenfeiten van haar broer Willem op heeft vastgelegd. Bij het beleg van het kasteel van Dinan zien wij hoe de bezetter het houtwerk tracht te bedekken met natte huiden (en dergelijke). Uitbreiding van het type naar Schotland vindt plaats in het begin van de XIIde eeuw en naar Ierland als gevolg van de invasie van Strongbow in 1169. Bij *Berkhampstead* werden de Engelsen aan Hertog Willem onderworpen. Van de sterkte aldaar van het motte and bailey-type neemt de schrijver aan dat zij tot de eerste behoort, die door de Normandiërs zijn aangelegd; de heuvel is omtrent 45 voet hoog en de middellijn over den top bedraagt 60 voet; de middellijnen van den hof bereiken 450 en 300 voet. De hoogste van de nog bestaande burchtheuvels is die van *Thetford Castle* in Norfolk, die 80 voet hoog is.

Gedurende een eeuw na de verovering was het beschreven type de geijkte vorm van sterkte; onder het slappe bewind van koning Stephanus (1135-1154) nam het aantal geweldig toe. Onder het krachtig bewind van Hendrik II werden de „adulterine” sterkten, d.w.z., die welke zonder toestemming van den vorst waren opgericht, gesloopt. Het stichten van kastelen behoorde tot de praerogatieven van den vorst. Zo lezen wij van het Kasteel van Ravensteyn, dat de Hertog van Brabant eiste, het „in den grunt af ze brecken umbdat id binnen sijne Lande wider [= tegen] sinen willen gemaicht is...”

Van de stenen burchten, die kort na 1066 zijn opgericht, is de Londense donjon de belangrijkste. De *White Tower* zo genoemd „from its whitewashed appearance” in de Middeleeuwen heeft zijn oorspronkelijken aanleg behouden al is de originele ingang in den zuidmuur op de eerste verdieping gedicht. Het gelijkvloers diende uitsluitend als voorraadruimte, de eerste verdie-

ping bevatte de voorname vertrekken en de tweede de particuliere van de koninklijke familie. In vreedstijd waren andere ruimten op den hof in gebruik. Verwant aan den Tower en uit denzelfden tijd is de Keep of *Colchester Castle*, iets groter van aanleg; beide dagtekenen uit de XIde eeuw; alle andere behoren tot de XIIde en vooral tot de 2de helft ervan. Het gebruik van steen neemt toe in de XIIde eeuw en dit niet van wege een toegenomen welstand van de baronnen, maar vanwege de grotere kracht van de aanvalsmiddelen. De westelijke natiën hadden lering opgedaan bij de eerste kruistocht in 1096.

Vuur, felle stormloop en blokkade waren de gebruikelijke methoden; de eerste twee vermochten niet veel tegen stenen sterkten. Waar stenen torens houten vervingen, werden zij in verband met hun groter gewicht, zelden op den ouden heuvel gebouwd. De meeste stenen donjons op rechthoekigen plattegrond stammen uit den tijd van Hendrik II (1154-1189). Als regel zijn deze donjons hoger dan lang, de toegang ligt op de eerste verdieping; hij bevat doorgaans een (uitgebouwde) kapel; de vloeren zijn steeds van hout; een put en stoekplaatsen zijn als regel in den donjon aanwezig, een keuken zelden; door spiltrappen in den hoek waren de verdiepingen bereikbaar.

Het kwetsbare punt van deze stenen torens op rechthoekig grondplan waren de hoeken; zij konden ondermijnd worden; een mijngang is gevonden onder een hoek van den donjon van *Bungay-Castle* (1163-1173) in Suffolk; de schrijver neemt aan, dat deze gang niet aangelegd is tijdens een beleg, maar wel op bevel van Hendrik II met de bedoeling, den toren na de overgave te vernielen. Tegen het gevaar van ondermijning werden steunberen of torentjes uitgebouwd, die gelegenheid boden tot flankering van de muren of men trachtte kwetsbare hoeken te voorkomen door het bouwen van (aan de veldzijde) ronde torens of zulke die een D-vormigen plattegrond hadden, omdat meer praktische ruimte verkregen werd bij rechthoekige uitbreiding naar het inwendige van de veste. Deze vorm werd algemeen gebruikelijk bij kastelen van de XIIIde eeuw en heeft zich gehandhaafd tot de uitwerking van de artillerie weer andere eisen stelde.

Van de ronde donjons, die dagtekenen van ± 1200, is die van *Pembroke* het beste voorbeeld. Hij is 75 voet hoog, en is nog gaaf, behalve de houten vloeren. Inmiddels stelde de oorlogvoering weer nieuwe eisen. De stenen

donjon was inderdaad zeer sterk, maar zijn defensieve waarde was beperkt tot de betrekkelijk geringe draagwijdte van de bogen; een sterke ringmuur bood meer bescherming aan de levende have binnen de enceinte, en ruimer gelegenheid tot afweer, mits de muren zo hoog waren, dat zij niet beladderd konden worden en dat torens gelegenheid boden tot flankering en het bestrijken van het voorterrein. De torens zijn dan in de komende twee eeuwen rond naar de aanval (-veld-) zijde. Het spreekt van zelf, dat torens, die naar binnen geopend waren voor den burchtzaat het voordeel boden hem de verdediging te vergemakkelijken en den eventuelen veroveraar het nadeel verschaffen geen dekking te bieden tegen de tegenweer van de verdedigers.

Na de verovering van Wales in 1282 door Eduard zijn verschillende sterkten gebouwd, zoals *Caernarvon* (1283-1323) dat met zijn nog gave ringmuren en aansluitende stadversterkingen een van de mooiste voorbeelden biedt; Eduard I en zijn gelijknamige zoon en kleinzoon hebben geregeerd van 1272-1377, een periode waarin veel militaire eer en ervaring werd verworven; in de XIVde eeuw vooral buiten de grenzen van het land, zodat er weinig gelegenheid was voor binnenlandse twisten. „Thus it came about”, zegt O’Neil, „that there was less need in the 14th century than there had been in the preceeding hundred years for the private fortress called castle”.

De toenemende welvaart en de invloed van den handel brengt mee dat de grotere nederzettingen versterkt werden, als regel met torens op

D-vormigen plattegrond en open naar de stadzijde. Bij de edelmannshuizen is het vaak moeilijk te spreken van een castle; een „weerbaar huis” is er genoeg voor; punt van uitgang was de bewoonbaarheid voor den Heer. Merkwaardig is in dit opzicht het door schrijver aangehaald voorbeeld, waarbij aan Lawrence of Ludlow in 1290 toegestaan wordt te *Stokesay* Castle een kanteling aan te brengen, waardoor zijn kasteel t.w. een zware toren met Hall een Castle werd. Het tegenvoorbeeld vindt men in het verdrag van 1354 waarbij *Konradsheim* in het Rheinland van zijn kanteling werd beroofd. De ontmanteling immers bestond in het slopen van „dye Turne... [tot] gelick der nedester vinsterbanch, ind die Tzinne van de muren al umbinduumb”.

De bloei en de groei van het middeleeuws kasteel nadert het eind; de schrijver wijst nog op de sterkten waarin een garnizoen gelegd was, en welke verdedigingsmogelijkheid rekening hield met een eventuele muiterij van de bezetting; op den invloed van vuurwapenen en tenslotte op het feit, dat in den Rozenoorlog in het midden van de XVde eeuw de macht van den ouden adel geknakt is. De oude castles werden residenties. Slechts de kustverdediging vroeg om versterkingen; het gevaar voor een invasie leefde op omtrent de jaren 1540 en 1588. De plattegronden van deze forten zijn zeer aantrekkelijk, het hoofdstuk lezenswaard, maar castles in den zin van (middeleeuwse) burchten zijn het niet meer.

JHR. DR. E. VAN NISPEN TOT SEVENAER

KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 Januari 1899

BESCHERMVROUWE: H.M. Koningin Juliana

BESTUUR: Prof. Dr. E. H. ter Kuile, Voorzitter

Mr. P. J. van der Mark, Secretaris

Mr. G. J. Kalf, Penningmeester

Dr. H. Gerson

Dr. P. Glazema

Mr. H. Hardenberg

R. C. Hekker

Ir. G. M. Lecuwenberg

Ir. R. Meischke

Prof. Dr. M. D. Ozinga

Th. H. Lunsingh Scheurleer

Mr. A. P. van Schilfgaarde

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken de Oudheidkundige Bond betreffende te zenden aan de Bonds-Secretaris, Mr. P. J. van der Mark, p. a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag. Het adres van de Penningmeester is: Blaak 10, Rotterdam.

Het nummer der Postgirorekening van de Bond is 140380 te Rotterdam.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 10.—; voor Verenigingen f 15.—; voor Studenten-leden f 5.—.

GEDRUKT BIJ E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Versijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

*1

*2

RESTAURATIE-NIEUWS

DECEMBER 1953

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERIJSEL

Olst. De restauratie van het Huis Westenvoorde is aangevangen. Arch.: Ir. P. C. Knuttel te Deventer.

GELDERLAND

Arnhem. De restauratie van het uit het begin der 15de eeuw daterende St. Petersgasthuis is in voorbereiding. Arch.: Ir. J. G. A. Heineman te Velp.

Ermelo. De forse, uit ± 1200 daterende toren der Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Poederoyen. Voorbereidingen worden getroffen om tot herstel van de toren der Ned. Herv. Kerk over te gaan. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Het pand Amstel 332 is opnieuw van de oorspronkelijke top voorzien. Arch.: W. van Pelt te Amsterdam.

— Met het herstel van het pand Lange Leidse Dwarsstraat 139 is een aanvang gemaakt. Arch.: W. D. Wouters te Amsterdam.

— De restauratie van het pand O.Z. Achterburgwal 150 is gereed.

— De pakhuizen Oude Schans 74-78 zijn gerestaureerd.

— Het pand O.Z. Voorburgwal 183 is gerestaureerd.

(Amsterdam). De restauratie van de panden Prinsengracht 2-4 is in voorbereiding. Arch.: Ir. C. Wegener Sleswijk te Amsterdam.

— Herstelwerkzaamheden aan de panden Prinsengracht 646-648 zullen worden uitgevoerd.

— De restauratie van de 17de eeuwse pakhuizen Singel 2-2a, wordt voorbereid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Het veerhuis aan de Sloterkade 21-22 zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. C. Wegener Sleswijk te Amsterdam.

Haarlem. De tweede étappe van de restauratie van het Bakenesserhofje is beëindigd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

Ameide. De Ned. Herv. Kerk en toren, die in April 1953 door brand werden geteisterd, zijn in restauratie. Arch.-bur.: G. en Ir. T. van Hogeveest te Amersfoort.

Delft. De Huibrechtstoren aan het Oostplantsoen welke uit het begin der 16de eeuw dateert, is in restauratie. Arch.: J. van Rossum te Delft.

Heenvliet. De restauratie van het koetshuis van het Ambachtshuis is aangevangen. Arch.: Ir. M. C. A. Meischke te Rotterdam.

Lisse. De restauratie van de toren der Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Moerkapelle. Het dak van de 17de eeuwse Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd, terwijl de 2de étappe van een algeheel herstel wordt voorbereid. Arch.-bur.: G. en Ir. T. van Hogeveest te Amersfoort.

Oudshoorn. De 17de eeuwse Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: H. van der Kloot Meyburg Sr. te Scheveningen.

Schipluiden. Voorbereidingen worden getroffen om tot herstel van de Ned. Herv. Kerk over te gaan. Arch.: J. Sniijders te Vlaardingen.

NOORD-BRABANT

Alphen. Voorlopige voorzieningen aan de toren der R.K. Kerk zijn uitgevoerd. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.

Megen. De z.g. Gevangentoren, het enige overblijfsel van de v.m. Vestingwerken, zal worden gerestaureerd.

Zevenbergen. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk, die door het oorlogsgeweld zwaar werd beschadigd, is voltooid, met uitzondering van

het grafmonument van Jean de Ligne, graaf van Aremborg. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

LIMBURG

Grathem. De uit de 13de eeuw daterende laat-romaanse toren der R.K. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. J. Franssen te Roermond.

Houthem. Restauratiewerkzaamheden aan de uit het begin der 18de eeuw daterende boerderij Provinciale Weg 258, zullen worden uitgevoerd. Arch.: J. Kusters te Valkenburg.

Maastricht. De Lod. XV gootlijst van het pand Kleine Staat 13 is gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Noorbeek. Het herstel van de schuur der Hoeve Beusmans (Vroelen 184), welke als een merkwaardig representant van het Limburgse schuur-type kan worden aangemerkt, is in voorbereiding. Arch.: W. J. H. van Amstel te Maastricht.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEDE MUSEUMDAG 1953, GEHOUDEN OP 28 NOVEMBER, IN HET MARITIEM MUSEUM, „PRINS HENDRIK” TE ROTTERDAM EN VAN HET BEZOEK AAN HET HISTORISCH MUSEUM

De vergadering werd geopend door de Voorzitter, DR. A. F. E. VAN SCHENDEL, die de navolgende rede uitsprak:

REDE VAN DE VOORZITTER

Dames en Heren, leden van de Museumdag,

Het verheugt mij, U op onze tweede museumdag van dit jaar in Rotterdam te mogen begroeten. Deze stad, die op zovele gebieden van haar energie en ondernemingslust getuigt, heeft ook in het beheer van haar musea een opmerkelijke activiteit ontplooid. In de laatste achttien jaar zijn hier twee nieuwe museumgebouwen verreesen, Boymans en het Maritiem Museum, waarin wij ons thans bevinden, terwijl een derde, het Historisch Museum, kortgeleden gedeeltelijk vernieuwd, zijn deuren heeft heropend. Dit museum zullen wij vanmiddag gaan bezichtigen nadat wij daar als gasten van de directie een koffiemaaltijd hebben genuttigd. Reeds thans wil ik mej. Beydals en de heer Nooteboom ten zeerste danken

voor de in deze musea geboden gastvrijheid. Door het Gemeentebestuur wordt ons een rondrit langs de nieuwe gebouwen en wijken van de stad aangeboden, die zeer interessant belooft te worden. Gaarne wil ik hier onze erkentelijkheid voor dit onthaal betuigen.

Een speciaal woord van welkom zou ik willen richten tot onze gasten van heden, in de eerste plaats tot de vertegenwoordiger van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, de heer MR. F. P. TH. ROHLING, wiens warme belangstelling voor ons werk bekend is en wiens aanwezigheid wij op hoge prijs stellen. Voorts zijn er tot onze voldoening uit verschillende steden brandweerexperts hier heen gekomen. Ik hoop dat deze specialisten straks aan onze werkzaamheden zullen deelnemen en misschien ook thuis hun voordeel kunnen doen met wat hier besproken wordt.

Op onze vorige vergadering hebt U een wijziging in de samenstelling van het Bestuur goedgekeurd en het doet mij groot ge-

noegen aan deze tafel mej. Roozeboom te kunnen begroeten, die de belangrijke functie van het penningmeesterschap op zich heeft willen nemen. Haar intrede in het bestuur is ook daarom heugelijk, omdat met haar voor het eerst het vrouwelijk element in de leiding van onze vereniging een rol gaat spelen. Ik hoop en geloof dat het een belangrijke rol zal worden. Het is spijtig dat ons andere nieuwe bestuurslid, de heer EBBINGE WUBBEN, door ambtsbezigheden verhinderd was deze Rotterdamse Museumdag bij te wonen.

Op de vorige Museumdag zijn enkele plannen besproken die het Bestuur inmiddels nader heeft uitgewerkt. In de eerste plaats noem ik de kwestie van de coördinatie van tentoonstellingsplannen. Over dit onderwerp heeft op onze uitnodiging een gedachtenwisseling plaats gevonden met een aantal directeuren van musea in ons land die op het gebied van het tentoonstellingswezen het meest actief zijn. In de besprekingen kwam vast te staan dat men het wenselijk achtte te komen tot meer en regelmatig overleg. Ik kan U mededelen dat uit de beraadslagingen over de vorm van dat overleg thans het volgende voorstel is voortgekomen, waaraan U, naar wij hopen, Uw goedkeuring zult kunnen hechten.

- a) Er wordt een centraal punt, een registratiecentrum geschapen waar de leden-Museumdirecteuren hun tentoonstellingsplannen zo tijdig mogelijk schriftelijk indienen. De plannen worden daar ingeschreven in een register, dat onder toezicht staat van een registrar.
- b) De mededelingen omtrent de tentoonstellingsplannen moeten zodanig uitvoerig zijn dat zij een duidelijk beeld geven van de aard, omvang en tijdstip van de exposities.
- c) De mededelingen worden als vertrouwelijk beschouwd. Het register kan slechts geraadpleegd worden door leden-directeuren of hun gemachtigden, die naar gelang van hun bevindingen contact kunnen opnemen met hun collega's.
- d) Als uit de ingekomen mededelingen blijkt, dat twee of meer directeuren dezelfde of soortgelijke plannen voor een expositie hebben, zal de registrar dit ter kennis van de belanghebbenden brengen.
- e) Minstens één keer per jaar zullen de leden-directeuren van musea die geregeld tentoonstellingen organiseren tezamen komen;
- f) De museumdirecteuren kunnen, wanneer hun medewerking gevraagd wordt voor tentoon-

stellingen — door niet museale instellingen te organiseren — zich wenden tot de registrar en hem vragen of hij voldoende waarborgen aanwezig acht voor een verantwoord beleid.

- g) Als registrar treedt op de hr. D. F. LUN-SINGH SCHEURLER, als registratiecentrum fungeert zijn Bureau te 's-Gravenhage.

Het is duidelijk dat dit plan slechts dan het gewenste effect kan hebben, wanneer alle organisatoren van tentoonstellingen er aan medewerken in de overtuiging, dat hun eigen belang gediend is met het regelmatig verstrekken van zo volledig mogelijke gegevens. Er wordt een orgaan geschapen dat inlichtingen verzamelt en deze ter beschikking stelt van de daartoe gerechtigde belanghebbenden. Dit orgaan heeft geen regelende functie. De coördinatie der plannen, zoals bijvoorbeeld de keuze van onderwerpen, programma's en tijdstippen, het al of niet synchroniseren van aanvragen en combineren van transporten, wordt geheel aan de initiatiefnemers overgelaten. De registrar moet slechts zijn een waakzaam bemiddelaar. Uit de practijk zal moeten blijken of dit plan levensvatbaar is en inderdaad een aantal tentoonstellingsproblemen oplost. Het is zeer wel denkbaar, dat bij de uitvoering onverwachte bezwaren rijzen. Het Bestuur zou dit plan daarom als een bescheiden proefneming willen beschouwd zien, waarvan de waarde eerst na verloop van een jaar mag worden beoordeeld. Wanneer U wil, kan de proefneming terstond gaan beginnen. [Bij acclamatie wordt het voorstel aangenomen.]

Het vraagstuk van de verbetering van de salarissen van museumambtenaren blijft aan de orde. Een kleine commissie uit Uw midden is opnieuw aan het onderzoeken welke stappen genomen kunnen worden en hoopt binnen niet al te lange tijd op de basis van concrete gegevens een advies te kunnen uitbrengen.

Met voldoening kan gewag worden gemaakt van de nauwe samenwerking tussen het Shell-laboratorium van de B.P.M. en ons bestuur in de kwesties van conservatie en restauratie van museumvoorwerpen. In verscheidene gevallen zijn ons reeds waardevolle adviezen gegeven en een aantal problemen is thans in onderzoek. Een zeer belangrijk project is dat van het onderzoek naar de mogelijkheid van conservatie van oude vlaggen. De toestand van deze uiterst fragiele voorwerpen heeft velen onzer al jaren met grote zorg vervuld. Door de

tussenkomst van de professoren FORBES en UYTENBOGAERT heeft de Shell thans een belangrijke som gelds beschikbaar gesteld voor het doen uitvoeren van een grondig onderzoek in het laboratorium voor Vezeltechniek te Delft. De analyse en de uitwerking van een behandelingsmethode, die wel enige jaren zullen vorderen, staan onder leiding van Prof. UYTENBOGAERT. Het is te verwachten, dat de resultaten van dit researchwerk ook voor de conservatie van andere soorten weefsels belangrijk zullen zijn.

Op verzoek van het bestuur is de heer WEBER aan het nagaan of er meer eenheid te brengen is in de gedragslijn der musea ten aanzien van het reproductierecht. Uit een enquête bleek dat de onderscheiden tarieven en bepalingen vaak zeer uiteenliepen en dat er ongemotiveerde verschillen bestaan die het publiek in verwarring kunnen brengen. De heer Weber zal spoedig verslag uitbrengen over zijn bevindingen.

Het reeds aangekondigde rapport over de verhouding tussen musea en archieven, samengesteld door de heren LUGARD, VAN LUTTERVELT en PELINCK is gereed en zal worden afgedrukt in een van de eerstvolgende nummers van het Bulletin ¹.

Tenslotte nog een woord over de museumcursussen. Het voornemen bestaat om opnieuw een cursus voor museum personeel te organiseren, zoals voor enkele jaren reeds tweemaal is geschied, in Amsterdam en in Leiden. Thans wordt gedacht aan Nijmegen, omdat door de keuze van dit centrum misschien een nieuwe groep belangstellenden uit het Zuiden en Oosten van het land bereikt kan worden. [Zie voor nadere mededelingen kol. 31/32 in dit nummer.]

Tot onderwerp van deze Museumdag is gekozen een kwestie die alle museumbeheerders ten hoogste moet interesseren: de verdediging van het aan hun toevertrouwde kunstbezit tegen het immer dreigende gevaar van brand. De ernst van dit onderwerp ontgaat niemand, maar het valt niet te loochenen dat bij velen onzer de gedachten omtrent de preventieve maatregelen en de actieve bestrijding van brand een zekere vaagheid vertonen. De oorzaak hiervan is misschien de mening dat wij bij brand zoveel aan de brandweer moeten overlaten. Ik geloof dat een dergelijke opvatting kortzichtig moet heten en dat onze verantwoordelijkheid eist, dat wij niet alleen de omvang van onze taak volledig kennen maar ook de strategie en de techniek van

de brandweer begrijpen. Daarom verheugt het mij dat wij twee sprekers bereid hebben gevonden om uit geheel verschillende gezichtshoeken het onderwerp te belichten. Met onze secretaris, de heer LUNSINGH SCHEURLEER, komt de museumman aan het woord. Hij is reeds enkele jaren geleden voor de Algemene Conferentie van de ICOM als rapporteur over dit onderwerp opgetreden. Als brandweer-expert zal daarna spreken de heer LUTJENS, Techn. Hoofdambtenaar bij de Rott. Brandweer. Diens inleiding zal geïllustreerd worden door demonstraties met enkele blusapparaten en blusmiddelen. Reeds nu wil ik deze inleiders bedanken voor de vele moeite die zij zich hebben getroost bij de voorbereiding van deze bijeenkomst. Ik ben er van overtuigd, dat hun aanwijzingen en hun suggesties voor ons allen van groot nut zullen zijn en dat wij, aangespoord door de gloed van hun betoog, met onuitblusbare energie zullen streven naar verbetering van onze beveiligingsmaatregelen tegen brand.

Hierna geeft de voorzitter het woord aan de heer LUNSINGH SCHEURLEER om zijn inleiding te houden over „Beveiliging tegen brandgevaar in de Musea”.

Nadat de voorzitter de inleider met enkele woorden heeft bedankt, verzoekt hij de heer LUTJENS zijn lezing te houden. De voorzitter dankt de spreker voor zijn helder en instructief betoog en hij feliciteert Rotterdam met een brandweerdkundige als de heer LUTJENS, die zoveel begrip en belangstelling heeft voor onze musea. Daarna ontstaat een levendige discussie. De problemen, die hierbij ter sprake kwamen zijn in de voordracht van de heer LUTJENS verwerkt.

Vervolgens demonstreert de heer LUTJENS onder grote belangstelling op een grasveld naast het museum de brandblusapparaten, die hij in zijn inleiding heeft besproken.

Na deze demonstratie begeven de aanwezigen zich naar het Historisch Museum, gevestigd in het voormalig Gemeenlandshuis van Schieland, waar zij ontvangen werden in de grote zaal door de directrice mej. P. BEYDALS. Nadat deze het gezelschap welkom heeft geheten en in het kort de geschiedenis van het Historisch Museum heeft uiteengezet, waarbij zij de wens uitspreekt, dat het museum binnenkort ook de beschikking krijgt over de bel-etage, noodt zij de aanwezigen tot de lunch.

De voorzitter dankt namens de leden voor de door het museum aangeboden koffiemaaltijd, waarvan de spijsen zo uitnodigend staan te wacht-

¹ Inmiddels gepubliceerd: *Nieuwsbulletin K.N.O.B.* 6de S. 6 (1953) kol. 193.

ten op de met een damasten tafellaken gedekte tafel met blauw Chinees porseleinen borden.

Na de lunch hebben de aanwezigen gelegenheid het smaakvol ingerichte museum te bezichtigen. Namens het Gemeentebestuur van Rotterdam biedt Mej. BEYDALS al de deelnemers ter herinnering aan deze stad in opbouw een map aan met boekjes en folders over het nieuwe Rotterdam en haar musea.

Om drie uur begon de door het Gemeentebestuur van Rotterdam aangeboden rondrit door de stad. Hierdoor kreeg men een duidelijk beeld, hoe Rotterdam bij zijn opbouw de vele stedekundige problemen oplost.

Tegen vijf uur eindigde deze interessante rondrit bij het Groothandelsgebouw. Dit betekende het einde van deze geslaagde museumdag, waaraan door ruim 80 leden werd deelgenomen.

INLEIDING OVER BEVEILIGING TEGEN BRANDGEVAAR IN MUSEA ¹

DOOR D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Men zegt wel eens schertsender wijze: de huidige museumdirecteur moet een schaap met 5 poten zijn, immers hij mag zijn aandacht niet alleen bepalen tot de bestudering van de verzamelingen die aan zijn zorgen zijn toevertrouwd, doch dient zich evengoed bezig te houden met de conservering en restauratie van zijn museumvoorwerpen, alsook met de verwarming, verlichting en luchtverversing van zijn gebouw; eveneens moet hij onder ogen zien hoe zijn gebouw het beste tegen inbraak en brandgevaar beschermd kan worden. Het behoort tot zijn plicht, het cultuurbezit dat zich in zijn museum bevindt zo gaaf mogelijk aan het nageslacht over te dragen. Hiertoe dient hij zich, wat het onderwerp van vandaag betreft, ervan op de hoogte te stellen, op welke wijze museum en collecties het doelmatigst tegen brandgevaar beschermd kunnen worden. Deze beveiliging vraagt bijzondere aandacht. Op enkele uitzonderingen na toch is alles wat zich in een museum bevindt in meer of mindere mate brandbaar. Costuums en klederdrachten b.v. zijn veel brandbaarder dan een meubel van zwaar eikenhout vervaardigd.

Wordt een museumvoorwerp gestolen, dan bestaat er een goede kans, dat het vroeg of laat weer te voorschijn komt (laten wij hopen, dat dit ook nog eens het geval zal zijn met het kort voor de laatste oorlog gestolen luik van het Gentse altaar!). Is het ontvreemde voorwerp echter van edel metaal, dan kunnen wij gerust zeggen, dat het verloren is. Bijna steeds worden deze opgesmolten en hebben daarmede hun betekenis als museumstuk verloren. Brand is echter voor een museum meestal catastrofaal, denkt U maar aan de brand van het Museum Boymans in 1851, waarbij het verlies van 300 schilderijen en 13

portefeuilles met tekeningen, Chinees en Saksisch porselein en Delfts aardewerk te betreuren viel. Als oorzaak vond ik vermeld: het roken van leerlingen van de Academie van Kunstvakken; bovendien werd de brand gevoed door een gasleiding. Een tweede voorbeeld is de brand, die op 5 October 1944 het Natuurhistorisch en Oudheidkundig Museum voor de Veluwezoom te Velp totaal vernietigde. Oorzaak waarschijnlijk een brandende kachel in een vertrek op de bovenverdieping, waar een drietal klokkestoelen stonden opgesteld, die vermoedelijk door bombardementen verschoven waren en tegen de kachel terecht zijn gekomen. Nog vers in het geheugen ligt de brand, welke te Delft ² heeft gewoed in een gebouw bij het Prinsenhof, bestemd om de Volkenkundige collecties te herbergen. Wanneer doelmatige voorzorgsmaatregelen worden getroffen, waardoor een brand in de kiem gesmoord of gelocaliseerd kan worden, behoeft deze geen catastrophale gevolgen te hebben.

Ik herinner mij, dat ruim 30 jaar geleden brand uitgebroken was in de conciergewoning van het Kunstnijverheidsmuseum te Den Haag. Een zware eiken deur, die voortdurend werd natgespoten heeft voorkomen, dat de brand zich tot buiten deze woning heeft uitgebreid.

Bij de slag om Arnhem in September 1944 is het gebouw van het Rijksarchief in de Provincie Gelderland op het dak na gered, omdat onder de kap op de zolderverdieping een vloer van beton was gelegd, waarop de brandbommen geen uitwerking hadden.

Naar mijn mening en ik denk, dat de hr. Lutjens het geheel met mij eens zal zijn, behoeft in een vrijstaand museumgebouw geen brand uit te breken, mits men zich houdt aan de brandvoorschriften. Is het gebouw echter ingebouwd

¹ Het ligt in de bedoeling t.z.t. vanwege De Museumdag een handleiding over dit onderwerp uit te geven.

² Zie: *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 6de S. 6 (1953) Kol. 129.

of staan er huizen in de onmiddellijke omgeving, dan bestaat de kans, dat een eventuele brand overslaat. Het is dan ook noodzakelijk, dat de directeur, in overleg met de plaatselijke brandweerautoriteiten en zo nodig met een architect, beveiligingsmaatregelen treft, waaronder ook hoort het opstellen van een brandplan. Het wil mij voorkomen, dat in vele van onze musea de brandvoorschriften verouderd zijn. Deze dienen aangepast te worden en vooral ook te blijven aan de eisen en mogelijkheden van onze tijd. Dit brandvoorschrift moet o.m. bevatten: een verbod van roken, de verplichting om minstens een keer per jaar de elektrische installatie door te meten, de bliksemafleider na elk onweder te controleren, de schoorstenen te vegen kort voor de kachels gaan branden, de brandafweermiddelen op geregelde tijden te controleren. Na sluitingstijd van het museum dienen de zaalwachters zorgvuldig na te gaan of ergens iets smeult.

De maatregelen tegen brandgevaar bestaan ook uit beveiliging van het gebouw, waarbij bijzondere aandacht moet worden besteed aan trappen, liften, hijskokers, kokers van de centrale verwarming en air-conditioning, daar deze bij een brand als schoorstenen werken.

Het uitgangspunt bij elk museum moet echter zijn — zo mogelijk — geen vuurhaarden in het gebouw, waardoor brand kan ontstaan (electrische apparaten, gascomforen, petroleumkachels, -lampen). Dit betekent, dat de ateliers liefst niet in hetzelfde gebouw moeten zijn ondergebracht. Is dit wel het geval, dan behoren deze vertrekken voorzien te zijn van branddeuren en dito vloeren waarop vuur geen uitwerking heeft, zodat wanneer in een atelier of emballageruimte brand uitbreekt, deze tot deze ruimte beperkt blijft. Een zelfde gevaar schuilt in conciergewoningen.

De branden die ik zoëven opnoemde hadden niet plaats behoeven te hebben als men, wat Delft betreft, eerst de schoorstenen had gecontroleerd, alvorens een kachel te branden. De brand in Boymans wijst er op hoe gevaarlijk het

is, als ook anderen van het museumgebouw gebruik maken.

Het behoeft geen betoog, dat een museum de beschikking moet hebben over brandblustoestellen — de hr. Lutjens zal ons dadelijk vertellen, welke zonder nadelige gevolgen voor de kunstwerken kunnen worden gebruikt —, brandkraan met brandslangen en misschien een spreukerleiding. Voor middelgrote en grote musea is naar mijn mening een alarminstallatie onontbeerlijk, evenals een eigen brandploeg.

In geval van brand dient aan onbevoegden de toegang geweigerd te worden; brand biedt een prachtige gelegenheid tot stelen!

Van het grootste belang is, dat er een goede samenwerking bestaat tussen museumdirectie en brandweercommandant en dat de genomen voorzorgsmaatregelen, zowel ten aanzien van gebouw als van alarminstallatie, instructies voor de museumbrandweerploeg enz., de goedkeuring heeft van beide partijen. De brandweercommandant moet doordrongen zijn van het feit, dat hij in geval van brand te doen krijgt met onvervangbare voorwerpen, die over het algemeen genomen zeer kwetsbaar zijn en dat blusmiddelen gebruikt worden die niet schadelijk zijn voor de museumvoorwerpen.

Een brandslang, welke met drie à vier atmosferen water spuit, heeft voor museumvoorwerpen bijna even catastrophale gevolgen als vuur. Het is daarom van het grootste gewicht, dat ook het brandweerpersoneel te dien aanzien bijzondere instructies krijgt. Het zou m.i. noodzakelijk zijn, de brandweelieden vertrouwd te maken met het museum door hen op gezette tijden door het gebouw rond te leiden, zodat ze er de weg leren kennen en met de verzamelingen in aanraking komen.

Hiermede dames en heren wil ik mijn inleiding besluiten. De hr. Lutjens, die brandweerdkundige is, zal zo dadelijk meer uitvoerig ingaan op de verschillende problemen die zich bij beveiliging van een museum tegen brand voordoen en die door mij terloops zijn aangevoerd.

DE BEVEILIGINGSMAATREGELEN TEGEN BRAND IN MUSEA

DOOR J. W. LUTJENS *

Hoewel musea in het algemeen gesproken niet tot de gebouwen worden gerekend waarin een grote kans op brand aanwezig is, rechtvaardigt toch de kostbaarheid — en vaak onvervangbaar-

* Technisch Hoofdambtenaar — Afdelingschef van de Brandweer te Rotterdam.

heid — van de inhoud het nemen van bijzondere maatregelen tegen brand.

Deze maatregelen moeten beogen:

- a. het voorkomen van brand;
- b. de mogelijkheid tot het localiseren van een uitgebroken brand;

- c. de snelle ontdekking er van en de alarmering van de brandweer;
- d. de mogelijkheid van een snelle bestrijding, liefst op zodanige wijze dat de schade zo gering mogelijk blijft;
- e. de organisatie van de ontruiming, zowel voor wat het tentoongestelde als wat het publiek betreft.

a. Maatregelen tot het voorkomen van brand.

In het Amerikaanse „*Handbook of Fire Protection*”, uitgegeven door de Fire Protection Association, komt de volgende opgave voor van brandoorzaken van in totaal 34 branden in musea, tentoonstellingsgebouwen, bibliotheken en historische gebouwen:

Gebreken in verwarming	26 %
Zelfontbranding van geoliede doeken	17 %
Misbruik van electriciteit	13 %
Brandstichting	13 %
Roken en lucifers	9 %
Brandoorzaken van buitenaf	9 %
Blikseminslag	4 %
Diversen	9 %

Rond $\frac{1}{4}$ van het aantal branden is veroorzaakt door de verwarmingsinstallaties en aan deze willen wij dus het eerst onze aandacht wijden.

Indien het museum van een centrale verwarmingsinstallatie voorzien is, moet deze, zo hij niet in een apart gebouwtje ondergebracht kan worden, zó veilig worden ingesloten, dat bij een eventueel ter plaatse ontstane brand deze zich niet naar andere ruimten kan uitbreiden. Om brand in de stookruimte te voorkomen is het zaak deze ruimte schoon en ordelijk te houden en niet te gebruiken als opslagplaats voor alles wat men kwijt wil zijn. Ter bestrijding van een eventuele brand behoren er geschikte blusmiddelen aanwezig te zijn; bij kolenstookinrichtingen b.v. een $\frac{3}{4}$ " gummi slang met verstelbaar mondstuk (tuinsproeier) of z.g. natblussers, en bij olie-stookinrichtingen schuimapparaten.

In geval nog kolenkachels voor verwarming worden gebruikt, moeten deze brandvrij worden opgesteld. De kachels moeten zodanig opgesteld worden dat er in ieder geval een luchtspleet tussen vloer en onderkant kachel bestaat, zodat geen warmtestuwing kan ontstaan. Verder moet de kachel op een ijzeren plaat geplaatst zijn, waaronder asbestpapier ligt en die rondom minstens 0.5 m buiten de kachel uitsteekt en van een opstaande rand van minstens 10 cm voorzien is, om te voorkomen dat uitvallende vonken of

stukjes kool op de vloer kunnen vallen. Om de omgeving tegen stralende hitte te beschermen moeten de kachels omgeven zijn door een ijzeren scherm.

Bij kolenkachels verdienen vooral de schoorstenen bijzondere aandacht. Vóór elk stookseizoen behoren deze door een vakman geveegd te worden, waarbij tevens een contrôle moet worden uitgeoefend op de toestand van de schoorstenen of deze b.v. geen scheuren of losse stenen vertonen. Een oorzaak van vloerbranden in de omgeving van schoorstenen wordt vaak gevormd door het feit dat men vroeger de vloerbalken gebruikte voor het opvangen van het gewicht der schoorstenen en deze niet of onvoldoende beschermd. Soms ook liet men vloerbalken eenvoudig dwars door de schoorsteen heen lopen met als gevolg dat op een onzalige dag een brand geboren was.

Indien gasverwarming wordt toegepast, gelden ten aanzien van de opstelling der kachels dezelfde voorschriften als voor de kolenkachels; echter behoeft de vloerplaat slechts 10 cm buiten de gaskachels uit te steken en is geen opstaande rand nodig. De aansluiting van de kachels aan de aanvoerleiding mag niet geschieden door middel van gummi slangen, doch moet met ijzeren of koperen leidingen plaats vinden. De constructie van de gaskraan moet een zodanige zijn, dat deze niet onwillekeurig kan worden geopend. Vrijwel steeds zal de constructie met het waakvlammetje worden toegepast, waarbij het niet mogelijk is de gaskraan te openen, voordat het kraantje van het waakvlammetje geopend is.

Bij de afvoeren van gaskachels zij men er op bedacht dat men deze niet aansluit op kanalen waarop ook b.v. een kolenkachel uitmondt, dit met het oog op eventueel explosiegevaar. Het is mede niet aan te bevelen deze afvoeren op een schoorsteenkanaal aan te sluiten, omdat daarbij het bezwaar kan ontstaan dat de schoorsteen zó veel trek veroorzaakt, dat de verbranding van het gas er ongunstig door beïnvloedt wordt. Men zij er bij de afvoerleiding der verbrandingsgassen op bedacht deze zó te doen maken, dat er geen terugslag plaats kan vinden, waardoor e.v. het waakvlammetje zou kunnen worden gedoofd.

In de moderne musea waar airconditioning wordt toegepast, dient men er op te letten dat de kanalen welke de lucht naar de verschillende ruimten aan- of afvoeren voorzien zijn van automatisch sluitende kleppen, bediend

door op een electricch circuit aangesloten relais, om te voorkomen dat bij een eventuele brand in één dier ruimten, de brand via die kokers zou worden voortgeplant. Deze relais kunnen eventueel op de rookverklikkerinstallatie worden aangesloten. Tevens moeten de ventilatoren automatisch worden afgezet.

Als tweede belangrijke brandoorzaak geeft het genoemde staatje zelfontbranding van geoliede doeken aan. Hoewel U deze brandoorzaak misschien een beetje vreemd zal voorkomen, is het een bekend feit dat olie in verbinding met koolstofhoudende stoffen gemakkelijk tot zelfontbranding aanleiding kan geven. U zult zich afvragen: „Heb ik dan olie in mijn museum?” en deze vraag zal in den regel bevestigend beantwoord moeten worden, omdat hier het gevaar kan schuilen in de olie waarmede de vloeren onderhouden worden en die ook aanwezig kan zijn in wrijfmiddelen welke meer speciaal voor het onderhouden van parketvloeren gebruikt worden. Het is aan te bevelen hiervoor middelen te gebruiken waarvan het ontvlammingspunt niet beneden 40° C ligt, vooral wanneer voor het bewerken der vloeren electriche zeilwrijvers gebruikt worden.

Uit hoofde van het hiervoor vermelde is het dan ook nodig dat de doeken, wrijfmoppen e.d. die voor de behandeling van vloeren en meubelen gebruikt worden, niet zonder meer in werk-kasten geborgen worden, doch dat dit gebeurt in afgesloten metalen kasten of in op andere wijze brandvrij gemaakte ruimten.

Als derde brandoorzaak wordt misbruik van electriciteit genoemd. Aangezien geen toelichting op het begrip „misbruik van electriciteit” gegeven wordt, neem ik aan dat hier bedoeld wordt het door leken aftakken van electriche stroom voor b.v. het aanbrengen van een lichtpunt op een plaats waar niet op normale wijze een aansluiting tot stand gebracht kan worden. Hoewel we in deze eeuw van de electriciteit zo vertrouwd daarmee geworden zijn, dat vrijwel iedereen meent zijn eigen electricien te kunnen zijn, brengt dit toch grote gevaren, vooral ook brandgevaaren, mede. Onvoldoende contacten en daardoor hoge overgangsweerstanden kunnen gemakkelijk een brand inleiden.

Het zijn bij electriciteit vooral de aardsluitingen die branden veroorzaken. Zoals U bekend zal zijn, worden tot nog toe bij de aanleg van electriche leidingen metalen buizen, dozen en schakelkasten gebruikt. De electriche leidingen worden tegen overbelasting beveiligd door toe-

passing van z.g. smeltveiligheiden. Zodra een electriche leiding boven een bepaald maximum wordt overbelast, d.w.z. dat door een fout of een gebrek een ongewenste temperatuursverhoging in de stroomvoerende delen zou optreden, smelt in de veiligheiden een zilverdraadje met laag smeltpunt door en wordt de stroom verbroken. Bij een kortsluiting, waarbij dus de beide draden van een leiding met elkaar in aanraking komen, zal dit steeds het geval zijn. Bij een aardsluiting, waarbij één der draden van een leiding in aanraking komt met de metalen buis, behoeven de smeltveiligheiden niet altijd door te slaan. Dit hangt af van de grootte der sluiting. Wanneer in een leiding welke met 15 Amp. smeltveiligheiden geze-kerd is, een aardsluiting optreedt ter grootte van 10 Amp., dan ontstaat bij een spanning van 220 Volt een energieverbruik van 2200 Watt, dat is het verbruik van een electriche kachel met 4 staven. Onnodig te zeggen dat, als zo een plaats nu eens toevallig tegen een vloerbalk ligt, brand wel niet kan uitblijven.

Het is dan ook aan te bevelen de electriche installaties 2 maal per jaar door een deskundige te doen controleren om fouten in de leiding zo spoedig mogelijk te achterhalen.

Bij nieuwbouw kan men dit gevaar ontgaan door voor te schrijven de electriche leidingen uit te voeren in Polivolt buis, een plastic buis die niet geleidend is en waardoor aardsluitingen tot het verleden zullen gaan behoren. Hoewel deze buis momenteel nog $\pm 30\%$ duurder is dan een metalen buis, kan het feit dat het verwerken er van veel gemakkelijker is dan van metalen buis, de grotere kosten goedmaken door vermindering der monteurskosten. Bij toepassing van de Polivolt buis behoren de schakelkasten enz. van bakelite vervaardigd te zijn om de veiligheid tot het maximum op te voeren.

Ook de aanvoerkabels en draden voor groepsleidingen kunnen door de moderne isolatiematerialen veel veiliger gemaakt worden dan voorheen en kunnen er dus ook voor hun deel toe bijdragen dat belangrijk minder branden door electriciteit zullen ontstaan.

Het streven om de verlichting in musea zodanig aan te brengen dat de lichtbron onzichtbaar is, kan bepaalde gevaren medebrengen. Vaak komt dan nl. de afvoer van de warmte welke de lampen ontwikkelen en die vooral bij de lampen van groot vermogen niet te verwaarlozen is, in het gedrang. De z.g. warmtestuwing kan dan tot onaangename gevolgen leiden. Het is daarom zaak, er bij de aanleg van de verlichting voor te

zorgen dat er een voldoende luchtcirculatie aanwezig is. Dit geldt ook bij de montage van z.g. fluorescentielampen. Hoewel deze lampen niet meer dan handwarm worden, gebeurt het nog wel eens dat in de voorschakelapparaten defecten optreden waardoor deze een ongewenst hoge temperatuur krijgen. Hoewel mij geen geval bekend is dat daardoor brand is ontstaan, is het goed, indien de armaturen op een brandbare ondergrond, b.v. hout, gemonteerd worden, ook hier er voor te zorgen dat er een luchtspleet tussen het montuur en de ondergrond aanwezig is.

Om de kans van brand door electriciteit te verminderen is het in ieder geval een goede maatregel voor te schrijven dat 's nachts de hoofdschakelaar van de elektrische leiding moet zijn uitgeschakeld. Wanneer hieraan om bepaalde redenen niet geheel kan worden voldaan, zal men toch goed doen de installatie zó te laten uitvoeren dat deze in ieder geval gedeeltelijk uitgeschakeld kan worden. Men bedenke, dat elk gedeelte dat men uitschakelt, vermindering van brandgevaar betekent.

Er wordt wel eens de vraag gesteld of een lagere spanning van het elektriciteitsnet van b.v. 24 Volt niet veiliger is met het oog op brandgevaar. Dit is niet het geval, het kan in tegendeel wel eens een hoger brandgevaar betekenen. Het toepassen van lagere spanning geeft alleen grotere beveiliging tegen levensgevaar.

De volgende brandoorzaak is **brandstichting**. Hiertegen kan alleen door intensieve surveillance gewaakt worden, al zal het altijd uiterst moeilijk blijven iemand te betrappen die er op uit is kwaad te stichten.

Als vijfde in de rij der brandoorzaken komt pas het roken en gebruik van lucifers voor. Hoewel het beroemde peukje sigaret wel heel vaak als brandoorzaak moet worden aangemerkt, is het toch niet zo verwonderlijk dat dit in musea slechts in weinige gevallen de oorzaak van het ontstaan van brand is. Immers, er zullen wel niet veel musea zijn, waarvoor geen rookverbod bestaat, en dit is ook volkomen logisch; men gaat geen gevaar in huis halen, afgezien nog van andere bezwaren welke het roken voor gebouwen medebrengt. Wel is het nodig, dat voor het personeel een gelegenheid aanwezig is waar dit op gezette tijden aan de behoefte om te roken kan voldoen.

Wat die dienstruimten in musea betreft, heeft voor de kantoorlokalen in het algemeen geen rookverbod te bestaan, voor de werkplaatsen en depôts echter wel en voor het daar werk-

zame personeel alsmede voor de suppoosten zal b.v. een bediendekamer aanwezig moeten zijn, waarvoor geen rookverbod geldt. Schenkt men deze gelegenheid niet, dan haalt men het gevaar in huis dat het roken clandestien gebeurt, waardoor het gevaar nog wordt vergroot.

Het gebruik van lucifers dient men in de werkplaatsen zoveel mogelijk te voorkomen, hetgeen geschieden kan door uitsluitend elektrische toestellen te gebruiken, b.v. voor het koken van water of lijm. Wel zij men er op bedacht deze toestellen van een verklikkerlampje te voorzien, opdat men een optische controle heeft op het al of niet aanstaan van deze apparaten.

Vervolgens worden **brandoorzaken van buitenaf** genoemd.

Wanneer we oorlogsgeweld buiten beschouwing laten, kan brand in een museum ontstaan door overslag, hetgeen kan plaats vinden als tegen of op korte afstand van het museum één of meer andere gebouwen staan en in één van die gebouwen een uitslaande brand is uitgebroken. Vliegvlam of warmtestraling kunnen dan ook brand in het museum doen ontstaan.

Bij schilderijenmusea waar het dak voor het grootste gedeelte uit een lichtkap bestaat, is dit dak, dat eigenlijk een beschermende taak heeft, dan een groot gevaar en vraagt bijzondere voorzieningen.

In de eerste plaats behoort het glas dat voor deze lichtkappen gebruikt wordt, draadspiegelglas te zijn, een glassoort die het beste tegen hitte bestand is. Verder zal het gevaar zeer belangrijk gereduceerd kunnen worden door op het hoogste punt van het dak of de daken een z.g. „drencher” aan te brengen, d.i. een pijp voorzien van een groot aantal z.g. open sprinklers die op ± 1 m van elkaar geplaatst zijn, en waardoor men, zoals het woord aangeeft, een stortbui op het dak kan neerlaten. Zulke installaties vragen wel de mogelijkheid van het gebruik van grote hoeveelheden water, overeenkomende met de dakoppervlakte welke beschermd moet worden.

Ook vensters welke gevaar van overslag zouden geven, kunnen door „drenchers” beschermd worden. Het is een methode die in Amerika veel toepassing vindt en die zeker onze aandacht verdient, want de kans voor overslag moet niet onderschat worden. Een grote brand kan zoveel warmte uitstralen dat gebouwen op 30 m afstand daarvan gemakkelijk in brand kunnen geraken.

In dit verband moge nog gewezen worden op het gevaar dat gordijnen opleveren bij overslag

van brand. Men zij er daarom op bedacht deze te doen impregneren om de brandbaarheid sterk te doen verminderen. Dit geldt ook voor wand-bespanningen.

Tenslotte wijs ik nog op de mogelijkheid om hout te doen impregneren of te doen behandelen met brandwerende verf, waardoor het snelle aanvlammen van hout wordt voorkomen.

Als volgende op de lijst van brandoorzaken vinden we bliksem-inslag.

Het is bijna vanzelfsprekend dat musea als beveiliging tegen bliksem-inslag van een bliksem-afleidersysteem zijn voorzien. Voor bijzonderheden hierover moge ik verwijzen naar het normaalblad N 1014 dat in boekvorm een groot aantal wetenswaardigheden bevat over de wijze waarop het onderzoek naar het gevaar van bliksem-inslag geschiedt, in welke mate de branden tengevolge van bliksem-inslag zijn afgenomen door het aanbrengen van afleiders, en voorschriften voor bliksem-afleiderinstallaties, terwijl bovendien een serie schema's is toegevoegd welke als handleiding bij de aanleg kan dienen. Wel moge hier nog gewezen worden op de noodzaak om deze installaties periodiek b.v. iedere 2-5 jaar te laten controleren en dit in ieder geval te laten doen na iedere inslag.

Tenslotte vermeldt onze lijst nog een percentage voor branden met ongenoemde oorzaken. Welke kunnen deze oorzaken nog zijn? Het afbranden van verf door middel van blaasvlammen, alsmede het gebruik van deze blaaslampen bij soldeerwerk vormen vaak een oorzaak van brand. Het gebruik hiervan in en aan musea moet dan ook zeker verboden worden. De techniek beschikt tegenwoordig over heel wat minder gevaarlijke gereedschappen voor de uitvoering van deze werkzaamheden. Verder kan het gebruik van las- en snijbranders bij aanleg of reparatie van centrale verwarmingsleidingen aanleiding tot brand vormen. Het is dan ook zaak tijdens het uitvoeren van zulke werkzaamheden een brandwacht ter plaatse te hebben die, voorzien van de nodige blusmiddelen, zo nodig direct kan ingrijpen.

We komen nu tot de onder b van de in de aanvang genoemde maatregelen, nl. *het localiseren van een brand*.

Om te voorkomen dat een in een gebouw uitgebroken brand zich in korte tijd door dat gehele gebouw zou kunnen uitbreiden, is het nodig voorzieningen te treffen die het mogelijk maken de afdeling waarin de brand woedt, op eenvoudige en snelle wijze van de rest van het gebouw af te scheiden.

dige en snelle wijze van de rest van het gebouw af te scheiden.

Bij bestaande gebouwen zal het vaak niet eenvoudig zijn nog een goede brandwering aan te brengen. Het onderverdelen van een museum moet echter zó belangrijk geacht worden dat men er toch naar zal moeten streven een zo goed mogelijke oplossing tot stand te brengen. Een constructie bestaande uit panelen en deuren van een harde houtsoort met daarin spiegelraadglas, kan vaak een aanvaardbare oplossing betekenen. Al is deze separatie dan ook geen 100 %, van groot belang is het al, als een brand enige tijd opgehouden kan worden, omdat de bestrijdingskansen daardoor belangrijk vergroot wordt.

Bij het ontwerpen van nieuwe gebouwen zal er rekening mede gehouden moeten worden, dat door het aanbrengen van brandmuren en branddeuren de verdeling van het gebouw in kleinere ruimten tot stand komt. Deze verdeling moet in verticale zin op alle etages zo mogelijk dezelfde zijn en ook op de eventuele aanwezige zolders zijn doorgetrokken, waarbij de maximum veiligheid bereikt wordt als men deze brandmuren nog 1 m boven het dak optrekt.

Om te voorkomen dat trappen en liftkokers bij een brand als schoorsteen gaan werken, is het nodig ook deze brandvrij te omsluiten. Alle ruimten welke voor een museum een verhoogde brandkans betekenen, zoals conciërgewoning, werkplaatsen, waaronder ook die van de restaurateur, en verpakingsruimten moeten zo mogelijk buiten de eigenlijke museumruimte gehouden worden en mogen slechts door brandvrije toegangen daarmede verbonden zijn.

Onder punt c worden genoemd de maatregelen welke getroffen kunnen worden om een uitgebroken brand *snel te kunnen ontdekken, en de alarmering van de brandweer*.

Voor het ontdekken van brand staan ons verschillende middelen ten dienste.

Tijdens de openstelling van de musea zal er altijd wel voldoende personeel aanwezig zijn om de mogelijkheid uit te sluiten dat een brandje kans krijgt zich tot belangrijke afmetingen uit te breiden vóór het ontdekt wordt. Wellicht moeten de depôts hiervan worden uitgesloten.

Buiten de openstellingsuren zullen de wakers door het lopen van gecontroleerde ronden een eventuele brand moeten ontdekken. Indien deze ronden b.v. om het uur gelopen worden, heeft een ontstaan brandje dus een belangrijke tijdruimte om zich uit te breiden.

Sneller dan een door mensen uitgevoerde controle waarschuwen dan ook automatische brandmelders waarvan er verschillende systemen in de handel zijn. Het zou te ver voeren, deze systemen hier te behandelen. Voldoende zij, er op te wijzen dat er melders bestaan welke op temperatuurverhoging reageren, andere die dat doen bij de aanwezigheid van rook, terwijl er ook melders bestaan die op de in vlammen voorkomende ultraviolette stralen in werking treden.

De in groepen aangebrachte melders geven bij brand op een tableau de plaats van de brand aan, terwijl het mogelijk is deze installaties tevens een sein aan de brandweercentrale en de politie te doen geven, zodat de brandweer en de politie, zonder dat er iemand aan te pas komt, gewaarschuwd worden dat er in een bepaald gebouw brand is.

Het melden van een brand kan onderscheiden worden in de interne melding en de melding aan de brandweercentrale.

Bij het ontdekken van brand in een gebouw dat niet van automatische brandmelders is voorzien, kan de interne melding geschieden door middel van drukknoppen welke in de verschillende ruimten in een kastje achter glas zijn aangebracht en die op een tableau dat zich op een plaats bevindt waar altijd iemand aanwezig is, aangeven, waar het signaal gegeven is.

Indien in het gebouw een huistelefoon aanwezig is, kan natuurlijk van die installatie gebruik gemaakt worden om brand te melden aan de conciërge.

Voor het vlugger melden van een brand aan de brandweercentrale is nodig, dat er een directe verbinding bestaat tussen het museum en de meldingspost van de brandweer.

Onder d vallen de maatregelen die *een snelle bestrijding van een brand mogelijk maken*.

Hiertoe is het nodig blusmiddelen zodanig over het museum verdeeld op te stellen dat men op korte afstand vanaf iedere willekeurige plaats een blustoestel kan bereiken.

Deze blusapparatuur moet voor musea met zorg gekozen worden, opdat bij een eventueel gebruik er van de schade niet groter wordt dan strikt noodzakelijk is.

De blusmiddelen verdeelt men in drie groepen, nl. gecommandeerde blusmiddelen, automatische blusinstallaties en kleine blusmiddelen.

Tot de g e c o m m a n d e e r d e b l u s m i d d e l e n rekent men mechanisch gedreven brandpompen met de daarbij behorende apparatuur en

de binnenbrandleidingen. Automatische blusinstallaties zijn b.v. Sprinkler inrichtingen, in het algemeen dus die voorzieningen welke er op berekend zijn bij brand automatisch in werking te treden.

Tot de kleine blusmiddelen rekent men die toestellen en hulpmiddelen waarmee men branden van geringe omvang kan blussen.

Maakte men vroeger in het algemeen de binnenbrandleidingen met aansluitingen van 1½"—2", tegenwoordig worden als „groot blusmiddel" meestal ¾" rubber slangen op „hosereel" toegepast, waarbij het straalpijpje een spuitopening van 6 mm heeft. De „hosereel" is een haspel waarbij het water via de holle as van de haspel aan de slang wordt toegevoerd en waarbij de haspel aan een verticaal dubbel scharnier is opgehangen, waardoor het mogelijk wordt de haspel tot 180° uit de kast te draaien in de richting waarin men water wil geven. Deze constructie heeft het voordeel dat hierbij tegemoetgekomen kan worden aan de wens van architect en directeur, dat het blusmiddel geen ontsiering geeft aan het gebouw. Deze „hosereels" kunnen nl. in de muur worden gebouwd en worden afgesloten met een deurtje dat het opschrift „brandslang" draagt. Een verder voordeel is, dat men water kan geven, ook als de slang slechts gedeeltelijk is afgerold, dit in tegenstelling met de linnen slang die altijd eerst geheel uitgerold moet worden en waarbij men dan (b.v. in gangen) geen raad weet met de bochten welke er in de slang gelegd moeten worden, als de brand op korte afstand van de brandkraan woedt. Een verder voordeel is, dat iedere leek deze grote tuinslang kan bedienen en de watertoevoer onuitputtelijk is, dit in tegenstelling met handblusapparaten. Waar gebruik mogelijk is, verdient de tuinslang dan ook boven het blusapparaat te worden gesteld.

Bij hoge gebouwen zal men er rekening mede moeten houden, dat op de hoger gelegen etages de druk op de waterleiding wel eens te laag kan zijn om nog een voldoende worplengte van de straal te krijgen. In dat geval zal een drukverhogingspomp op de brandleiding aangesloten moeten worden, welke pomp automatisch moet inschakelen zodra een afsluiter der blusleiding geopend wordt. Ook worden deze pompen wel met drukknopbediening uitgevoerd, waarvoor het nodig is drukknoppen aan te brengen bij de brandkranen. Wordt er op zo een knop gedrukt, dan wordt langs elektrische weg de pomp ingeschakeld.

Een derde, veel toegepaste methode is het gebruik van een z.g. hydrofoorinstallatie. Deze bestaat uit een drukvat dat gedeeltelijk met water en gedeeltelijk met lucht gevuld is. Bij het openen van een brandkraan stroomt er water uit het vat en daalt de druk. Bij een bepaalde minimum druk wordt de pomp via een automaat ingeschakeld en het vat weer bijgevoerd.

Voor het bestrijden van grote branden worden er in musea naast de binnenbrandleiding die, zoals gezegd, van beperkte diameter kan zijn, vaak één of meer z.g. droge leidingen gemonteerd. Deze droge leidingen zijn verticaal opgaande leidingen waarop de brandweer, meestal aan de buitenzijde van het gebouw, haar auto-spuiten kan aansluiten en waardoor dus sneller water op een etage kan worden gebracht dan wanneer een gehele slangleiding moet worden uitgelegd. Desgewenst kunnen de droge leidingen, waarvoor dus geen bevroingsgevaar bestaat, geheel aan de buitenkant van een gebouw worden aangebracht.

Voor de depôts kan, indien de ronden der bewaking zich niet tot die delen van het gebouw uitstrekken, een sprinklerinrichting vaak goede diensten bewijzen.

Een sprinklerinrichting bestaat uit een buizenstelsel dat onder druk staat en nabij het plafond van de te beschermen ruimte is aangebracht. Op regelmatige afstanden van ± 3 m zijn in deze buizen z.g. sprinklerkoppen aangebracht. Deze koppen waarvan de spuitopening meestal $1/2''$ is, bestaan uit een metalen korfje waarvan de opening afgesloten wordt door een klepje dat wordt dichtgehouden door een metalen plaatje of een glazen kolfje. Bij een bepaalde temperatuur, meestal 70° C. smelt de verbinding van het metalen plaatje of springt het glazen, met een bepaalde vloeistof gevulde kolfje en kan het onder druk staande water uit de buisleiding vloeien, waarbij het botst tegen een aan het korfje bevestigd, getand plaatje. Hierdoor wordt bereikt dat de waterstraal uit elkaar slaat en een paraplu van water wordt gevormd van zodanige omvang dat per sproeier een oppervlakte van ± 9 m² beveiligd wordt. De hoeveelheid water welke een sprinklerkop levert, is afhankelijk van de waterdruk en kan voor een $1/2''$ sprinklerkop bij een overdruk van 1 atm. op gemiddeld 80 l/minuut gesteld worden.

Behalve dat de sprinklerinrichting automatisch een ontstane brand blust, waarschuwt zij ook dat er brand is. Zodra nl. een sprinklerkop gaat werken en er dus water door het buizensy-

steem loopt, wordt daardoor tevens een luiddinkende bel aan de buitenkant van het gebouw in werking gebracht.

De zo juist besproken sprinklerinstallatie is er een volgens het z.g. natte systeem. Een installatie kan ook volgens het droge systeem gemaakt worden, bij welk systeem bevroingsgevaar uitgesloten is. Hierbij bevindt zich, zolang de installatie niet werkt, lucht onder druk in de leidingen. Smelt er een sprinklerkop door, dan vloeit eerst de lucht uit de leiding weg en daarna pas volgt het water.

Ook past men wel een gecombineerd systeem toe, waarbij men in de winter, als er dus bevroingsgevaar bestaat, de leidingen droog zet en gedurende de tijd dat er geen vorstgevaar is, de leidingen met water gevuld laat.

Men moet er wel op bedacht zijn, dat indien een Sprinkler inrichting in een kelder zou worden aangebracht, men de mogelijkheid onder het oog moet zien om het instromende water reeds tijdens de blussing weg te kunnen pompen.

Een beveiliging van afgesloten ruimten kan ook verkregen worden door middel van koolzuurgas. Zoals bekend, is koolzuur een gas waarin zodra een bepaalde concentratie bereikt is, geen verbranding meer plaats kan vinden. Bovendien is koolzuur een gas dat geen schade doet aan voorwerpen. Of de temperatuurverlaging welke bij het uitstromen van koolzuur ontstaat, schade zou kunnen berokkenen aan schilderijen, is mij niet bekend, doch zo er voor gezorgd wordt dat de schilderijen niet rechtstreeks door de koolzuurstroom getroffen worden, ben ik er persoonlijk niet bang voor. Het zou echter de moeite kunnen lonen proeven op dit gebied te nemen.

Zulk een koolzuurinstallatie zou in combinatie met b.v. een rookverklikkerinstallatie geheel automatisch kunnen worden uitgevoerd. Bij het ontstaan van een brand zou de rookverklikker dan de koolzuurinstallatie in werking kunnen stellen op dezelfde wijze als dat b.v. aan boord van schepen gebeurt. Men moet er wel aan denken dat men een met koolzuur gevulde ruimte niet zonder meer betreden mag. Deze ruimte zal eerst voldoende geventileerd moeten worden.

Rest ons nog een bespreking van de kleine blusmiddelen.

Onder deze naam worden de middelen en apparaten samengevat die wij gemeenlijk met de naam handbrandblusapparaten betitelen.

Naar de blusstof die zij bevatten, kennen we waterapparaten, schuimapparaten, tetrachloor-

koolstofapparaten, methylbromide-apparaten, droogpoederapparaten en koolzuursneeuwapparaten.

Ook het zand rekenen we tot de kleine blusmiddelen. Hoewel een emmer zand met schepje vrijwel altijd als blusmiddel voor vloeistofbranden op laboratoria te vinden is, lijkt het mij niet het meest aantrekkelijke blusmiddel voor musea, gezien het gevaar voor ontstaan van krassen op voorwerpen waarop men die nu liever niet heeft.

Het meest universele blusmiddel is water. Verreweg de meeste branden kunnen met water geblust worden, ook b.v. alcoholbranden. Alcohol mengt zich n.l. gemakkelijk met water waardoor een onbrandbaar mengsel verkregen kan worden. Uitzonderingen op de algemene regel vormen electriciteitsbranden en branden van stoffen die met water een bepaalde verbinding aangaan, zoals ongebluste kalk, carbid en natrium.

Helaas zijn er ook vele stoffen die door water bedorven worden en soms is dan ook de waterschade nog groter dan de brandschade.

Welke soort blusapparaten kunnen voor musea in aanmerking komen?

1ste. Waar water in aanmerking kan komen, zou ik een eenvoudige emmerspuit of een annihilator, d.i. een emmerspuit die vast in het voorraadvat bevestigd is, prefereren boven een blusapparaat waarbij het water door de druk welke bij het in werking stellen van het apparaat ontstaat, wordt uitgedreven. Deze druk ontstaat n.l. door de inwerking van een sterk zuur, b.v. zwavelzuur op de in het water opgeloste dubbelkoolzure soda, waardoor koolzuurgas ontstaat. Het water treedt bij zulke apparaten onder een druk van 8-11 atm. uit. De krachtige straal zal vaak een funeste uitwerking op tentoongestelde voorwerpen hebben, afgezien van de mogelijkheid dat het water vooral in het begin, nog een zekere zuurgraad kan hebben. Wel zijn er tegenwoordig toestellen waar de druk niet langs chemische weg verkregen wordt, maar waar de koolzuur in een stalen patroon in het apparaat is ondergebracht, maar het bezwaar van de hoge druk blijft ook hier bestaan.

Een emmerspuit of een annihilator heeft verder nog het voordeel dat de straal beter gericht kan worden en dat het water tijdens het gebruik bijgevuld kan worden.

2de. Schuimapparaten zijn m.i. voor gebruik in musea niet aan te bevelen, omdat zich ook in deze apparaten een chemisch proces afspeelt, waarbij het uittredende schuim zekere agressieve stoffen bevat. Een schuimapparaat be-

staat uit een buitenbus en een binnenbus. De buitenbus bevat een oplossing van dubbelkoolzure soda waaraan een schuimmiddel is toegevoegd. De binnenbus bevat een oplossing van aluminiumsulfaat. Zodra beide vloeistoffen met elkaar gemengd worden, ontstaat koolzuur, dat het gelijktijdig gevormde schuim uitdrijft.

3de en 4de. Tetrachloorkoolstoffen en methylbromide-apparaten komen zeker niet in aanmerking voor beveiliging van musea, aangezien beide stoffen sterk verfoepend zijn en bovendien niet in kleinere ruimten gebruikt mogen worden, omdat de dampen er van schadelijk voor de gezondheid zijn.

5de. Droogpoederapparaten. Dit zijn apparaten die gevuld zijn met z.g. droogpoeder waarvan het hoofdbestanddeel dubbelkoolzure soda is. Om klonteren van het poeder te voorkomen zijn andere stoffen bijgemengd die het poeder waterafstotend maken. Om de droogpoeder uit het apparaat te verstuiwen is een koolzuurcilindertje aangebracht. De koolzuur brengt door middel van een aantal in het apparaat aangebrachte pijpjes het poeder in werking en brengt zo de verstuiwing teweeg.

Als de dubbelkoolzure soda door het vuur wordt verhit, splitst het zich in soda + koolzuur + water.

Bij het verstuiwen van het poeder ontstaat een wolk waarin ieder poederdeeltje omgeven is door een hoeveelheid koolzuur. De bluswerking van het poeder in combinatie met het koolzuurgas berust in hoofdzaak op het uiteenblazen van de brandbare gassen en de verhinderend van de toetreding van zuurstof. De poederwolk heeft bovendien bij de meeste droogpoederapparaten een grote slagwerking, zodat het poeder bij brand in de gloeiende laag dringt en daar zuurkorsten vormt die eveneens de toetreding van de zuurstof verhinderen.

De genoemde slagwerking maakt dat deze toestellen voor schilderijmusea m.i. minder geschikt zijn, daar zij zo ongeveer als een zandstraal kunnen werken.

Sedert kort is een droogpoederapparaat op de markt gebracht, waarvan het poeder uiterst fijn verdeeld is en de koolzuurcilinder belangrijk kleiner is dan die van de vroegere apparaten. Dit laatste heeft tot gevolg, dat de slagwerking belangrijk geringer is dan bij de vroegere apparaten en daardoor ook de kans op schade wel vermindert is.

Voor bibliotheken en archieven zouden deze zeker toepassing kunnen vinden.

6de. Koolzuursneeuwapparaten bestaan uit een stalen cylinder, gevuld met vloeibaar koolzuur onder een druk van 50-65 atm., afhankelijk van de temperatuur.

Aan de afsluiter van de cylinder is door middel van een hoge-drukslang een z.g. sneeuwkokker verbonden. Bij het openen van de afsluiter stroomt het vloeibare koolzuur door de dampspanning uit de cylinder via de slang in de sneeuwkokker waarin het, door de vorm van die kokker, tot expansie komt en gedeeltelijk in vaste vorm als koolzuursneeuw, gedeeltelijk in gasvorm naar buiten stroomt. De koolzuursneeuw gaat onder atmosferische invloed eveneens in koolzuurgas over.

De bluswerking berust op het verdringen en afsluiten van de zuurstof waardoor de verbranding ophoudt. Koolzuurgas is een inactief gas dat geen sporen achterlaat en niets beschadigt, en is daardoor het aangewezen apparaat voor het gebruik in musea, bibliotheken, archieven en dergelijke gebouwen.

Ik ben nu gekomen tot de laatste van de maatregelen tegen brand: *de organisatie van de ontruiming zowel voor wat het tentoongestelde als wat het publiek betreft.*

Voor een goede en regelmatige ontruiming is het nodig in een aantal instructies zowel voor het hogere als voor het lagere personeel vast te leggen, wat ieders taak in geval van brand zal zijn, zowel voor het geval dat deze bij dag of bij nacht uitbreekt.

Die instructies zullen b.v. aanwijzingen moeten bevatten hoe bij brand de interne alarmering moet verlopen en wie de gemeentelijke Brandweer moet oproepen met vermelding van het brandmeldnummer, en voorts welke leden van het leidende personeel van de brand op de hoogte gesteld moeten worden.

Verder zullen de instructies aanwijzingen moeten bevatten welke maatregelen genomen moeten worden om uitbreiding te voorkomen (sluiten van ramen en deuren). Ook zal aangegeven moeten worden welke voorwerpen en in welke volgorde deze, indien mogelijk, naar veiliger plaats gebracht moeten worden en welke personen daarmee belast zijn.

De instructies zullen verder vermelden, wie er belast zijn met de ontruiming van het gebouw door het publiek, en wat ook van veel belang is, wie de brandweer bij de aankomst op de hoogte stelt van de plaats en de aard van de brand, opdat de commandant op dat ogenblik reeds orders kan geven welke een snelle blussing kunnen bevorderen.

Nu ik toch over de brandweer spreek, wil ik U, voor zover U dit nog niet bekend is, in kennis stellen van het feit dat zich de laatste paar jaren een wijziging van de techniek van het brandblussen gaat voltrekken die U als museum-directeuren zeker zal interesseren. Ik doel hier op de nevel- of mistblussing, een methode van brandblussen waarbij het waterverbruik zó gering is, dat van waterschade niet meer gesproken kan worden en die vooral voor het blussen van branden in besloten ruimten zeer succesvol is.

Voor een brand moet er aan 3 voorwaarden worden voldaan:

- 1ste. Er moet een brandbare stof aanwezig zijn;
- 2de. Er moet voldoende hoge temperatuur aanwezig zijn om ontbranding mogelijk te maken;
- 3de. Er moet voldoende zuurstof aanwezig zijn.

Kan er één van deze voorwaarden weggenomen worden, dan kan de brand geen voortgang vinden.

Wat doen we nu bij het blussen van een brand met water? Wij trachten daarmee de temperatuur van het brandende voorwerp zó ver omlaag te brengen dat deze onder de ontbrandingstemperatuur komt te liggen, m.a.w. we onttrekken door middel van water, warmte aan de brand. Wanneer neemt water de meeste warmte op? Als het van aggregaatstoestand verandert, dus van water in stoom overgaat. De verdampingswarmte van 650 kg/cal. per 1 water speelt dan voor de blussing een belangrijke rol. Deze aggregaatsverandering kunnen we bevorderen door het water zó fijn verstoven op het vuur te brengen dat het vrijwel onmiddellijk in stoom overgaat. Dit verstuiven is mogelijk bij toepassing van de moderne hoge-drukpompen die het water onder een druk van 40 à 45 atm. via een mistpistool op het vuur spuiten.

Behalve de grote afkoeling heeft de vorming van stoom nog het voordeel dat ook de zuurstof verdrongen wordt en er dus een dubbele werking verkregen wordt.

Brandweren die met mistblussing ervaring hebben opgedaan, o.a. die van Eindhoven reeds gedurende 3 jaar, zijn zeer enthousiast over de resultaten.

Ik had hoop U heden één der 6 nevelblussers welke Rotterdam in bestelling heeft, te kunnen tonen, doch tot mijn spijt zal de aflevering eerst over een dag of veertien plaats vinden.

Wellicht is het U opgevallen, dat ik niet gesproken heb over het vormen van blus-

ploegen uit het museum personeel. Ik heb dit met opzet niet gedaan, omdat ik van mening ben dat deze blussing beter aan de gemeentelijke brandweer overgelaten kan worden, die als regel binnen 3 minuten na de alarmering ter plaatse zal zijn, en dat van het museum personeel een beter en nuttiger gebruik kan worden gemaakt voor redding der kunstschaten.

Wel is het nodig, dat het personeel een cursus volgt waarin de elementaire begrippen van brandbestrijding en het gebruik van kleine blusmiddelen behandeld en beoefend worden, en verder moet ieder lid van het personeel op de hoogte zijn van de plaatsing der blusmiddelen, om bij een klein brandje direct te kunnen ingrijpen, doch voor zulke brandjes heeft men geen blusploegen nodig.

Ik wil er nog met nadruk op wijzen, dat al wat ik hiervoor gezegd heb over de bescherming

van de musea, is afgestemd op de vredestoestand.

In geval van oorlogsdreiging zal in het kader der bedrijfsbescherming veel gewijzigd moeten worden, omdat bij een eventuele brand door oorlogsgeweld de gemeentelijke Brandweer wel eens lang op zich zal laten wachten. Dan zullen wel brandploegen nodig zijn, maar dan zullen er meer maatregelen getroffen moeten worden, zoals het aanwezig zijn van een motorspuit, misschien het slaan van wellen, als geen open water voorhanden is, de aanwezigheid van voldoende brandslangen om op de droge leidingen aan te sluiten, enz.

Ik ben hiermede aan het einde gekomen van wat ik U over de beveiliging tegen brand in musea wilde vertellen en mij rest alleen nog de hoop uit te spreken dat dit zal mogen leiden tot verhoging van de beveiliging van de aan Uw zorgen toevertrouwde cultuurwaarden.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Amersfoortse Gemeenschap*. Pichette -24 Jan.
- Amersfoortse Schildersvereniging „De Ploegh”* 30 Jan.-14 Febr.
- *„t Oude Weversruys”* (Muurhuizen 227-229) Thijs Mauve -5 Febr.

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. De Keerkring -20 Jan.
- *Museum voor Aziatische Kunst*. Oostaziatische en Europese ceramiek -15 Febr.
- *Rijksmuseum. Rijksprentenkabinet*. Aanwinsten in het jaar 1953 -15 Febr.
- *Rijksmuseum. „Kunstenaars helpen”* 15 Jan.-8 Febr.
- *Zoölogisch Museum*. C. Timmer -18 Jan.
- *Ned. Inst. voor Nijverheid en Techniek* (Rozengracht 224-226) „Gouden Vleugels” (Burgerluchtvaart) -1 Mrt.
- *Amsterdamsch Historisch Museum De Waag*. Amsterdam in de sneeuw -18 Jan.
- *Stedelijk Museum*. Piet van Wijngaert -11 Febr.
- Groep Verve -11 Febr.
- Croïn -11 Febr.
- Moderne Franse Wandtapijten -1 Mrt.

APPINGEDAM

- *Stichting De Noordelijke Kunsthof*. (Wijkstr. 17.) Unesco-tentoonstelling Kleurenproducties Kunstenaars vóór 1860 -10 Febr.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Franse affiches -15 Mrt.

DELFT

- *Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”*. Het Blazoën -15 Febr.

DORDRECHT

- *Dordrecht Museum*. 17de-eeuwse en Dordtse Romantische Meesters, uit particulier, voornamelijk Dordts bezit -18 Jan.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe-Museum*. Onze beeldhouwkunst der late middeleeuwen -2 Febr.
- George Braque, grafisch oeuvre -?

GOUDA

- *DeMoriaan*. Tegeltableau XVIIde eeuw

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. August Macke -11 Febr.
- Het Oostenrijkse Boek -21 Jan.
- Herdenkingstentoonstelling Theodoor van Hoytema -1 Febr.
- Venetiaans glas -21 Febr.
- *Kunstzaal Plaats*. Tentoonstelling Pater Philip Pieck -22 Febr.
- *Nieuwe Stadhuis* (Laan Copes van Cattenburg 55). Tentoonstelling van alle gemeentelijke diensten in verband met de opening van het nieuwe Stadhuis -18 Jan.
- *Het Nederlandse Postmuseum*. De gebouwen der P.T.T. -voorjaar 1954
- *Museum voor het Onderwijs*. Cacaotentoonstelling -1 Febr.

('S-GRAVENHAGE)

- *De zingende Zolder* (Mallemolen 55-61)
Jasper Pasman -20 Jan.
F. J. Drukker, Reisschetsen uit Spanje.
Wo en Za 14-17 22 Jan.-beg. Mrt.
- *Kunst van onze tijd* (Prins Mauritsplein 21-22). Bertje Postma-Oort. Werkd. 10-17
16 Jan.-6 Febr.
- *Martinus Liernur* (Zeestraat 63) Ina Hooft.
Werkd. 10-17; Ma. 13-17 -6 Febr.

LEEUWARDEN

- *Fries Museum*. Het Kinderportret in Noordelijk Nederland in de 16de en 17de eeuw
-18 Jan.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Zeven eeuwen Chinese calligraphie en schilderkunst (collectie Dr. R. H. van Gulik)
-14 Febr.
- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Kersttentoonstelling „Tussen Romantiek en Haagse School”.
-25 Jan.

(LEIDEN)

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit* (Kloksteeg 25). Het landschap in de Noordnederlandse prentkunst (1ste helft XVIIde eeuw).
Werkd. 14-17 -30 Jan.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Olieverfschetsen van Rubens (Rondleiding Za 15 u.) -14 Febr.
Etsen van Piranesi -22 Febr.
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. De groei van Zuid-Hollands riviergebied. Eilanden en waarden in kaart en beeld -15 Mrt.
- *Kunsthandel 't Venster*. Demonstratie Grafische technieken -30 Jan.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Joegoslavische middeleeuwse fresco's -15 Febr.

MEDEDELINGEN

MUSEUMCURSUS 1954.

Het ligt in de bedoeling in Februari van dit jaar wederom een museumcursus te doen houden, die uitsluitend zal zijn gewijd aan onderwerpen van museologische aard. De stof zal over twee jaarcurssussen worden verdeeld en wel zo dat dit jaar ook onderbouw *administratie en conservatie* (w.o. omgang met museumvoorwerpen) zal worden behandeld, terwijl in het tweede jaar het *museum-beheer* in meer uitgebreide en in meer speciale zin ter sprake zal komen. Het onderwijs zal gedurende 3 maanden 1 maal per week worden gegeven; als plaats voor deze cursus is Nijmegen gekozen.

Voor nadere inlichtingen wende men zich tot de Heer D. F. Lunsingh Scheurleer, Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

BENOEMINGEN.

Met ingang van 23 Nov. 1953 werd benoemd tot conservator van het Stedelijk Museum „'t Coopmanshús" te Franeker de Heer G. van Wageningen. Met ingang van 1 Jan. 1954 zijn benoemd tot directeur van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage, Dr. H. Gerson en tot directeur van het Rijksmuseum H. W. Mesdag te 's-Gravenhage Dr. A. B. de Vries.

BANDEN.

Bij voldoende belangstelling zullen wederom banden voor het Bulletin worden vervaardigd.

De prijs van de band 6de Serie Jrg. 6 (1953) zal — afhankelijk van het aantal bestellingen — ongeveer f 2.05 bedragen, inclusief portokosten voor toezending.

De uitvoering is, evenals voorheen, in geelbruin buckramlinnen met bruine opdruk, aansluitend bij de reeds uitgegeven banden voor de 6de Serie.

Banden voor eerdere jaargangen van de 6de Serie (dus vanaf 1948) kunnen, mits gelijktijdig besteld, voor dezelfde prijs worden nageleverd.

Bestellingen (s.v.p. per briefkaart) onder duidelijke vermelding van volledige naam, adres en titulatuur, kunnen tot 15 Februari a.s. worden ingezonden bij de Redactie-Secretaris, N. E. H. J. J. Zon, p/a Kloksteeg 25, Leiden.

N.B. Men wordt beleefd verzocht op de briefkaart géén andere onderwerpen te behandelen.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

*33

*34

RESTAURATIE-NIEUWS

JANUARI 1954

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Franeker. Enige restauratiewerkzaamheden aan het 15de eeuwse Martenahuis worden verricht. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

Hindeloopen. Het perceel C 10-58 is gerestaureerd. Arch. bur.: J. de Meyer te Amsterdam.

GRONINGEN

Doezum. Met de restauratie van de 12de eeuwse tufstenen toren der Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: P. Rozema te Apingedam en R. Offringa te Groningen.

Eenrum. De 17de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

OVERIJSEL

Hasselt. De forse toren der Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Rijssen. De restauratie van het pand Wierdensestraat 25, dat uit de 17de eeuw dateert en een gedeeltelijk uit vakwerk bestaande gevel bezit, is beëindigd. Arch.: J. Jans te Almelo.

GELDERLAND

Buren. Het herstel van de Waag, een vroeg 19de eeuwse houten zuilengalerij tegen de voorgevel der Ned. Herv. Kerk wordt voorbereid. Arch.: E. H. Weber te Amsterdam.

Gorssel. Plannen om het, in de oorlog door brand geteisterde Kasteel de Voorst van een nieuw

dak en ramen te voorzien, zijn in voorbereiding. Leiding: Ned. Heide Mij. te Arnhem.

Groenlo. Aan het pand Notenboomstraat A 297, dat een gaaf voorbeeld is van boerderijbouw binnen de stadswal, worden herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Arch.: A. Th. A. J. Wiegerinck te Groenlo.

Nijmegen. Het herstel van het pand Lage Markt 34, dat een laat 17de eeuwse gevel bezit, is in voorbereiding. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

— Het herstel van de oorlogsschade aan de voormalige Mariakapel, sedert 1910 in gebruik als gemeente-archief en museum, is in uitvoering. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

Wamel. De Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: Ir. M. J. Kruizinga te Rijswijk.

Warnsveld. De gothische Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd, terwijl de later aangebrachte aanbouwen zullen worden verwijderd. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp en A. Warnaar te Warnsveld.

Zutfen. De muur op het Hagepoortplein, een restant van de oorspronkelijke middeleeuwse ommuring, is gerestaureerd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Montfoort. De v.m. korenmolen „de Valk” is gerestaureerd. Molenmakers: Gebr. Beyk te Afferden.

NOORD-HOLLAND

- Amsterdam.* De restauratie van het uit $\pm$ 1630 daterende pand Barndesteeg 2 is in voorbereiding. Arch. bur.: J. de Meyer te Amsterdam.
- De panden Herengracht 366-368, die in 1662 door Phil. Vingboons werden gebouwd, zullen worden gerestaureerd. Arch. bur.: Bom en Dekker te Amsterdam.
- Herstelwerkzaamheden aan het pand Kloveniersburgwal 43 zijn verricht. Arch.: P. M. Lievaarf te Rotterdam.
- De restauratie van het pand Zandhoek 4, dat een ingezwenkte 18de eeuwse halsgevel bezit, is aangevangen. Leiding: Gemeentelijk Bureau voor de Monumentenzorg.
- Haarlem.* Het in de oorlog geschilderde koperwerk van het koorhek in de oude St. Bavokerk wordt thans geheel gereinigd en opgepoetst.
- Heemstede.* Het Huis Manpad, een deftige 18de eeuwse buitenplaats, wordt gerestaureerd. Arch.: D. Verheus en E. A. Canneman te 's-Gravenhage.
- Weesp.* De laat-gothische Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.
- Wognum.* De laat-gothische, rijzige toren der Ned. Herv. Kerk is voor een deel gerestaureerd. Arch.: Ir. H. Thunnissen te 's-Gravenhage.

ZUID-HOLLAND

- Leiden.* Herstelwerkzaamheden aan het uit het midden der 17de eeuw daterende pand Rapenburg 48 worden uitgevoerd. Arch. bur.: Van Oerle en Schrama te Leiden.
- Rotterdam.* De restauratie van de laat-gothische toren der St. Laurenskerk wordt voortgezet. Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- Het Woud.* De schilderachtig gelegen Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. L. H. H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

ZEELAND

- Aardenburg.* De toren der St. Bavokerk, die door het oorlogsgeweld zwaar geteisterd werd, zal met gebruikmaking van de oude, nog bewaarde onderdelen weer in de oorspronkelijke vorm worden hersteld. Arch.: E. P. Messer te Amsterdam.

- 's Heer Abtskerke.* De toren der Ned. Herv. Kerk, één der oudste van de Zeeuwse torens, is in restauratie. Arch.: G. M. Sturm te 's Heer Hendrikskinderen.
- 's-Gravenpolder.* Het herstel van de toren der Ned. Herv. Kerk wordt voorbereid. Arch.: Ir. P. J. 't Hooft te Middelburg.
- Kloetinge.* De zeer fraaie toren der Ned. Herv. Kerk wordt gerestaureerd. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.
- Kortgene.* Herstelwerkzaamheden aan het door de watersnood beschadigde interieur der Ned. Herv. Kerk zijn in uitvoering. Arch.: Ir. P. J. 't Hooft te Middelburg.
- Kruiningen.* Het interieur van de Ned. Herv. Kerk, dat door de watersnood schade leed, zal worden hersteld. Arch.: M. J. Leclercq te Kruiningen.
- Middelburg.* De gevel van het pand Vlasmarkt 51 is hersteld. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.
- Veere.* De restauratie van het perceel Markt A 152, een in oorsprong 17de eeuws pand dat in de 18de eeuw is gewijzigd, is in voorbereiding. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

NOORD-BRABANT

- Aalburg.* De Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: B. van Bilderbeek en C. Basters te Dordrecht.
- Mill.* Het kasteel Aldendriel, een eenvoudig, gedeeltelijk omgracht huis uit de eerste helft der 17de eeuw, zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. W. van der Laan te 's-Hertogenbosch.
- Schijndel.* De laat-gothische toren der R.K. Kerk wordt gerestaureerd. Arch.: J. Strik te Mill.

LIMBURG

- Baexum.* De restauratie van de standerdmolen is beëindigd. Molenmakers: Fa. Adriaens te Weert.
- Heer.* Restauratiewerkzaamheden aan het huis Eyl worden uitgevoerd. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.
- Heerlen.* Herstellingen aan de gewelven van het in oorsprong romaanse schip der St. Pancratiuskerk worden uitgevoerd. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.
- Roermond.* De 18de eeuwse bijgebouwen van Huize Hattum zullen worden hersteld. Arch.: J. J. Turlings te Roermond.

MUSEUM-NIEUWS

In- en uitvoer kunstwerken.

Met ingang van 1 Januari 1954 dienen aanvragen ter verkrijging van een invoervergunning van de in het buitenland aangekochte kunstwerken niet meer bij het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen te worden ingezonden doch rechtstreeks bij de Centrale Dienst voor In- en Uitvoer, Van Stolkweg 4, 's-Gravenhage.

Ook aanvragen voor het verkrijgen van een tijdelijke in- en (of) uitvoervergunning, voorzien van een verklaring, waarin bevestigd wordt, dat het uitgevoerde object weer zal worden ingevoerd, en een definitieve uitvoervergunning, moeten voortaan eveneens uitsluitend bij genoemde dienst worden ingediend.

In dit verband zij erop gewezen, dat ook in 1954 aankopen in dollars niet mogelijk zullen zijn. Aankopen in Zwitserse francs mogen slechts geschieden in normale verdragsfrancs doch niet in z.g. vrije Zwitserse francs.

CONSERVATIE

The International Institute for the conservation of Museumobjects, London.

Het bovengenoemde, in 1950 opgerichte Instituut heeft zijn eerste News-Letter gepubliceerd.

Het Nederlandse lid, Dr. A. van Schendel van het Rijksmuseum te Amsterdam, heeft voor belanghebbenden enkele exemplaren van deze uitgave beschikbaar.

Aanvragen hiervoor gelieve men rechtstreeks aan de Heer Van Schendel te richten.

DE MUSEUMDAG

MUSEUMCURSUS 1954

Het ligt in de bedoeling in 1954, evenals dit ook enkele jaren geleden is geschied, een museumcursus te doen plaats vinden onder auspiciën van de Vereniging De Museumdag. Men stelt zich voor omstreeks 15 Febr. hiermede een aanvang te maken. Als plaats is Nijmegen gekozen; waarschijnlijk zullen de lessen in één der gebouwen van de R.K. Universiteit worden gegeven.

De onderwerpen die dit jaar worden behandeld, zullen van zuiver museumtechnische aard zijn. In ieder geval zal er één excursie naar het Westen worden gemaakt om aldaar enkele grote musea te bezichtigen.

Naar alle waarschijnlijkheid zal in 1955 een vervolgcursus worden gehouden.

De cursus wordt 1 x per week 's middags in drie lessen gegeven. De duur van de gehele cursus zal drie maanden omvatten.

De leiding berust bij Dr. R. E. J. Weber en de heer D. F. Lunsingh Scheurleer. Nadere inlichtingen worden gaarne verstrekt door laatst genoemde (Buitenhof 33, 's-Gravenhage).

Voorlopig programma.

- 1 Ontstaan van musea

- 2-3 Het inrichten van de administratie
- 4-5 Beschrijven van museumvoorwerpen
- 6 Het omgaan met museumvoorwerpen
- 7-8 Toepassing van de reproductietechnieken
- 9 Het omgaan met museumvoorwerpen
- 10-11 Het inrichten van de administratie
- 12 Het omgaan met museumvoorwerpen
- 13-14 Beschrijven van museumvoorwerpen
- 15 Het omgaan met museumvoorwerpen
- 16-17 Toepassing van de reproductietechnieken
- 18 Het omgaan met museumvoorwerpen
- 19-20 Het inrichten van de administratie
- 21 Het omgaan met museumvoorwerpen
- 22-23 Beschrijving van museumvoorwerpen
- 24 Het omgaan met museumvoorwerpen
- 25-26 Toepassing van de reproductietechnieken
- 27 Het omgaan met museumvoorwerpen
- 28-30 Excursie
- 31-32 Beschrijven van museumvoorwerpen
- 33 Administratie
- 34-36 Beschrijven van museumvoorwerpen

De leiding behoudt zich het recht voor het programma te wijzigen. De namen van de docenten, die aan de cursus zullen meewerken, worden nog nader bekend gemaakt.

De kosten van deze cursus, die midden Februari een aanvang zal nemen, bedragen f 15.—.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Amersfoortse Gemeenschap*. Werken van Joh. Ponsioen uit Tiel 20 Febr.-7 Mrt.
Tentoonstelling Fotokring „Eemland”
13 Mrt.-28 Mrt.

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. Kring van Tekenaars
-17 Febr.
- *Ned. Inst. voor Nijverheid en Techniek* (Rozengracht 224-226). „Gouden Vleugels” (Burgerluchtvaart) -1 Mrt.
„Zeep”. Werkd. 10-16; Zo. 13-16 -1 Mrt.
- *Stedelijk Museum*. Moderne Franse wandtapijten -1 Mrt.
August Macke -22 Mrt.
- *Paul Brandt* (Keizersgracht 738). Pieter Starreveld; Simon van Keulen en Nico Molenkamp -21 Febr.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Jubileumtentoonstelling Theo Goedvriend -eind Febr.
Franse affiches -15 Mrt.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. G. Braque
-21 Febr.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. Collectie del Monte

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Vier grafici -29 Mrt.
Haagse kunstenaars (VI) -29 Mrt.
The Seagram collection of Canadian paintings
-29 Febr.
- Venetiaans glas -6 April
- *Kunstzaal Plaats*. Tentoonstelling Pater Philip Pieck -22 Febr.
- *Het Nederlandse Postmuseum*. De gebouwen der P.T.T. -voorjaar 1954
- *De zingende Zolder* (Mallemolen 55-61). F. J. Drukker, Reisschetsen uit Spanje. Wo. en Za. 14-17 -15 Mrt.
- *Kunstzaal Bennowitz*. Werken van Jan van Herwijnen, Toon Kelder, e.a. Werkd. 10-17; Zo. gesloten -28 Febr.
- *Museum voor het Onderwijs*. Woltentoonstelling -15 Mrt.
- *Nieuwe Stadhuus*. „Den Haag onze stad” -1 Mrt.

GRONINGEN

- *Genootschap Pictura*. Expressionisten uit het bezit van het Stedelijk Museum te Amsterdam -11 Mrt.

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenbal*. Foto's van Martien Coppens: Nood (watersnood-ont-heemden-mensen anno 1953) -1 Mrt.
- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. „Het Landschap in de Noord-Nederlandse Prentkunst” (1ste helft XVIIde eeuw). Werkd. 14-17 -28 Febr.
- *Rijksmuseum voor Volkenkunde*. Zeven eeuwen Chinese calligraphie en schilderkunst (collectie Dr. R. H. van Gulik) -1 Mrt.

MAASTRICHT

- *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst en Oudheden*. Collectie van Theo van Gogh
-25 Febr.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Tentoonstelling Ninaber van Eijben. Werkd. 14-17; Zo. 14-17; bovendien 19-21 -1 Mrt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Olieverfschetsen van Rubens (Rondleiding Za. 15 u.) -1 Mrt.
Etsen van Piranesi -22 Febr.
- George Hendrik Breitner, schilderijen, aquarellen en tekeningen 27 Febr.-11 April
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. De groei van Zuidhollands riviergebied. Eilanden en waarden in kaart en beeld. -15 Mrt.
- *Rotterdamsche Kunstkring* (Witte de Withstr. 35). H. J. Reuchlin-Lucardie (schilderijen-aquarellen-tekeningen) -22 Mrt.
Johan van Zweden (Beeldhouwwerken-tekeningen) -22 Mrt.
- *'t Venster* (Gouvernestr. 129). Filmfoto's, geschiedenis van de stomme film -27 Febr.

UTRECHT

- *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst*. Onze beeldhouwkunst der late middeleeuwen. Bezoek ook Di. en Do. 20-22 -8 Mrt.
- *Universiteits Museum*. Tentoonstelling oude meteorologische instrumenten, naar aanleiding van 100 jarig bestaan K.N.M.I. -31 Mrt.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

*41

*42

RESTAURATIE-NIEUWS

FEBRUARI 1954

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Augustinusga. De restauratie van de 14de eeuwse Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: P. Niesten te Leeuwarden.

Leeuwarden. Het 18de eeuwse dakvenster met natuurstenen omlijsting, van het pand Herenwalgje 12, zal worden gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

GRONINGEN

Eenrum. Het herstel van de Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch. A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

Slochteren. De uit $\pm$ 1300 daterende toren der Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

OVERIJSEL

Dalfsen. Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van de laat-gothische Ned. Herv. Kerk over te gaan. Arch.: Ir. P. C. Knuttel te Deventer.

GELDERLAND

Bemmel. De romaanse, tufstenen toren der Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

Randwijk. De door het oorlogsgeweld beschadigde Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: Ir. W. J. G. van Mourik te Velp.

UTRECHT

Amersfoort. Het herstel van de panden Breestraat 62, 64 en 66 is aangevangen. Arch.: J. H. Blom te Amersfoort.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Het pand O.Z. Achterburgwal 144, dat een ingezwenkte 18de eeuwse halsgevel bezit, zal worden gerestaureerd.

— Met het herstel van de panden Dirk van Hasseltsteeg 51-53 is een aanvang gemaakt. Arch. bur.: J. de Meyer te Amsterdam.

— De restauratie van het pand Gelderse Kade 107 wordt voorbereid. Arch.: P. C. Lievaart te Rotterdam.

— Het herstel van het, door Philip Vingboons in 1638 gebouwde pand Herengracht 168, wordt voorbereid.

— Het pand Kalkmarkt 6, dat een eenvoudige pilastergevel uit $\pm$ 1650 bezit, zal worden gerestaureerd.

— Voorbereidingen worden getroffen om tot herstel van het pand Kloveniersburgwal 49 over te gaan. Arch. bur.: J. de Meyer te Amsterdam.

Uitgeest. De Vereniging „de Zaanse Molen” overweegt aankoop en restauratie van de buiten gebruik gestelde windwatermolen van de Dorregeesterpolder.

ZUID-HOLLAND

Lisse. De windwatermolen van de Zemelpolder is gerestaureerd. Molenmaker: J. de Gelder te Oegstgeest.

Schiedam. Het herstel van de v.m. Koopmansbeurs, dat gepaard ging met ingrijpende verbouwingen, is beëindigd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Vlaardingenv. De in 1790 gebouwde windkoren-molen aan de Kortedijk, welke sinds vele jaren ontwricht staat, zal door de Gemeente worden gerestaureerd. Molenmaker: H. van der Loo te Kethel.

ZEELAND

Serooskerke (Schouwen). De bakstenen toren der Ned. Herv. Kerk, die uit de eerste helft der 15de eeuw dateert, zal worden gerestaureerd. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

Ttholen. Het herstel van het 18de eeuwse pand Brugstraat 16 is in voorbereiding. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

NOORD-BRABANT

Velp (bij Grave). De v.m. R.K. Kerk zal worden gerestaureerd.

LIMBURG

Helden. De restauratie van de 15de eeuwse R.K. Kerk is beëindigd. Arch.: Ir. J. Kayser te Venlo.

Roermond. Met het herstel van de door het oorlogsgeweld beschadigde brug over de Roer, is een aanvang gemaakt. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Sittard. Het 17de eeuwse pand Plakstraat 32 (het Kritzraedthuis), dat als museum is ingericht, zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. J. E. Schoenmaekers te Sittard.

MUSEUM-NIEUWS

AMSTERDAM, *Expertise-Instituut.*

Volgens een ons toegezonden persbericht blijkt uit het jaarverslag, uitgebracht door het bestuur van het te Amsterdam gevestigde Expertise-Instituut aan de Raad van Bijstand, dat de herdenking in 1953 van Vincent van Gogh er toe heeft geleid dat verreweg de meeste aanvragen van expertises werken betroffen, die door de eigenaren aan Van Gogh werden toegeschreven. In slechts twee gevallen konden de betrokken experts deze toeschrijving als juist erkennen.

Een verzamelaar in de Ver. Staten verzocht een expertise van een schilderij, door hem toegeschreven aan Frans Hals. Na zorgvuldig onderzoek kwamen de kunsthistorische en natuurwetenschappelijke experts tot de slotsom dat wij hier te maken hebben met een in de eerste decennia der 20ste eeuw vervaardigde copie. Bij de microchemische analyse werd de aanwezigheid aangetoond van eerst in de 19de eeuw ontdekte verfstoffen, o.a. cobaltblauw.

Op dezelfde wijze werd een aan Rembrandt toegeschreven portret onderzocht. Ook hier moest op kunsthistorische en op natuurwetenschappelijke gronden deze toeschrijving worden verworpen.

Behalve schilderijen en tekeningen werden ook twee eikenhouten beeldjes onderzocht.

Bij het afsluiten van het verslag waren nog enige, aan Van Gogh toegeschreven, werken in onderzoek.

Aan het bestuur ontviel door overlijden prof. dr. A. P. A. Vorenkamp, die van de aanvang af lid van het bestuur is geweest.

Het adres van het secretariaat is gewijzigd in: Marewijk 23, Leiden.

ENSCHDEDE, *Rijksmuseum Twenthe. Nieuwe vleugel geopend.*

In 1930 werd het Rijksmuseum Twenthe voor het publiek opengesteld. In 1938 werd dit gebouw aan de N.W.zijde uitgebreid met een vleugel, bestemd voor de schilderijen, die betrekking hebben op het leven der dieren. Deze uitbreiding was te danken aan de Heer G. J. van Heek Jr., die deze collectie schonk en het kapitaal voor de bouw beschikbaar stelde.

Ook de onlangs voor het publiek geopende vleugel, die op 8 December jl. aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen werd overgedragen, is een geschenk van de Heer Van Heek, die deze ruimte mede namens zijn overleden echtgenote Mevr. J. van Heek-ter Horst, beschikbaar stelt voor het exposeren van schilderijen, die eveneens zijn gewijd aan het leven der dieren. Deze vleugel, de Jacobavleugel geheten om hiermede de nagedachtenis van Mevr. Van Heek te eren, moge als een waardig voorbeeld worden beschouwd van hetgeen het particulier initiatief, met name dat van de familie Van Heek door haar royale schenkingen in deze heeft tot stand gebracht.

De nieuwe vleugel verbindt de oude met het hoofdgebouw, waardoor een rondwandeling mogelijk is geworden. In stijl sluit deze uitbreiding van de architect Broekhuizen bij de rest van het gebouw aan. Alleen de kleur van de wanden is wat lichter gehouden.

Ongetwijfeld betekent deze verzameling, die als een aanvulling van de vroeger geschonkene is te beschouwen, een welkome aanwinst; in het bijzonder voor hen, die zich wenssen te verdiepen in het leven van het dier in de natuur en de weergave daarvan in schilderij en tekening.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Practische Handleiding voor de Bescherming van het Cultuurbezit. Guide pratique pour la protection des biens culturels, De Sikkel, Antwerpen, 1953.

In opdracht van het Belgische Ministerie van Binnenlandse Zaken is dit nuttige boekje verschenen; het werd samengesteld door het Centraal Laboratorium van de Belgische musea te Brussel.

Een achter in het boekje opgenomen inhoudsopgave toont duidelijk, welke stof hierin is behandeld. Het eerste hoofdstuk (A), getiteld *alteratie-factoren*, behandelt de oorzaken waardoor een kunstwerk een verandering kan ondergaan. Hierbij worden onderscheiden: I de fysisch-chemische factoren, zoals de vochtigheid, het vuur, de schokken en trillingen, de stagnerende

lucht enz.; en II: de biologische factoren zoals schimmels, bacteriën en insecten.

Hoofdstuk B geeft, onder de titel *beschermingsmaatregelen*, een beschouwing over de wijze, waarop de kunstwerken verpakt, vervoerd en geborgen moeten worden.

Een opgave van de voornaamste boeken, die over deze materie zijn verschenen, treft men aan op blz. 55 e.v. Een zevental afbeeldingen verduidelijken het in de tekst besprokene.

Zoals uit de bovenstaande opsomming van de verschillende hoofdstukken blijkt is de behandelde stof voor het grootste gedeelte ook in vredes-tijd van betekenis voor de museumdirecteur. Al is het Nederlands voor ons niet steeds dadelijk begrijpelijk, b.v. waar tegenover blz. 32 wordt gesproken van „kleine of middelmatige schilderijen”, toch is het boekje door de kernachtige en beknopte wijze, waarop het is samengesteld, te gebruiken. Wellicht is de Franse editie voor ons minder verwarrend dan de Nederlandse met de vele vervlaamste Franse woorden en door het veelvuldig voorkomen van uitdrukkingen, die in onze taal een andere betekenis hebben. Ik wil deze uitgave, die op tal van problemen betreffende de bescherming van museumvoorwerpen antwoord geeft, bij alle belangstellenden op het terrein van het museumwezen warm aanbevelen; m.i. mag dit boekje in geen enkele museale instelling ontbreken.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

BENOEMING

Op een nader te bepalen datum is de Heer G. C. Helbers benoemd tot directeur van het Provinciaal Museum van Drenthe te Assen; tot op heden had hij de leiding over de Stedelijke Musea te Gouda.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Amersfoortse Gemeenschap*. Tentoonstelling Fotokring „Eemland” -28 Mrt.
- Expositie werken Dick Ket, uit het Stedelijk Museum te Arnhem 3 Apr.-20 Apr.

AMSTERDAM

- *Museum Fodor*. Het Affiche en het Verkeer -17 Mrt.
- *Museum Willet Holtbuysen*. Waaiercoll. F. Tal -2 Mei

(AMSTERDAM)

- *Tropenmuseum*. Wat rotsen vertellen. Geheime tekens uit het verleden -Apr.
- *Stedelijk Museum*. August Macke -22 Mrt.
- Hulsbergen c.s. -22 Mrt.
- Duitse Kunst na 1945 -5 Apr.
- *Ned. Inst. voor Nijverheid en Techniek* (Rozengracht 224-226) „Zeep” -26 Apr.

DELFT

- *Museum Het Prinsenhof*. De contour onzer beeldende kunst 20 Mrt.-3 Mei

DEVENTER

- *Muntentoren*. Deventernaren zien U aan, portretten van Deventernaren uit zeven eeuwen -22 Mrt.
- Joodse gebruiksvoorwerpen en symbolen door de eeuw heen 28 Mrt.-11 Apr.
- Willy Zandvliet 11 Apr.-26 Apr.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Luik verzamelt moderne kunst -?

ENSCHEDÉ

- *Rijksmuseum Twentbe*. Tentoonstelling Kunst uit Nieuw-Guinea (onder auspiciën van de Enschedese Kunststichting) -?

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Vier grafici -29 Mrt.
- Haagse Kunstenaars (VI) -29 Mrt.
- Venetiaans glas -6 Apr.
- *Het Nederlandse Postmuseum*. De gebouwen der P.T.T. voorjaar 1954
- *Museum voor het Onderwijs*. Woltentoonstelling -eind Apr.
- *Kunsthandel Pieter A. Scheen* (Zeestr. 50). Expositie aanwinsten (Romantische en Haagse school) -10 Apr.
- *Kunstzaal Bennewitz*. Jacques Mels. Werkd. 10-17 u. -1 Apr.
- *Kunstzaal Plaats*. Berth Meurs-Edersheim -26 Mrt.
- *Pulchri Studio*. Tentoonstelling georganiseerd door het Comité Uitwisseling van schilders met Frankrijk -5 Apr.
- *De Zingende Zolder*. (Mallemolén 55-61). Ton Hoogendoorn. Wo. en Za. 14-17 19 Mrt.-1 Mei

GRONINGEN

- *Museum van Oudheden voor Provincie en Stad Groningen*. Kindertekeningen afkomstig van kinderen van de Lagere Scholen -29 Mrt.
- Tekeningen afkomstig van leerlingen van de Middelbare Scholen -1 Apr.-15 Apr.

HAARLEM

- *Teylers Museum*. Jacques Callot, Etsen, gravures, tekeningen. Werkd. (beh. Ma) 11-17 u -31 Mrt.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum*. Werk van Kees Bastiaans 28 Mrt.-12 Apr.

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenbal*. De Grafische -5 Apr.
- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Nederlanders te Rome. (XVIde en XVIIde eeuwse tekeningen uit de coll. Dr. A. Welcker en het Prentenkabinet der R.U.) -1 Mei

MAASTRICHT

- *Limburgs Provinciaal Museum voor kunst en oudheden*. Luxemburgse schilders van heden -5 Apr.
- Beeldhouwkunst der late middeleeuwen. Werkd. 10-12, 14-17; bovendien Di. en Do. 20-22; Zo. 14-17 -16 Apr.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. De Start -28 Mrt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. George Hendrik Breitner, schilderijen, aquarellen en tekeningen -11 Apr.
- *Rotterdamsche Kunstkring* (Witte de Withstr. 35). H. J. Reuchlin-Lucardie (schilderijen-aquarellen-tekeningen) -22 Mrt.
- Johan van Zweden (Beeldhouwwerken-tekeningen) -22 Mrt.
- Nieuwe stromingen in de beeldende kunst. -22 Mrt.
- *'t Venster* (Gouvernestr. 129). Atelier 17 Parijs -27 Mrt.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Kindertekeningen uit Europa, Israël en Australië -28 Mrt.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Meesterwerken uit Sao Paolo -3 Mei
- *Universiteits Museum*. Tentoonstelling oude meteorologische instrumenten, naar aanleiding van 100-jarig bestaan K.N.M.I. -31 Mrt.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

*49

*50

IN MEMORIAM

DR. JAN KALF

De berichtgeving over de door vroeger verschenen stukken goed bekende feiten en data nopens geboorte, afkomst, opleiding en ambten van den onlangs overleden oud-directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg is, zoodra de dagbladen en periodieken althans van zijn heengaan verwittigd waren, correct en dus in zekeren zin voldoende geweest.

Dat ontslaat ons thans van den plicht op die bijzonderheden nogmaals in te gaan. Ook aan een nuchter opsommende lijst van de publicaties, die van zijn hand verschenen zijn, heeft het niet ontbroken, evenmin als aan de nomenclatuur van de Dr. J. Kalf geworden officiële titels en onderscheidingen, die men wel gedwongen was niet te vergeten.

Maar zoover ik zie en zoover anderen mij tot heden toe konden bevestigen is het daarbij gebleven. Dit nu is — tenzij ons een of andere bijdrage van breeder opzet mocht zijn ontgaan — laat ons zeggen: bevreedend. Wellicht moest men zeggen „onbetamelijk” en in elk geval „pijnlijk armoedig”. Pijnlijk, niet voor de nagedachtenis aan den overledene, die er in den wijden kring van hen, die met hem hebben mogen werken en hem nader hebben leeren kennen, zeker niet door is vertroebeld, maar voor de in gebreke gebleven organen zelf. Want het gaat, dunkt ons, bij zulk een buitengewoon verlies niet om zekere volledigheid van data en vermelding van officiële waardigheden, maar om iets anders, dat het gansche Nederland aangaat, voorzoover dat om welke reden dan ook

belang stelt in ons bezit van oude Monumenten der Beeldende kunst in ruimsten zin. Het aantal van deze belangstellenden is ongetwijfeld aanzienlijk en het dankt zijn groei en zijn opvoeding tot nieuwe inzichten voor een gering gedeelte aan Kalfs onafgebroken arbeid.

Heeft hij niet ongeveer een halve eeuw lang zijn eminente krachten en zijn veelzijdige gaven gesteld in den dienst zijner landgenooten? O, reeds lang vóór hij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg zoo heeft mogen inrichten en bestieren als het hem goed en verantwoord dacht, was zijn invloed als opvoeder tot de liefde voor en de kennis van de Monumenten uit zijn woord en zijn schrifturen gebleken. In den kring van jongeren en gretig luisterenden moest hij wel worden aangezien als een voorganger, die zeker eenmaal leiding zou kunnen geven en die eenheid zou kunnen brengen in de toen nog altijd wat disparate wenschen. Men was in velerlei Romantiek vastgeraakt en van Rijkswege werden de pogingen zeker slechts schriel ondersteund.

Wel was het Victor de Stuers' grandseigneurale vechtlust en onvermoeid doorzettingsvermogen gelukt Nederland tenminste min of meer te doordringen van de waarheid, dat de zorg voor het behoud en de beschrijving onzer Monumenten van Geschiedenis en Kunst een hoog landsbelang was. Kalf heeft van dit voorloopig gewonnen pleit kunnen partij trekken en heeft dat waarlijk niet verzuimd, maar zijn theoretische grondslag was die van zijn eigen generatie, zijn

wenschen en idealen hadden een vasteren, meer realistischen bodem. De zuiverheid van de nieuwe opvatting vol te houden, zoo mogelijk proefondervindelijk te bewijzen, is Kalfs strijdleus en werkprogramma geweest en gebleven. Hij heeft er als het moest hardnekkig voor gevochten, al was hij daarbij diplomatisch en filosofisch genoeg om zijn eischen te herzien of zelfs om toe te geven, wanneer hij meende dat „Prinzipienreiterei” een goed eindresultaat — op dit terrein zoo vaak uitsluitend afhankelijk van den positieven fijnen smaak — in gevaar kon brengen.

Daarmee raken wij den kant van Kalfs oordeel des onderscheids en tevens dien van zijn menschenkennis, al te maal eigenschappen die Nederland dus jaren lang in goed vertrouwen van hem heeft kunnen leenen en aanwenden, teneinde velerlei netelige gevallen tot een goed eind te brengen.

Zijn qualiteiten als rapporteur en, als men wil, dus als docent — onmisbare werktuigen om commissies en andere veelhoofdige lichamen te overtuigen — waren buitengewoon. Hij is natuurlijk ook een voortreffelijk, steeds den spijker op den kop rakend spreker geweest en waar het noodig was zelfs een meeslepend redenaar: „een der allerbeste Nederlandsche sprekers” noemde hem nog kort geleden, toen wij er aan dachten hem op een onzer bijeenkomsten het woord te laten voeren, een uitermate kritisch vriend.

Het is hier zeker niet de plaats de vele geschillen te memoreeren die Kalf, om zijn doel te bereiken of om althans den degen voorloopig weer eens gerust in de schede te steken, heeft

moeten oplossen. Wij herinneren er alleen aan, dat juist daarbij, evenals in al zijn geschriften, altijd weer het elegant gebruik van zijn enorme eruditie en belesenheid en zijn filosofie scherp troffen. Louter vaktechnicus is hij nooit geweest; maar zelden heb ik iemand gekend die in zulk een positie zooveel technisch begrip aan den dag kon leggen en zooveel aandacht bezat voor 't technisch procédé. Zijn uitgangspunt was toch altijd weer het visueele.

De weinige indrukken die ik hier heb kunnen wekken moeten voldoende zijn en kunnen dat zijn omdat de lezer mag verondersteld worden de verhouding van den Oudheidkundigen Bond tot Jan Kalf min of meer te kennen; zij mogen er voorts vooral toe dienen om onze bevreemding te verklaren over den onrechtmatig zwakken nagalm van zulk een grootendeels in het openbaar belang besteed leven.

Met dergelijke figuren die vijftig jaren dragers zijn geweest van een door hem zelf uitgewerkte tijdsidee en die dat zoo standvastig hebben kunnen volhouden rekent men, als zij ons helaas ontvallen, niet af alsof het een loonstaatje gold, dat netjes in orde moest worden gebracht. Men bezint zich eens even over de hoogere beteekenis, die zij op het podium van hun eigen land en van een groot deel van Europa gehad hebben.

Gracians maar zwak door schijnbare naïveteit verzoeten als in het aphorisme: „Jegens af-tredenden pleegt men zich lauw te gedragen”, mogen wij toch niet tot een probaat recept maken. Het is veeleer een fel verwijt!

W. VOGELANG

MGR. J. J. HENNEMAN

Directeur van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem

Slechts betrekkelijk weinigen kennen de schatten, verborgen achter de statige gevel van het grote herenhuis, de oude bisschopswoning, in de Janstraat te Haarlem. Er hangt een bordje, met de vermelding, dat hier het Bisschoppelijk Museum gevestigd is. De voorbijganger zal wellicht een beeld van stoffige mufheid van slecht geluchte vertrekken voor zich zien opdoemen en zijns weegs gaan. Ten onrechte. Slechts enkele, weinig zalen van het oude huis zijn bestemd voor bepaalde gedeelten der collectie, die weinig licht verdragen of behoeven, als grafiek, borduurwerk en zilver; de rest, vooral houtsculptuur en schil-

derkunst, is te vinden in een luchtig en helder verlicht Museumgebouw, opgetrokken op het terrein der voormalige tuinen van het oude herenhuis.

Het was er steeds stil en de bezoekers waren schaars. Dit Museum bleef zichzelf en deed niet mee aan de na-oorlogse tentoonstellingsrage. Het bewaarde zijn eigen schoonheid voor de uitgelezen fijnproevers, die de weg erheen toch wel vonden.

Steeds opnieuw was het een voorrecht in dit huis met zijn eenvoudige, deftige gevel Mgr. Henneman, die er tot zijn laatste ziekte woonde,

te bezoeken. Hij was als dit huis: voornaam en koel op het eerste gezicht, met een lichtelijk verlegen terughoudendheid, maar zich bij nadere kennismaking openbarend als een man met wijze smaak en fijn gevoel, en met een werklust, te groot voor zijn zwak gestel. Hij toonde zich voor wie hem beter leerde kennen een goed vriend, met een eigen, klare kinderlijke humor, die de vrucht was van zijn menselijkheid van echt christelijke huize. Achter zijn ogenschijnlijke gereserveerdheid school een in de kern ongecompliceerde persoonlijkheid, ongecompliceerd ook in zijn werklust, die recht en onvermoeid op haar doel afging en die hij zó ook van anderen verwachtte.

Henneman bleef wars van uiterlijk vertoon. Zijn persoon hield hij, waar hij kon, op de achtergrond en zijn streven was niet zo zeer gericht op glanzend maar vluchtig effect van het ogenblik, maar op het duurzame, dat soms zoveel minder opvalt. Tentoonstellingen organiseren lag hem minder dan het met eigen hand, millimeter voor millimeter, blootleggen van de oude polychromie op een middeleeuws beeld waaraan de collectie van zijn Museum zo rijk is.

Het schrijven van artikelen ging hem moeilijker af dan de minutieuse en weinig spectaculaire arbeid van het determineren en catalogiseren van museumvoorwerpen. Hij was dan ook een man, die voor deze zaken de tijd wist te vinden. Hij hield er van zich in stilte te wijden aan de mooie dingen rondom hem. Hij was in de ware zin hun conservator.

Mgr. Jacobus Johannes Henneman werd geboren te Alkmaar op 11 November 1897. Na zijn priesterwijding was hij vele jaren hoogleraar in de Kerkgeschiedenis aan het theologicum te Warmond. Na een kort rectoraat te Amsterdam werd hij benoemd tot Archivaris van het Bisdom Haarlem en Directeur van het Bisschoppelijk Museum, welke functies hij tot aan zijn dood bekleedde. Hij overleed op 11 Februari 1954 in het Sanatorium Dekkerswald bij Nijmegen. De begrafenis vond plaats te Haarlem op Maandag 15 Februari.

Zijn nagedachtenis zal bij allen, die hem gekend hebben, in hoge ere blijven.

PROF. DR. J. J. M. TIMMERS

RESTAURATIE-NIEUWS

MAART 1954

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

DRENTE

Nijeveen. De Ned. Herv. Kerk, welke vermoedelijk uit het laatste kwart der 15de eeuw dateert, zal worden gerestaureerd. Arch.: J. Jans te Almelo.

OVERIJSSSEL

Olst. De restauratie van de kloeke toren der Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: Ir. P. C. Knuttel te Deventer.

Paaslo. Met het herstel van de Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.bur.: Meyerink te Zwolle.

UTRECHT

Amersfoort. Het schilderachtige renaissance-huis Muurhuizen 109, bekend als „Het huis van Crockewit”, is gerestaureerd. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

Bunnik. Voorbereidingen tot het herstel van de Ned. Herv. Kerk worden getroffen. Arch.: H. van Overhagen te Bunnik.

Bunschoten. Het herstel van de panden Dorpsstraat 36 en 38 is in voorbereiding. Arch.: Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.

Kockengen. De laat-gothische monumentale Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: F. B. Jantzen te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. De panden Amstel 332 en 334 zijn gerestaureerd. Arch.: W. van Pelt te Amsterdam.

— De restauratie van het pand Bloedstraat 22, wordt voorbereid. Arch.: M. P. van Capelle te Amsterdam.

— Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van het pand Bloemgracht 45 over te gaan. Arch.: S. P. Botman te Amsterdam.

(*Amsterdam*). De restauratie van het pand Nieuwe Keizersgracht 51, dat een uit $\pm$ 1725 daterende halsgevel bezit, is in voorbereiding. Arch.bur.: Scheelbeek te Amsterdam.

Beemster. Het in hout opgetrokken woonhuisje Jisperweg 25, zal worden gerestaureerd. Arch.: W. M. Schuitenaker te Purmerend.

Hensbroek. De 17de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk zal worden hersteld. Arch.: J. Dirkmaat te Alkmaar.

Volendam. Met het herstel van de Ned. Herv. Kerk, een houten gebouw uit 1658 is een aanvang gemaakt. Arch.: A. P. Smits te Aerdenhout.

ZUID-HOLLAND

Rotterdam. Het herstel van de aan de Honingerdijk gelegen, uit 1597 daterende schilderachtige herberg „In den Rustwat”, is in voorbereiding. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORD-BRABANT

Opandel. De laat 14de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Woensel. De eenvoudige, bakstenen 15de eeuwse toren van de afgebroken R.K. Kerk, is in restauratie. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.

LIMBURG

Born. De 18de eeuwse St. Hubertuskapel zal worden gerestaureerd. Leiding: Gemeenteopzichter.

Hoensbroek. Aan de oude R.K. Parochiekerk, welke hoofdzakelijk van mergelsteen is opgetrokken, worden herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Arch.: J. Schröders te Sittard.

Sittard. Het herstel van het klokkentorentje van de R.K. St. Michaelskerk is beëindigd. Arch.: H. J. Palmen te Sittard.

DE MUSEUMDAG

EERSTE MUSEUMDAG 1954

OP VRIJDAG EN ZATERDAG 21 EN 22 MEI TE HOUDEN IN GELDERLAND

Het ligt in de bedoeling om evenals het vorige jaar een Museumdag te houden, waaraan een excursie is verbonden.

Ditmaal zullen de voordrachten gewijd zijn aan het probleem „Kunnen kastelen een museale taak hebben?”. De Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen is bereid bevonden de leden van de Vereniging De Museumdag te ontvangen in het kasteel De Cannenburch bij Vaassen, waar de vergadering zal plaats vinden. Op Zaterdag 22 Mei zal een excursie gemaakt worden naar enkele kastelen als Middachten en de Doorwerth.

Te zijner tijd zal aan de leden een circulaire met volledig programma worden toegezonden.

MUSEUMPUBLICATIES

In aansluiting op de lijst Museumpublicaties die in het Nieuwsbulletin 6de S. 6 (1953) kol. *91 werd afgedrukt, volgt hierover een opsomming van de sinds die datum verschenen uitgaven.

Jaarverslagen:

Verslagen 's Rijks Verzameling van Geschiedenis en Kunst, Jvsl. 1952.

AMSTERDAM *Museum van Aziatische Kunst*, Jvsl. 1952.

BREDA *Ethnografisch Museum der Koninklijke Militaire Academie*, Jvsl. 1952.

Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde, Jvsl. 1952.

DELFT *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*, Jvsl. 1951, 1952.

DEVENTER *Museum De Waag*, Jvsl. 1952-1953.

DORDRECHT *Dordrechts Museum*, Jvsl. 1952.

EDE *Museumboerderijtje*, Jvsl. 1924-1949.

EPE *Kasteel de Cannenburch* in Jvsl. 1952 van de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen”.

- 'S-GRAVENHAGE *Internationaal Permuseum*, Jvsl. 1952, 1953.
Nederlands Postmuseum, Jvsl. 1952.
Museum Grenadiers en Jagers, Jvsl. 1952.
Museum voor het Onderwijs, Jvsl. 1952.
- GRONINGEN *Gronings Schoolmuseum voor Onderwijs, Opvoeding en Literatuur*, Jvsl. 1952, 1953.
Noordelijk Scheepvaart Museum, Jvsl. 1952.
- DEN HELDER *Museum Den Helder, Museum voor het Onderwijs en Streekmuseum*, Jvsl. 1945-1950.
- HOORN *West-Fries Museum*, Jvsl. 1952.
- LEEUWARDEN *Fries Museum*, Jvsl. 1952.
Fries Natuurhistorisch Museum, Jvsl. 1952.
- LEIDEN *Nederlandsch Legermuseum „Generaal Hoefler”*, Jvsl. 1952.
Stedelijk Museum „De Lakenhal”, Jvsl. 1952.
- MIDDENBEEEMSTER *Museum Huize Betje Wolff*, Jvsl. 1952-1953.
- RHENEN *Streekmuseum voor Rbenen en Omstreken*, Jvsl. 1953.
- ROTTERDAM, *Historisch Museum*, Jvsl. 1948, 1949, 1950.
Museum Boymans, Jvsl. 1952.
Museum voor Ouders en Opvoeders, Jvsl. 1952.
- RIJNSBURG *Spinozahuis*, Jvsl. 1953.
- RIJSWIJK z.H. *Oudheidkundig Museum Rijswijk Z.H.*, Jvsl. 1952, 1953.
- SNEEK *Fries Scheepvaart Museum*, Jvsl. 1938-1953.
- VLISSINGEN, *Stedelijk Museum*, Jvsl. 1952.
- WEERT *Nederlands Tram-Museum*, Jvsl. 1953.
- ZIERIKZEE, *Gemeentemuseum*, Jvsl. 1952, 1953.
- ZUTPHEN, *Stedelijk Museum, Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap*, Jvsl. 1952.

BONDS-NIEUWS

Verslag van de Algemene Ledenvergadering van de *Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond* op Zaterdag 20 Maart 1954, des namiddags te 14 uur in Hotel „Atlanta” te Rotterdam.

Notulen van de secretaris, MR. H. HARDENBERG.
 Aanwezig 53 leden.

De waarnemend voorzitter JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL opent de vergadering met de mededeling, dat PROF. DR. E. H. TER KUILE wegens ziekte verhinderd is de vergadering te presideren, en heet hierna de aanwezigen welkom, in het bijzonder de vertegenwoordigers van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen DR. MR. F. J. DUPARC en MR. R. HOTKE benevens het nieuwe bestuurslid DR. P. GLAZEMA. Vervolgens spreekt hij de navolgende herdenkingsrede uit:

„Het is gewoonte, dat tijdens de Algemene Vergadering, welke 's zomers gehouden wordt, door de voorzitter diegenen herdacht worden, die ons in de loop van het jaar door de dood ontvallen zijn. Vooruitlopende hierop geloof ik, dat er echter alle aanleiding bestaat om heden daarvan af te wijken en U in herinnering te brengen de namen van drie mannen, die niet lang geleden onze rijen hebben moeten verlaten.

In de eerste plaats noem ik de naam van IR. A. VAN DER STEUR en ik noem hem daarom het

eerst, omdat het juist hier in de stad, waar wij thans vergaderen, is, dat een van VAN DER STEURS voornaamste bouwwerken, het Museum Boymans, is verrezen. VAN DER STEUR heeft niet, zoals zijn vader PROFESSOR VAN DER STEUR, in het leven van onze Bond een grote rol gespeeld, maar van de zijde van onze leden werd de totstandkoming van zijn scheppingen steeds met intense belangstelling gevolgd. Ik herinner U aan de bezoeken, welke door de leden van de Bond in 1935 gebracht werden achtereenvolgens aan de musea in Den Haag en hier in Rotterdam, ongeveer tegelijkertijd tot stand gekomen; bezoeken die tot vruchtbare polemiek aanleiding gaven. Nederland, en wij, leden van de Bond, zijn dankbaar voor hetgeen VAN DER STEUR tijdens zijn leven gewrocht heeft.

Het is nog maar kort geleden, dat wij, nog nauwelijks bekomen van de ontroering, die zich van ons meester had gemaakt, toen DR. JAN KALF, na een langdurig lijden van ons ging, opgeschrikt werden door het plotseling overlijden van PROF. WILLY MARTIN. MARTIN heeft een belangrijke rol gespeeld in het leven van onze Bond; hij was sedert 1919 lange jaren lid van de Redactie van het Bulletin, daarna Jaarboek van de Bond en hij woonde, toen het lopen hem nog niet zo moeilijk viel, geregeld de vergaderingen en excursies bij.

MARTIN was een der eersten in ons land, die op een zuiver kunsthistorisch proefschrift promoveerde; dat was voor Leiden een novum. Reeds zes jaar later, in 1907, werd hij buitengewoon hoogleraar aan dezelfde Universiteit en niet lange tijd daarna volgde zijn benoeming tot Directeur van het Mauritshuis. Het is vooral in die functie, dat hij grote bekendheid, zowel in binnen- als buitenland, verworven heeft, niet het minst door verschillende grote tentoonstellingen van meesters uit onze gouden tijd, die onder zijn leiding tot stand kwamen. Hij heeft voorts nog het beheer gehad over het Prentenkabinet der R.U. te Leiden en niet lange tijd geleden heeft hij onder grote belangstelling afscheid genomen uit zijn functie als directeur van het Museum Mesdag te 's-Gravenhage. De Bond uitte destijds zijn dankbaarheid door hem ter gelegenheid van de herdenking van zijn 25-jarig Hoogleraarsambt, een afzonderlijke feestbundel aan te bieden. Dit was in het jaar 1932; nu, na ruim 20 jaren, moge ik hier de tolk zijn van U allen, om nogmaals onze dank te betuigen, in het bijzonder voor alles wat hij sedert dien voor ons kunstbezit heeft gedaan. Wij zullen deze vriendelijke en behulpzame man niet vergeten.

Meer nog dan MARTIN was KALF verbonden aan het wel en wee van onze Bond. Het is ondoenlijk in een kort bestek de verdiensten van KALF voor onze monumenten te schetsen; anderen, meer bevoegd dan ik, zullen dit ongetwijfeld doen; ik beperk mij daarom hoofdzakelijk tot zijn verhouding met de Bond. Hij is, sedert de oprichting ervan, lid geweest en hij heeft in onze arbeid van den beginne aan een werkzaam aandeel gehad, zowel in woord als in geschrift. Het is dan ook niet bepaald opmerkelijk, dat hij spoedig gekozen werd tot lid van het bestuur en enige malen is hij, ik mag wel zeggen, een voortreffelijk voorzitter geweest. Hij is de man van de „Regelen voor het restaureren van monumenten” en de ideeën, welke hij daarin tot uiting bracht, liepen veelal parallel met de doelstellingen van onze Bond.

KALF is wel eens als een lastig man gekenschetst, die zijn zin wilde doordrijven; zeker, hij liet niet met zich spotten, maar ik vraag mij af, wat er met onze monumenten gebeurd zou zijn, als hij er niet was geweest om met nimmer verslappende kracht zich in te spannen voor het behoud ervan. In onze Bond was hij een man van gewicht, die daar het woord voerde, om, vaak op scherpe of sarcastische wijze, maar altijd raak, zich in de discussies te mengen, als een of

andere belangrijke aangelegenheid aan de orde kwam.

Als dank, voor hetgeen hij in het belang der Nederlandse monumenten gedaan heeft, werd hem, als eerste, in 1934 bij het 35-jarig bestaan de gouden penning van de Bond uitgereikt.

Het is, zoals ik reeds opmerkte, ondoenlijk hier weer te geven, wat KALF tot stand heeft gebracht. In de bundel, die het bestuur hem in 1939 bij zijn aftreden als Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg heeft aangeboden, is een bibliographie afgedrukt, die een indruk geeft van het veel-omvattende werk van deze kunsthistoricus en Monumentenbeschermer, maar ook van de litterator, journalist, toneelkundige enz., in één woord: van een op velerlei gebied uiterst begaafd man.

Wie denkt, dat na zijn pensionering in 1939 voor hem de rust na een welbestede ambtelijk leven zou aanbreken, vergist zich; KALF werd hoofd van het Bureau Kunstbescherming tegen oorlogsgevaar en hij heeft, voorzien van uitgebreide volmachten en gesteund door voor die dagen zeer grote credieten, een perfecte organisatie in het leven geroepen en er voor geijverd om te redden wat te redden viel. Dat hij daarbij in zijn onderhandelingen met de bezetter van diplomatieke gaven blijk gaf, moge ik bij U als bekend veronderstellen.

De laatste jaren was het stil rondom KALF geworden; niet zozeer zijn hoge leeftijd als wel zijn ernstige ziekte beletten hem aan bijeenkomsten deel te nemen. En zo kwam dan niet lang geleden het einde.

Wij, en in de eerste plaats zijn kinderen, mogen als troost bij dit heengaan zich voor ogen stellen, dat deze man recht heeft op onze nimmer dovende dankbaarheid, voor alles wat hij in zijn werkzaam leven heeft tot stand gebracht.

Mogen zij, die ik hier met een kort woord herdacht, in vrede rusten.”

De notulen van de vorige algemene ledenvergadering* worden onder dankzegging aan de secretaris gearresteerd.

De secretaris doet voorlezing van een adres van het bestuur van de geschiedkundige vereniging „Die Haghe” aan Burgemeester en Wethouders van 's-Gravenhage, zich richtende tegen de plannen om nieuwe regeringsgebouwen van grote omvang te laten verrijzen op de Koekamp,

* Nieuwsbulletin K.N.O.B. 64^e S. VI (1953), kol. 159 vv.

het Malieveld en het naar de stad toegekeerde deel van het Haagse Bos. Het adres brengt in herinnering, dat de gemeente 's-Gravenhage, indien nodig, een historisch recht kan laten gelden, te weten een „Acte van Redemptie” van 16 April 1576, waarbij de Haagse magistraat van het landsbestuur tegen zware offers de toezegging verkreeg, dat het Haagse Bos, met inbegrip van Koekamp en Malieveld, steeds onverkort in stand zou blijven en niet aan zijn bestemming zou worden onttrokken.

MR. J. J. BEYERMAN vraagt, hoe de door de gebouwen van het Ministerie van Landbouw aan de Boorlaan gemaakte inbreuk op dit historisch recht tot stand is gekomen.

De voorzitter verklaart niet te weten, hoe de Rijksgebouwendienst dit heeft klaar gespeeld. Hij voegt er aan toe te betreuren, dat de Dierentuin gedoemd is ook eerlang te verdwijnen. Op zijn voorstel wordt besloten aan B. en W. een adhaesiebetuiging te zenden met het adres van „Die Haghe”.

Daar DR. A. WASSENBERGH zijn benoeming tot bestuurslid niet heeft aanvaard, wordt in de vacature voorzien door benoeming bij acclamatie van MR. P. J. VAN DER MARK.

Het schriftelijk voorstel van IR. E. J. LANGE-LAAN om aan de a.s. zomervergadering een tweedaagse excursie langs de elf steden van Friesland te verbinden, vindt niet de algemene bijval. Er wordt besloten vast te houden aan het oorspronkelijk plan om naar het Land van Maas en Waal te gaan en voorafgaand te Nijmegen te vergaderen, resp. op 9 en 10 Juli a.s.

MR. R. HOTKE vraagt, of het ter vermijding van samenvallen met bijeenkomsten van andere verenigingen niet mogelijk is voor de zomervergadering van de Bond een vaste dag aan te nemen. Conform dit voorstel wordt besloten de *zomerbijeenkomst* voortaan op de *tweede Vrijdag en Zaterdag in Juli* te laten plaats vinden.

Bij de rondvraag vestigt de Heer E. PELINCK de aandacht op het naast elkaar bestaan van verschillende topografische repertoria in ons land. Hij vraagt zich af, of het geen aanbeveling zou verdienen het Centraal Topografisch Repertorium, ondergebracht bij het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam, op te heffen en bij de afdeling Topografie van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie of die van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg te voegen.

JHR. IR. G. C. SIX VAN WIMMENUM zegt, dat men niemand heeft om de bewerking van het

Centraal Topografisch Repertorium voort te zetten. Hij ziet geen bezwaar in de overbrenging naar Den Haag, mits het Kon. Oudheidk. Genootschap een afschrift behoudt en ook een afschrift ontvangt van de Haagse gegevens.

DR. H. GERSON vreest, dat het vervaardigen van dubbelen te kostbaar zal worden. Hij ziet een mogelijkheid om het repertorium in een vrijkomend gebouw onder te brengen.

Op voorstel van de voorzitter wordt besloten het Bestuur te machtigen in overleg met de Heer PELINCK een kleine commissie te benoemen, die over de kwestie advies zal uitbrengen. De Heer PELINCK verklaart zich bereid het voorzitterschap van de commissie op zich te nemen.

Hierna verleent de voorzitter de Heer PELINCK het woord voor het houden van een inleiding over „Historische Musea”.

Spreeker begint met te herinneren aan de sectie van de Museumdag *Historie in de Musea*, welke in 1951 tot stand kwam, toen men vaststelde, dat de plaatselijke historie in de meeste Nederlandse musea op zeer onvoldoende wijze werd behartigd. Eenerzijds gebrek aan aantrekkelijk materiaal of omdat men niet voldoende „gebeurtenissen” kon laten zien en anderzijds een neiging de nadruk op de schilderijen te leggen (het „Rijksmuseumpe spelen”), maakten, dat de historie naar de slechtste museumruimten, als sous-terrain en zolder, verhuisde.

Het ontstaan van de meeste plaatselijke musea ligt ongeveer tussen 1850 en 1875, veelal als reactie op het slopen van poorten en andere monumenten, een poging om dan tenminste de mobiele oudheden zoveel mogelijk te redden, waarbij de historische tentoonstellingen (o.m. Delft 1863) waarschijnlijk ook een belangrijke rol hebben gespeeld.

Het was meestal een verzamelen en de opstelling was verre van fraai. De catalogi hadden echter een voortreffelijke systematiek met voorop de topografie, dan de regering, krijgswezen, kerkwezen, armwezen enz. en achteraan de gebeurtenissen. Naar aanleiding van de door spreker opgeworpen vraag, hoe dit systeem tot stand kwam, deelt DR. H. BRUNSTING mede, dat het waarschijnlijk de toenmalige directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, DR. C. LEE-MANS, was, die in dezen veel adviezen uitbracht.

De leiding berustte bij commissies van beheer, waarin de archivaris een belangrijke rol speelde. Op aandrang der kunsthistorici kiest de Utrechtse archivaris MR. S. MULLER in 1904 voor

de tweede druk van zijn catalogus een meer kunsthistorische indeling, een weg waar men de komende jaren algemeen op voortgaat. Men wil een scheiding maken tussen het historische museum en het kunstmuseum. De in die jaren tussen 1911 en 1918 levende problemen vinden hun neerslag in een tot één bundel verenigd drietal brochures *Over hervorming en beheer onzer musea*, uitgegeven door de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, Leiden 1918. Nadat eerst COLENBRANDER in de Gids gewaarschuwd had tegen deze scheiding, laat HUIZINGA in de Gids van 1920 een nog sterkere waarschuwing horen en vooruitlopend op het rapport van de inmiddels aan het werk getogen *Rijkscommissie van advies inzake Reorganisatie van het museumwezen hier te lande* vraagt hij zich af, wat er voor het historische museum overblijft, indien er ook een afzonderlijk kunstnijverheidsmuseum komt. Een jaar later herhaalt HUIZINGA naar aanleiding van het in Juli 1921 verschenen rapport dezer Rijkscommissie zijn waarschuwing tegen de scheiding in „voorwerpen van uitstekende kunstwaarde, van kunsthistorische betekenis en van historisch belang”.

Alleen Utrecht is een der weinige verzamelingen, waar onder MULLERS opvolger SCHUILENBURG niet alleen de historie in ere wordt gehouden, maar waar ook een nieuwe en voorbeeldige catalogus van de historische afdeling verschijnt (1928).

De ongeveer gelijktijdig met de instelling van de sectie Historie in de musea in de pers geuite desiderata ten aanzien van ons nationaal historisch museum (meer cultuur en minder oorlog en politiek) zijn voor een groot deel ondoelmatig. Binnenhuiskunst en kunstnijverheid worden thans uitmuntend in het Rijksmuseum behartigd en vele andere onderwerpen vergen een afzonderlijk museum of een speciale tentoonstelling (architectuur, visserij, landbouw). Andere onderwerpen lenen zich meer voor een mondelinge behandeling, waarbij het object een zeer secundaire functie heeft.

Spreeker stelt de vraag aan de orde of men zich moet beperken tot de door onze voorouders (of hun kinderen!) voor belangrijk gehouden relieken of dat deze op enigerlei wijze moeten worden aangevuld. Van de slag bij Lekkerbeetje zijn talloze afbeeldingen, maar in de Tachtigjarige oorlog speelt dit treffen geen rol van betekenis, behalve dan dat het misschien een laatste aan de middeleeuwen herinnerend ruitergevecht was. Van de Unie van Utrecht, welke ook niet

in een bepaalde vergadering, zoals bijvoorbeeld de vrede van Munster, werd gesloten, bestaat geen contemporaine afbeelding. Het is de vraag of wij aan de hand van de overgeleverde relieken de visie onzer voorouders op de geschiedenis weergeven of met andere middelen onze eigen visie. Nu heeft het publiek bovendien een gebrekkige kennis van de gebeurtenissen onzer vaderlandse historie, zodat bij het aanschouwen van een dergelijke reliëk de door HUIZINGA aangevoerde „evocatie” achterwege blijft. Derhalve zal meer op een didactisch museum moeten worden aangestuurd.

Na er aan te hebben herinnerd, hoe DR. H. E. VAN GELDER bij de inrichting van het nieuwe Gemeentemuseum te 's-Gravenhage in 1934 met betrekkelijk weinig gegevens en ook weinig materiaal een alleszins aantrekkelijke opstelling voor de Haagse historie had geschapen, waarbij zowel kunst als kunstnijverheid in tussenliggende of aangrenzende zalen waren aangebracht, geeft spr. een schets van een door hem gedachte indeling: Eerst topografie (ter oriëntering van vreemdeling maar ook van inwoner), waarbij niet de volledige collectie kaarten moet worden opgesteld, doch slechts zoveel als nodig is om de groei der stad te laten zien. (Niet de verzameling maar het onderwerp prevaleert.) Vervolgens de oudste grondvondsten om daarna een indeling naar periodes (middeleeuwen, 1568-1600, 17de eeuw, 18de eeuw, Patriotten- en Franse tijd, 19de eeuw). Telkens kunnen hier de herinneringen aan de instellingen en gebeurtenissen welke in een bepaalde periode van belang zijn, worden ondergebracht. De kunst en kunstnijverheid kunnen, voorzover niet reeds bij de instellingen te pas gebracht, in tussenliggende zalen, of bij grotere verzamelingen in aangrenzende zalen worden getoond. Aldus zou de een 50 jaar geleden begonnen scheiding met de talrijke antagonismen ter zake van toewijzing van vurig begeerde objecten voor een groot deel kunnen worden opgeheven.

In een enkel woord herinnert spr. aan de streekmusea, welke naast praehistorie en historie ook de nodige aandacht aan geologie en natuurlijke historie en niet alleen plattelandsnijverheid, maar ook landbouw, visserij en jacht moeten wijden. Laten deze streekmusea niet ieder weer streven naar een afdeling schilderijen met werken van Steen, Van Goyen enz. om van Rembrandt en Hals maar te zwijgen. Onze 17de-eeuwse schilderkunst is maar één der facetten van onze cultuur. Niet alleen zijn de middelen voor der-

gelijke collecties te beperkt (en schilderijen van werkelijke goede kwaliteit te zeldzaam), maar ook zijn de afstanden in ons land zo klein, dat wij met vier grotere schilderijenmusea in de provincie moeten én kunnen volstaan in plaats van acht; en dan zo mogelijk (gelijk Eindhoven!) met een eigen programma. Maar tenslotte is ieder museum een schepping niet alleen afhankelijk van programma, materiaal, gebouw en middelen. Het moet de beheerder zijn, die er ook zijn persoonlijk cachet op drukt. Spreker eindigt met er op aan te dringen, dat mensen met een zeer degelijke kennis van de stadshistorie op hoog niveau in het beheer der musea worden ingeschakeld en dat de voorkeur voor kunsthistorici op deze posten wordt herzien, opdat eindelijk, na 50 jaar, weer de goede weg kan worden teruggevonden.

Mej. DR. M. E. HOUTZAGER acht de scheiding tussen een historisch en kunsthistorisch museum uiterst moeilijk te trekken. Zij ziet maar één oplossing: een historische en een kunsthistorische afdeling onder één beheer.

Mej. P. BEYDALS verklaart, dat zij naar de onderbrenging van het Rotterdams Historisch museum in een vleugel van Boymans gestreefd heeft.

DR. R. VAN LUTTERVELT meent, dat het Historisch Museum niet tot taak heeft de gebeurtenissen te belichten, die historisch belangrijke gevolgen hebben gehad, maar die, welke in de tijd zelf belangrijk werden gevonden en enthousiasme wekten.

De Heer PELINCK wijst erop, dat een museumopstelling verouderd en dat men de eigentijdse visie op het verleden dient te veraanschouwelijken.

PROF. DR. W. VOGELSANG vraagt zich af, of

niet zowel in de opvatting van de Heer VAN LUTTERVELT als die van de Heer PELINCK een aanschouwelijke critiek ligt opgesloten.

JHR. D. C. RÖELL merkt op, dat men in de musea te Zürich en Bern geen scheiding tussen historie en kunst kent.

DR. GERSON zou in plaatselijke historische musea naast historisch belangrijke stukken ook graag esthetische kunst willen aantreffen. Men zou dit kunnen bereiken door tijdelijke tentoonstellingen.

De Heer PELINCK acht het niet noodzakelijk, dat iedere provincie over een eigen kunstmuseum beschikt.

DR. MR. F. J. DUPARC vreest, dat wanneer de historische musea een andere visie op het verleden zouden geven dan die van de moderne historicus en zijn geschriften, dit bij het grote publiek verwarring zou stichten.

DR. P. GLAZEMA merkt op, dat de mensen, die voorwerpen bewaarden, een keuze hebben gedaan. Het materiaal, waaruit wij het verleden willen afleiden, vertoont derhalve reeds een grote subjectiviteit. Daarom kan z.i. alleen onze interpretatie van de fenomenen van het verleden van enige waarde zijn.

Mej. BEYDALS zegt, dat de museumvoorwerpen pas goed worden begrepen, als het verleden wordt toegelicht.

De voorzitter dankt de Heer PELINCK voor zijn interessante inleiding, die tot zulk een geanimeerde discussie heeft geleid, en sluit daarop de vergadering.

Na afloop bezochten de leden het even smaakvol als modern ingericht Historisch Museum van de gemeente Rotterdam, welk bezoek met een door de conservatrice aangeboden borrel werd besloten.

MUSEUM-NIEUWS

LEERDAM, Nationaal Glasmuseum Leerdam

Vele soorten musea heeft men in de loop der jaren in ons land opgericht, doch één, uitsluitend gewijd aan glas, is eerst in de zomer van het vorig jaar aan de reeks toegevoegd. Het is verheugend, dat de N.V. Koninklijke Nederlandse Glasfabriek Leerdam in 1953 ter gelegenheid van haar 65-jarig bestaan het glasmuseum kon openen.

Voor dit doel werd de oude villa gelegen aan de Lingedijk, met in de verte de silhouet van Leerdam, inwendig geheel gerestaureerd. De wit

gesausde muren werden geheel vlak gehouden, waardoor ze een goede achtergrond vormen voor de moderne scheppingen van de glaskunst, die het meest omvangrijke onderdeel van het geëxposeerde zijn. Het oude glas in hoofdzaak in bruikleen gekregen van H.M. de Koningin en van Museum Boymans te Rotterdam neemt nog een bescheiden plaats in het museum in.

De eerste ruimte die men betreedt, is aan het historische gedeelte gewijd. Bij de opstelling is men er op voortreffelijke wijze in geslaagd het

ijle en broze van het merendeels 17de en 18de eeuwse glas te doen uitkomen. In de rechterwand is een vrij diepe vitrine ingebouwd, die een enigszins gewelfde achterwand heeft met afwisselend een wit en een zwart fond, al naar gelang de kleur van het glas. T.L. buizen zorgen voor de belichting. Een neutraal getint zijdenlinnen stof vormt de bekleding van de bodem. In de middenvitrine van dit vertrekje, waar o.m. 18de eeuwse Oranje-glazen verschillende graveertechnieken vertegenwoordigen, heeft men een zwarte bodem gekozen.

Van de eerste ruimte komt men via de gang in de grote zaal, waar een overzicht wordt gegeven van het moderne glas. Ook hier heeft men er naar gestreefd een zeker evenwicht te bereiken in de expositie, hetgeen juist bij de materie glas veelal moeilijk is te verwezenlijken. Het hier toegepaste systeem van metalen buisstellingen met platen van vrij dik gefigureerd glas blijkt zeer geschikt voor het zware werk van Copier. Deze soort glasplaat heeft het grote voordeel, dat het door de stevigheid goed past bij de forse schalen, terwijl verder stof door de figuratie niet zichtbaar is. Enkele vazen van Joep Nicolas, die in vorm aan amphora's herinneren, zijn in een soortgelijke open vitrine in de erker geplaatst, waardoor een aardige lichtspeling ontstaat. Ter variatie heeft men voor de lichtere glasserviezen o.m. de serie gildeglazen van Copier diagonaalsgewijs schotten tussen de glasplaten geplaatst. Ik vraag me echter af of op dit punt niet te veel het effect van een toonzaal is bereikt; in zekere zin geldt dit ook voor de smalle glasschappen, waarop de glasplastieken van Lucienne Bloch, W. Stuurman e. a. zijn exposeerd.

Het is toe te juichen, dat men te midden van het doorzichtige materiaal toch ook voor enige volumewerking heeft gezorgd door gebruik te maken van eenvoudige tafels en lage houten kastvitrines, waarin o.m. de zeer recente abstracties van Meydam belicht door half verzonken lampen in de kap, tegen het gele fond tot hun recht komen.

Ter afwisseling van de expositiemethoden, die op velerlei wijzen zijn toegepast, is op de eerste verdieping in de uitbouw van de grote zaal een vitrine in de buitenmuur geprojecteerd, waarin de unica met craquelé van Copier zich in al hun

schoonheid van lijn en kleur tegen het daglicht aftekenen. Aan de linkerzijde wordt deze ruimte begrensd door een ingebouwde wandvitrine met vazen en schalen van Lannooy, met impressionistische versieringsmotieven, daterend van 1926 en later. In de ruimte van de hierachter liggende zaal, die aldus even wordt doorbroken, vindt men voorbeelden van de stijlen van Berlage, De Lorm, Strebelle en Gidding. Vanzelfsprekend heeft men slechts een keuze gemaakt — dit geldt voor de gehele collectie van het thans tentoongestelde — doch deze geeft een indruk van de verschillende vormen van de kunstrichting in het begin van deze eeuw gevolgd.

De zolderruimte, die evenals de andere etages is voorzien van parketvloeren, heeft als pièce de milieu bij de ramen een aan touwen hangend tafelblad met vele soorten flessen, vroeger in wijnhandel en kruidenierswinkel gebruikt. De hieronder geplaatste radiator van de centrale verwarming is op eenvoudige en doelmatige wijze gecamoufleerd door een schuin aangebrachte board-afdekking. De in deze ruimte opgestelde vitrines met iets hellende ruiten bevatten gelegenheidsglas, o.m. altaarvazen, jaarbekers e.d. en voorbeelden van eind 19de eeuwse glaskunst.

Door een element van variatie in de opstelling te brengen, hier en daar verlevendigd met planten en bloemen, is een aantrekkelijk geheel ontstaan, dat ten volle verdient met een groter aantal objecten van historische aard gecompleteerd te worden, vooral nu eenmaal dit centrum van de glasindustrie hier is gevestigd. Wellicht zal het dan ook mogelijk zijn de chronologische ontwikkeling beter te doen uitkomen.

J. FILZ

„De Nederlandse Musea”

In de loop van de maand Mei zal de tweede druk van het boekwerkje „De Nederlandse Musea” in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, uitgegeven door de Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf, verschijnen. De bewerking geschiedde door het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten.

Deze vermeerderde herdruk van de uitgave van 1938 bevat het repertorium van de musea en de particuliere verzamelingen in Nederland. Deze publicatie zal verkrijgbaar zijn in de Boekhandel.

RUBRIEK: RUIL MUSEUMVOORWERPEN

Meermalen is de wens uitgesproken om te komen tot een onderlinge ruil van museumvoorwerpen. De redactie van het Nieuwsbulletin is dan ook gaarne bereid op deze plaats door het opnemen van een nieuwe rubriek in deze bemiddeling te verlenen. Hierbij wordt de hoop uitgesproken, dat het voorbeeld van de Directeur van het *Waagmuseum te Deventer*, die als eerste van deze rubriek gebruik maakt en onderstaande voorwerpen aanbiedt, door velen nagevolgd zal worden.

1. „Z.M. fregat Palembang 7 Dec. 1842, gecommandeerd door den Kapitein ter Zee H. H. T. Coops”, waterverftekening 43 × 38, gesig-neerd C. J. Damme fecit 1843, in vergulde lijst.

2. Kwakzalvers in de uitoefening van hun be-

roep, potloodschets op perkament 39 × 28 ge-sig-neerd P. Quant f. 1641.

3. De aderlating in rood krijt op papier 27 × 23, niet gesig-neerd, maar waarschijnlijk van dezelfde hand als no. 2.

4. Doosje van albast, met op de deksel de Levensbron, n.l. kruis met fontein. Binnenin 12 micaplaatjes beschilderd met taferelen uit het lijden van Christus, waarbij telkens het hoofd van Christus is vrijgelaten; dit ontbrekende deel past weer op het hoofd van de op de bodem van het doosje afgebeelde Christusfiguur. 17de eeuw, vermoedelijk Duits (Augsburg?); waarschijnlijk de staties van een Kruisweg voor een zieke of reizende.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Amersfoortse Gemeenschap*. Expositie werken Dick Ket, uit het Stedelijk Museum te Arnhem -20 Apr.
- *'t Oude Wevershuys* (Muurhuizen 227-229). Sierk Schröder. Di. t/m Za. 10-17, Wo. 19-21, Zo. 14-17 -30 Apr.

AMSTERDAM

- *Amsterdamsch Historisch Museum De Waag*. Verdwenen Stadsschoon in Amsterdam -9 Mei
- *Museum Fodor*. Amst. Kath. Werkgemeenschap -12 Mei
- *Museum Willet Holthuysen*. Waaiercoll. F. Tal -2 Mei
- *Ned. Inst. voor Nijverheid en Techniek* (Rozengracht 224-226). „Zeep” -26 Apr.
- *Rijksmuseum* Florentijnse tekeningen. (Het beginnend maniërisme 1500-1550). Tekeningen uit de Musea te Florence, Rome en Venetië 1 Mei-28 Juni
- *Stedelijk Museum*. Dotremont -10 Mei
- Limburgse Kunst -15 Mei
- P.S.F. (Politiek Sociale Faculteit) -17 Mei
- Schumacher en Krop 30 April-31 Mei
- *Kunsthandel Martinet*. H. M. van der Spoel -18 Apr.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Floris Verster uit de Lakenhal te Leiden -3 Mei

DELFT

- *Museum Het Prinsenhof*. De contour onzer beeldende kunst -3 Mei

DEVENTER

- *Muntentoren*. Willy Zandvliet -26 Apr.
- Joh. Ponsioen (Tiel) 7-10 Mei

EINDHOVEN

- *Stedelijk van Abbe-museum*. Duitse kunst na 1945 -10 Mei

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Praehistorische bronsplastiek uit Sardinië -26 Apr.
- Morandi -24 Mei
- Theatertentoonstelling i.v.m. het 150-jarig bestaan van de Kon. Schouwburg 29 Apr.-4 Juli
- *Het Nederlandse Postmuseum*. De gebouwen der P.T.T. -voorjaar 1954
- *Museum voor het Onderwijs*. Woltentoonstelling -eind Apr.

- *De zingende Zolder*. (Mallemolen 55-61).
Ton Hoogendoorn. Wo. en Za. 14-17
-1 Mei
- *Kunstzaal Plaats*. Kunstnijverheid voor huis
en kleding Ma. 13-17, Di. t/m Za. 10-17
-21 Mei
- *Kunst van onze Tijd*. (Prins Mauritsplein
21-22). Werken van André Petroff. Werkd.
10-17; Zon- en feestdagen gesloten -1 Mei
- *Martinus Liernur*. (Zeestr. 63). Werken van
J. H. van Ieperen en Toon Snijders. Werkd.
10-17; Ma. 13-17; Zon- en feestdagen ge-
sloten -2 Mei
- *Pulchri Studio* (Lange Voorhout 15) Wer-
ken van Wibbo Hartman. Werkd. 10-16;
Zo. 14-17 -25 Apr.

GRONINGEN

- *Genootschap Pictura*. Werk van Isidoor, Ba-
ron Opsomer te Antwerpen -3 Mei

HAARLEM

- *Museum Huis Van Looy*. „De Groep”
17 Apr.-17 Mei

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Tijdgenoten van Vin-
cent van Gogh -6 Mei

LEIDEN

- *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Geheimen
van de Grond -4 Mei
- *Boerhaave Zalen* (Lange Vrouwenkerksteeg)
„Start” Werkd. 10-17; Zo. 13-17 -20 Apr.
- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Neder-
landers te Rome (XVIde en XVIIde eeuwse
tekeningen uit de coll. Dr. A. Welcker en
het Prentenkabinet der R.U.) -1 Mei

NAARDEN

- *Raadhuis*. Antiek uit particulier bezit
-25 Apr.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Raoul Hynckes -10 Mei
Werk van leerlingen van de Academie voor
Beeldende Kunst en Kunstnijverheid te Arn-
hem 14-31 Mei

RHENEN

- *Oudheidkamer voor Rhenen en omstreken*.
Het ontstaan van de Utrechtse Heuvelrug -?

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. George Hendrik Breitner,
schilderijen, aquarellen en tekeningen
-25 Apr.
Schilderijen, tekeningen en grafiek door Fé-
lix Valloton 28 Apr.-8 Juni
Beeldhouwwerken en tekeningen door Henri
Matisse -8 Juni

RIJSWIJK Z.H.

- *Oudheidkundig Museum Rijswijk*. Het Ker-
kelijk leven in Rijswijk door de eeuwen heen
25 April-1 Mei

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Meesterwerken uit Sao
Paolo -3 Mei
Kinderen uit 44 landen tekenen sprookjes
van Andersen (Maliëbaan 42) -28 Apr.
- *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst*. Moder-
ne wandtapijten. Werkd. 14-17; Zo. 14-18;
bovendien Do. 19-21.30 -26 Apr.

IJZENDIJKE

- *Stadhuis*. Unesco-tentoonstelling Kleurenre-
producties Kunstenaars vóór 1860 -eind Apr.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

*73

*74

IN MEMORIAM

JAN ELOY BROM

Op 14 Februari 1954 overleed te Utrecht op 63-jarige leeftijd, na een korte ziekte, Jan Eloy Brom.

Zijn overlijden kwam zeer onverwacht. Nog op 6 Februari discussieerde hij bij de opening van de tentoonstelling Laat-Middeleeuwse beeldhouwkunst in de moderne afdeling van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht over de Gelders-Kleefse ateliers. Niets liet een spoedig einde vermoeden.

Dat zijn dood de Nederlandse kunstenaarsbent zwaar trof, is genoegzaam bekend en zal nog elders worden besproken. Maar ook voor beheerders van musea en schatkamers en in kringen van monumentenzorg is Brom onmisbaar.

In 1923 was hij als conservator benoemd aan het Aartsbisschoppelijk Museum. Onder zijn beheer, dat tot 1942 voortduurde, werden de collecties voortreffelijk verzorgd en wetenschappelijk beschreven. Door zijn vele relaties in het aartsbisdom werd het museum bovendien met talrijke schenkingen en bruiklenen verrijkt, terwijl hij ook uit zijn persoonlijk bezit menig kostbaar stuk als bruikleen afstond. Van zijn grote activiteit als museumdeskundige legde hij steeds verantwoording af in een uitvoerig en wel geïllustreerd verslag, dat aanvankelijk jaarlijks en later om de twee jaren sedert 1823 verscheen en tot heden toe door zijn opvolgers wordt voortgezet.

Onverbrekelijk zal zijn naam verbonden blijven aan de afdeling Moderne Religieuze Kunst, die in 1934 door zijn stuwende kracht in het St. Catharijneconvent gesticht werd en waarbij

hij, vooral ter zijde gestaan door Herman van den Eerebeemt, door aanzienlijke bruiklenen en schenkingen de basis legde van een collectie religieuze kunst, die representatief was voor de twintiger en dertiger jaren van deze eeuw.

Deze stap was beslissend voor de politiek van het Aartsbisschoppelijk museum. In de 19de eeuw liet de stichter Mgr. G. W. van Heukelum de kostbare verzameling, toen grotendeels bestaande uit objecten van Laat-Middeleeuwse kunst en kunstnijverheid, vooral dienen als inspiratiebron voor de moderne d.w.z. neogotische kunstenaar. Brom daarentegen zag in het beheer daarvan vooral het conserverende element, dienstbaar aan wetenschap en cultuur. De religieuze kunst van deze eeuw echter werd door hem geëxposeerd om nauwer contact te leggen tussen kunstenaar en publiek. Hoewel wij thans in deze afdeling veel aantreffen, dat historie geworden is, blijft toch zijn inzicht levend en dient als grondslag voor de huidige bewindvoering in het museum. Zonder zijn destijds genomen initiatief zouden wij thans zeker niet kunnen beschikken over deze bloeiende collectie 20ste eeuwse kunst.

In 1942 noopten zijn drukke werkzaamheden hem tot ontslag als conservator. Hij bleef echter steeds als lid van het dagelijks Bestuur tot zijn dood toe nauw aan het museum verbonden. Door zijn uitzonderlijke positie als waarnemend secretaris en oud-conservator bleef hij de vraagbaak voor de beheerders na hem en hield zich voortdurend tot in details op de hoogte van het dagelijks wel en wee van het museum. Sedert korte tijd was hij tevens lid van de Commissie van Ad-

vies voor het Centraal Museum en trachtte aldus de belangen van beide musea zoveel mogelijk met elkaar in overeenstemming te brengen.

Deze kenner bij uitstek van middeleeuwse kunst, besteedde echter zijn talenten niet alleen als beheerder, maar ook als restaurateur van kostbare objecten elders. Menig onvervangbaar stuk edelsmeedwerk heeft zijn zorgvolle en kundige aandacht gehad, en kon aldus behouden worden. Zo werden onder zijn handen herboren een 10de eeuwse Noorse jachthoorn met tinbeslag en een 13de eeuwse ivoren reliekkistje uit de schat der O.L. Vrouwebasiliek te Maastricht, de 15de eeuwse ijzeren grafkroon van de St Walburg te Zutphen en de eveneens uit de 15de eeuw daterende ceremoniestaven uit de gemeentelijke oudheidkamer aldaar, de vroeg 16de eeuwse Plechelmusbuste en verguld zilveren monstrans van de Plechelmusbasiliek te Oldenzaal, de uit 1547 daterende verguld zilveren kromstaf van Koenraad van Malsen in de abdij van Berne te Heeswijk, de 17de eeuwse gedreven verguld zilveren pronk-

beker in de Oudheidkamer van Veere, een gedreven zilveren schenkkam van Adam van Vianen in het Rijksmuseum te Amsterdam, gedreven zilveren missaalbeslag uit het midden der 17de eeuw in de R.K. kerk te Beverwijk, het gedreven gouden avondmaalservies van omstreeks 1720 in de N.H. kerk te Dordrecht, een verguld zilveren monstrans uit het eerste kwart der 18de eeuw en een gedreven zilveren lezenaar van Nicolaas Verhaer in de R.K. Kathedrale Kerk te Utrecht, 18de eeuwse avondmaalzilver van Hendrik Steep in de N.H. kerk te Culemborg en gedreven zilveren Doornikse engelfiguren, gedateerd 1757, in de R.K. kerk te Wijk bij Duurstede.

Brom schiep zich hierdoor een blijvend monument, waarin hij, bescheiden als hij was, zich zelf nimmer zocht.

Voorgoed staat zijn naam opgetekend in de annalen van het aartsbisshoppelijk Museum, dat hem in dankbare herinnering steeds als een zijner stichters zal blijven beschouwen.

D. P. R. A. BOUVY

PROF. DR. W. MARTIN

Toen op 15 Maart j.l. bij de teraardebestelling van Martin zijn opvolger in het Leidse professoraat hem in een, door de talrijke aanwezigen met grote instemming aangehoorde, rede herdacht, liet hij een waarderende beschouwing van zijn persoonlijke eigenschappen voorafgaan aan die van zijn werk en zijn wetenschappelijke betekenis. Wij waren hem dankbaar voor die keuze, welke aan deze laatste zaken niets te kort deed, maar die velen van ons bij dit afscheid toch het naast aan het hart lag, waar het ging om het verlies van een vriend in de beste zin van het woord, ook al gedachten wij een vak- of ambtgenoot of een toegewijd docent. Van de Waal heeft er welsprekend van getuigd. Mij daarbij van ganser harte aansluitend, meen ik dat te dezer plaatse vooral de nadruk vallen moet op Martin's betekenis op het gebied, waarop de belangstelling van de Oudheidkundige Bond is gericht.

Toen Martin zijn intrede deed in de kring van hen, die in 1899 de Oudheidkundige Bond hadden opgericht, had hij in 1901 zijn academische studie afgesloten met een dissertatie over Gerard Dou, welke thans nog haar waarde heeft als deugdelijke kunsthistorische studie, omdat hij diens werk ook beschouwde „in verband met het schildersleven van zijn tijd”. Hij had als student reeds de aandacht getrokken van Bredius die in 1901 zijn benoeming tot adjunct-directeur van het

Mauritshuis bewerkte, hetgeen reeds in 1909 leidde tot zijn opvolging in het directoraat. De laatste functie heeft hij tot na de Bevrijding vervuld; sedert 1934 combineerde hij haar met het directoraat van het Museum-Mesdag, waarvan hij nog tot eind 1953 de leiding behield.

Dit museumdirectoraat van bijna een halve eeuw is voor het kleine, maar buitengewoon rijke Mauritshuis van bijzondere betekenis geweest. De Stuers en vooral Bredius hadden het oude Kabinet gezuiverd en door gelukkige aankopen en andere aanwinsten een vooraanstaande positie verschaft, niet alléén onder de Nederlandse musea. Martin heeft deze nog hoger opgevoerd en geconsolideerd door een verstandige en voorzichtige, vaak zeer gelukkige aankooppolitiek, en een voortreffelijke conservatie; wat dit laatste betreft, kwam zijn grote ervaring omtrent restauraties tenslotte ook het Museum Mesdag ten goede.

Het was een rust voor Martin, dat nog onder zijn beheer het voor het Mauritshuis zo bijzondere bruikleen-Bredius als legaat aan het museum toeviel; bezorgdheid daaromtrent heeft hem al de jaren van zijn directoraat vervuld. In de eerste, en in zeer versterkte mate in de tweede wereldoorlog kwam daar de zorg voor alle kunstschaten onder zijn beheer bij. De nauwgezette inspecties van Martin in de schuilkelders,

met al de bezwaren daaraan verbonden, bewezen de trouw, waarmede hij zich verbonden voelde aan het belangrijke cultuurgood waarvoor hij te waken had.

Hij kon die zorg ook uitstrekken over anderer bezit door een lang lidmaatschap van de Rijksmonumentencommissie, waarbij zijn taak zich vooral op de roerende monumenten richtte, hoewel natuurlijk ook de algemene werkzaamheid ten bate van onze monumentenschat zijn belangstelling had. Hij kon daarvan getuigenis geven door zijn instructief boekje, dat hij bij haar vijfde lustrum, over het werk van de Commissie, in haar opdracht, samenstelde.

In alle stilte en bescheidenheid was Martin voor zijn collega's en ook voor particuliere verzamelaars een gewaardeerd raadsman, hetgeen het Nederlands kunstbezit in menig opzicht is ten goede gekomen.

Hij kon dit zijn, omdat hij niet alleen een door ervaring gescherpte kijk had vooral op onze Nederlandse schilderkunst, maar ook, als man van wetenschap, over een stevig gefundeerde, zeer uitgebreide kennis beschikte. Hoe gul hij daarmede was, getuigen vele zijner leerlingen, die dit dankbaar gedenken. Hij kwam daarmede ook ten behoeve van een groter, algemeen publiek voor den dag. Hij was geen veelschrijver en hij zette de pen niet op het papier zonder voorzichtig onderzoek en overleg. Ik denk daarbij vooral aan zijn levenswerk, het tweedelige boek over onze 17de eeuwse schilders, een nuttige samenvatting van ontelbaar vele, op hun waarde getoetste gegevens, in een tweede druk nog belangrijk aangevuld en hier en daar op grond van nieuwe inzichten verbeterd. Het is een boek, zoals wij er geen bezaten en dat, door zijn betrouwbaarheid bovendien, een uiterst gelukkig bezit is, waarvoor wij Martin, die tal van jaren in rustige, maar onvermoeide ijver en nauwgezetheid er aan gewerkt heeft, in hoge mate erkentelijk moeten zijn. Ik denk daarbij niet alleen aan hetgeen hij over de kunstenaars

en hun werk zegt, aan de onderlinge vergelijking en de gedocumenteerde waardering — ook van de kleine meesters — maar bovendien aan wat hij over het maatschappelijk en vriendschappelijk leven der schilders, hun technieken, hun werkplaats en hun sociale omgeving vertelt, onderwerpen, die hemzelf bijzonder interesseerden, en waarover zo moeilijk gegevens te vinden zijn.

Een meester, die hij zéér hoog schatte, Jan Steen, heeft hij de laatste jaren nogmaals aan een nauwgezette studie onderworpen, waarvan het resultaat gelukkig nog voltooid voor ons ligt. Het bewijst, dat hij zijn scherp oordeel en critische zin tot het laatst heeft mogen behouden, hoe moeilijk zijn lichaam het hem overigens ook maakte.

Behalve deze boeken over onze oude kunst, — men voege daaraan zijn rijk geïllustreerd deel over „de Schilderkunst in de tweede helft van de 17de eeuw” toe, — laat Martin ons ook voor onze 19de eeuwse kunst enkele waardevolle werken, namelijk over Thérèse Schwartz, over Albert Neuhuys en, samen met mej. Marius, over Joh. Bosboom; zij bewijzen zijn belangstelling ook voor dit tijdvak, dat hij trouwens bijzonder goed kende en waarmede hij een sterke innerlijke relatie had; het directoraat van Mesdags Museum was voor hem méér dan een „bijbaantje”!

Met Martin is weder een heengegaan van de oude garde, die de grondslagen heeft gelegd voor ons museumwezen en voor de Nederlandse kunstgeschiedenis, en een die de traditie van vooral Bredius, Hofstede de Groot en Bode op verdienstelijke wijze aan een volgende generatie heeft overgedragen. Hij deed dat op zijn eigen wijze, onopvallend en met die trouw — en betrouwbaarheid, welke de kenmerken waren van zijn innemend karakter. Niet alleen zijn vrienden zullen hem daarom missen; zijn naam blijft aan veel, dat voor ons waardevol is, met ere verbonden.

H. E. VAN GELDER

L. J. VAN DIJK

Op 7 April jl. ontviel op 70-jarige leeftijd geheel onverwacht L. J. van Dijk aan het Bestuur van de Stichting Oudheidkundig Museum Rijswijk Z.H., waarvan hij jaren voorzitter is geweest. Het heengaan van Van Dijk betekent een groot verlies voor het museum te Rijswijk. Immers het is ongetwijfeld aan het onvermoeid streven van de voorzitter te danken geweest, dat

de verzameling tot stand kwam en dat men door kleine tentoonstellingen blijvende belangstelling voor Rijswijk's historie wist te trekken. Hoezeer Van Dijk meeleeft met de problemen op museaal gebied bleek wel uit zijn aanwezigheid op de vergaderingen van de Museumdag, die door hem geregeld werden bezocht en waarop hij menigmaal een lans brak voor de kleinere musea.

RESTAURATIE-NIEUWS

APRIL 1954 *

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Harlingen. Het herstel van de Ned. Herv. Kerk en toren wordt voorbereid. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.

Oldeberkoop. Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van de oude Saksische Boerderij over te gaan. Arch.: P. Niesten te Leeuwarden.

GRONINGEN

Eenrum. Met de restauratie van de Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: A. R. Wittop Koning en R. Offringa te Groningen.

Groningen. Herstelwerkzaamheden aan het Rode of Burgerweeshuis zullen worden uitgevoerd. Arch.: E. van Linge te Groningen.

— . Aan de gevel van het pand Zwanestraat, hoek Soephuisstraat, zullen herstelwerkzaamheden worden uitgevoerd. Arch.: B. Kazemier te Groningen.

OVERIJSEL

Losser. Met de restauratie van de uit $\pm$ 1500 daterende toren der Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.bur.: Egbers en Horsten te Hengelo.

GELDERLAND

Arnhem. Met de restauratie van het in oorsprong gotische St. Petersgasthuis is een aanvang gemaakt. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

Bemmel. De restauratie van het Kasteel „de Kinkelenburg” is beëindigd. Arch.: Ch. Estourgie te Nijmegen.

Eibergen. De toren der Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

Elburg. Het herstel van de fraaie Vispoort is gereed gekomen. Arch. C. W. Royaards te Schoorl.

Groenlo. Restauratiewerkzaamheden aan de toren der Ned. Herv. Kerk zijn beëindigd. Arch.: J. Jans te Almelo en A. Th. A. J. Wiegerinck te Groenlo.

— . Herstelwerkzaamheden aan het pand Notenboomstraat A 297 zijn uitgevoerd. Arch.: A. Th. A. J. Wiegerinck te Groenlo.

Huissen. Het herstel van het pand Langestraat D 30 is aangevangen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Vorden. De gotische Ned. Herv. Kerk is in restauratie, terwijl het herstel van de toren wordt voorbereid. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

Warnsveld. De gotische Ned. Herv. Kerk wordt thans gerestaureerd. Arch. J. G. A. Heineman te Velp en A. Warnaar te Warnsveld.

Zutphen. De muur bij de Berkelpoort is gerestaureerd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Voorbereidingen worden getroffen om tot herstel van het z.g. „houten huis”, Begijnhof 34, over te gaan. Arch.: K. P. Tholens te Amsterdam.

— . Het O.Z. Huiszittenhuis (waarin de Academie voor Bouwkunde is gevestigd) zal worden gerestaureerd. Arch. L. H. P. Waterman te Amsterdam.

— . Herstelwerkzaamheden aan het pand Keizersgracht 254 zullen worden uitgevoerd.

— . De 17de eeuwse panden Kerkstraat 34-36 en 38 zullen worden gerestaureerd. Arch.: H. Knijfijzer te Amsterdam.

— . Aan het pand Kloveniersburgwal 43 zullen herstelwerkzaamheden worden verricht. Arch.: P. C. Lievaert te Rotterdam.

— . Het perceel 2de Laurierdwarsstraat 64 is gerestaureerd.

— . De restauratie van het 18de eeuwse pand Staalstraat 7 wordt voorbereid.

Beverwijk. Het dak en de goten van de gotische Ned. Herv. Kerk zijn gerestaureerd. Arch.: H. Korringa te Heemstede.

Oude-Niedorp. De restauratie van de laat-gotische Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: D. Fledderus te Enkhuizen.

* Wegens plaatsgebrek zal het Restauratie-Nieuws van April 1954 betreffende de provincies Zuid-Holland, Zeeland, Noord-Brabant en Limburg in het Nieuws-Bulletin van Juni worden opgenomen. (Red.)

MUSEUM-NIEUWS

Rondreizende Unesco-tentoonstelling

Door de Unesco is wederom een collectie samengesteld bestaande uit reproducties in kleuren naar 100 houtsneden van een vijftig-tal Japanse kunstenaars. Deze collectie zal in verschillende gemeenten van ons land circuleren.

De prenten (8 grote en 92 kleinere) zijn voorzien van een passe-partout en gevat in eenvoudige smalle eikenhouten lijsten; aan de voorzijde is in plaats van glas plastic aangebracht. Het totale gewicht van prenten en verpakking is slechts 140 kg. De reproducties hebben een afmeting van resp. 72×39 en 52×37 cm; zij kunnen op rijen naast elkaar geplaatst worden in de kist, die $62 \times 87 \times 112$ cm groot is. Er is voor gezorgd, dat de prenten geheel voor gebruik gereed zijn en derhalve direct kunnen worden opgehangen.

De kosten voor transport komen steeds voor rekening van de ontvangende instelling. Voor verzekering behoeft niet gezorgd te worden.

Voor aanvragen melde men zich zo spoedig mogelijk bij het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Buitenhof 33, 's-Gravenhage.

Publicaties

In verband met de Unesco-conferentie, die gedurende enkele weken in het Vredespaleis te 's-Gravenhage is gehouden met betrekking tot de maatregelen inzake bescherming van culturele goederen in geval van oorlog, is van de hand van H. Lavachery en A. Noblecourt verschenen „Les techniques de Protection des biens culturels en cas de conflit armé”, uitgave VIII in de serie „Musées et Monuments”. (Verkrijgbaar bij Martinus Nijhoff te 's-Gravenhage.) Het ligt in de bedoeling aan dit boekwerk, dat een uitvoerige uiteenzetting geeft over tal van maatregelen, die tijdens de laatste wereldoorlogen op het gebied van de kunstbescherming zijn genomen, te zijner tijd een bespreking te wijden.

Handbook for Museum Curators

Verschenen is het eerste deel van het Handbook for Museum Curators, uitgegeven door de Museums Association te Londen. Deze aflevering getiteld “The Application of x-rays, gamma-rays, ultraviolet and infra-red rays to the study of antiquities” werd samengesteld door A. A. Moss.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Openbare Leeszaal en Bibliotheek*. Unesco-Tentoonstelling Kleurenreproducties Kunstenaars vóór 1860 22 Mei-8 Juni?
- *'t Oude Weversbuys* (Muurhuizen 227-229). Aquarellen van Abel Bertram -28 Mei

AMSTERDAM

- *Maatschappij Arti et Amicitiae*. Voorjaars-tentoonstelling -17 Mei
- *Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek* (Museum van den Arbeid). Het wonder van de melk -15 Juni
- *Rijksmuseum*. Italiaanse tekeningen (Het beginnend maniërisme 1500-1540) uit Italië Museumbezit -28 Juni
- *Stedelijk Museum*. 2.500.000.000 Buren -17 Mei
- Wim Schumacher -30 Mei
- Hildo Krop -30 Mei
- Nuragische bronzen -23 Mei

(AMSTERDAM)

- *Kunsthandel Martinet* (Oudezijds Voorburgwal 100). IJzerplastieken van Carel Visser, Schilderijen van Dora Tuynman -30 Mei

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Twee eeuwen Franse mode 30 Mei-15 Aug.

DEVENTER

- *Muntentoren*, A. G. Gerritsen (Deventer) -23 Mei

FRANEKER

- *Franekermuseum*. Schutterij in Nederland -15 Oct.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Morandi -6 Juni
- Theatertentoonstelling i.v.m. het 150-jarig bestaan van de Kon. Schouwburg -4 Juli
- *Kunstszaal Plaats*. Kunstnijverheid voor huis en kleding. Ma. 13-17, Di. t/m Za. 10-17 -21 Mei

(S'-GRAVENHAGE)

- *Het Nederlandse Postmuseum*. Telefoon-
tentoonstelling t.g.v. het vijftig-jarig bestaan van
de Telegraaf- en Telefoonwet 1904 -11 Oct.
De gebouwen der P.T.T. zomer
- *Museum voor het Onderwijs*. Oliewinning
-9 Juli
- *Pulchri Studio* (Lange Voorhout 15). Voor-
jaarstent. Werkd. 10-16, Zo. en feestdagen
14-17 -30 Mei
- *Kunstzaal Liernur* (Zeestr. 63) R. Penning
en Huub Gerritsen. Ma 13-17, Di. t/m Za.
10-17 -27 Mei

GRONINGEN

- *Genootschap Pictura*. De Start -31 Mei

HAARLEM

- *Museum Huis van Looy*. De Groep -17 Mei

KAMPEN

- *Korenmarktpoort*. Munten en penningen
door de eeuwen heen -22 Mei

LEEUWARDEN

- *Princessehof*. 100 jaar Nederlandse schilder-
kunst -?

LEIDEN

- *Prentenkabinet der RU*. Fototentoonstelling.
Het portret in de 20ste eeuw -13 Juni

MAASTRICHT

- *Limburgs Provinciaal Museum voor Kunst
en Oudheden Bonnefanten*. Het Franse Af-
fiche -17 Mei

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Werken van leerlingen van de
Academie voor Beeldende Kunst en Kunst-
nijverheid te Arnhem -31 Mei
- Huislijttentoonstelling 6-21 Juni

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Schilderijen, tekeningen
en graphiek door Félix Vallotton -8 Juni
- Beeldhouwwerken en tekeningen door Henri
Matisse -8 Juni
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Rots-
schilderingen van West Nieuw-Guinea
-20 Juni

TILBURG

- *Natuurhistorisch Museum*. Katoen. Dag.
14-18 -8 Juni

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Tentoonstelling werken
jonge Franse schilder P. Collomb 5-28 Juni

LEZINGEN DIRECTEUR MUSEUM LISSABON TE LEIDEN.

In het kader der uitwisselingen tussen Portugal en de Leidse Universiteit, zal Dr. Joao Rodrigues da Silva Couto, directeur van het Museu Nacional de arte Antiga, Lissabon, de volgende lezingen met lichtbeelden houden, waarbij alle belangstellenden welkom zijn:

Dinsdag 25 Mei te 20.15 in het Academiegebouw, Rapenburg 73

La peinture portugaise du XVe et XVIe siècle.

Vrijdag 28 Mei te 14.15 in het Prentenkabinet, Kloksteeg 25

Le musée d'art ancien à Lisbonne, ses collections, son laboratoire de conservation.

VACATURES

's-GRAVENHAGE, *Koninklijk Penningkabinet.*

Bij het Koninklijk Penningkabinet wordt tegen 1 Aug. a.s. gevraagd een adjunct wet. ambtenaar voor de afdeling Oude- en Moderne Penningkunst.

Inlichtingen bij de Directeur, Lange Voorhout 50, 's-Gravenhage.

DRENTHE, *Provinciaal Museum.*

Gedeputeerde Staten van Drenthe roepen gegadigden op voor de betrekking van *Assistent* bij het Provinciaal Museum van Drenthe.

Jaarwedde f 4860,— - f 5760,—. Indienstneming geschiedt op arbeidscontract. Bij gebleken geschiktheid volgt na een jaar aanstelling in vaste dienst. Verplaatsingskostenbesluit van toepassing.

Sollicitatiestukken binnen 10 dagen na verschijning van dit nummer te richten aan de Commissaris der Koningin.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

*85

*86

RESTAURATIE-NIEUWS

APRIL 1954 (2de gedeelte) *

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

ZUID-HOLLAND

's-Gravenhage. De restauratie van de Oud-Katholieke Kerk in de Juffrouw Idastraat is gereed gekomen. Arch.: B. van Heyningen te 's-Gravenhage.

Hellevoetsluis. Met het herstel van de Poortwachterswoning is een aanvang gemaakt. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Leerdam. Aan de walmuur van het Hofje van Aarden zullen herstelwerkzaamheden worden uitgevoerd. Arch.bur.: G. en Ir. T. van Hogevest te Amersfoort.

Leiden. De uit 1538 daterende Lodewijkkerk zal worden hersteld en uitgebreid. Arch.bur.: Van Oerle en Schrama te Leiden.

Noordwijk. Herstelwerkzaamheden aan het pand Bronckhorststraat 57 zijn verricht. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Oostvoorne. De Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd.

Vianen. De restauratie van de 13de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk wordt voorbereid. Arch.bur.: G. en Ir. T. van Hogevest te Amersfoort.

ZEELAND

Baarland. De uit het midden der 14de eeuw daterende toren der Ned. Herv. Kerk is in

* Zie: *Nieuwsbull.* N° 5 d.d. 15 Mei 1954, Kol. 79.

restauratie. Arch.: Irs. A. Rothuizen en P. J. 't Hooft te Middelburg.

Middelburg. De 17de eeuwse boerderij Hoeve Douwendale, die een fraai interieur bezit, is gerestaureerd. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

Veere. Het pand „de Dolphijn”, Kade A 69, dat een 18de eeuwse trapgevel bezit, wordt gerestaureerd.

— Het herstel van het pand Kade A 83 is gereed gekomen.

Vrouwenpolder. De restauratie van de eenvoudige Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

Zierikzee. De restauratie van het fraaie raadhuis wordt voorbereid. Arch.: B. V. van den Bergh te Utrecht.

NOORD-BRABANT

Eethen. De restauratie van de toren der Ned. Herv. Kerk is beëindigd. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen en Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Heusden. Met het herstel van de kap van het koor der Ned. Herv. Kerk, welke door het oorlogsgeweld zwaar werd geteisterd, is een aanvang gemaakt. Arch.: Ferd. B. Jantzen F.G.zn. te Amsterdam.

Son. De laat-gothische R.K. Kerk zal worden gerestaureerd en uitgebreid. Arch.: Ir. C. G. Geenen te Eindhoven.

LIMBURG

Born. De St. Hubertuskapel is in restauratie. Leiding: Gemeenteopzichter.

Heerlen. De restauratie van de St. Pancratiuskerk is gereed gekomen. Arch.: Ir. F. P. J. Peutz te Heerlen.

Horn. Het in oorsprong 14de eeuwse Kasteel Horn, dat in later tijd werd uitgebreid en gemoderniseerd, is in restauratie. Arch.bur.: J. en P. Cuypers te Roermond.

Neer. Restauratiewerkzaamheden aan de toren

der R.K. Kerk worden uitgevoerd. Arch.: Ir. J. Franssen te Roermond.

Neer-Canne. Aan het hoofdgebouw van het Kasteel d'Agimont zullen herstelwerkzaamheden worden uitgevoerd. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.

Roermond. De restauratie van het pand „De Stenen Trappen”, een statig dubbel herenhuis uit 1666, is beëindigd. Arch.bur.: J. en P. Cuypers te Roermond.

Swarbroek. De restauratie van de windkorenmolen, welke reeds vele jaren buiten gebruik stond, is in voorbereiding. Molenaars: Gebr. Adriaens te Weert.

Weert. De zware toren der R.K. Kerk zal van een nieuwe bekroning worden voorzien. Arch.: Th. G. Verlaan te Berkum.

MEI 1954

DRENTE

Meppen (Zweeloo). De boerderij C 47, die een aardige 17de eeuwse voorgevel bezit, zal worden gerestaureerd.

OVERIJSEL

Kampen. Het 16de eeuwse pand Voorstraat 26 is in restauratie. Arch.: H. Boer te Kampen.

Kuinre. Het uit 1776 daterende raadhuis zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

GELDERLAND

Doesburg. Plannen tot restauratie van de panden Koepoortstraat 29 en 31 zijn in voorbereiding. Arch.: N. de Wolf te Doesburg.

Duiven. De restauratie van het 16de eeuwse torentje van het Huis Magerhorst wordt voorbereid. Arch.: N. de Wolf te Doesburg.

Wageningen. De oorlogsschade van de Ned. Herv. Kerk is hersteld. Arch.: Ir. A. J. van der Steur te Amsterdam.

Zutfen. Met het herstel van het 17de eeuwse pand Turfstraat 13 is een aanvang gemaakt. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Het pand Bloedstraat 22 is in restauratie. Arch.: M. P. van Capelle te Amsterdam.

(*Amsterdam*). Aan het 17de eeuwse pand Groenburgwal 2a zullen restauratiewerkzaamheden worden uitgevoerd. Leiding: Gem. Monumentenbureau.

— Met het herstel van het pand Haarlemmer Houttuinen 11, dat een 18de eeuwse halsgevel bezit, is aangevangen.

— Met de restauratie van de door Vingboons gebouwde panden Herengracht 366 en 368 is een aanvang gemaakt. Arch. bur.: Bom en Dekker te Amsterdam.

— De restauratie van het in 1639 door Vingboons gebouwde pand Keizergracht 319 is in voorbereiding. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van het uit ± 1665 daterende pand Keizersgracht 401 over te gaan. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Een aanvang is gemaakt met het herstel van het pand Kloveniersburgwal 43. Arch.: P. C. Lievaert te Rotterdam.

— Het 18de eeuwse pand Kromboomsloot 10 zal worden gerestaureerd.

— Het uit 1632 daterende pakhuis Kromme Waal 20 zal worden gerestaureerd. Arch.: J. H. Scheerboom te Amsterdam.

— De restauratie van het pand Lange Leidse Dwarsstraat 14 is beëindigd.

— Het herstel van het pand O.Z. Voorburgwal 19 wordt voorbereid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

(*Amsterdam*). De restauratie van de 17de eeuwse Portugees-Israëlitische Synagoge is in voorbereiding. Arch.: J. S. Baars en J. W. Kuipers te Amsterdam.

— De 17de eeuwse pakhuizen, Singel 516 en 518 zullen worden gerestaureerd. Arch. bur.: Ir. A. Vogel en C. J. Dik te Amsterdam.

Hoorn. De restauratie van het pand Gerritsland 53 is aangevangen. Arch.: V. J. Polman te Hoorn.

Wijk aan Zee. Het herstel van de laat-gothische Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: K. Korringa te Haarlem.

ZEELAND

Serooskerke (Walcheren). Met de restauratie van de 15de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

NOORD-BRABANT

Oirschot. Het romaanse tufstenen Ned. Herv. Kerkje zal worden gerestaureerd. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

Stiphout. Het gedeeltelijk nog uit de 15de eeuw daterende Kasteel Croy is in restauratie. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

LIMBURG

Afferden. Van de door het oorlogsgeweld zwaar beschadigde R.K. Kerk en toren zullen de toren en het koor van de kerk worden gerestaureerd; het schip zal worden uitgebreid. Arch.: Ir. J. Kayser te Venlo.

Grabem. Herstelwerkzaamheden aan de mergelstenen 13de eeuwse toren der R.K. Kerk worden uitgevoerd. Arch.: Ir. J. Franssen te Roermond.

Roermond. Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van de Rattentoren, een overblijfsel van de middeleeuwse vestinggorde, over te gaan. Arch.: J. J. Turlings te Roermond.

MUSEUM-NIEUWS

DENEKAMP, *Museum „Natura Docet“*.

In memoriam Meester J. B. Bernink.

Hij kende ieder'n voggel,
Hij kende ieder'n steen.
Hij kende bloom'n en plant'n
Met de natuur veuld' hij zich één.

Hij is now van oons weggaon
Mèr hêf zien' noame zet
Temid'n van oons daorp en Twente,
Deur zien leavenswèrk: „Natura Docet“
Tukker.

Met Bernink is een natuurliefhebber van de oude stempel heengegaan. Hij behoorde tot de school van Heimans en Thijssse, tot die natuurliefhebbers, die nog alles bestudeerden, vogels, planten, stenen, fossielen, kortom de gehele natuur.

Als zoon van een schoenmaker begonnen in 't dorpje Denekamp, in Twente, heeft hij zijn liefde voor de natuur uitgedragen onder de mensen. Langzaam is het gegroeid: eerst in de ouderlijke woning, later in een „echt“ museum.

Hard heeft de „Meester“ gewerkt, duizenden vogels zijn door hem geprepareerd, duizenden bezoekers in „Natura Docet“ rondgeleid.

Bernink — als geboren onderwijzer — wist

dat een Museum zo gauw, ondanks alle voorwerpen, dood kan zijn. Daarom bracht hij het tot leven door het gesproken woord, door zijn persoonlijkheid, door zijn grote belangstelling.

Op 1ste Paasmorgen 1954 is Meester Bernink heengegaan op 76-jarige leeftijd. Een fijn-gevoelige persoonlijkheid is niet meer.

Twente heeft één van haar grote zonen verloren, waarop ze nog lang trots zal zijn.

Denekamp, Paoske, 1954.

H.

International Council of Museums. Verkiezing van geassocieerde leden in het Nederlandse Comité.

Op de algemene vergadering van de ICOM, welke op 11 Juli 1953 te Milaan is gehouden, is overlegd hoe de geassocieerde leden meer dan tot dusverre het geval was, actief in het werk van de ICOM konden worden betrokken. Het resultaat is een wijziging in de statuten geweest, krachtens welke de geassocieerde leden van elk land het recht verkrijgen maximaal drie afgevaardigden aan te wijzen welke zitting nemen in hun Nationale Comité en wel met dezelfde rechten als de actieve leden, waaruit dit Comité bestaat.

Voorts wijzen de geassocieerde leden per land één afgevaardigde aan, die zitting verkrijgt in de Advisory Board van de ICOM.

De regeling van e.e.a. is overgelaten aan de Nationale Comité's. Het Nederlandse Comité heeft in een vergadering op de Cannenburch te Vaassen op 21 Mei jl. een regeling als bovenbedoeld vastgesteld, zodat binnenkort door de geassocieerde leden drie afgevaardigden zullen worden gekozen.

Alle Museumdag-leden kunnen toetreden als geassocieerd lid van de ICOM tegen een contributie van f 5,75 per jaar. Zij ontvangen hiervoor het nieuwsblad ICOM-News, dat 6 maal per jaar verschijnt; voorts kunnen zij deelnemen aan alle door de ICOM georganiseerde activiteiten en zijn zij verkiesbaar in de Internationale ICOM-Comité's voor bijzondere onderwerpen.

Aanmeldingen worden gaarne ingewacht bij de hon. secretaris van het Nederlandse ICOM-Comité, D r. R. E. J. Weber, Zeestr. 82, Den Haag.

GROENLO, *Grols Museum in nieuw gebouw.*

Bovenstaand museum werd op 12 Mei jl. geopend in het onlangs gerestaureerde gebouw, een uit de 17de eeuw stammende stadsboerderij. Het is buitengewoon gelukkig, dat de collecties, die oorspronkelijk waren ondergebracht in percelen in de Mattelierstraat en sedert 1940 in de Beltrumsestraat, thans onderdak hebben gevonden in dit type stadsboerenhuis, dat met zijn houten topgevel en muren in vakwerkbouw, in ons land tot de zeldzaamheden gaat behoren.

De ruimte achter de toegangspoort, waarin men een boog uit 1624 heeft aangebracht, is uitsluitend gewijd aan gebruiksvorwerpen. Een aantal urnen uit de jonge ijzertijd, waaronder enige gave exemplaren, vindt men hier opgesteld, alsook uit later eeuwen enkele baardmankruiken en enig „blauw goed”. Spunders, eenvoudige weegtoestellen, blijken ook nu nog in de Achterhoek in gebruik te zijn. Een weefgetouw daterend van 1628, bijna geheel compleet, wacht nog op opstelling. Een aantal geweren herinneren aan de jacht, die in deze streken in niet geringe mate werd beoefend; hetgeen ook duidelijk gedemonstreerd wordt door de vele kruithoorns, pistolen (zelfs 6-loops), hagelzakjes, e.d., die men op de bovenverdieping in legvitrines vindt geëxposeerd.

Men heeft er hier naar gestreefd de aardige eikenhouten binten in de kap zoveel mogelijk te doen uitkomen. De beschieting geschiedde

door middel van geperste vezel, die men een grijze tint gaf. T.L.-buizen zorgen voor de verlichting, daar vensters ontbreken. Door schotten te plaatsen is wandvlak verkregen voor het exposeren van de plattegronden, die getuigen van Grols betekenis als vesting. Ook de kogels, die in de benedenruimte liggen, evenals een gedeelte van het kanon op de stoep voor het gebouw, herinneren aan de strijd om Groenlo in de dagen van Maurits en Frederik Hendrik.

Als derde aspect van het leven vindt men op de bovenverdieping religieuze voorwerpen. Op een iets hoger gelegen gedeelte met een schot als achtergrond is de waarschijnlijk uit Westfalen afkomstige houtsculptuur van de H. Martinus, vermoedelijk van 1810, die oorspronkelijk dienst deed als altaarbekroning in een Katholieke kerk in de Graafschap, opgesteld. Voor de veertien doeken van de kruisstatie uit de voormalige Katholieke gesloopte (Waterstaat-)kerk ontbreekt op het ogenblik de ruimte; men heeft er thans slechts twee kunnen plaatsen.

Tot een van de fraaiste stukken uit de collectie behoren de twee zilveren 17de eeuwse bekera van het kleermakersgilde, dat in Groenlo nog altijd bestaat.

Wellicht is het mogelijk, bij voorkomende gelegenheid een klein bedrag beschikbaar te stellen voor de verzorging van de vitrines¹; dit zal het geheel zeer zeker ten goede komen; het zal dan ook aanbeveling verdienen, een weinig meer het principe van de symmetrie te volgen, teneinde aldus o.m. de sloten van de missalen en de horiges enige ruimte te geven.

J. FILZ

WOERDEN, *Museum gereorganiseerd.*

In de loop van de maand Mei kwam de reorganisatie gereed van het Museum, dat gehuisvest is in het voormalig Gemeentehuis te Woerden. Enige gevelstenen, die vroeger hier en daar verspreid lagen in de hal, waar het beeldhouwwerk² uit de N.H. Kerk in 1947 is opgesteld, werden nu in de achtermuur recht tegenover de ingang ingemetseld, hetgeen een zeer goede oplossing blijkt te zijn. Aan weerszijden van de entree werden ijzeren stoephekken vastgezet. Al

¹ O.m. de zwarte kleur van de verf zou beter vervangen kunnen worden door bruin; verder wordt gedacht aan een andere bekleding van de vitrines.

² Zie: D. P. R. A. Bouvy, „Laat-Gothisch beeldhouwwerk uit de N.H. Kerk te Woerden”, *Bulletin K.N.O.B.* 6de S. 2 (1949) blz. 24.

het overtollige, dat eertijds schade deed aan deze fraaie ruimte is nu verwijderd.

De grootste wijziging, eveneens in goede zin, heeft de vroedschapskamer ondergaan, waar de storende ballustrade, een overblijfsel van de vroegere bestemming van deze zaal tot kantongerecht, thans is uitgebroken. Nu eerst komt de mooie eikenhouten portaalbetimmering van 1610 met het beeld van Justitia tot zijn recht. De 16de eeuwse tinnen gildekannen pronken in hun volle luister op een 17de eeuwse Zeeuwse kast. Een tweetal portretten uit dezelfde periode en het grote uit het Gemeentehuis afkomstige belegeringsstuk van 1575 sieren de onlangs gepleisterde wanden.

In het aangrenzende vertrekje zijn o.m. attributen van brandweer en schutterij opgesteld. Het

achtervertrek is gewijd aan de geschiedenis van Woerden. In het midden staat een in de 18de eeuw uit hout gesneden maquette van de stad. In de vitrines liggen geschriften, die betrekking hebben op de ramp van Woerden. Op een eenvoudige lange tafel zijn o.m. haardstenen, tegels en enkele schaven opgesteld. Topografica bestaande uit gegraveerde plattegronden en getekende gezichten op Woerden zijn, in series geplaatst, aan de wand gehangen.

Op deze wijze is meer eenheid gebracht in de collecties van Woerdens Museum, dat zich gelukkig kan prijzen gehuisvest te zijn in dit monument, dat ook in exterieur een zo fraai specimen is van een gecombineerde bouwstijl uit de 16de en 17de eeuw.

J. FILZ

In verband met de voorbereidingen voor de tentoonstelling „Oosterse Schatten” (4000 jaar Aziatische Kunst), zal het in het Rijksmuseum gevestigde Museum van Aziatische Kunst van Maandag 14 Juni af tot een nader te melden datum gesloten zijn.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- *Murmellius Gymnasium. „Zeven eeuwen Alkmaar”* (Geschiedenis en Kunst)
20 Juli-15 Aug.

AMERSFOORT

- *'t Oude Wevershuys.* Werken van Röling
-25 Juni

AMSTERDAM

- *Amsterdamsch Historisch Museum De Waag.* „Verdenen Stadschoon” -1 Aug.
- *Rembrandthuis.* „Het landschap bij Rembrandt” -15 Sept.
- *Rijksmuseum.* Italiaanse tekeningen (Het beginnend maniërisme 1500-1540) uit Italiaans Museumbezit -28 Juni
- *Oosterse schatten (4000 jaar Aziatische Kunst)* 4 Juli-11 Oct.
- *Kon. Oudheidkundig Genootschap.* De bijbel in het Nederlandse volksleven -eind Aug.
- *Koninklijk Instituut voor de Tropen.* Het werk van Jan Poortenaar in Indonesië 4 Juni
- *Stedelijk Museum.* Limpers -5 Juli

ARNHEM

- *Gemeentemuseum.* Schilders van de Veluwezoom -eind Aug.

BOLSWARD

- *Raadhuys.* Van Gothiek naar Renaissance
3 Juli-eind Aug.

DELFT

- *Stedelijk Museum het Prinsenhof.* Twee eeuwen Franse mode -15 Aug.

DEVENTER

- *Muntentoren.* Elisabeth Posthuma (Velp)
18 Juni- 5 Juli
- *Japane houtsneden (Unesco)* 9-25 Juli

DOKKUM

- *Stadhuys.* Tentoonstelling t.g.v. de Bonifatiusherdenking 3-24 Juli

EINDHOVEN

- *Kunstzaal Braun (Willemstraat 8).* Guus Hendrix -22 Juni

FRANEKER

- *Franepermuseum.* Schutterij in Nederland -15 Oct.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum.* Theater tentoonstelling i.v.m. het 150-jarig bestaan van de Kon. Schouwburg -5 Juli
- „Uit het land van de Bijbel” 17 Juni-30 Aug.

('S-GRAVENHAGE)

— *Het Nederlandse Postmuseum*. Telefoon-
tentoonstelling t.g.v. het vijftig-jarig bestaan
van de Telegraaf- en Telefoonwet 1904

-11 Oct.

De gebouwen der P.T.T. zomer

— *Museum voor het Onderwijs*.

Oliewinning -9 Juli

Wij bouwen een schip ...

werkd. 10-16; Zo. 13.30-16 -Jan '55

— *Kunstzaal „Het Center”* (Torenstraat 140).

Aquarellen van Bali en Java door Jef Last.

Werkd. 10-17; Ma. 13-17 -21 Juni

— *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Werken van

Dik Elffers -18 Juni

Nochpar Apin 19 Juni-9 Juli

— *Kunstzaal Bennowitz* (Noordeinde 48).

„Honderd Gulden” Tentoonstelling 10-17;

Zo. gesloten -31 Juli

— *Kunstzaal Liernur* (Zeestr. 63). Werken van

Dorry Kalm en T. v. Ijsden. 10-17; Zo. en

Ma. gesloten -20 Juni

HAARLEM

— *Museum Huis van Looy*. Werken van Leden

Genootschap „Kunst zij ons doel”. Werkd.

10-17; Zo. 13-17 -21 Juni

Ere-tentoonstelling van werken van Dirk

Harting ter gelegenheid van diens 70ste ver-

jaardag 3-25 Juli

— *Teylers Museum*. Dirk Langendijk. Werkd.

11-17; Ma. gesloten; 1ste Zo. v. d. maand

13-17 -30 Juni

LEEUWARDEN

— *Fries Museum en Prinsessehof*. 100 jaar Ne-

derlandse schilderkunst ?

LEIDEN

— *Prentenkabinet der R.U.* Fototentoonstelling

„Het Portret in de XXste eeuw” -10 Juli

— *Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Na-*

tuurwetenschappen. Van vergrootglas tot
Oog der Wetenschap; 3 eeuwen microscopie
25 Juni-19 Sept.

MUIDEN

— *Rijksmuseum Muiderstot*. Rondom de Mui-

derkring -1 Oct.

NIJMEGEN

— *Waaggebouw*. Huisvlijttentoonstelling

Aquarellen van Matthieu Wiegman -21 Juni

26 Juni-19 Juli

ROTTERDAM

— *Historisch Museum*. „Erasmus in den Vreem-

de” -15 Sept.

— *Museum Boymans*. Vier eeuwen stillevens in

Frankrijk. 150 schilderijen vanaf de Meester

van Aix tot de 20ste eeuw 10 Juli-20 Sept.— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. „Vloot-

schouw van het verleden”. Tentoonstelling

van prenten en tekeningen uit de verzame-

ling „Atlas van Stolk”. Dag. 10-17; Di. en

Do. bovendien 19-22 -13 Sept.

— *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Rots-

schilderingen van West-Nieuw-Guinea

-20 Juni

— *'t Venster* (Gouvernestr. 129). Antoon Vijf-

tigschild -2 Juli

UTRECHT

— *Centraal Museum*. Tentoonstelling werken

jonge Franse schilder P. Collomb -28 Juni

— *Museum van Nieuwe Religieuze Kunst*.

Theo Forrer. Werkd. 14-17; Zo. 14-18; Do.

bovendien 19-21.30 -24 Juni

— *Oud-Katholiek Museum*. „Van schuilkerk

tot Kathedraal” -14 Aug.

VEERE

— *De Schotse Huizen*. Jan Heyse -?

VACATURE

ZWOLLE, *Provinciaal Geschiedkundig Overijssels Museum*.

De Stichting „Provinciaal Geschiedkundig Overijssels Museum” te Zwolle roept hierbij gega-
digden op voor de betrekking van *Directeur* van dit museum.

Salaris f 6000.—. Tijd van indiensttreden 1 Aug. of later. Stukken met uitgebreide inlichtingen
en inzending van referenties aan het Museum De Waag, Brink 60, Deventer, binnen 14 dagen
na verschijnen van dit blad.

BONDS-NIEUWS. — ZOMERVERGADERING EN EXCURSIE

De zomervergadering van de K.N.O.B. zal worden gehouden op *Vrijdag 9 Juli a.s. te Nijmegen*.
De excursie zal op 10 Juli worden gehouden in het land van Maas en Waal.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschiјnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Buitenhof 33, Den Haag

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Bleyenburg 7, 's-Gravenhage

*97

*98

RESTAURATIE-NIEUWS

JUNI 1954

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Franeker. De fraai gelegen theehuisjes op het Bolwerk zullen worden gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Makkum. De toren der Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

OVERIJSEL

Kuinre. Met het herstel van het 18de eeuwse raadhuis is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

GELDERLAND

Didam. Het herstel van de gothische O.L.Vr. Kerk wordt voorbereid. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

Eibergen. Enige herstelwerkzaamheden aan de fraaie, gothische Ned. Herv. Kerk zullen worden uitgevoerd. Arch.: J. G. A. Heineman te Velp.

Nijmegen. De restauratie van het pand Lage Markt 34 is aangevangen. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

UTRECHT

Utrecht. De vroeg 14de eeuwse Geertekerk is in restauratie. Arch.: E. A. Canneman en D. Verheus te 's-Gravenhage.

NOORD-HOLLAND

Alkmaar. De uit het jaar 1769 daterende Wal-korenmolen „De Groot” wordt gerestaureerd.

Molenmaker: A. Poland te Heerhugovoord. Amsterdam. Het pand Gelderse Kade 41 is in restauratie.

— Herstelwerkzaamheden aan de panden Herengracht 409 en 411, welke beide 18de eeuwse halsgevels bezitten, worden uitgevoerd.

— Het herstel van de panden Hoogte Kadijk 24 en 26 wordt voorbereid. Leiding: W. D. Wouters te Amsterdam.

— Het pand Keizersgracht 161 zal worden gerestaureerd.

— Voorbereidingen worden getroffen om tot herstel van het 17de eeuwse pand Keizersgracht 401 over te gaan. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— De 17de eeuwse pilastergevel van het pand Leidse plein 24, een navolging van Vingboons, is gerestaureerd. Arch.: A. J. Westerman te Amsterdam.

— Aan het 18de eeuwse pand Lindengracht 69 zullen herstelwerkzaamheden worden verricht.

— De restauratie van de panden Nieuwmarkt 20 en 22 is beëindigd.

— Het herstel van het pand Prinsengracht 640 is gereed gekomen.

— De restauratie van het perceel Reguliersgracht 83 is beëindigd.

— De panden Rokin 154 en 156 zullen worden gerestaureerd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Het pand Singel 320 is gerestaureerd.

Wormerveer. Het herstel van het pand Zaanweg 24 is in voorbereiding. Arch.: J. Schippers te Zaandam.

Zandvoort. De slanke 15de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: J. Zietsma te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

Brielle. De toren der Ned. Herv. Catharinakerk is in restauratie. Arch.bur.: Meischke en Schmidt te Rotterdam.

Gouda. De restauratie van het Pijpenmuseum „De Moriaan” is in voorbereiding. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

's-Gravenhage. Voorbereidingen worden getroffen om tot herstel van het koor der Ned. Herv. Kloosterkerk over te gaan. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Hoogmade. De in 1729 gebouwde Ned. Herv. Kerk wordt gerestaureerd. Arch.bur.: Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

Hoornaar. De toren der Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: B. van Bilderbeek te Dordrecht.

Leerdam. Een aanvang is gemaakt met het herstel van de walmuur van het Hofje van Aarden. Arch.bur.: G. en Ir. T. van Hogevest te Amersfoort.

Leiden. De restauratie van het pand Oude Vest 103 wordt voorbereid.

Lisse. Aan de 15de eeuwse halfronde toren van het huis „Dever” zullen herstelwerkzaamheden worden uitgevoerd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Maasland. De, uit de eerste helft der 15de eeuw daterende rijzige toren der Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: A. Warnaar te Maasland en A. van Essen te Voorburg.

Moerkapelle. Met de uitvoering van de 2de étappe der herstelwerkzaamheden aan de 17de eeuwse Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.bur.: G. en Ir. T. van Hogevest te Amersfoort.

Ouderkerk a/d IJssel. De fraai gelegen houtzaagmolen „Hermina” is gerestaureerd. Molenmakers: Adriaens en Zn. te Weert.

Poortugaal. De gedeeltelijk uit de 14de eeuw daterende toren der Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

Voorburg. De restauratie van het, door Pieter Post gebouwde huis „Hofwijck” is gereed ge-

komen. Arch.: Ir. L. H. H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

ZEELAND

Aardenburg. De door het oorlogsgeweld grotendeels verwoeste toren van de St. Bavokerk wordt herbouwd. Arch.: E. P. Messer te Amsterdam.

Brouwershaven. Het herstel van de door de watersnood beschadigde trap van het raadhuis is gereed gekomen. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg en Technische Dienst Noord-Zeeland.

Middelburg. Het herstel van de schilderachtige v.m. Engelse Kerk is aangevangen. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

— De in de Kuiperspoort zeer schilderachtig gelegen pakhuizen zullen worden gerestaureerd. Arch.: M. J. J. van Beveren te Middelburg.

Oostkapelle. De massale laat 14de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk wordt gerestaureerd. Arch.: Ir. H. de Lussanet de la Sablonière te Middelburg en G. M. Sturm te 's Heer Hendrikskinderen.

Retranchement. Herstellingen aan het interieur van de Ned. Herv. Kerk worden uitgevoerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

NOORD-BRABANT

Geertruidenberg. Plannen tot herstel van het v.m. Weeshuis zijn in voorbereiding. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Haaren. Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van de 15de eeuwse Gemeentetoren over te gaan. Arch.: Ir. N. van der Laan te 's-Hertogenbosch.

Meeuwen. De oorlogsschade aan de 14de eeuwse toren der Ned. Herv. Kerk is geheel hersteld. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen en Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

St. Oedenrode. De restauratie en de inrichting tot raadhuis van het klooster „Dommelrode” is in voorbereiding. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

— Tot restauratie van de theekeoepel van het huis „Kerklust” A 453, zal worden overgegaan.

LIMBURG

Maastricht. Het fraaie pand Koestraat 20 zal worden gerestaureerd. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG 1954 OP DE CANNENBURCH TE VAASSEN MET EXCURSIE OP 21 EN 22 MEI

Nadat MR. A. STARING namens de voorzitter van de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen” de aanwezigen (46 leden), waaronder enkele gedeputeerden van het Provinciaal Bestuur van Gelderland in de grote hal van het kasteel de Cannenburch had welkom geheten, werd de koffiemaaltijd aangeboden door het Provinciaal bestuur geserveerd. Na afloop werd onder leiding van de heer D. J. G. BUURMAN, directeur van de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen” onder grote belangstelling het kasteel bezichtigd.

Hierna opende de voorzitter DR. A. E. VAN SCHENDEL de vergadering met de volgende rede:

REDE VAN DE VOORZITTER

Mijnheer de Commissaris van de Koningin, Dames en Heren, leden van de Museumdag.

Opnieuw brengt een vergadering van de Museumdag ons in de provincie Gelderland bijeen. Anderhalf jaar geleden waren wij te gast in het toen juist heropende Gemeentemuseum van Arnhem, waar wij zo uitstekend gelegenheid hadden het vraagstuk van de kunstverlichting in de musea te bespreken. Vandaag biedt de Veluwe ons gastvrijheid om van gedachten te wisselen over de museale taak van kastelen. Toen het Bestuur dit onderwerp voor de eerste museumdag van dit jaar had gekozen scheen ook de keuze van het kasteelrijke Gelderland als vergader-provincie voor de hand te liggen en ik denk wel, dat U het met mij eens zult zijn, dat moeilijk een aantrekkelijker en meer inspirerende verzamelaarsplaats te bedenken is dan deze Cannenburch, waar ik U thans van harte welkom mag heten.

Een bijzonder woord van welkom richt ik tot U, mijnheer de Commissaris van de Koningin, tot de vertegenwoordigers van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, van het Provinciaal Bestuur van Gelderland en van verscheidene gemeentebesturen uit deze provincie. Het verheugt ons buitengewoon, mijne Heren, dat U aan onze uitnodiging gevolg hebt willen geven en daarmee van belangstelling voor ons werk getuigt. Die belangstelling hebben wij zeer van node en Uw tegenwoordigheid in ons midden geeft ons goede hoop op een vrucht dragen-

de samenwerking tussen de overheid, de kasteelstichtingen en de museumwereld.

Naar het Provinciaal Bestuur van Gelderland en naar het Bestuur van de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen” gaat onze grote erkentelijkheid uit voor de gastvrije ontvangst op dit kasteel en voor de koffietafel, die de roemruchte en steeds zo veelbelovende qualificatie „Gelderse” zo volkomen verdiende. In het bijzonder dank ik ook de heer Buurman voor het grote aandeel dat hij in deze ontvangst heeft.

Thans zou ik U een kort overzicht willen geven van de belangrijkste gebeurtenissen in ons verenigingsleven sinds de vorige Museumdag van 28 November in Rotterdam. Het Algemeen Bestuur is in Februari bijeen gekomen in Utrecht en heeft zich o.m. bezig gehouden met het programma voor deze en volgende museumdagen. Tot de onderwerpen, die op volgende vergaderingen besproken kunnen worden, behoren de vitrines, de plaats en de taak van de gewestelijke musea, de aankleding van raadhuzen e.d. Indien U suggesties heeft voor vraagstukken, die U gaarne op onze vergaderingen behandeld zou zien, dan is het bestuur steeds graag bereid om ze in overweging te nemen.

Nadat op de vorige museumdag besloten werd een *registratiecentrum* voor tentoonstellingsplannen in te stellen, heeft onze secretaris, de heer LUNSINGH SCHEURLEER, zijn werkzaamheid als registrator aangevangen. De opgaven voor de plannen komen regelmatig binnen en in verscheidene gevallen heeft het optreden van de registrator tot overleg tussen belanghebbende partijen geleid. Een ander resultaat is dat tengevolge van de bekendmaking betreffende het registratiecentrum enkele kleinere musea zich als nieuwe leden hebben doen inschrijven.

De reeds enige tijd geleden voor het eerst ondernomen pogingen om te komen tot een uniforme regeling voor de berekening van *reproductierechten* in onze musea zijn in het afgelopen half jaar met succes bekroond. Dit is te danken aan het initiatief en aan de vasthoudendheid van de heer WEBER. Hij heeft de soms sterk afwijkende opvattingen en belangen van de betrokken instellingen nader tot elkaar weten te brengen en het resultaat is de circulaire met richtlijnen, die

aan alle museumdirecties is toegezonden. Gaarne wil ik de heer Weber hier dank zeggen voor zijn belangrijk werk als bemiddelaar.

Op de Museumdag te Rotterdam werd besloten, dat door de zorg van onze vereniging een publicatie het licht zou zien over de *veiligheidsmaatregelen tegen brand* in museumgebouwen. Een commissie werd ingesteld om deze publicatie voor te bereiden, waarbij de referaten en de discussies, te Rotterdam gehouden, als uitgangspunt zouden dienen. Deze commissie van brandweerdeskundigen, museumambtenaren en administratieve specialisten is aan het werk getogen en hoopt weldra met een tekst gereed te zijn, die wij met grote belangstelling gemoet zien.

Het is verblijdend, dat het dit jaar, na een onderbreking van twee jaren, weer mogelijk bleek een *museumcursus* te organiseren. Ons medelid TIMMERS had de goede gedachte om de cursus ditmaal in een centrum in het Zuidoosten van het land te laten houden teneinde de deelneming gemakkelijker te maken voor de belangstellenden in dat gebied. De lessen vinden ditmaal in Nijmegen plaats voor een gehoor van 30 cursisten, een alleszins bevredigend aantal. Het behoeft nauwelijks betoog, dat voor de gang van zaken in onze museumwereld een dergelijke opleiding tot het museumvak, ook al is ze noodgedwongen nog zeer summier, van het grootste belang is. Gaarne dank ik de heren LUNSINGH SCHEURLEER en WEBER voor het vele werk, dat zij ook ditmaal weer bij de voorbereiding hebben verricht.

Een mededeling, die U zeker zal verheugen, is dat de reeds lang verbeide herdruk van het boekje „*De Nederlandse Musea*”, beter bekend onder de naam „*Het gele boekje*”, over enkele weken zal verschijnen. Deze uitgave van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen is door de zorgen van Mejuffrouw FILZ en de heer LUNSINGH SCHEURLEER zeer aanzienlijk uitgebreid, verbeterd en bijgewerkt, zodat het voor het grote publiek zowel als voor ons zelf een zeer waardevolle gids belooft te worden in het groeiende aantal der musea in Nederland.

Het *huishoudelijk gedeelte* van onze vergadering, dat thans aan de orde is, bevat in de eerste plaats, ingevolge art. 9 van onze statuten, het aftreden van vier bestuursleden en het benoemen van hun opvolgers. Volgens het rooster zijn aan de beurt om af te treden twee leden van het dagelijks bestuur, PROF. ENGEL en PROF. VAN DE WAAL en twee leden van het Algemeen Bestuur, de vertegenwoordigster van Zeeland, Mevr. EVERS-KEG, en de vertegenwoordiger van Groningen, de heer FEITH. Hun allen wil ik ten

zeerste bedanken voor wat zij in het belang van onze vereniging hebben gedaan.

PROF. VAN DE WAAL is als lid, verantwoordelijk voor het Bulletin, terstond herkiesbaar, hij is bovendien in het bestuur de schakel met de Oudheidkundige Bond. Als opvolger van PROF. ENGEL in het dagelijks bestuur stellen wij U voor te benoemen DR. H. C. BLÖTE, onderdirecteur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden.

Als provinciale vertegenwoordiger voor Groningen dragen wij voor mej. M. A. DE VISSER, conservatrice aan het Museum van Oudheden te Groningen.

Na het aftreden van mevr. EVERS, die zich inmiddels ook uit onze vereniging heeft teruggetrokken, is het op dit ogenblik niet mogelijk U een nieuwe vertegenwoordiger voor Zeeland voor te stellen, bij gebrek aan kandidaten. Een zelfde situatie deed zich sinds enige jaren voor in Drente, maar daar de heer G. C. HELBERS onlangs benoemd is tot directeur van het museum van Assen, stellen wij U nu voor hem ook als provinciaal vertegenwoordiger van Drente in ons bestuur te kiezen.

Mag ik horen of deze voorstellen Uw goedkeuring kunnen wegdragen? [bij acclamatie aangenomen].

De belangstelling voor kastelen is de laatste jaren, ook in onze kringen, sterk toegenomen. De omstandigheid, dat door sociale en economische oorzaken de particuliere bewoning van een kasteel zo buitengewoon moeilijk is geworden, heeft het probleem van de instandhouding en de bestemming van de kastelen vrij plotseling acuut gemaakt. Dat het onvermogen van vele eigenaars om hun kostbaar bezit redelijk te benutten en te onderhouden het gevaar meebrengt van degradatie, zo niet ruïne, van het monument en verkaveling van de voor het geheel zo belangrijke gronden, is helaas maar al te duidelijk gebleken. Stichtingen en verenigingen zijn in het geweer gekomen, oplossingen in verscheidene richtingen zijn gevonden. Veel is gedaan, maar veel meer nog staat te doen. In het toenemende streven om dit karakteristieke landelijke cultuurbezit voor de gemeenschap te behouden en de gemeenschap ook in het genot te stellen van dat bezit, speelt geld een grote rol. Maar vóór de vraag naar de middelen komt de vraag naar de plaats en de taak van de kastelen. Er zijn in ons land heel wat oude voorbeelden van kastelen waarvan de inrichting en de exploitatie ze tot musea stempelt. Er zijn ook recente gevallen waar de ontwikkeling in dezelfde richting gaat. Op velen van ons werd al een beroep gedaan om

bruiklenen uit museumbezit voor dergelijke kasteel-musea of, als U wilt, museum-kastelen, af te staan. En daarom leek het nuttig, dat voor onze vereniging de vraag eens behandeld zou worden over de verhouding tussen kasteel en museum.

Ik beschouw het als een bijzonder voorrecht, dat wij twee bij uitstek deskundigen bereid hebben gevonden om dit onderwerp voor ons in te leiden, de heren STARING en BUURMAN, ieder op zijn manier Gelders kasteelheer, beiden door hun grote ervaring volkomen vertrouwd met de theoretische en praktische aspecten van het probleem. De heer STARING, wiens belangrijke bemoeiingen met de Nederlandse kastelen U zeker bekend zijn, gaat de vraag stellen: „Kunnen kastelen een museale taak hebben?” Daarna zal de heer BUURMAN, directeur van de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen” spreken over de ge-

Inkomsten:

contributie	f 2050.—
rente spaarbank	„ 90.—
Tekort	„ 700.—
I.C.O.M. subs. voor contr. active members	„ 175.—
te innen contr. associate members	„ 100.—
Subsidie vertegenwoordiger conferentie	p.m.
	<hr/>
	f 3115.—
	<hr/>

Vervolgens bracht DR. H. ENNO VAN GELDER als lid van de kascommissie verslag uit over de financiën betreffende 1953. Een en ander werd in orde bevonden. De voorzitter dankte de kascommissie en stelde voor de penningmeester décharge te verlenen en tot leden van de kascommissie voor 1954 te benoemen de heren J. J. M. H. M. ASSELBERGHS en DR. D. P. R. A. BOUVY, beiden te Utrecht.

Hierna verzocht de voorzitter de heer STARING zijn hierachter afgedrukte lezing „Kunnen kastelen een museale taak hebben”, te willen houden. De voorzitter dankt de heer STARING voor zijn warm betoog, waaruit een grote kennis van zaken spreekt alsook een gevoel van verantwoordelijkheid voor het behoud van onze kastelen, die spreker in hoge mate ter harte gaan.

Vervolgens hield de heer BUURMAN de in resumé opgenomen voordracht over de „Geschiede-

schiedenis en het beheer van de Cannenburgh.

Op verzoek van de voorzitter bracht de penningmeesteres mej. DR. M. ROOSEBOOM financieel verslag over 1953 uit. Aan contributie werd in dat jaar geïnd f 2207.50; de overige inkomsten bedroegen f 136.16. De uitgaven aan bureaukosten, secties, bestuurskosten, drukkosten en porti Bulletin, enz. beliepen een bedrag van f 1674.87. Het totaal der uitgaven werd nog verhoogd met f 930.66 voor het drukken van een 2de oplage van de „Richtlijnen en Wenken voor het Administratief Beheer van Museumverzamelingen” en het „Verenigingsboekje”; aan deze uitgave is het te wijten, dat de rekening over 1953 met een nadelig saldo van f 261.87 sluit. Voor het lopende jaar 1954 werd de volgende begroting voorgesteld en door de vergadering goedgekeurd.

Uitgaven:

Bulletin	f 1350.—
bestuurskosten en lezingen	„ 250.—
bureaukosten	„ 250.—
secties	„ 100.—
drukkosten handleiding brandbeveiliging	„ 700.—
drukkosten aanvulling ledenlijst	„ 75.—
onvoorzien	„ 115.—
I.C.O.M. afdracht aan Parijs	„ 230.—
afdracht aan I.C.O.M.-comité Nederland	„ 45.—
onkosten vertegenwoordiger I.C.M.O.-conferentie	p.m.
	<hr/>
	f 3115.—
	<hr/>

nis en de exploitatie van het kasteel de Cannenburgh” en het beheer over de zich daar bevindende verzamelingen. Nadat de voorzitter spreker heeft dank gezegd voor zijn levendige uiteenzetting en hem gefeliciteerd heeft met wat reeds is geschied, opent hij het debat.

De heer PELINCK acht het toch onjuist, dat terwille van het publiek de rondleiders vertellen, dat het Lod. XIV bed uit Mensinge State in Drenthe, toebehoort heeft aan de Isendoorns. De heer BUURMAN beaamt dit. Herhaaldelijk heeft hij zijn rondleiders onder ogen gebracht, dat ze de geschiedenis niet mogen vervalsen, doch steeds opnieuw merkt spreker, zoals ook nu weer, dat men zich daaraan niet houdt. De heer ENNO VAN GELDER vraagt hoe de exploitatie van het 24 hectare grote terrein om het kasteel geschiedt. Dit wordt door een rentmeester gedaan, het terrein levert baten op, doch deze zijn

grotendeels nodig voor het onderhoud. Nadat de deelnemers en -sters een kop thee, aangeboden door de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen”, hadden genuttigd, dankte de voorzitter allen voor hun aanwezigheid en in het bijzonder de Commissaris der Koningin in de provincie Gelderland en de Gedeputeerden, alsook de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen” voor hun gastvrijheid.

Om goed half vijf vertrok men per autobus naar het kasteel Vosbergen (16de eeuw en ± 1600) te Heerde. Hier heetten de bewoners, de heer en mevrouw KLOEK, het gezelschap welkom en nodigden allen uit het kasteel te bezichtigen. Nadat dit was geschied en het gezelschap een kop thee had gedronken, vertrok men naar het Oolgaardthuis te Arnhem, waar de meesten aten en overnachtten. 's Avonds werd het gezelschap verrast met een concert aangeboden door het Gemeentemuseum en gehouden in de Outshoornkoepel aldaar. Gegeven werd muziek van G. P. Sweelinck, G. Tartini, L. N. Clérambault, Wilhelm Fr. Bach en G. F. Händel. Allen kwamen onder de indruk van het prachtige concert, dat op voortreffelijke wijze werd vertolkt door de heer VERSTEEGH (orgel), begeleid door mevrouw HERTHA ELLEGIERS (viool).

Op 22 Mei werd eerst het kasteel Middachten te Rheden bezocht. Hier werd het gezelschap namens W. F. C. H. GRAAF BENTINCK en WALDECK LIMPURG ontvangen door de rentmeester IR. J. F. VAN OOSTEN SLINGELANDT. Nadat de heer STARING een uiteenzetting van de geschiedenis van het kasteel (oorspr. middeleeuws; laatstelijk 1672 verwoest; 1694-'97 door Steven Vennecool in tegenwoordige staat gebracht) met zijn bewoners en de tuin had gegeven, werd onder belangstelling het interieur

onder diens leiding bezichtigd. De voorzitter dankte de heer Van Oosten Slingelandt voor zijn ontvangst.

Na afloop van een wandeling door de prachtige tuinen vertrok men naar het kasteel Biljoen te Velp. Hier werden allén namens de heer en mevrouw LÜPS ontvangen door mevrouw SARI GOTH. Ook hier gaf de heer STARING een overzicht van de geschiedenis van het kasteel (1531 gebouwd door Hertog Karel van Egmond; verbouwd in de 18de eeuw) en zijn bewoners. Na de rondgang werden de aanwezigen onthaald op een drank. De voorzitter dankte mevrouw Goth voor haar ontvangst en de heer Staring voor zijn duidelijke en geestige explicaties.

Na de koffiemaaltijd, welke te Arnhem plaats vond, vertrok het gezelschap per autobus naar het kasteel de Doorwerth bij Heelsum. Hier ontving de heer J. BEELAERTS VAN BLOKLAND de aanwezigen voor het kasteel en de heer M. HEYBROEK van het Airborne Museum. Onder leiding van laatstgenoemde werd dit museum, ondergebracht in een der bouwhuizen, bezichtigd, waarbij wij opnieuw de laatste moeilijke periode van de oorlog beleefden. Vervolgens werd het gedeeltelijk gerestaureerde, tijdens de tweede wereldoorlog zo zwaar beschadigde kasteel (oorspr. middeleeuws; poortgebouw 17de eeuw; in 1944 verwoest, slechts de muren hielden stand) bezocht, waarbij de heer Beelaerts een korte uiteenzetting van het wel en wee gaf. Nadat de voorzitter de heer Beelaerts en de heer Heybroek voor hun ontvangst had bedankt en de Museumdag had ontbonden, vertrok men langs de gerestaureerde romaanse kerk te Oosterbeek naar het station te Arnhem. Hiermede was de eerste Museumdag van dit jaar tot tevredenheid van allen geëindigd. Moge een volgende meer deelnemers trekken.

KUNNEN KASTELEN EEN MUSEALE TAAK HEBBEN?

DOOR MR. A. STARING

Men heeft mij slechts de vraag gesteld of kastelen een museale taak kunnen hebben. Ik zou eenvoudig kunnen antwoorden: „ik meen van ja, ik heb gezegd”. Maar ik wil gaarne ook proberen na te gaan welke die museale taak zou kunnen zijn, al kost dit u en mij meer aandacht en tijd.

Men zou kunnen aanvangen met het begin van een oud Engels recept voor het braden van een haas „first catch your hare”. Want vóór een kasteel tot museum kan worden ingericht, moet dit daarvoor beschikbaar worden gesteld. Daarop heeft de wereld der musea, die in ieder geval vandaag voor onszelf de voornaamste der vele,

eenzijdige werelden is, geringen invloed. Want onze eigen planeet is klein en behoeft zich niet de illusie te maken, dat zij eens het middelpunt van een zonnestelsel zal worden. Rumoer, dat wij zouden willen maken, wordt niet ver gehoord. Misschien is het maar goed ook, dat wij er geregeld aan worden herinnerd, dat onze bijzondere belangen, of liever de algemene, die wij zo bijzonder hoog achten te zijn, niet altijd overwegend zijn bij het tegen elkander afwegen van verschillende andere, die soms door sterkere groepen worden verdedigd. Immers het realiseren van de beperktheid van onzen invloed behoedt ons voor zelfverblindings, voor het maken van topzware plannen, die, zo zij al onder een bijzondere constellatie tot eerste uitvoering konden komen, op den langen duur een te grote last zouden blijken voor de samenleving, waarin zoveel verschillende, soms onderling strijdige belangen moeten worden behartigd in de verhouding van hun waarde voor een harmonisch geheel. Wij mogen soms klagen over een te geringe waardering van wat ons bijzonder na aan het hart ligt, en zeker moeten wij er ons best voor doen dat dit niet wordt verwaarloosd. Maar aanspraken van minderheden moeten vrijwillig tot het redelijke beperkt zijn, willen zij erkend worden.

Wanneer wij de vraag willen beantwoorden, of de nood der kastelen kan leiden tot een uitbreiding van de taak van het museumwezen, zo groot dat zij van belang is voor het voortbestaan onzer kastelen met een nieuwe maar even aantrekkelijke als eervolle taak, dan moeten wij ons afvragen of die taak redelijk is in te lassen in de algemene nationale werkzaamheid. Bij overvragen onzerzijds scheidt men weerzin, en loopt men het gevaar van algehele afwijzing. Dan verliezen wij een kans de ons toevertrouwde belangen te dienen ook waar die met succes behartigd hadden kunnen worden.

Dadelijk moeten wij vooropstellen, dat de kastelen, die men voor het nageslacht wil bewaren, zeer onderscheiden van karakter zijn. Sommige hebben als gebouw een geheel geïsoleerde waarde. Middeleeuwse burchten verlangen weinig geboomte om zich heen, en hebben ook meestal een dorp of stadje in hun naaste omgeving. Dan behoeft slechts een bestemming te worden gevonden voor het gebouw zelf, en dat kan men soms bereiken in rechtstreeks verband met de dorps- of stadkom, in de eerste plaats: als raadhuys. Die kastelen, als verdedigbare ambtswoning van den heer en als vluchtcentrum

voor de omgeving gedacht, hebben reeds lang geleden een karakterwijziging ondergaan toen zij slechts nog als centrum van grondbezit werden bewoond. Particuliere bewoning door een grondeigenaar is niet essentieel voor hun voortbestaan met aanvaardbare taak. Kastelen als Muiden en Loevestein om slechts de bekendste te noemen, vragen als gebouw niet om de attracties van tuinaanleg of park. Zij hebben ook nimmer den overgang van versterkt centrum van gezag naar de landelijke woning van den bezitter van particuliere rechten meegemaakt. Het voorname park om kasteel Haarzuilens, dat zelf althans uitwendig bedoeld was als herschepping van een middeleeuws slot, doet aan als een vreemd aanhangsel. Zulke kastelen zijn trouwens zo zeldzaam geworden, dat wij wel kunnen verwachten, gezien de toegenomen publieke belangstelling ervoor, dat voor ieder hunner een aannemelijke bestemming kan worden gevonden. Muiden heeft reeds een museaal karakter gekregen. Wanneer wij een passende en dus sobere inwendige aankleding voor zulke goed bewaarde oude kastelen zoeken, dan dient die inboedel slechts het gebouw en kan men van museaal gebruik moeilijk spreken. Immers bezoek geldt dan het gebouw, niet den inboedel.

Tamelijk gaaf overgebleven restanten van middeleeuwse burchten, als IJsselstein of Duurstede, hebben te geringen inhoud dan dat het georganiseerde museumwezen zich daarover zorgen behoeft te maken. Gelijk een kinderhand zijn een paar vertrekken gauw gevuld, en wij kunnen dat aan de locale belangstellenden overlaten. Een bescheiden oudheidkamer met plaatselijke souvenirs kan daar huisvesting vinden. Zulke belangrijke fragmenten zijn bijna altijd reeds in openbaar bezit.

De nog bestaande ruïnes van oude burchten trekken, door de romantische attractie van het geruïneerd zijn zelf, zoveel bezoek, dat wij niet behoeven te pogen die ruïnes weer tot kastelen te completeren om aldus het vraagstuk van het gebruik naast dat van kostbaar onderhoud te scheppen.

De vraag van de bestemming, eventueel een museale, te geven aan een kasteel, betreft dan ook in hoofdzaak een andere rubriek dan die der oude, goed bewaarde burchten, n.l. die kastelen, die reeds lang geleden het karakter van representatieve woning voor den grondeigenaar of van aangenaam zomerverblijf hebben gekregen. Zij zijn in den regel sterk verbouwd in verband met veranderde woonbehoeften, en nog slechts en-

kele onderdelen herinneren aan een middeleeuws verleden. Het is een merkwaardig feit, dat, hoe meer zulke gebouwen zijn aangepast aan latere behoeften, des te meer geboomte en des te groter terrein zij behoeven om passend omlijst te zijn. Dat ligt in den aard der zich ontwikkelende architectuur met eerst groteren tuinaanleg, later landschapsaanleg. De architect, die aan deze omgeving heeft gedacht, heeft aan het gebouw niet meer sprekende trekken gegeven dan gewent was in die omgeving en soms bijna uitsluitend aan de contouren gedacht. Zonder de bedoelde omgeving is het kasteel slechts een fragment meer van een compleet monument, en soms een saai fragment, wat een middeleeuwse kasteel-toren nimmer is.

Wat heeft deze beschouwing met ulieden te maken?

Dit, dat wij aan een waardige, blijvende bestemming van zulk een gebouw niet behoeven te denken, zolang het voortbestaan der omgeving niet verzekerd is, d.w.z. in vast bezit. Het is dan wenselijk, dat de eigenaar der omgeving ook eigenaar van het kasteel is, omdat die twee delen slechts verbonden aanspraak op behoud maken. Waar ik zeer ongaarne aan onze museumvrienden landbeheer zou toevertrouwen (evenmin als museumbeheer aan den exploitant van grondbezit), is het het beste dat de grondeigenaar, die wel een gebouw weet te onderhouden, de eerste stem bij het gebruik van het gebouw heeft. Het beste gebruik is een in alle seizoenen levend gebruik, waaraan de omwonenden deel nemen zoals het geval was toen op het huis een familie woonde, die nauwe betrekkingen met de omgeving onderhield. Zulke bestemmingen zijn er tegenwoordig verschillende, en daarnaast andere, niet zo gewenste, waarbij het huis wel in enige opzichten levend blijft doch de omwonenden worden afgestoten. Behoort een museum niet tot die laatste rubriek? Licht museaal gebruik een kasteel niet uit zijn plattelands omgeving en bestemming?

Het is te begrijpen dat, behoudens de belangen van vreemdelingenverkeer waarvan een klein deel profijt en een groot deel slechts hinder heeft, de eigen bevolking van een streek, wier wensen toch ook wel mogen meetellen, gebruik als museum niet altijd verkiest boven een ander, waarbij zij meer betrokken is. In zulke gevallen zullen wij moeten wachten tot ons verzocht of opgedragen wordt in een kasteel een museum te exploiteren. Het initiatief is dan niet aan ons.

Moeten wij dat in het algemeen aanmoedigen?

Ons eigen vakverenigingsbelang heeft natuurlijk allerminst bezwaar tegen het ontstaan van bezoldigde betrekkingen, en een betrekking waarin men gedurende de wintermaanden in een vredige omgeving ambtelijke rust geniet, die kan worden benut voor studie en onderzoek en ander werk als lezingen, cursussen of publicaties, heeft zeker aantrekkingskracht voor studieuze geesten, die het leven der grote centra moede zijn en niet deugen voor de ononderbroken tentoonstellingskermis, die daar verlangd wordt.

In grote historische kastelen in het buitenland, die in staatsbezit zijn gekomen zonder hun vroegeren historischen inhoud, treft men soms volledige musea aan, waar een zeer gespecialiseerde ethnographische, iconographische, geologische, zoölogische, ceramische of andere verzameling is ondergebracht. Het kasteel doet daarbij geen anderen dienst dan de ruimte en de lege wanden te bieden, waar een verzameling, die nu eenmaal bijeengebracht is en die men om haar documentaire waarde bijeen wil houden, kan worden ondergebracht zonder dat een nieuw gebouw behoeft te worden gesticht. Men vindt daar dan voor de vitrines weinige, zeer aandachtige bezoekers, lichtelijk gestoord door de verenigings- of dorpsexcursies, die gedwee het aantal meters door het museum afleggen, die tot het dagprogramma behoren.

Aan zulk museaal gebruik van een kasteel behoeven wij niet te denken. Ook bij ons zal het wel kunnen voorkomen, dat men ongebruikte ruimte in een kasteel in openbaar bezit aanvaardt ter berging van een documentaire verzameling, die niet populair kan worden ingericht en reeds afgerond is en slechts conservatie behoeft. De museumzalen zijn dan niet meer dan een dépôt, gemakkelijk toegankelijk voor een beperkt aantal belangstellenden.

De vraag van het gebruik van kastelen als musea heeft alleen zin, wanneer men denkt aan musea, die nog gemaakt moeten worden en waarbij een harmonisch geheel moet ontstaan uit het kasteel en zijn inhoud, waar de getrainde museumbeheerder de eigenschappen, die bij goed vakmanschap behoren, kan tonen, zijn praktisch, wetenschappelijk, aesthetisch inzicht benevens de kunsten van den zoeten vogelaar, die met tactvolle, niet té onwaardige propaganda bezoekers weet te lokken.

De subsidies, die de Staat kan geven aan de kleine musea, waartoe zulke kasteelmusea zullen behoren, zijn niet onbeperkt en kunnen niet een der onmisbare pijlers blijven, waarop zulk een

museum moet rusten. Die musea zullen hun bestaansrecht moeten bewijzen en hun voornaamste inkomsten moeten verdienen door het aantal bezoekers, dat zij trekken. Er kan dus, bij een te grote uitbreiding van het aantal musea, onderlinge concurrentie ontstaan, met als gevolg, dat de beheerders elkaar trachten te overbieden met reclamestunts. Licht komt men dan tot kermistachtige propaganda, die, de massa beïnvloedend, het kleiner aantal werkelijk geïnteresseerden afschrikt. Wie de massa lokt, moet de massa dienen met de goedkope romantiek, die zij lief heeft. Historische oprechtheid gaat dan teloor en achtenswaardige historische personen worden verlaagd tot het peil van schoonheidskoninginnen, film- of bokshelden. De vogelaar wint het dan licht van den schepper van wetenschappelijk verantwoorde schoonheid en evenwicht. Een serieus museumman moet zijn gaven en zijn langzaam gegroeide kennis beter kunnen toepassen. Voor ontspanningscentra kan men anders aangelegden gebruiken.

Een grote uitbreiding van zulke kasteelmusea ten platten lande in plaats van een zakelijk nuttige, voor de eigen streek levende bestemming, moet men niet te zeer aanmoedigen. Dit wil niet zeggen dat een streekmuseum in zulk een oud centrum niet zou mogen worden ondergebracht. Want dan is er tenminste enig historisch contact tussen gebouw en inhoud, al wordt de inhoud dan een geheel andere dan die waarvoor het gebouw is gesticht en ingericht. En men wint het medeleven der omwonenden, die deel nemen in den groei van „hun” museum in „hun” kasteel.

Wijzelf moeten het ontstaan van een kasteelmuseum alleen toejuichen, wanneer dat museum een taak krijgt, die een goed beheerder waardig is en den steun van de overheid of van een kapitaalkrachtige instelling verdient, m.a.w. wanneer zulk een kasteelmuseum reeds bij zijn geboorte de kern van een karakter heeft, dat historisch belangrijk is en dat kan worden ingelast in een groter nationaal verband.

In zeer zeldzame gevallen bezit een kasteel nog een belangrijken, historisch gegroeiden inboedel. Men kan daarbij onder historie ook cultuurhistorie verstaan, wanneer huis met inboedel het typisch karakter van een oude edelmanswoning vertoont, ook al behoorden zijn bewoners niet tot een geslacht van groten invloed of reputatie. Zulk een typisch geval verdient behouden te blijven. Het Openluchtmuseum geeft thans al plaats aan een herbouwde 17de-eeuwse herenwoning,

die op haar eigen standplaats historisch welsprekender zou zijn geweest. Zulk een meer bescheiden kasteelmuseum heeft dan ongeveer den aard van een historisch ingerichte oude typeboerderij op hoger maatschappelijk peil, en behoort evenzeer als deze tot de gewone en daardoor typische aankleding van het platteland in vroeger eeuwen.

Wanneer een oud kasteel wel aan een belangrijk historisch geslacht heeft behoord en daarvan ook de uiterlijke bewijzen vertoont in grotere statigheid, en wanneer daar tevens de tastbare herinneringsstukken aan de oude glorie nog aanwezig zijn, dan is zulk een kasteel niet anders dan een gespecialiseerd museum voor een onderdeel der vaderlandse geschiedenis, en verdient het te worden onderhouden in de overgeleverde gedaante. Meestal is het dan tevens in goeden staat van onderhoud gebleven. Een goed beheerder kan trachten het door den aanwezigen inboedel gevormde beeld te volmaken door andere herinneringsstukken, die in het beeld passen, te verwerven, waartoe hij zich moet verdiepen, als ieder beheerder van een gespecialiseerde verzameling, in het betrokken onderdeel der geschiedenis. Maar zijn eerste taak zal zijn het beeld te zuiveren van het overvloedige of storende. Wanneer hij behalve museumman ook schepend historicus is, zal zijn beheer hem aanleiding geven tot historische detailstudie.

Zulke kastelen zijn zeer zeldzaam en geven een veel levendiger beeld van een bepaald deel der historie dan een moeizaam, stuk voor stuk bijeengevoegde, nieuwgevormde verzameling in een modern museumgebouw. Niemand betwijfelt de wenselijkheid van het in stand houden van zulk een historisch complex, waar huis en inboedel een niet te verbreken eenheid vormen. Niemand betwijfelt ook of dit behoud offers waard is. Het is in de laatste jaren niet voorgekomen, dat de gemeenschap voor de keuze werd gesteld tussen of onmiddellijk ingrijpen of het zeldzaam aantrekkelijk geheel te laten verloren gaan, al heeft dit wel eens bedreigd. Men verwacht schijnbaar, dat de eigenaar, met het mes van den fiscus op de keel, te eniger tijd besluiten zal van het grote deel van zijn vermogen belegd in den kostbaren inboedel (niet in het onverkoopbaar en duur onderhoud vereisend kasteel) voor zich en zijn erven afstand te doen, om het geheel, hem eenmaal ten behoud toevertrouwd, voor vernieling te behoeden. Is dat niet wat veel verlangd? Is het niet een redelijk verlangen dat ook de gemeenschap, die er later meer van zal genieten dan de vroegere eigenaar, een deel der

te brengen offers voor haar rekening neemt?

Hetzelfde geldt in minder sterke mate, wanneer in een kasteel door een of meer generaties van intelligente verzamelaars een collectie oude voorwerpen, kunstvoorwerpen of gebruiksvoorwerpen, is bijeengebracht, die in dit kasteel bijzonder goed tot hun recht komen omdat zij daar de functie uitoefenen, waarvoor zij oorspronkelijk bestemd waren. Het kasteel zelf is dan eigenlijk een uniek museumgebouw, waar de voorwerpen meer leven dan wanneer zij voor neutrale wanden onder neutrale verlichting als leerzame curiosa op een rij staan uitgesteld, waarbij hun gebruiksbetekenis verloren gaat. Ook al bestaat er dan geen historisch verband tussen huis en inboedel, er is toch een kostbare eenheid ontstaan, die om andere dan historische redenen bescherming verdient. Wanneer aan zulk een verzameling een museaal karakter wordt verleend, dan kan men dit dankbaar aanvaarden.

Men moet zich echter in deze soort kasteelmusea hoeden voor een quasi-artistieken atelierstijl, die eerder bij een opera- of filmdecor past dan in een echt, oud kasteel. Voor een grote hoeveelheid kerkelijke of exotische kunst is een kasteel niet een meer natuurlijke achtergrond dan een zaal in een nieuw museum. Aardige stillevontjes met artistieke belichting zullen vele bezoekers zonder gevoel voor een passende plaats wel bekoren, omdat zij de onbestemde behoefte aan slecht gefundeerde romantiek bevredigen, maar men kan niet verlangen dat een ernstig museumman grote waardering voor zulk een allegaartje heeft, met stukjes brocaat, echte of valse boeddha's en vooral vele houten heiligen tussen oud metaal voor kerkelijk of keuken-gebruik, geplaatst op meubelen die voor driekwart uit restauratietoevoegingen bestaan. De goede onder deze voorwerpen zouden elders beter tot hun recht komen. Is echter zulk een mengelmoes, door de goede kwaliteit der onderdelen, toch gegroeid tot iets, dat boeien kan, en dat wordt aangeboden als een blijvend museum, welaan, dan slikke men zijn principes in en danke men den schenker hartelijk, wetend dat zodoende zowel een oud kasteel als een aantal interessante voorwerpen bewaard blijven.

Van de beide laatstgenoemde rubrieken, kastelen met belangrijke historische inboedel en kastelen met belangrijke ingebrachten inboedel, is het belang zo klaarlijk, dat behoud in den vorm van een museum slechts toegejuicht kan worden. Hun gering aantal zal nimmer tot oververzadiging van het land leiden, en men kan ook

met gerust geweten den ontwikkelden vreemde-ling bezoek aanbevelen. De grote trom behoeft daarbij niet te worden geroerd; zij spreken voor zichzelf. En men moet ook den critischen en ontwikkelden bezoeker enig terrein laten, waar hij niet altijd door kudden verjaagd wordt. Zulke kasteelmusea kunnen wegens hun wezenlijke waarde aanspraak op subsidies maken en zijn niet geheel afhankelijk van inkomsten uit entreegelden. Hun meer afgelegen ligging verhoogt het genot door de geestelijke voorbereiding en hun stille, vaak fraaie ligging verdiept het.

Nog blijft over te beschouwen de vraag, of ook kastelen, die niet meer voorzien zijn van een historisch of artistiek belangrijken inboedel, museaal te gebruiken zijn. Deze kastelen vormen de overgrote meerderheid, ook wanneer zij tot nog toe bewoond zijn geweest door families, die zich historisch met het huis en de streek verbonden voelen en die geleidelijk verbannen worden. Dit is een gevolg van ons erfrecht, dat boedelsplittingsen meebracht, en van ons belastingstelsel, o.a. van het oude curiosum de personele belasting, die jaarlijkse boete op het behoud van waardevolle boedelstukken voorschrijft. De finale ontbindende kracht van de successiebelasting heb ik reeds elders uiteengezet en ik zal dit hier niet herhalen. Maar ook: niet alle kastelen zijn eenmaal bewoond en ingericht geweest door vermogende geslachten, die zich een kostbaren boedel konden veroorloven.

Deze vraag is eigenlijk die, welke de meeste moeilijkheden oplevert. Hier zou iets nieuws moeten worden geschapen, onder de verantwoordelijkheid vooral van den verzamelaar-beheerder. Welke lacunes in ons museumwezen zullen door kasteelmusea kunnen worden aangevuld?

Een klein aantal goed bewaarde en fraai afgewerkte landhuizen, kastelen of oude buitenplaatsen, wil men behoeden voor ongepast gebruik, waaronder de kwetsbare afwerking lijden zou; ook wil men ze gaarne toegankelijk stellen voor belangstellenden. Een particulier huis is, voor een aanbevolene, gemakkelijker toegankelijk, dan een inrichting, en een wezenlijk belangstellende vindt wel een weg tot een aanbeveling. Overbrenging van een interieur naar elders is zelden een succes gebleken, en men streeft dit ook niet meer na dan als laatste redmiddel. Zulke huizen lenen zich tot aankleding met voorwerpen zoals vroegere eigenaars die zouden hebben uitgekozen. Onze musea kunnen slechts weinige meubelen bergen, buiten een pretentieloze aankleding met decoratieve stukken ter afwisseling tussen schil-

derijen. Series stoelen, complete eetkamer- of salonomielementen zijn daar niet plaatsbaar. Men beperkt zich noodgedwongen tot specimina, en liefst specimina van uitzonderlijke qualiteit, zo niet rijkdom, ver boven de goede doorsnede, die meer typisch is voor het leven onzer voorouders. Het zou een mooie taak zijn enkele, met zorg gekozen oude buitenhuizen geleidelijk te voorzien van meubilair, dat hun het karakter van goed bewoond woonhuis teruggaf. Het zou veel tijd, veel geld, veel kennis en veel zorg verlangen, maar het zou behalve een nuttige ook een boeiende taak zijn, en ik geloof dat men op verrassende wijze daarbij geholpen zou worden door legaten en schenkingen. Men zou het ook niet moeten uitstellen totdat alle stukken uit oud familiebezit den weg naar den antiquair hebben gevonden. Men verkoopt ook vaak met verdriet, omdat men geen ruimte meer heeft en omdat de jaarlijkse boete der personele belasting te drukkend wordt. De wetenschap, dat tot dan toe met liefde verzorgde stukken in een passende omgeving, waar ze met zorg behandeld worden en men ze nog eens kan gaan zien, kunnen bewaard blijven zal wel tot den lichten stap leiden, dat men van hun handelswaarde afziet, héél wat lichter dan de gang naar den antiquair.

Men moet zich weer aanwennen om een nieuw opgericht museum te zien als iets, waarvan men niet reeds bij de opening een éclatant succes moet verwachten, maar als iets dat tijd en offers zal verlangen vóór men het gestelde doel benaderd heeft. Men kan een bestaand monumentaal gebouw als een kasteel niet tijdelijk verkleinen, maar men kan een deel voorlopig ongebruikt laten.

Ook hierbij past geen overmoed, maar toch wel moed, gesteund op wil en hoop. Die eigenschappen werken aanstekelijk en scheppen een kring van deelnemende belangstellenden, die van inzicht en volharding meer verwachten dan van dynamiek. Betrekkelijke leegte, in den aanvang onvermijdelijk, lokt vulling uit, en de beheerder zal meer moeten oppassen voor te vlotte verwelcoming van giften, dan voor ontgoocheling van belangstellenden door critische keuze uit het gebodene. Hij zal zich steeds zijn programma voor ogen moeten houden.

In gevallen als de juist genoemde zal het kasteelmuseum dus het karakter krijgen van een kunstnijverheidsmuseum met cultuurhistorischen inslag, de geleidelijke herschepping van een volledig huis uit een voorbijgegaan tijdperk. Wij hebben zo iets verzuimd voor het historische

stadshuis; voor het historische landhuis is het nog niet te laat.

Niet ieder kasteel van enigen ouderdom is echter zo belangrijk van inwendige afwerking, dat bijna alleen een gebruik als museum acceptabel is. Gelukkig maar, want de vorming van zulk een, volgens vast plan bijeen te brengen verzameling is niet goedkoop, en massaal bezoek is in zulk een museum, ingericht en gestoffeerd als een woonhuis, niet gewenst, wat gevolgen heeft voor de inkomsten. Het is ook de vraag of de massa zulk een museum, dat critischen bezoekers groot genot en historisch inzicht geeft, zou waarderen, vooral wanneer andere kastelen, wier inhoud meer populair-romantische sensatie verschaft, in dezelfde buurt bezocht kunnen worden.

Zo gebraden duiven ons slechts in Luilekkerland in den mond vliegen, de in den aanvang genoemde haas kan ons wel onverwachts worden aangeboden, ongebraden, zelfs ongevild en niet ontweid, en zonder de voor het toebereiden nodige ingrediënten. Wij moeten dan luiheid overwinnen om tot het lekkere te komen. Kunnen wij dan altijd zulk een haas accepteren, zeker zijnde hem te zijner tijd welgebraden te kunnen afleveren? Zullen wij altijd een museale bestemming voor een gebouw weten? Haas is zware kost, speciaal adellijke haas, en teveel ervan schaadt. Wij moeten alleen bereid zijn de allerbeste hazen toe te bereiden.

Het is niet onze schuld, wanneer in toenemend aantal kastelen leeg komen te staan, die tot nog toe door particulieren bewoond en in stand zijn gehouden. De maatregelen, die dit leegkomen veroorzaken, zijn niet door ons bedacht, en wij moeten ons niet laten opdringen museumgebouwen, waaraan wij geen behoefte hebben omdat wij weten, dat het volk als geheel er geen behoefte aan heeft. Wij moeten als goede vakmensen ons voor ogen houden, dat alleen een werkelijk goed museum reden van bestaan heeft. De belangen van de V.V.V., die minder kieskeurig is, zijn niet de onze. Ook ieder kasteelmuseum moet een concreet en uitvoerbaar programma hebben. Wil men een kasteel met prullaria volstoppen om het gebouw niet leeg te laten en tevens toeristen te kunnen aantrekken, men ga zijn gang, maar verwacht niet onze belangstelling. Wij betreuren dan slechts dat aan goede kasteelmusea onnodige concurrentie wordt aangedaan. Want hoe wij persoonlijk ook gehecht zijn aan de nog bewaarde kastelen en het belang van een nieuwe

bestemming daarvoor inzien, onze speciale taak is verantwoorde musea te doen ontstaan.

Ik zeide het reeds, wanneer aan een streek-museum, dat moeilijk een ander onderdak zou kunnen vinden, kan worden ondergebracht in een oud kasteel, dat men in zijn streek niet missen wil, al is het op zichzelf niet van groot monumentaal belang, dan kunnen wij dit als noodoplossing accepteren, al kunnen wij er niet erg warm voor lopen. Men kan een kasteel ook als een bergplaats voor een willekeurige, bestaande verzameling gebruiken; dan blijven kasteel en verzameling behouden, in een wat ongewoon huwelijk. Maar onze wezenlijke belangstelling gaat slechts uit naar een museum, dat een taak heeft, die beter kan worden vervuld in een oud kasteel dan elders.

Ik geloof, dat zulk een bestemming bestaat.

Men krijgt den indruk, dat de enige geschiedenis, die den mens op het platteland betreft en die thans belangrijk wordt gevonden, de geschiedenis is van de landbouwende bevolking. Die geschiedenis is zeker belangrijk, en het is goed, dat die niet wordt vergeten, zoals indertijd vóór men het woord folklore bedacht en voor men oeconomische geschiedenis bedreef. Maar daarnaast is er ook een andere geschiedenis van het platteland. Het is de geschiedenis van het openbare leven uit eeuwen, waarin van een bepaalde en beperkte sociale groep leiding op ieder gebied werd verwacht. Dat is de tijd toen de kastelen met hun bewoners nog niet als curiositeiten werden aangegaapt, maar zij naast de kerken en enkele belangrijke kloosters de werkelijke centra waren van het openbare leven ten platten lande. In sommige provincies heeft die tijd langer geduurd dan elders en zijn later dan elders ook andere maatschappelijke groepen gerijpt voor medebestuur. Maar het oorspronkelijk karakter van ieder kasteel van enig belang was dat van bestuurscentrum.

Vele roerende herinneringen zijn uit die eeuwen overgebleven, maar zij zijn grotendeels verspreid geraakt buiten hun streek, of raken nu geleidelijk verspreid. Men kan die herinneringen

weer bijeenbrengen, en terugbrengen naar de streek, waar zij thuis horen en historische betekenis hebben, en zo historische verzamelingen doen ontstaan, die de herinnering oproepen aan de vroeger zo belangrijke sociale groep van den landadel, waaruit zovele van onze belangrijkste bestuurders, staatslieden, krijgsoversten, diplomaten, ontginners zijn voortgekomen, wier herinnering wordt verduisterd door de historische propaganda voor het stedelijk initiatief, dat niet minder eenzijdig is dan het landelijke heette te zijn.

Het is duidelijk, dat zulke herinneringsstukken het beste tot hun recht komen in de sfeer van een oud, goed bewaard kasteel. Wij kennen reeds een kasteelmuseum dat zo iets nastreeft, naast behoud van zijn karakter van typische Ommelander borg, in Menkemaborg, waaraan onze betreunde collega Vorenkamp heeft voortgewerkt. Met zulke herinneringsstukken krijgt ook het kasteel de aankleding, die daarbij bij uitstek past. Zulk een museum heeft een duidelijke historische taak, staande naast die der stedelijke musea, een taak, die ruimte laat voor smaak naast kennis en die den verzamelaarbeheerder een ruim terrein van belangrijke aanwinsten biedt. Een stuk geschiedenis, dat vergeten dreigt te worden, zal zo weer herleven. Het kasteel, waar wij ons nu bevinden, streeft iets dergelijks na en heeft reeds de eerste schreden op dien weg gezet. De Vrienden der Geldersche Kasteelen bezitten nog een tweede kasteel, Hernen, in het kwartier van Nijmegen. Misschien komt er nog eens een derde bij, in de Graafschap. Dan zal de Stichting haar taak kunnen uitbreiden en verdelen, over drie kasteelmusea, waarvan één in ieder kwartier der provincie. Ook in andere gewesten is zulk een verdeling mogelijk, en bijna ieder gewest kan er minstens één gebruiken.

Het is deze toekomstige bestemming voor enkele van onze beste kastelen, die ik U voorleg. Het antwoord op de mij gestelde vraag kan dus inderdaad zijn: ja, er is een museale taak voor kastelen te vinden. Ik heb gezegd en dank U voor Uw aandacht.

RESUMÉ VAN DE LEZING

DOOR D. J. G. BUURMAN

De heer D. J. G. Buurman, directeur van de Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen” geeft een kort overzicht van de geschiedenis van de Cannenburch om vervolgens uitvoeriger in te

gaan op de huidige exploitatie van het kasteel. Het kasteel is in 1951 eigendom der Stichting geworden en sedert 1952 voor het publiek ter bezichtiging opengesteld na zo goed mogelijk te

zijn aangekleed met oude meubels, schilderijen en andere voorwerpen, welke voor dit doel gedeeltelijk ten geschenke, maar merendeels in bruikleen zijn ontvangen¹. Spr. wijst er op, dat het kasteel geen museum in de gebruikelijke zin van het woord is. In het museumwezen begint men met een collectie en bouwt men daarvoor een passend onderdak. Op de Cannenburch is het kasteel primair, de collecties, welke slechts tot aankleding van het interieur dienen, zijn secundair. Het vrijwel ontbreken van een aankoopfonds en de eisen, welke het publiek stelt, zijn factoren, die mede bepalend zijn voor het karakter van de aankleding. Daarom vraagt spr. om een milde beoordeling van de aankleding, zoals deze nu is. De Stichting kan voor expositie allerlei voorwerpen aantrekken, die in de bestaande

musea minder op hun plaats zijn (o.a. Gelderse familieportretten)². Op die wijze heeft de Stichting op de Cannenburch een positieve museale taak gevonden, die, hoewel niet haar doel, maar slechts middel, tot een nevendoel kan worden.

Het kasteel is opengesteld van 15 Mei tot 15 October. In 1952, toen het kasteel pas op 1 Juli openging, kwamen er ruim 15.400 betalende bezoekers, die tezamen f 5600.— entréegeld betaalden. In 1953 waren het er ruim 17.800 met een opbrengst van ruim f 6000.—. Na aftrek van lonen en sociale lasten blijft echter niet meer dan ongeveer f 1200.— per jaar netto opbrengst over.

Om het aantal bezoekers te verhogen wordt nu in het oostelijk-bijgebouw een theehuis en restaurant ingericht, dat binnenkort klaar zal zijn.

¹ Zie: *Bull. K.N.O.B.* 6de S. 6 (1953) Kol. 67 v.v.

² *Ibidem*, kol. 71 v.v.

MUSEUM-NIEUWS

In memoriam P. A. Regnault.

Regnault is heengegaan. Met hem is de laatste Nederlandse verzamelaar van moderne kunst verdwenen. Regnault verzamelde in grote stijl; hij begon dicht bij huis en eindigde in Parijs.

Als vertegenwoordiger van een buitenlandse firma in verfstoffen, zocht hij contact met Nederlandse schilders om zijn waar te toetsen. Zo werd hij bevriend met Herman Gouwe, Kruyder, Gestel, later ook met Voskuyl en Van Tiel.

Graag sprak hij met hen — liet zich voorlichten, maar als het op kopen van kunstwerken aankwam, luisterde Regnault naar niemand, dan ging hij zijn eigen weg.

Na de eerste wereldoorlog begon hij verffabrieken te stichten in Indonesië — hij deed dat met grote voortvarendheid en had succes. Uiterlijk bleek daar niet zo veel van — zijn levenswijjs bleef eenvoudig — maar zijn collectie groeide snel.

Het Nederlands-Vlaams expressionisme werd vertegenwoordigd door een ruime keuze uit de werken van Gestel, Kruyder, Chabot en Van Tiel, De Smet en Permeke. Daarnaast kwam de Ecole de Paris: enkele werken van Braque, Picasso, Léger, Dufy, Pascin, Van Dongen, Rouault en

vele doeken van Campigli, Lurçat, Dufresne, Soutine en Chagall. De laatste kan men nergens zo goed leren kennen als in deze verzameling. Het beeldhouwwerk van Zadkine vormt een uitstekende aanvulling.

Regnault verzamelde niet alleen; hij wilde ook de kunst van zijn uitverkorenen ingang doen vinden bij het museumpubliek. Hoe heeft hij destijds ervoor moeten strijden om de kern van zijn collectie in het Stedelijk Museum te kunnen tonen. Hier stuitte hij op hevig verzet, maar hij hield vol en won.

Ook naar Indonesië zond hij vóór 1940 telkens een gedeelte van zijn bezit ter expositie en na de oorlog toonde hij zijn verzameling in verschillende Nederlandse steden. Tenslotte schonk hij een kleine veertig werken aan het Rijk ter plaatsing in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Hoevelen, kunstenaars en leken, hebben door zijn verzameling kennis gemaakt met de belangrijkste uitingen der hedendaagse schilderkunst, in het bijzonder met de Ecole de Paris, lang voordat deze stromingen elders werden gewaardeerd.

W. SANDBERG

Amsterdam, Juli 1954.

HAARLEM, *Kleurenstrip van de schuttersstukken van Frans Hals.*

Door Polygoon te Haarlem werd onder leiding van de Directeur van het Frans Halsmuseum een kleurenstrip vervaardigd van de schuttersstukken van Frans Hals met geschreven (Hollandse en Engelse) commentaar. Bij wijze van experiment werd de commentaar door de Directeur gesproken en op de plaat vastgelegd. Bij de vertoning van de strip diende deze dus als begeleidende beschouwing.

Tijdens de bijzondere avondopenstelling van het Frans Halsmuseum (van 2 April tot 17 Mei), werd een der zalen als „museum-cineac” voor de vertoning van de strip op bovengenoemde wijze ingericht, van welke gelegenheid door het publiek druk gebruik werd gemaakt.

Hoewel de aanklevende bezwaren door de initiatiefnemer worden onderkend, bleek het publiek de methode zeer op prijs te stellen. Een der grote voordelen is dat de vertoning de mogelijkheid biedt een groot aantal belangstellenden te confronteren met de kunstwerken en deze ook in details voor ogen te brengen, hetgeen bij een museumrondleiding met een groot gezelschap uitgesloten is. Ook blijft de concentratie van het publiek gespannen, in tegenstelling tot de tijdrovende, afleidende en vermoeiende gang van een groot gezelschap door een museum, waarbij de aandacht op den duur onherroepelijk verslapt.

De instructieve waarde van genoemd experiment bleek uit de levendige reacties van het publiek, toen dit na vertoning van de strip de originalen in ogenschouw nam.

Het behoeft geen betoog dat deze methode ook grote voordelen biedt voor de voorlichting op scholen, waaraan in Haarlem dan ook alle aandacht zal worden besteed.

Wat de kwaliteit van de strip betreft, kan worden gezegd dat de totaalbeelden van de groepsportretten bevredigend zijn en dat de details voor het merendeel brillant zijn te noemen.

TILBURG, *Natuurhistorisch Museum.*

In de vacature van *conservator* aan het Natuurhistorisch Museum te Tilburg, ontstaan door het overlijden van Dr. A. Liernur, werd ingaande 1 Juli '54 benoemd de heer W. J. A. van Boxtel, die reeds van 1945 af als assistent-conservator aan deze instelling was verbonden.

Musea in Friesland.

Ook Friesland heeft thans een folder uitgegeven van de musea en oudheidkamers, die deze provincie telt. Dit vouwblad, in opzet geheel gelijk aan de in het vorig jaar verschenen folder van Overijssel's musea, zal voor de toerist zeer zeker zijn waarde bewijzen. Een toevoeging in goede zin lijkt het kaartje van Friesland met plaatsaanduidingen, waardoor men onmiddellijk is georiënteerd. Minder gelukkig is de groenigblauwe tint, die men als achtergrond van de tekeningen heeft gekozen, welke de folder verluchten.

Bevordering oudheidkundig bodemonderzoek in Gelderland.

Uitgaande van de Gelderse Archaeologische Stichting is een actie begonnen, die in het bijzonder de bij grondwerkzaamheden betrokken personen wil opwekken melding te maken van voor het oudheidkundig bodemonderzoek belangrijke aanwijzingen. Voor dit doel heeft men een affiche ontworpen, dat — verduidelijkt door een vijftal eenvoudige tekeningen — een opsomming geeft van de meest voorkomende typen vondsten, waarop men bij graafwerk kan stoten, zoals gebruiksvoorwerpen, grondverkleuringen, puinsporen, e.d. Men heeft deze vondstplaat doen vergezellen van een brochure getiteld „Oudheidkundige vondsten, hun betekenis en hun bestemming”, alsmede van aanmeldingskaarten, waarop de gegevens met betrekking tot de vondst direct kunnen worden vastgelegd. Als centrale aanmeldingspost zal het Gemeentemuseum te Arnhem fungeren.

Het is zeer toe te juichen, dat thans de provincie Gelderland het voorbeeld heeft gegeven om op deze wijze te trachten het verloren gaan van waardevolle vondsten, hetgeen dikwijls aan onwetendheid te wijten is, zoveel mogelijk te beperken.

Vraag en antwoord.

Naar aanleiding van de in deze rubriek gestelde vraag naar de oorsprong van de op Pl. IX Bull. K.N.O.B. 6de Serie 7 (1954) afgebeelde staf uit het Gemeentehuis te Huissen, werd van de zijde van Jhr. R. F. P. de Beaufort vernomen, dat naar zijn mening deze staf gedragen werd door een bode bij processies of andere plechtige gebeurtenissen. Het wapen van Huissen, een zwaan, die op deze staf is afgebeeld, leidt tot de veronderstelling, dat dit niet anders dan een Huissense bodestaf kan zijn geweest.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALKMAAR

- *Murmellius Gymnasium*. „Zeven eeuwen Alkmaar” (Geschiedenis en Kunst) 20 Juli-15 Aug.

AMERSFOORT

- *'t Oude Wevershuys*. Schilderijen, tekeningen en etsen door W. G. Hofker -22 Juli

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum De Waag*. „Verdwenen Stadsschoon” -1 Aug.
- *Museum Fodor*. „De Brug” -4 Aug.
- *Rembrandthuis*. „Het landschap bij Rembrandt” -15 Sept.
- *Rijksmuseum*. Oosterse schatten (4000 jaar Aziatische Kunst) -11 Oct.
- *Kon. Oudheidkundig Genootschap*. De Bijbel in het Nederlandse Volksleven -eind Aug.
- *Stedelijk Museum*. „Wonen en wonen” -3 Oct.
- *Frederiksplein*. Tentoonstelling van moderne beeldhouwwerken -?
- *Tropenmuseum*. Melanesische Kunst. De Islam als wereldgodsdienst -18 Sept. -?
- *Zoölogisch Museum*. West-Indische Dieren -?

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Schilders van de Veluwezoom -eind Aug.

BERGEN OP ZOOM

- *Zaal Thalia*. Schilders uit de 17de eeuw 24 Juli-9 Aug.

BOLSWARD

- *Raadhuis*. Van Gothiek naar Renaissance -eind Aug.

BUSSUM

- *Galerie Mayflower* (Parklaan 14). Schilderijen in huiselijk milieu. Werken van Willy Boers. Werkd. 10-12, 14-17; Zo. na tel. afspraak nr. 3182 -19 Juli

DELFT

- *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*. Twee eeuwen Frans mode -15 Aug.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Japanse houtsneden 16 Juli-2 Aug.
- 3 Generaties (Jan Toorop, Charley Toorop, Edgar Fernhout) uit het Stedelijk Museum te Amsterdam 6 Aug.-29 Aug.

DOKKUM

- *Stadhuis*. Tentoonstelling t.g.v. de Bonifatiusherdenking -24 Juli
- *Oudheidkamer „Dockum en Omstreken”*. Tentoonstelling van zilver -?

DORDRECHT

- *Dordrecht Oudheidkamer*. 17 Juli-1 Sept.

FRANEKER

- *Franekeermuseum*. Schutterij in Nederland -15 Oct.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. De best verzorgde 50 boeken van het jaar 1953 -2 Aug.
- „Uit het land van de Bijbel” -5 Sept.
- Bronzen uit Loeristan. Uit de collectie E. Graeffe -26 Sept.
- *Het Nederlandse Postmuseum*. Telefoon-tentoonstelling t.g.v. het vijftigjarig bestaan van de Telegraaf- en Telefoonwet 1904 -11 Oct.
- De gebouwen der P.T.T. zomer
- *Museum voor het Onderwijs*. Wij bouwen een schip.... Werkd. 10-16; Zo. 13.30-16 -Jan. '55
- *Kunstzaal Bennewitz* (Noordeinde 48). „Honderd Gulden”-tentoonstelling. Werkd. 10-17; Zo. gesloten -31 Juli
- *Miniatuurstad Madurodam*. Beeldhouwtentoonstelling „Klein Sonsbeek” -?

HAARLEM

- *Museum Huis Van Looy* (Kleine Houtweg 103, ingang Kamperlaan). Eretentoonstelling Dirk Harting t.g.v. diens 70ste verjaardag. Werkd. 10-12.30 en 13.30-17; Zo. 14-17 -26 Juli

HILVERSUM

- *Gebouw Scheppend Ambacht* (Kerkbrink). „Alle hout is geen timmerhout” -22 Aug.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor de Geschiedenis der natuurwetenschappen*. Van vergrootglas tot oog der wetenschap; 3 eeuwen microscopie -19 Sept.
- *Rijksmuseum van Oudheden*. Verzameling Diergaardt uit Keulen. Sieraden uit de Volksverhuizingstijd -22 Aug.

MUIDEN

- *Rijksmuseum Muiderslot*. Rondom de Muiderkring -1 Oct.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Aquarellen van Matthieu Wiegman -19 Juli
- Fotografie en Kunst 24 Juli-20 Aug.

PURMEREND

- *Stadstekenschool*. Arren (verzameling Barend Cruijff) -?

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Vier eeuwen stillevens in Frankrijk. 150 schilderijen vanaf de Meester van Aix tot de 20ste eeuw -20 Sept.
- Hercules Seghers half Juli-beg. Sept.
- *Historisch Museum der Stad Rotterdam*. „Erasmus in den Vreemde” -?

VACATURES

ARNHEM, *Het Nederlandse Openluchtmuseum*.

Bij het Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlandse Openluchtmuseum” te Arnhem wordt gevraagd een (*adjunct*)-*wetenschappelijk ambtenaar*, liefst met doctoraal examen kunstgeschiedenis of volkenkunde en bijvak volkskunde.

Salarisgrenzen adj. wet. ambt. f 405.- tot f 480.-, wet. ambt. f 480.- tot f 686.- per maand.

Sollicitaties schriftelijk aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Bezoeken uitsluitend na oproep.

GRONINGEN, *Museum van Oudheden voor de provincie en de stad Groningen*.

Sollicitanten worden opgeroepen naar de betrekking van *Directeur* van het Museum van Oudheden voor de provincie en de stad Groningen.

Salaris van f 764.- tot f 920.- per maand.

Sollicitaties in te zenden bij de Burgemeester van Groningen binnen 14 dagen na verschijnen van dit blad.

- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. „Vloot-schouw van het verleden”. Tentoonstelling van prenten en tekeningen uit de verzameling „Atlas van Stolk”. Dag. 10-17; Di. en Do. bovendien 19-22 -13 Sept.

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Kleur en lijn op exotische weefsels -26 Sept.
- *Museumpark*. Mostra '54. Hedendaags Italiaans beeldhouwwerk -27 Sept.
- *Rotterdamsche Kunstkring* (Witte de Withstraat 35). Klein beeldhouwwerk en tekeningen -27 Sept.

SOMEREN

- *Somerense Oudheidkamer*. Unesco-tentoonstelling. Kleuren-reproducties kunstenaars vóór 1860 18 Juli-2 Aug.

VLAARDINGEN

- *Zaal Harmonie*. „Paletmanifestatie 1954 Vlaardingen”. Werkd. 10-12, 14-17, 19-21; Zo. 12-16.30 31 Juli-23 Aug.

VLISSINGEN

- *Stedelijk Museum*. Constantin Guys -22 Aug.

VOORBURG

- *Park Sonnenburgh* (Westeinde). Werkgroep „De Nieuwe Ploeg” exposeert beeldhouwwerken -?

IJZENDIJKKE

- *Raadhuis*. Nederland Waterland. -21 Sept.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*129

*130

RESTAURATIE-NIEUWS

JULI 1954

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Bolsward. De restauratie van het pand Marktstraat 6 is gereed gekomen. Arch.: J. Grunstra te Bolsward.

GRONINGEN

Appingedam. De aanzienlijke, in de 13de eeuw gestichte Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Arch.: A. R. Wittop Koning, R. Offringa en Ir. G. Bosma te Groningen.

Groningen. Het herstel van de Ned. Herv. Noorderkerk, die in 1665 door Coenraet Roelefs werd gebouwd, is beëindigd. Arch.: K. Reker te Groningen.

DRENTE

Ruinen. De spits van de uit 1423 daterende toren der Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

OVERIJSEL

Vollenhove. De restauratie van het sierlijke 17de eeuwse stadhuis is in voorbereiding.

GELDERLAND

Acquoy. Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van de laat-gothische, in Kempense trant opgetrokken toren der Ned. Herv. Kerk over te gaan. Arch.: H. Onnes te 's-Gravenhage.

Beusichem. Het herstel van de vermoedelijk uit de 15de eeuw daterende Ned. Herv. Kerk, wordt voorbereid. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.

Overasselt. De St. Walrickruïne, die door het oorlogsgeweld is beschadigd, zal worden geconsolideerd. Arch.: Ir. J. G. Deur te Nijmegen.

UTRECHT

Bunschoten. De panden Dorpsstraat 36 en 38 zijn in restauratie. Arch.: Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.

— De restauratie van de Ned. Herv. Kerk en toren is aangevangen. Arch.: Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.

Utrecht. Tot de restauratie van de tegen de Jacobikerk gelegen woningen zal worden overgegaan.

NOORD-HOLLAND

Alkmaar. De 17de eeuwse Remonstrantse Kerk is in restauratie. Arch.: C. D. van Reyendam te Alkmaar.

Edam. Het pand Spuistraat 17 is gerestaureerd. Arch.: H. Th. Oudejans te Edam.

Enkhuizen. De restauratie van de Ned. Herv. Westerkerk, een ruime driebeukige hallenkerk, is beëindigd. Arch.: J. de Meyer † te Amsterdam en D. Fleddéus te Enkhuizen.

- Hoorn.* De panden Slapershaven 2 en 3, bekend als de z.g. Bossuhuizen, worden gerestaureerd. Arch.: V. J. Polman te Hoorn.
- Huizen.* De toren der Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- Monnikendam.* Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van het pand Fluwelen Burgwal 7 over te gaan. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.
- Velzen.* De restauratie van de romaanse Ned. Herv. Kerk wordt voorbereid. Arch.: H. Korringa te Heemstede.
- Wormer.* Met het herstel van het uit omstreeks 1660 daterende raadhuis is een aanvang gemaakt. Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- Zaandijk.* Het herstel van het zeer fraaie Zaanse koopmanshuis Lagedijk 238 wordt voorbereid.

ZUID-HOLLAND

- Brielle.* Voorbereidingen worden getroffen om tot herstel van het z.g. Wagenmakershuis over te gaan. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.
- Delft.* Het laat-gothische Begijnhofpoortje is in restauratie. Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- Dirksland.* De laat-gothische Ned. Herv. Kerk zal worden gerestaureerd. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.
- Gouda.* De restauratie van de vroegere ziekenzalen van het St. Catharinagasthuis wordt voorbereid. Arch.: Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

- Tot herstel van de uit 1665 daterende voorgevel van de v.m. Gasthuiskapel, zal worden overgegaan. Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- Het Waaggebouw, dat in 1668 door Pieter Post werd gebouwd, zal uitwendig worden gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.
- Maasland.* De toren der Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: A. Warnaar te Maasland en A. van Essen te Voorburg.
- Moordrecht.* Het herstel van het v.m. Ambachts-huis is in voorbereiding. Arch.bur.: G. en Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.
- Nieuwerkerk a/d IJssel.* Het éénbeukige Ned. Herv. Kerkje wordt gerestaureerd.

NOORD-BRABANT

- Bergen op Zoom.* De zeer fraaie massale Gevangenpoort is gerestaureerd. Arch.: A. van der Steur † te Rotterdam.
- Genderen.* Het herstel van de Gemeentetoren, welke door het oorlogsgeweld zwaar werd beschadigd, is beëindigd. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen en Ph. J. W. C. Bolt te 's-Gravenhage.

LIMBURG

- Montfort.* Met de consolidatie van de ruïne van het Slot Montfort is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. A. Swinkels te Maastricht.

BONDS-NIEUWS

Verslag van de Algemene Ledenvergadering van de *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*, gehouden op Vrijdag 9 Juli 1954, des namiddags te 2 uur, in het Concertgebouw „De Vereniging” te Nijmegen.

Aanwezig zijn 56 leden. Bericht van verhuizing om de vergadering bij te wonen is ingekomen van het Bestuurslid JHR. D. C. RÖELL. De Voorzitter, PROF. DR. E. H. TER KUILE, spreekt de volgende openingsrede uit:

Van harte heet ik U welkom op deze ledenvergadering in de aloude keizerstad Nijmegen, waar de historische herinneringen in rijke veelzijdigheid een tijdsruimte omspannen van praehistorie tot de allernieuwste tijd. Het verheugt mij, dat het Departement van Onderwijs, Kun-

sten en Wetenschappen hier vertegenwoordigd is door de heren MR. F. P. TH. ROHLING en MR. R. HOTKE, waarvan de eerste pas vanavond in ons midden zal zijn. De belangstelling van het Ministerie stellen wij als steeds op hoge prijs. Onder degenen, die ik ook met een bijzonder woord wens te begroeten, is ons Engelse medelid MR. J. PELHAM MAITLAND. Ik spreek de wens uit dat Mr. Pelham Maitland een goede herinnering aan deze dagen mag bijblijven.

Het Nijmegen, waar wij thans vergaderen, is niet meer dezelfde stad van aspect als in 1919, toen de Bond hier ook zijn zomerbijeenkomst hield. De geschiedenis heeft met de jongste wereldoorlog een loop genomen, die Nijmegen allerwreedst heeft geteisterd. De kop van de St.

Stevenstoren werd bij de luchtaanval van 22 Februari 1944 totaal vernietigd en het Westelijk einde van de kerk half verwoest. Dat de gebouwen om de St. Stevenskerk, waaronder de merkwaardige Apostolische School, behouden zijn gebleven is, en dat mag nog wel eens worden gezegd, te danken aan de installaties, die de Inspectie Kunstbescherming ter beveiliging tegen brand had aangebracht en aan het dappere werk van de Kunstbeschermingsploeg. Het prachtige oude deel van het Stadhuis werd het slachtoffer van de opzettelijke brandstichting door de Duitse bezetting voor haar aftocht op 20 September 1944. Een wonder mag het heten, dat de overblijfselen van de keizerlijke burcht het Valkhof, gelegen vlak bij de Waalbrug, betrekkelijk weinig schade hebben opgelopen evenals de museale verzamelingen. Tot de getroffen monumenten, die niet voor herstelling in aanmerking kwamen, behoort de Broerenkerk, de 14de eeuwse stichting der Dominicanen te Nijmegen. In het pas verschenen nummer van het Bulletin is terloops of uitvoeriger melding gemaakt van de restauraties, die na de bevrijding zijn uitgevoerd of nog in uitvoering zijn. Het is een voldoening te mogen constateren, dat het leden van onze Bond zijn, die deze restauraties leiden of hebben geleid: de heer DEUR die van het oude Stadhuis en van het Valkhof, de heer VAN BILDERBEEK die van de St. Stevenskerk en de heer JANSZ die van de Stevenstoren.

Wanneer wij de toestand overzien van de voorwerpen van 's Bonds belangstelling in het afgelopen jaar, dan mogen wij met zekere ingenuïteit vaststellen, dat de overheid de zware verplichtingen inziet, welke de instandhouding van de vaderlandse monumentenschat stelt. Toen de Bond in 1919 te Nijmegen vergaderde, be droeg het Staatsbudget voor de monumenten f 235.000. Thans, 35 jaar later, is die som gestegen tot f 5.000.000, ongerekend wat aan oorlogsschade voor de monumenten wordt uitgekeerd. Dat het meer dan twintigvoudige bedrag van 1919 voldoende is om aan alle gerechtvaardigde en zelfs zeer dringende aanspraken te voldoen, moet intussen met klem worden ontkend.

Onder de gebeurtenissen van 1953, die gemoreerd dienen te worden, behoort het instellen van een gemeentelijke monumentendienst te Amsterdam, waarvan ons medelid IR. R. MEISCHKE tot hoofd werd aangesteld.

In het voormalige koloniale Nederlands Oost-Indië heeft de Oudheidkundige Dienst van het gouvernement prestaties geleverd, die terecht be-

faamd zijn geworden. Wij mogen de verwachting uitspreken, dat onder het bewind van de onafhankelijke republiek die hoge tradities bewaard zullen blijven. Met de grootste belangstelling zal men in de geleerden van de Bond er kennis van hebben genomen, dat nu ook in De West het begrip monumentenzorg werkelijkheid is geworden. Op Curaçao zijn door een zeer gelukkig samengaan van particulier initiatief en overheidsbeleid krachtige pogingen in het werk gesteld om de merkwaardige stalen van oude koloniale bouwkunst in stand te houden en waar nodig te restaureren. Op verzoek van de *Stichting voor Culturele Samenwerking* en in overleg met het eilandbestuur van Curaçao ging in het eind van 1953 ons medelid PROF. DR. M. D. OZINGA derwaarts om een monumentenlijst samen te stellen als basis voor een monumentenverordening. Het is zeker, dat de nood van de monumenten op het eiland zeer groot was geworden. Men mag nu vertrouwen, dat menselijkerwijs al het mogelijke zal worden gedaan om de unieke positie, die het eiland door zijn historische architectuur inneemt in de Caraïbische zee, te handhaven.

Toen de vergadering van de Bond te Valkenburg in 1929 werd geopend, kon de voorzitter er van gewagen, dat in de Troonrede de lang verwachte Monumentenwet was aangekondigd. Inderdaad, men had lang gewacht. In 1904 had minister Kuyper beloofd een onderzoek in te stellen naar monumentenwetgeving in het buitenland. Toen de zaak daarmee niet opschoot, had de Oudheidkundige Bond in 1913 een rapport gepubliceerd, dat terstond door de minister van Binnenlandse Zaken in studie werd genomen. En nu wachtte men in 1929 met zekere spanning op een spoedig resultaat. Als het waar is, dat spanningen door tijdsduur worden verhevigd, moet die ten aanzien van de Nederlandse monumentenwet wel pijnlijk zijn geworden. Ik mag hier wel aan toevoegen, dat de Bond zelf ook niet altijd met de meeste voortvarendheid heeft gewerkt. Het is nu 50 jaar geleden, dat hij op een vergadering te Leiden een commissie instelde voor een Bouwkundig Woordenboek. Maar dat is er tenslotte ook gekomen, zij het langs andere weg dan destijds was voorzien, en wel vorig jaar in het boek „Bouwkundige Termen” van onze oud-secretaris DR. E. J. HASLINGHUIS.

Voor wij tot de verdere werkzaamheden van de dag overgaan, dien ik de leden in herinnering

te brengen, die ons door de dood zijn ontvallen, te weten:

de heer J. G. BENDIEN, Parijs,
de heer JAN ELOY BROM, Utrecht,
DR. J. KALF, 's-Gravenhage,
de heer J. PH. VAN DER KELLEN, Heelsum,
Generaal F. KROON, 's-Gravenhage,
PROF. DR. W. MARTIN, 's-Gravenhage,
JHR. J. DE SAVORNIN LOHMAN, Amsterdam,
DR. H. SCHNEIDER, Basel (Zwitserland),
IR. A. VAN DER STEUR, Rotterdam,
de heer F. L. WURFBAIN, Wassenaar.

Enige van hen zijn in het bijzonder herdacht door artikelen in ons Bulletin. Ik verzoek U een ogenblik op te staan om hen allen te eren.

En thans verklaar ik met de wens, dat de Bond ook in het komende jaar op de wijze, die van hem kan worden verwacht, de belangen zal voorstaan van ons historisch erfdeel, de vergadering voor geopend.

De notulen van de vorige algemene ledenvergadering, op 20 Maart 1954 te Rotterdam gehouden¹, worden onder dankzegging aan de Secretaris goedgekeurd.

De Secretaris, MR. H. HARDENBERG, brengt het jaarverslag uit:

Geroepen om wederom verslag uit te brengen over de werkzaamheden van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond in het afgelopen jaar, wil ik beginnen met te memoreren, dat de enkele jaren geleden door het bestuur ingestelde commissie ter bestudering van het restauratievraagstuk haar taak op lofwaardige wijze heeft volbracht. Na rijp beraad heeft zij ons een degelijk rapport geschonken, dat in het Bulletin van de Bond werd afgedrukt onder de titel: „*Het restaureren van historische monumenten. Misverstanden, moeilijkheden en mogelijkheden*” en waarin de ervaringen zijn verwerkt van de laatste dertig jaar bij het hanteren van deze velerlei problemen oproepende materie, waarvoor ons onvergetelijk erelid DR. JAN KALF de eerste richtlijnen had gegeven. Een woord van hulde aan de leden van de commissie, die door onze huidige voorzitter werd voorgezeten, moge hier zeker niet achterwege blijven.

De in 1952 aangenomen wijziging van de Statuten, waarmee de emancipatie werd beoogd van de talrijke niet stemgerechtigde leden van de Bond, verkreeg bij Koninklijk Besluit

* Zie Nieuws-Bulletin K.N.O.B. 6de S. VII (1954), kol. 58 e.v.

van 27 Maart 1953 no. 37 haar rechtsgeldigheid. In het Nieuwsbulletin van 15 Juli 1953 heeft U kennis kunnen nemen van de woordelijke tekst van die wijziging.

Het sinds vele jaren bestaande fonds voor de uitgave van een woordenboek van bouwkundige termen vond zijn uiteindelijke bestemming door de verschijning in Februari 1953 van een dergelijk woordenboek met financiële steun van de Oudheidkundige Bond. Aan de samensteller ervan, DR. E. J. HASLINGHUIS, die daarmee een langgekoesterde wens van het bestuur in vervulling deed gaan, komt een eresaluut toe voor zijn voorbeeldige opzet van dit uiterst nuttige naslagwerk.

Onze Bond steunde de actie van de Bond Heemschut tot behoud van het huis Beeckesteyn onder de gemeente Velzen. Als resultaat van een soortgelijke actie mochten wij de voldoening smaken het door een uitbreidingsplan bedreigde gedeelte van de buitenste singelgracht te Amersfoort definitief behouden te zien.

Tengevolge van de tegelijk met de Statutenwijziging tot stand gekomen wijziging van het Huishoudelijk Reglement traden in 1953 verschillende leden van het bestuur wegens niet onmiddellijke herkiesbaarheid af. De heren BYVANCK, VAN GIFFEN, MEES en VAN RIJCKEVORSEL, die gedurende tal van jaren ieder op hun terrein zoveel voor de bloei en het welzijn van de Bond hebben gedaan, zijn wij grote dankbaarheid verschuldigd. In de komende jaren zal de samenstelling van het bestuur een snellere wisseling gaan vertonen. Het is te hopen, dat dit voor de nieuwe bestuursleden een aansporing zal zijn om in korte tijd veel tot stand te brengen, willen zij zich hun voorgangers waardig tonen.

De wijziging van het Huishoudelijk Reglement bracht tevens als novum de invoering van een *studentenlidmaatschap* tegen de helft van de gewone jaarlijkse bijdrage. Hoewel het aantal studenten, dat reeds als lid is toegetreden, niet onbevredigend kan worden genoemd, lijkt het mij voor de groei van dit instituut van belang bij de aanvang van het nieuwe academiejaar wederom de aandacht te vestigen op het feit, dat de Bond ook voor jongeren toegankelijk is.

Met de wens, dat dit element van verjonging de toekomstige activiteit van de Bond en speciaal de verbreiding van de belangstelling voor de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst ten goede zal komen, besluit ik dit ver-

slag, waarin U mijn zwanzang als secretaris hebt kunnen beluisteren, aangezien MR. P. J. VAN DER MARK het secretariaat van mij overneemt. Uw aller medewerking heeft mij de vervulling van die taak, die ik nu bijna zes jaren lang heb bedreven, tot een bijzonder aangename gemaakt. Mijn voorganger, ons erelid JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL, had, naar ik meen, dezelfde ervaringen en ik twijfel er niet aan, dat U deze traditie met mijn opvolger zult voortzetten. Ik wens hem daarmee dan ook bij voorbaat geluk.

De Voorzitter grijpt deze gelegenheid aan, decheidende Secretaris, die door MR. P. J. VAN DER MARK zal worden opgevolgd, hartelijk dank te zeggen voor de vele werkzaamheden, door hem in het belang van de Bond verricht. De Secretaris leest de brief voor, welke de Bond aan het gemeentebestuur van 's-Gravenhage heeft gericht en waarin adhaesie wordt betuigd aan het door de Vereniging „Die Haghe” ingediende bezwaarschrift tegen de voorgenomen bebouwing van de Koekamp en het Malieveld.

Ingekomen is een brief van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde en van de Monumentencommissie der provincie Gelderland, welke hetzelfde onderwerp onder de aandacht van de Bond brengen. Beide instanties zijn met grote bezorgdheid vervuld over de wijze, waarop bij restauraties van kerkgebouwen met de daarin aanwezige oude, waardevolle grafzerken wordt omgegaan. Met enige voorbeelden wordt aangetoond, dat de bij restauraties verantwoordelijke architecten zich de grote kunsthistorische betekenis van de oude grafkruisen en -stenen niet steeds voldoende bewust zijn.

De Voorzitter stelt vast, dat deze klachten geen nieuw geluid inhouden. Ook vroeger heeft de Bond hier reeds aandacht aan geschonken. Slechts indien alle architecten en aannemers hun medewerking willen verlenen, zal ten deze iets bereikt kunnen worden.

Mej. DR. M. E. HOUTZAGER stelt voor, de kwestie ter kennis te brengen van de Bond van Nederlandse Architecten, met verzoek, zulks door middel van publicatie in zijn orgaan ter kennis van de leden te brengen. Iets dergelijks zou kunnen geschieden met de Nederlandse Aannemersbonden.

De heer B. VAN BILDERBEEK merkt op, dat het bij grafzerken veelal om de opschriften gaat, zodat het wenselijk zou zijn ook de archivarissen in te schakelen.

De heer J. W. PETRI geeft in overweging, de aandacht van de Kerkvoogdijen hierop te vestigen, waarop MR. R. HOTKE voorstelt, de kwestie aanhangig te maken bij de Bouw- en Restauratiecommissie van de Ned. Herv. Kerk.

MR. A. P. VAN SCHILFGARDE meent, dat het tot de taak van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg behoort, hierop toezicht te houden.

De heer P. J. VAN DE VELDE, Hoofd van deze Dienst, antwoordt, dat de controlerende architecten van de Rijksdienst een open oog hebben voor het belang van oude grafstenen; zij zijn evenwel overbezet in hun werkzaamheden, zodat zij niet overal op alle onderdelen van een restauratie toezicht kunnen houden.

Nadat DR. R. F. P. DE BEAUFORT er nog voor heeft gepleit, de tijdens een restauratie tijdelijk verwijderde sculpturen later hun oorspronkelijke plaats te hergeven, wordt op voorstel van de Voorzitter besloten, de kwestie van de behandeling van de grafzerken ter kennis te brengen van de B.N.A., de Aannemersbonden, de Bouw- en Restauratiecommissie van de Ned. Herv. Kerk en de Bisschoppelijke Bouwcommissie.

De Voorzitter brengt in herinnering, dat in de vergadering van 20 Maart een commissie is ingesteld onder voorzitterschap van de heer E. PELINCK, teneinde de mogelijkheid van samenvoeging van de in den lande bestaande topografische repertoria te onderzoeken. Hij vraagt de heer PELINCK, of hij ter zake al enige nadere mededelingen kan doen. Deze zegt, dat de door hem op hoog niveau gevoerde, oriënterende besprekingen gunstige perspectieven bieden, maar dat het praematuur zou zijn, dienaangaande thans reeds een uiteenzetting te geven.

De Voorzitter drukt er zijn leedwezen over uit, dat het Bulletin slechts zelden een artikel bevat, waarin een praehistorisch onderwerp aan de orde wordt gesteld. Het verheugt hem daarom te kunnen mededelen, dat DR. P. GLAZEMA, Directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, erin heeft toegestemd, dat leden van de Bond tegen gereduceerde prijs in het bezit zullen kunnen komen van de door genoemde Dienst uit te geven publicaties. Te zijner tijd zal hierover in het Bulletin een mededeling verschijnen.

De Penningmeester, MR. G. J. KALF, leest het financiële verslag voor:

De rekening en verantwoording over het verenigingsjaar 1953, welke U hierbij ingevolge art. 14 van het Huishoudelijk Reglement ter goedkeuring wordt voorgelegd, is nagezien en

accord bevonden door de Kascommissie voor dit jaar, bestaande uit Mej. P. BEYDALS en DR. W. S. UNGER.

De jaarrekening werd afgesloten met een voordelig saldo van *f* 1.178,39, hetwelk werd toegevoegd aan het kapitaal. Het Fonds Repertorium voor Boekwerken werd gedoteerd met *f* 1.000.—.

Dit gunstige resultaat werd verkregen doordat de exploitatie van het Bulletin een overschot aanwees van *f* 403,96 in plaats van het geraamde tekort van *f* 700,—. Wij danken deze gunstige afwijking van onze begroting aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, die in 1953 zijn bijdrage in de uitgave van het Bulletin verhoogde tot *f* 6.133,76 in verband met de sterk gestegen kostprijs. Een woord van dank en erkentelijkheid acht het bestuur hier zeker op zijn plaats. De omvang van het Bulletin bedroeg in 1953 201 pagina's druks tegen 210 in 1952 en 202 in 1951.

Bij blijvende beperking van het aantal pagina's moet toch ook voor het komende jaar met een tekort op deze uitgave rekening worden gehouden. Verdere inkrimping wil het bestuur echter in ieder geval voorkomen.

Het aantal leden liep in 1953 terug van 633 naar 625.

De begroting voor het jaar 1954 wijst een geraamd tekort aan van *f* 800,—, hetgeen bij het huidige ledenaantal helaas onvermijdelijk is. Het is dan ook zeer noodzakelijk, dat het ledenaantal wordt aangevuld en het bestuur moet thans met enige nadruk aan de leden vragen na te gaan of zij collega's, vakgenoten en belangstellenden kennen, die voor het lidmaatschap in aanmerking komen.

Het kapitaal van de Bond bedroeg per 31 December 1953 *f* 4.031,74, dat van de verschillende fondsen:

Fonds Repertorium	<i>f</i> 7.277,60
Fonds Penning	<i>f</i> 1.310,10
Fonds 1949	<i>f</i> 1.400,—

De Commissie tot het nazien van de geldelijke verantwoording over 1953, bestaande uit Mej. P. BEYDALS en DR. W. S. UNGER, deelt bij monde van laatstgenoemde mede, dat zij de rekening heeft gecontroleerd en accoord bevonden, zodat zij de vergadering voorstelt, de Penningmeester onder dankzegging te déchargeren. Bij acclamatie wordt daartoe besloten.

De Voorzitter deelt mede, dat dit jaar aan de beurt van aftreden zijn de bestuursleden JHR.

DR. D. P. M. GRASWINCKEL, MR. G. J. KALF, DR. R. VAN LUTTERVELT, JHR. DR. E. O. M. VAN NISPEN TOT SEVENAER, PROF. W. VAN DER PLUYM en JHR. D. C. RÖELL. Ingevolge het bepaalde in artikel 6 van het Huishoudelijk Reglement is van hen slechts MR. G. J. KALF terstond herkiesbaar. De heer KALF wordt bij acclamatie door de vergadering herbenoemd; hij deelt mede, de benoeming gaarne te aanvaarden. In de vacature-Graswinckel stelt het Bestuur candidaat: MR. A. P. VAN SCHILFGAARDE; in de vacature-Van Luttervelt: DR. H. GERSON; in de vacature-Van Nispen: IR R. MEISCHKE; in de vacature-Van der Pluym: de heer R. C. HEKKER en in de vacature-RÖELL: de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER. De eerste vier kandidaten worden door de vergadering bij acclamatie tot lid van het bestuur benoemd; van hen is alleen de heer VAN SCHILFGAARDE ter vergadering aanwezig. Hij verklaart, zijn benoeming gaarne te aanvaarden. Op voorstel van de heer M. J. L. BARON TAETS VAN AMERONGEN wordt in de vacature-RÖELL naast de candidaat van het bestuur tevens candidaat gesteld Mej. DR. M. E. HOUTZAGER, zodat tussen hen een schriftelijke stemming is vereist. Daarbij worden uitgebracht in totaal 56 stemmen, waarvan 5 van onwaarde. Van de geldige 51 stemmen worden 22 uitgebracht op Mej. HOUTZAGER en 29 op de heer LUNSINGH SCHEURLEER, zodat laatstgenoemde tot lid van het bestuur is benoemd. De Voorzitter richt een woord van afscheid tot de afgetreden bestuursleden en dankt hen voor het belangrijke werk, dat zij voor de Bond hebben verricht.

Op voorstel van DR. P. VAN OVERZEE benoemt de vergadering PROF. DR. E. H. TER KUILE wederom voor een jaar tot Voorzitter.

De Commissie van Redactie voor het Bulletin wordt in haar oude samenstelling bij acclamatie herbenoemd.

Op voorstel van de Voorzitter worden benoemd tot lid van de Commissie tot het nazien van de rekening van de Penningmeester over het jaar 1954 Mej. P. BEYDALS en de heer A. BAART Sr.

Nadat DR. W. S. UNGER heeft ontraden, de volgende zomervergadering in de provincie Zeeland te houden, wordt in beginsel besloten, deze in Noord-West-Friesland te doen plaats vinden. Na enige discussie wordt voorts besloten, in afwijking van het in de vergadering van 20 Maart 1954 gevallen besluit, deze vergadering op de eerste Vrijdag in de maand Juli te beleggen.

Bij de rondvraag stelt DR. VAN LUTTERVELT

voor, op de a.s. wintervergadering de kwestie van het behoud van grafzerken en dergelijke „stenen charters” opnieuw aan de orde te stellen en daarbij vertegenwoordigers van de B.N.A., het Koninklijk Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde alsmede de pers uit te nodigen. De Voorzitter zegt toe, dat het Bestuur deze suggestie in overweging zal nemen, waarna hij de vergadering sluit.

Onder leiding van de heren VAN BILDERBEEK en JANSZ bezichtigen de leden vervolgens de door het oorlogsgeweld zwaar geteisterde St. Stevenskerk, waarvan de restauratie naar behoren vordert, en de in oude luister herrezen Stevenstoren. Tijdens een officiële ontvangst ten stadhuize door het gemeentebestuur van Nijmegen geeft de heer IR. J. G. DEUR een uiteenzetting van de moeilijkheden, welke bij de restauratie van het oude gedeelte van het stadhuis dienden te worden opgelost, waarna tenslotte nog een bezoek wordt gebracht aan het Valkhof. De dag wordt besloten met een gemeenschappelijk diner in „De Vereniging”.

In de ochtenduren van Zaterdag 10 Juli heb-

ben de leden gelegenheid naar keuze een bezoek te brengen aan het Rijksmuseum Kam of aan het Gemeentemuseum in de Mariëburgkapel. Per autobus gaat men daarna naar Grave, waar na een bezichtiging van de Hampoort het gezelschap ten stadhuize door de Burgemeester wordt ontvangen. Na een bezoek aan de St. Elisabethskerk en een rondwandeling door het stadje, volgt een koffiemaaltijd in hotel „De Nachtegaal” aan de Rijksweg. Daarna voert de tocht langs de dijk van de Maas naar de ruïne van kasteel Batenburg en vervolgens naar kasteel Hernen, waar de heer D. J. G. BUURMAN, Directeur van de Stichting „Vrienden van de Geldersche Kasteelen”, een uiteenzetting geeft van de bouwgeschiedenis. In het tot raadhuize ingerichte kasteel Wychen spreekt de Burgemeester een hartelijk woord van welkom, waarna in zaal Vonk gelegenheid bestaat tot verpozing. Daarmede was het einde gekomen van deze door fraai zomerweer begunstigde excursie naar het nog vrij onbekende Land van Maas en Waal, waarbij de deelnemers, behalve van de monumenten, van het prachtige rivierlandschap konden genieten.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- 't Oude Weversbuys. Werk van B. Stork-Damen -19 Aug.

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum De Waag*. „Verdwenen Stadsschoon” -1 Sept.
  - *Frederiksplein*. Tentoonstelling van moderne beeldhouwwerken -1 Sept.
  - *Museum Fodor*. De Grafische -1 Sept.
  - *Museum Willet Holthuysen*. Oosterse tapijten -16 Oct.
  - *Rembrandthuis*. „Het landschap bij Rembrandt” -15 Sept.
  - *Rijksmuseum*. Oosterse schatten (4000 jaar Aziatische Kunst) -11 Oct.
  - *Kon. Oudheidkundig Genootschap*. De bijbel in het Nederlandse volksleven -eind Aug.
  - *Stedelijk Museum*. „Wonen en wonen” -3 Oct.
  - *Tropenmuseum*. Melanesische kunst -18 Sept.
  - *De Islam als wereldgodsdienst*
  - *Zoölogisch Museum*. West-Indische Dieren -?
- ### ARNHEM
- *Gemeentemuseum*. Schilders van de Veluwezoom -eind Aug.

BOLSWARD

- *Raadhuize*. Van Gothiek naar Renaissance -eind Aug.

DEVENTER

- *Muntentoren*. 3 Generaties (Jan Toorop, Charley Toorop, Edgar Fernhout) uit het Stedelijk Museum te Amsterdam -29 Aug.
- Werk van Mevr. F. W. Teding van Berkhout -12 Sept.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. Ned. stillevens uit 4 eeuwen -1 Sept.

FRANEKER

- *Franekeermuseum*. Schutterrij in Nederland -15 Oct.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. „Uit het land van de Bijbel” -6 Sept.
- Bronzen uit Loeristan. Uit de collectie E. Graeffe -27 Sept.
- Grafiek van Picasso -4 Oct.

('S-GRAVENHAGE)

- *Het Nederlandse Postmuseum*. Telefoontentoonstelling t.g.v. het vijftigjarig bestaan van de Telegraaf- en Telefoonwet 1904
-11 Oct.
- De gebouwen der P.T.T. zomer
- *Museum voor het Onderwijs*. Wij bouwen een schip. Werkd. 10-16; Zo. 13.30-16
-Jan. '55
- *Pulchri Studio*. Haagse salon, Jacob Marisprijs. Werkd. 10-17; Zo. 14-17 -5 Sept.

GROEDE

- *Gemeentehuis*. Oostaziatische kunst -eind Aug.

HAARLEM

- *Museum Huis Van Looy* (Kleine Houtweg 103, ingang Kamperlaan). Werken van Frans Masereel. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zo. 14-17 -6 Sept.
- *Teylers Museum*. Hollandse tekeningen uit de 17de eeuw, in het bezit van het museum. Werkd. 11-17; Ma. gesloten; 1ste Zo. v. d. maand 13-17 -30 Sept.

HILVERSUM

- *Gebouw Scheppend Ambacht* (Kerkbrink). „Alle hout is geen timmerhout” -1 Sept.

KAMPEN

- *Koornmarktspoort*. De oorlogsmarine in de Gouden Eeuw -eind Sept.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen*. Van vergrootglas tot oog der wetenschap; 3 eeuwen microscopie
-19 Sept.
- *Rijksmuseum van Oudheden*. Verzameling Diergaardt uit Keulen. Sieraden uit de Volksverhuizingstijd -22 Aug.

MUIDEN

- *Rijksmuseum Muiderslot*. Rondom de Muiderkring -1 Oct.

BENOEMING

Met ingang van 1 Augustus is de Heer J. W. Schotman benoemd tot directeur van het Provinciaal Geschiedkundig Overijsse Museum te Zwolle.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Oude kunst in Nijmeegs bezit -6 Sept.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Vier eeuwen stillevens in Frankrijk. 150 schilderijen vanaf de Meester van Aix tot de 20ste eeuw -20 Sept.
- Hercules Seghers -beg. Sept.
- *Historisch Museum der Stad Rotterdam*. „Erasmus in de Vreemde” -15 Sept.
- *Maritiem Museum Prins Hendrik*. „Vloot-schouw van het verleden”. Tentoonstelling van prenten en tekeningen uit de verzameling „Atlas Van Stolk”. Dag. 10-17; Di. en Do. bovendien 19-22 -13 Sept.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Kleur en lijn op exotische weefsels -26 Sept.
- *Museumpark*. Mostra '54. Hedendaags Italiaans beeldhouwwerk -27 Sept.
- *Rotterdamse Kunstkring*. (Witte de Withstraat• 35). Klein beeldhouwwerk en tekeningen -27 Sept.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. „De schatten van Peru”. Werkd. 10-17; Zo. 13-17; bovendien Di. en Do. 20-22 21 Aug.-1 Nov.

VEERE

- *De Schotse Huizen*. Oude Zeeuwse costuums -eind Aug.

VLAARDINGEN

- *Zaal Harmonie*. „Paletmanifestatie 1954 Vlaardingen”. Werkd. 10-12, 14-17, 19-21; Zo. 12-16.30 -23 Aug.
- *Oranjepark en Visbank*. Het beeld in de natuur. Werkd. 10-12; 14-17; 19-21 -31 Aug.

VLISSINGEN

- *Stedelijk Museum*. Constantin Guys -22 Aug.

IJZENDIJK

- *Raadhuis*. Nederland Waterland -21 Sept.

Wij maken de lezers er op attent, dat het Secretariaat van de K.N.O.B. vanaf heden is overgegaan naar Mr. P. J. van der Mark, p/a Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Smidswater 7 te 's-Gravenhage, Tel. 01700|115646.

Secretaris van de Museumdag is per 1 Augustus geworden Dr. H. C. Blöte, p/a Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, Raamsteeg 2A te Leiden, Tel. 01710|30641.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*145

*146

RESTAURATIE-NIEUWS

AUGUSTUS 1954

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

GRONINGEN

Wedde. De restauratie van de aantrekkelijk gelegen „Wedder Borg” wordt voorbereid. In het huis zal de zetel van het Waterschap Westerwolde worden ondergebracht.

GELDERLAND

Wadenoyen. De Ned. Herv. Kerk, bestaande uit een romaans, tufstenen schip en een gothisch koor, is in restauratie. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.

UTRECHT

Oud-Leusden. De restauratie van de uit omstreeks 1300 daterende toren der v.m. Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Een aanvang is gemaakt met de restauratie van het pand Amstel 51, bekend als het rusthuis „Amstelhof”. Arch.: Prof. Ir. C. Wegener Sleswijk en N. C. Dekker te Amsterdam.

— De panden Amstel 332 en 334 zijn gerestaureerd. Leiding: Gemeentelijk Monumentenbureau.

— Het pand Gelderse Kade 41 is gerestaureerd.

— Het pand Groenburgwal 2a is in restauratie. Leiding: Gemeentelijk Monumentenbureau.

— Een aanvang is gemaakt met het herstel van het pand Keizersgracht 624. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Het pand Keizersgracht 642, dat een 18de eeuwse halsgevel bezit, is gerestaureerd. Leiding: Gemeentelijk Monumentenbureau.

— Het herstel van de panden Kerkstraat 34, 36 en 38 is aangevangen. Arch.: H. Knijtjzer te Amsterdam.

— Het 17de eeuwse, in de trant van Vingboons gebouwde pand Kloveniersburgwal 62, zal worden gerestaureerd. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.

— Met het herstel van het pand Korte Koningstraat 9 is een aanvang gemaakt. Leiding: Gemeentelijk Monumentenbureau.

— Het pand 2de Leliedwarsstraat 14 is gerestaureerd. Arch.: H. F. Rappange te Amsterdam.

— De panden Spiegelgracht 18 en 20 worden gerestaureerd. Leiding: W. D. Wouters te Amsterdam.

— De restauratie van het pand Vierwindendwarsstraat 1 wordt voorbereid. Arch.: Jac. van den Burgt te Halfweg.

— De restauratie van het pand Zandhoek 4 is beëindigd.

ZUID-HOLLAND

Delft. Met de restauratie van het pand Oude Delft 169, dat een vroege renaissance-gevel bezit, is een aanvang gemaakt. Arch.: Prof. Ir. N. Landsdorp te 's-Gravenhage.

Leiden. De restauratie van de monumentale Waag met de aangrenzende Boterhal is aangevangen. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Vianen. De forse toren der Ned. Herv. Kerk, welke vermoedelijk uit de 2de helft der 13de

eeuw dateert, wordt gerestaureerd. Arch.-bur.: G. en Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.

LIMBURG

Neer-Canne. Het hoofdgebouw van het Kasteel d'Agimont is thans in restauratie. Arch.: J. Huysmans te Maastricht.

Venlo. Met het herstel van de kapel van het v.m. Augustinessenklooster „Maria Weide” is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. J. Kayser te Venlo.

MUSEUM-NIEUWS

VOORBURG, *Huygens Museum Huize Hofwijck heropend.*

Op 12 Augustus jl. vond de heropening plaats van Huize Hofwijck, dat onder leiding van de architect Ir. H. van der Kloot Meyburg van Sept. 1953 tot Juni 1954 geheel is gerestaureerd. Het stemt tot vreugde, dat deze restauratie tot stand is gekomen. Hofwijck behoort als 17de eeuws buitenhuis, dat in de jaren 1640-41 naar ontwerp van J. van Campen door Pieter Post volgens aanwijzingen van Huygens zelf is gebouwd, tot de zeldzaamheden in ons land. Hoeveel Hofwijck voor Huygens heeft betekend blijkt wel uit zijn gelijknamig gedicht, waarin hij een lofzang houdt op zijn woonstee, die voor hem is

„Een haventjen vertrecks uyt hoofs gewoel en winden”
Gelukkige jaren bracht Huygens in deze villa door; ook zijn zoon Christiaan woonde hier in het laatst van zijn leven. Ondanks alle voorzorgen bleek het echter niet mogelijk het buiten voor het geslacht Huygens te bewaren. Het kwam in handen van andere families; er werd zelfs tijdelijk een fabriek gevestigd. Totdat in 1914 de Vereeniging Hofwijck, in 1913 opgericht, tot aankoop kon overgaan; met de laatste voorzieningen werden verschillende perioden van restauratie aan het gebouw afgesloten.

Thans ondergaat men na het betreden van de vestibule op de rez de chaussée de charme van de grote zaal. De helder witte wanden, waarop de portretten van drie generaties Huygens prijken, de wit-zwarte tegelvloer, de fraaie kroon en de enkele 17de eeuwse meubelen, wekken herinneringen aan de binnenhuizen van onze schilders uit de Gouden Eeuw. De deuren en zolderingen werden in een oranje-tint geschilderd, hetgeen een alleraardigst effect maakt. Het

kleine aangrenzende zijvertrekkje is als bibliotheek ingericht; een goede gedachte was het de boekwerken horizontaal in de kasten te leggen; op deze wijze komen de banden beter tot hun recht. In een vitrine ligt opengeslagen een gedrukt exemplaar van Huygens' *Korenbloemen* met annotaties van de dichter.

Langs de eiken trap bereikt men de bovenzaal, die voor expositie wordt gebruikt. Gegraveerde portretten, hier en daar afgewisseld met foto's naar schilderijen, van verwanten en vrienden in keurige passe-partouts en voorzien van geschreven bijschriften, zijn langs de wanden gehangen. De eerste drukken van Huygens' werken, enige handschriften en brieven, waaronder die in fotocopie aan Rembrandt, voor wie Huygens een grote waardering had, hebben een plaats gevonden in eenvoudige eiken legvitrites langs de raamsijden van het vertrek. De staande vitrinekasten in het midden van de ruimte bevatten o.m. boekwerken door Huygens aan zijn vrienden opgedragen en exemplaren, die aan zijn eigen bibliotheek hebben toebehoord. Een aantal glazen voorwerpen en zalfpotjes, — in de vijver gevonden — alsmede een pop, waarmee waarschijnlijk zijn dochtertje Suzanna heeft gespeeld, zijn hier eveneens opgesteld. Een fragment van de slinger, die Christiaan voor zijn slingerproeven heeft gebruikt, herinnert aan deze beroemde natuurkundige. Men heeft dit vertrek met zijn balkenzoldering en houten vloer in een grijzige toon gehouden; de wanden zijn ook hier evenals in de gangen en langs de trap gewit.

Heeft het interieur een verandering in gunstige zin ondergaan, ongetwijfeld geldt dit ook voor het exterieur. In de ondiepe nissen in de gevels zijn zoals dit ook vroeger het geval was, o.m.

blijkens tekeningen van J. de Bisschop¹, door Pol Dom grisailles aangebracht, die de bedoeling hebben de illusie te geven van beeldhouwwerk. Zo heeft men deze buitenwoning van een onzer grote figuren uit de 17de eeuw het waardige en verzorgde aanzien gegeven, waarop dit ook door zijn fraaie ligging uitzonderlijke monument, recht heeft.

J. FILZ

¹ Zie: *Hofwijck, Huygens' Huis te Voorburg*, uitgave der Ver. Hofwijck, 1928, t.o. blz. 13 e.v.

Musea in het buitenland.

BESANÇON.

Het ligt in de bedoeling op deze plaats melding te maken van nieuwe in het buitenland opgerichte musea, die een uitzonderlijk karakter hebben. Als eerste nemen we uit *Icom News* Aug. 1954 het volgende bericht over. Te Besançon, middelpunt van de horloge-industrie, is een museum, gewijd aan horloges opgericht; voorlopig is dit gevestigd in het Musée des Beaux Arts, aldaar.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMERSFOORT

- *Amersfoortse Gemeenschap*. Wim Motz, Wim Strörmann, Paul Suurland, Jaap Visser
-27 Sept.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Oosterse schatten (4000 jaar Aziatische Kunst) -11 Oct.
- *Museum Fodor*. „De Onafhankelijken”
-29 Sept.
- *Museum Willet Holthuysen*. Oosterse tapijten
-16 Oct.
- *Stedelijk Museum*. Wonen en wonen -3 Oct.
Escher -26 Sept.
Aanwinsten sinds 1945 -18 Oct.
- *Tropenmuseum*. Melanesische kunst -18 Sept.
De Islam als wereldgodsdienst -?
- *Zoölogisch Museum*. West-Indische Dieren -?

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Honoré Daumier
-eind Oct.
Medewerkers bouw Provinciehuis -eind Oct.

DELFT

- *Het Prinsenhof*. 6de Oude kunst- en Antiekbeurs
-15 Sept.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Werk van Mevr. A. v. Gendt-v. d. Goot -27 Sept.
Historische diorama's 2-17 Oct.

FRANEKER

- *Franekeermuseum*. Schutterij in Nederland
-15 Oct.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Bronzen uit Loeristan. Uit de collectie E. Graeffe -27 Sept.
Grafiek van Picasso -4 Oct.
- *Het Nederlandse Postmuseum*. Telefoon-tentoonstelling t.g.v. het vijftigjarig bestaan van de Telegraaf- en Telefoonwet 1904 -11 Oct.
De gebouwen der P.T.T. zomer
- *Museum voor het Onderwijs*. Wij bouwen een schip. Werkd. 10-16; Zo. 13.30-16
-Jan. '55
- *Kunstbandel Pieter A. Scheen* (Zee-str. 50). Aanwinsten Romantische en Haagse School
-26 Sept.
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Rusli -24 Sept.

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Tentoonstelling kinderportretten, kinderkleding, speelgoed enz. ten bate van de Stichting „Kinderbewaarplaatsen” te Haarlem
-1 Oct.
- *Museum Huis Van Looy* (Kleine Houtweg 103, ingang Kamperlaan). Werk van Mère Christine van der Meer de Walcheren O.S.B. en Fr. François Mes O.S.B. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zo. 14-17
-4 Oct.
- *Teylers Museum*. Hollandse tekeningen uit de 17de eeuw, in het bezit van het museum. Werkd. 11-17; Ma. gesloten; 1ste Zo. v. d. maand 13-17
-30 Sept.

KAMPEN

- *Koorinmarktspoort*. De oorlogsmarine in de Gouden Eeuw
-eind Sept.

LEIDEN

- *Rijksmuseum voor de Geschiedenis der Natuurwetenschappen*. Van vergrootglas tot oog der wetenschap; 3 eeuwen microscopie
-19 Sept.

MUIDEN

- *Rijksmuseum Muiderslot*. Rondom de Muiderkring
-1 Oct.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Tentoonstelling: Herdenking bevrijding Nijmegen
-27 Sept.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans*. Vier eeuwen stillevens in Frankrijk. 150 schilderijen vanaf de Meester van Aix tot de 20ste eeuw
-20 Sept.
- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Kleur en lijn op exotische weefsels
-26 Sept.
- *Kunstcentrum*. Groothandelsgebouw. Werk van Mario Eloy
-29 Sept.
- *Museumpark*. Mostra '54. Hedendaags Italiaans beeldhouwwerk
-27 Sept.
- *Rotterdamse Kunstkring* (Witte de Withstraat 35). Klein beeldhouwwerk en tekeningen
-27 Sept.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. „Het schone Ambacht” (Hedendaagse kunstnijverheid). Dag. 14-17; Za. bovendien 19-22
-1 Oct.

STAPHORST

- *Staphorster boerderij* (woning van Stien Eelswijk). Zomertentoonstelling
-eind Sept.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Constant Permeke. (In het kader van het Belgisch-Nederlands Cultureel Accoord). Dag. 14-17, 20-22
-19 Oct.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. „De Schatten van Peru.” Werkd. 10-17; Zo. 13-17; bovendien Di. en Do. 20-22
- 1 Nov.
- *Kloostergang Catharijneklooster* (Lange Nieuwstraat 38). Grafiek en Beeldhouwkunst
-6 Oct.
- *Stichting De Utrechtse Kring* (Brigittenstr. 4). Japanse houtsneden
-3 Oct.

VEERE

- *De Schotse Huizen*. Werken van J. Lodeizen
-19 Sept.

De Penningmeester van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verzoekt de leden, ter voorkoming van incassokosten, hun contributie over het jaar 1954 ad f 10.— (voor instellingen f 15.—; voor Studenten-abonnementen f 5.—) vóór 1 October a.s. te voldoen op postrekening no. 140380 van de Penningmeester van de K.N.O.B. te Rotterdam of op de bankrekening van de K.N.O.B. bij de heren R. MEES & ZONEN, Rotterdam.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*153

*154

RESTAURATIE-NIEUWS

SEPTEMBER 1954

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Midsland (Terschelling). Het pand n° 109, een eenvoudig doch goed voorbeeld van Terschellinger bouwtrant, is gerestaureerd. Arch.: C. W. Royaards te Schoorl.

DRENTE

Diever. De restauratie van de belangrijke Ned. Herv. Kerk en toren wordt voorbereid. Arch.: J. Boelens te Assen.

Meppe. De schilderachtig aan de oever van de Reest gelegen Theekoepel is, dank zij de activiteit van de Natuurbeschermingswacht „Meppe en Omstreken”, geheel hersteld.

OVERIJSEL

Olst. Het herstel van het Huis Westenvoorde is gereed gekomen. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

GELDERLAND

Beesd. De restauratie van de laat-gothische toren der Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: H. Onnes te 's-Gravenhage.

Drempt. Het herstel van het schip der Ned. Herv. Kerk wordt voorbereid. Arch.: B. T. Boeyinga te Amsterdam.

Huissen. De restauratie van het pand Langestraat

D 30 is beëindigd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Tiel. De restauratie van de laat-gothische panden Weerstraat 47 en 49 is voltooid. Arch.: A. van Essen te Voorburg.

Vaassen. Het 18de eeuwse Oostelijke bouwhuus van het kasteel „de Cannenburg” is gerestaureerd. Arch.: W. A. Lensvelt te Epe.

Voorst. Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van de fraaie romaanse tufstenen toren der Ned. Herv. Kerk, welke door de oorlogshandelingen werd beschadigd, over te gaan. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

Wadenoyen. De romaanse toren der Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: K. L. Symons te Amsterdam.

Zutfen. Een aanvang is gemaakt met het in de oorspronkelijke vorm terugbrengen van de vensters in de Boterhal. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

— De 14de eeuwse Broederkerk is gerestaureerd. Arch. bur. Kleinhout en Van der Steur te Amsterdam.

— Het herstel van de muur aan de Martinetsingel is aangevangen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Het pand Turfstraat 13, dat een 17de eeuwse trapgevel bezit, is gerestaureerd. Arch. Y. Kok te Amsterdam.

UTRECHT

Jaarsveld. Met het herstel van de Ned. Herv. Kerk en toren is een aanvang gemaakt. Arch. bur.: D. Visser te Schoonhoven.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. Het herstel van de panden Herengracht 409 en 411 is beëindigd.

—, Het pand Korte Koningstraat 9 is gerestaureerd. Leiding: Gemeentelijk Monumentenbureau.

—, De restauratie van het 18de eeuwse huis Lindengracht 69 is aangevangen.

—, Het 18de eeuwse pakhuis Prinseneiland 75 zal worden gerestaureerd.

—, Het herstel van de panden Rokin 154-156 wordt voorbereid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

—, De panden Zandhoek 8 en 9 zijn in restauratie. Arch. bur.: Kleinhout en Van der Steur te Amsterdam.

Beverwijk. Het dak van de gothische Ned. Herv. Kerk is gerestaureerd, terwijl het herstel van het fraaie interieur in voorbereiding is. Arch.: H. Korringa te Heemstede.

De Rijp. De restauratie van het grotendeels in hout uitgevoerde pakhuis Middelstraat 388 A is in voorbereiding. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Midden-Beemster. Herstelwerkzaamheden aan de Ned. Herv. Kerk zijn in uitvoering. Arch. C. W. Royaards te Schoorl.

Monnikendam. De restauratie van het pand Fluwelen Burgwal 12 is voltooid. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Schellinkhout. De rijzige toren van de Ned. Herv. Kerk wordt gerestaureerd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

Velsen. Aan het 18de eeuwse huis „Beeckesteyn” worden, dank zij een door de Gemeente Velsen beschikbaar gesteld bedrag, voorlopige herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

ZUID-HOLLAND

Delft. De restauratie van het in 1536 gebouwde fraaie Gemeenlandshuis van Delfland wordt voorbereid. Arch.: H. van der Kloot Meyburg Sr. te Scheveningen.

Oude-Tongeloo. Met het herstel van de 18de eeuwse

hoeve „Bouwlust” is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

Vianen. De 15de eeuwse Lekpoort, een overblijfsel van de vroegere verdedigingswerken, is gerestaureerd. Arch.: Ir. T. van Hoogevest te Amersfoort.

ZEELAND

St. Annaland. De 17de eeuwse hoeve „Nooit Gedacht” is gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Dreischor. De schilderachtig gelegen gothische Ned. Herv. Kerk en toren zullen worden gerestaureerd. Arch.: H. A. J. en J. Baanders te Amsterdam.

Kapelle. De majestueuze toren der Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

St. Maartensdijk. Aan het 16de eeuwse pand „De Gouden Leeuw”, dat door de watersnood zeer is geteisterd, worden restauratiewerkzaamheden uitgevoerd. Arch.: J. A. Wentinck te Baarn.

Oosterland. Herstelwerkzaamheden aan het zwaar door de watersnood getroffen Gasthuis worden uitgevoerd. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

—, De waterschade aan de Ned. Herv. Kerk wordt thans hersteld. Arch.: Ir. J. de Wilde te Breda.

Oud-Vossemeer. Het 18de eeuwse Ambachtshuis wordt gerestaureerd. Arch. E. A. Canneman te 's-Gravenhage en H. van der Kloot Meyburg te Scheveningen.

Ovezande. De restauratie van de toren der Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Leiding: Centrale Dienst van de Bevelanden.

Serooskerke (Schouwen). Het herstel van de Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch. M. J. J. van Beveren te Middelburg.

Vlissingen. De in oorsprong laat-gothische Ned. Herv. St. Jacobskerk is gerestaureerd. Arch. C. Trappenburg te Hilversum.

NOORD-BRABANT

Babyloniënbroek. De Ned. Herv. Kerk, een 17de eeuws zaalkerkje, zal worden gerestaureerd.

Geertruidenberg. Het v.m. Weeshuis is in restauratie. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

Rosmalen. De restauratie van de R.K. Kerk is aangevangen. Arch.: H. W. en G. H. F. Valk te 's-Hertogenbosch.

Woudrichem. Het herstel van de panden „In de Salamander” en „In de Gulden Engel” is aangevangen. Arch.: A. van Essen te Voorburg en J. Brugman te Utrecht.

— Het 16de eeuwse Raadhuis zal worden gerestaureerd. Arch.: A. van Essen te Voorburg en J. Brugman te Utrecht.

LIMBURG

Blitterswijk. Twee vroeg 16de eeuwse muur-

schilderingen in de R.K. Kerk zullen worden hersteld. Leiding: Gerhard Jansen te 's-Gravenhage.

Born. De St. Hubertuskapel is gerestaureerd. Leiding: Gemeenteopzichter.

Montfort. Herstelwerkzaamheden aan de ruïne van het Slot Montfort zijn uitgevoerd. Arch.: Ir. A. Swinkels te Maastricht.

Venlo. De restauratie van het Stadhuis is aangevangen. Arch.: Ir. J. Kayser te Venlo.

MUSEUM-NIEUWS

AMSTERDAM, *Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek (Museum van den Arbeid).*

Bovenstaand Instituut is wegens reorganisatie en verbouwing tijdelijk gesloten.

DOKKUM, *Natuur en Gea.*

In 1953 werd in de benedenruimte van het voormalig schuilkerkje van de Jan Jacobsgezinden (gesticht in 1663) een verzameling vogels, gesteenten en voorwerpen betrekking hebbend op de natuurlijke historie voor het publiek opgesteld. De initiatiefnemers hebben onder moeilijke omstandigheden met geringe middelen een alleszins verantwoord museum tot stand weten te brengen. Tegen een der lange wanden is een eenvoudig diorama met geschilderd fond gebouwd, dat een beeld geeft van een duinlandschap op een der waddeneilanden. Een groot aantal vogels die in dit gebied van Friesland voorkomen treft de bezoeker hier aan. Vóór het diorama zijn op een hoogte van ongeveer een meter tekeningen van deze vogels met hun namen opgesteld, waardoor de bezoeker zich nader kan oriënteren.

Tegen de andere lange wand op een toonbank met laden, waarin o.a. vogeleieren en gedroogde planten worden bewaard, is een collectie gesteenten en schelpen geëxposeerd.

De verlichting geschiedt met T.L.-buizen.

Ik moge de hoop uitspreken, dat het bestuur er met medewerking van het gemeentebestuur in slaagt binnen afzienbare tijd de beschikking te krijgen over een meer passend museumgebouw.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

DRACHTEN, *Oudheidkamer Smallingerland.*

De collecties van deze oudheidkamer konden in 1952 in het in ± 1800 gebouwde „Bleekerhûs” voor het publiek worden opengesteld. Dit museum bevat voorwerpen die betrekking hebben op de gemeente Smallingerland en omgeving.

Tot de oudste voorwerpen hier aanwezig behoort een collectie praehistorica (van het Paleolithicum tot en met de Bronstijd), die door Dr. Siebenga in bruikleen is gegeven. Een collectie topografische prenten, tekeningen en schilderijen, w.o. die van de Drachter kunstenaar Ids Wiersma (gebouwen, boerderijen en onderdelen hiervan), die ± 1920 ontstond, geeft een beeld van deze streek. Enkele beeldhouwwerken van de aldaar geboren Pier Pander vestigen de aandacht van de bezoeker op deze voor Friesland zo bekende beeldhouwer. Zilveren emblemen van het Schippersgilde wijzen er op, dat hier eertijds veel vrachtvervoer heeft plaats gevonden. Enkele modellen van schepen geven de typen aan van de gene, die hier indertijd in gebruik waren. Een collectie verveendersgereedschappen herinnert aan het feit, dat Drachten zijn ontstaan te danken heeft aan het vervenen van het land.

Voorts treft men hier aan alle mogelijke voorwerpen, die de bewoners bezaten, zoals b.v. Chinees porselein en glas uit de 18de eeuw, maten en gewichten, breischeden, e.d. In een tweetal kasten (een ervan is een verbouwde bedstee), die deel uitmaken van een betimmering uit het einde van de 18de eeuw, is een collectie drachten die vroeger door de bevolking is gebruikt, opgesteld.

De voormalige keuken van het „Bleekerhûs” is als zodanig opnieuw ingericht met passende meubels en voorwerpen van koper en tin. De betimmering is geschilderd in een appelbloesemkleur, die helaas iets te donker is uitgevallen.

Drachten heeft hiermede een goed museum gekregen, dat zonder twijfel er toe kan bijdragen bij de bezoekers de kennis van de streek te vergroten. Het is te hopen, dat de conservator ook over het nu door derden bewoonde gedeelte van dit pand de beschikking kan krijgen, daar de huidige ruimte reeds onvoldoende plaats voor opstelling biedt. D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

HARDENBERG, *Oudheidkamer Hardenberg geopend.*

Na jaren opgeborgen te zijn geweest kon de collectie van bovenstaande oudheidkamer in Juni van dit jaar opgesteld worden in het gebouw van de Ned. Hervormde Gemeente te Heemse. De Kerkvoogdij aldaar heeft een gedeelte van Huize Welgelegen voor dit doel afgestaan.

Tot voldoening van het Stichtingsbestuur van de Oudheidkamer heeft men nu de beschikking over de zolderverdieping, die alvorens geschikt te zijn voor de nieuwe bestemming de nodige voorzieningen moest ondergaan. De ruimte met een behoorlijk beschoten kap maakt een goed verzorgde indruk en blijkt zeer geschikt voor expositie. In een staande vitrine vindt men o.m. een viertal fraaie baardmankruiken, die zijn gevonden bij rioleringswerken; de Gemeente Hardenberg heeft ze in bruikleen afgestaan. Op een tafel, voorlopig bij gemis aan een vitrine, hebben gebruiksvoorwerpen en o.a. een collectie pijpen een plaats gevonden. In de legvitrines in het midden van de zolder zijn de belangwekkende praehistorische vondsten bijeengebracht; zeer interessant is de hoorn van een oeros; voorts vindt men hier enkele zeer fraaie stenen bijlen, een verzameling kristallen, ammonieten, stukken versteend hout en een groot aantal versteende sponzen. Zeer zeker mogen verder de scherven afkomstig van het klooster Sibculo niet onvermeld blijven. De trots van de muntencollectie vormt de zilveren tetra-drachme van 100 j. voor Christus. Een afzonderlijke afdeling vormen de landbouwwerktuigen. Onder de documenten treft men o.a. het oude markenboek van Bergentheim aan.

J. FILZ

IJMUIDEN, *Pieter Vermeulen Museum.*

Ook IJmuiden heeft thans sedert 14 September zijn museum, genoemd naar de vader van de schenker der natuurhistorische collectie, waarvan een gedeelte is opgesteld in een zaal van het enige jaren geleden gebouwde Cultureel Centrum gelegen in een der nieuwste wijken van IJmuiden. Het hier getoonde onderdeel van de verzameling, die zeer omvangrijk is, geeft een indruk van de variëteiten van leven op het Noordzeestrand, in het bijzonder betreffende schelpen, schaal- en weekdieren, aangevuld met biologica uit andere streken.

Zoveel mogelijk is er bij de inrichting naar gestreefd de middenruimte van de zaal voor circulatie vrij te houden; slechts aan de linkerzijde heeft men om even de ruimte te breken een vrij hoge vitrine geplaatst, die aan de open voorzijde

een scheepsmodel toont, terwijl de uitstalkasten tegen de achterschotten, afgesloten met glasruiten, varia uit allerlei streken en koralen van de Westkust van Afrika bevatten. De rij legvitrines langs de wanden met o.m. een afdeling Noordzeeschelpen, kreeften, oesters, weekdieren, stekelhuidigen en koralen wordt aan de rechterzijde van de zaal gesloten met een tweetal legvitrines in het midden, waarin een mooie collectie exotische schelpen en curiosa uit het Middellandse zeegebied is geëxposeerd.

De verlichting in deze zaal, waar het daglicht is buitengesloten, geschiedt door lampen aan de zoldering en T.L.-buizen, die onder het lijstwerk van de vitrines zijn aangebracht. Als fond in de vitrines koos men een lichte peau de pêche stof harmoniërend met de zandkleurige materie; de gekleurde schelpen komen goed tot hun recht op paars fluweel. De opstelling in zijn geheel getuigt van orde en goede smaak.

Het ligt in de bedoeling het Pieter Vermeulen Museum in de toekomst het karakter te geven van een streekmuseum door ook de scheepvaart en industrie uit de naaste omgeving — b.v. de hoogovens en de papierfabriek Van Gelder — in beeld te brengen. Met het oog hierop, denkt men het bestaande gebouw met een vleugel uit te breiden.

Is bovenstaande uitbreiding voor ieder onmiddellijk acceptabel, gezien van het standpunt van een museum met meer dan beperkte, strikt locale betekenis, enigszins anders daarentegen — wellicht aanvankelijk een weinig sceptisch — zal men staan tegenover het brengen van een element van kunstgeschiedenis in algemene zin, zoals men dat in het Pieter Vermeulen Museum thans reeds heeft gedaan. Op boardplaten tegen de wanden is een bescheiden collectie reproducties van schilderijen, bouwwerken e.d. bevestigd. De grens van een regionaal museum is hierdoor ongetwijfeld overschreden, doch wanneer men de ietwat geïsoleerde ligging van IJmuiden in aanmerking neemt, is het aanvaardbaar, dat men in de plaats, van waaruit de cultuurcentra niet worden gefrequentieerd, de opgroeiende jeugd — voor wie in de eerste plaats dit museum is bedoeld — behalve van het leven van hun streek ook een indruk wil geven van de gebieden van kunst, die voor hen wellicht anders onbereikbaar zijn. Vanzelfsprekend zou een dergelijke toevoeging aan de verzamelingen van een museum in een grote stad, waar veelsoortige collecties kunnen worden bezocht, volkomen misplaatst zijn.

J. FILZ

TWIJZEL (F.), *Kloostermanhuis*.

In 1952 werd het uit 1875 stammende Kloostermanhuis, gelegen aan de Rijkstraatweg tussen Hardegarijp en Buitenpost, waarin de in 1938 overleden Friese dichteres Simke Kloosterman (geb. 1876) een gedeelte van haar leven heeft vertoefd, voor het publiek opengesteld. Hierin zijn een aantal handschriften van de dichteres bijeengebracht, alsmede haar in druk verschenen werken zoals de Hoara's fen Hastings (1921) en It Jubeljier (1927).

Voorts treft de bezoeker er portretten, familiewapens en andere familiestukken aan van de familie Kloosterman.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

VEENKLOOSTER, *Fogelsangh-State* 1.

In het uit de 17de eeuw stammende Fogelsangh-State, gelegen in een prachtige tuin, verbouwd eerst in de 18de en daarna in de 19de eeuw, zijn verschillende collecties ondergebracht.

Ondanks verbouwingen doet deze State wat haar indeling betreft nog aan een 17de eeuws bouwwerk denken.

Enige zalen op gelijkvloerse verdieping, zoals de eetzaal links van de hal en enkele vertrekken rechts hiervan, hebben het karakter van woonkamers behouden. In deze laatste zijn portretten van de familie Fogelsangh (17de eeuw), de eerste eigenaars van deze State, tentoongesteld. Portretten van o.a. de families Van Cammingha, Hora Siccama, Roorda, Dekema en vele andere Friese en Groningse geslachten treffen wij aan in genoemde eetzaal en in de hal.

Aan de achterzijde van het gebouw bevinden zich een aantal vertrekken, die tot streekmuseum zijn ingericht. In het eerste, waar de volkskunstafdeling is ondergebracht, wordt o.m. aan de hand van modellen een overzicht gegeven van de verschillende typen „ûleboerden" (bekroning van de nok van een boerderij). In deze en in de volgende zalen is houtsnijwerk, ijzersmeedwerk, kant en borduurwerk tentoongesteld. Bijzondere ver-

¹ Zie verder: Veenklooster door L. Post-Beuckens, 1949.

melding verdient de Friese, met tegels beklede kamer.

In de gang waarop deze vertrekken uitkomen zijn langs de wanden tekeningen en plattegronden gehangen, die op de grietenijen Achtkarspelen, Kollumerland, Nieuw-Kruisland en Fogelsangh-State betrekking hebben. In het sousterrain, in een voormalige bijkeuken, zijn modellen van nieuw te bouwen Friese boerderijtypen geëxposeerd.

Op de eerste verdieping is slechts een zaaltje, waar paleo- en mesolytische vuurstenen werktuigen zijn opgesteld, voor het publiek te bezichtigen. Voorts treffen wij hier aan een aantal voorwerpen, die enkele jaren geleden in Esonstad (gelegen in de Louwerszee) werden opgegraven.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

Nieuwe conservatiemethode voor oude weefsels.

Zoals reeds eerder aangekondigd, is op verzoek van het bestuur van De Museumdag op het Laboratorium voor Vezeltechniek van de Technische Hogeschool te Delft een onderzoek ingesteld naar de mogelijkheden van conservatie en restauratie van oude weefsels, in het bijzonder van oude vlaggen. Dank zij belangrijke steun van De Bataafsche Petroleum Maatschappij is het onderzoek onder leiding van Prof. Dr. Ir. J. W. H. Uytendogaart, ruim een jaar geleden aangevangen.

Reeds thans is een bevredigende methode gevonden voor het bevestigen van zeer brosse weefsels op een vaste ondergrond, op zodanige wijze dat geen verdere achteruitgang door invloed van licht, lucht en aanraking te duchten is. Van groot belang hierbij is de aard van de te gebruiken kleefstof, die moet voldoen aan vele en zware eisen. Verwacht wordt, dat reeds spoedig een uitvoerig gedocumenteerd verslag over de eerste resultaten van het onderzoek onder auspiciën van De Museumdag het licht zal kunnen zien. Intussen worden de proefnemingen voortgezet en wordt gezocht naar conservatiemethoden voor weefsels van grote afmetingen, met behoud van de soepelheid.

HET REINIGEN VAN KOPEREN KUNSTVOORWERPEN

Naar aanleiding van de restauratie van de koperen spijlen van het koorhek, daterend uit het begin van de 16de eeuw, in de Groote of St. Bavokerk te Haarlem, werd door de heer G. F. L. Baron van Utenhove hiertoe aangezocht door en zelf deel uitmakend van de restau-

ratie-commissie, bestaande uit Prof. Ir. R. J. Forbes, Dr. A. F. E. van Schendel en D. F. Lunsingh Scheurleer, de hieronder volgende verhandeling samengesteld. Er zij op gewezen, dat deze geenszins bedoeld is als algemene handleiding voor het reinigen van koperen voorwerpen; ieder

geval zal afzonderlijk beschouwd moeten worden.

Voor het schoonmaken van geoxydeerde koperen (messing of bronzen) voorwerpen worden verschillende middelen aanbevolen, welke echter niet alle even onschuldig zijn, al leiden zij wel tot het beoogde doel, n.l. het verwijderen van de onooglijk uitzierende oxydelaag.

Behandeling met een der vele in de handel zijnde gewone poetspomaden of vloeibare poetsmiddelen is meestal wel onschuldig, doch vaak zeer bewerkelijk, vooral bij sterk geprofileerde voorwerpen. Teneinde in dergelijke gevallen de reiniging sneller uit te voeren, wordt b.v. aanbevolen een behandeling met een mengsel van sterk salpeterzuur en sterk zwavelzuur, waaraan nog een weinig keukenzout wordt toegevoegd.

Hier kan het middel erger zijn dan de kwaal, vooral indien het te reinigen voorwerp van een reliëf is voorzien, zoals bij vele kunstvoorwerpen het geval is.

Het gevaar bestaat dan namelijk, dat ondanks goed naspoelen met water, toch nog sporen zuur in de verdiepingen van het reliëf achterblijven, die op den duur ongetwijfeld op het koper zullen gaan inwerken en zodoende het betreffende voorwerp onherstelbaar kunnen beschadigen. Er kunnen zich wel gevallen voordoen, waarbij een dergelijke behandeling met sterke zuren zonder nadelige gevolgen toegepast kan worden, b.v. indien kleine koperen voorwerpen gereinigd moeten worden die niet al te sterk geprofileerd zijn en die gemakkelijk in een bak met stromend water nagespoeld kunnen worden. Doch alvorens een dergelijke behandeling toe te passen, doet men toch verstandig eerst het advies van een expert op dit gebied in te winnen.

Er bestaan echter ook reinigingsmiddelen voor koper die veel minder agressief zijn en toch ook snel tot het beoogde doel leiden; meestal werken dergelijke middelen wel niet zo vlug in als sterke zuren, doch aangezien zij eenvoudig met een kwast op het voorwerp aangebracht kunnen worden en de eigenschap bezitten reeds na een paar minuten wel de oxydelaag op te lossen, doch het koper niet of althans in zeer geringe mate aantasten, zijn deze middelen ongetwijfeld veel aantrekkelijker om te gebruiken.

Een dergelijk middel is b.v. een waterige oplossing van citroenzuur, waaraan nog een praeparaat is toegevoegd, dat de oplossende werking van dit zuur voor de oxydelaag verhoogt.

Wanneer men dit mengsel enige tijd op het te

reinen voorwerp laat inwerken kan men het oxydelaagje door wrijven met een prop watten of een doek volledig verwijderen.

Het behandelde oppervlak wordt door deze behandeling wel schoon, doch niet glanzend; wenst men een glanzend oppervlak, dan kan dit verkregen worden door het even heel licht te behandelen met een weinig van één der in de handel zijnde koperpoetsmiddelen, of met een zogenaamde geprepareerde koperpoetsdoek.

Een allereerste vereiste is echter dat het te reinigen voorwerp eerst is ontvet, want de aanwezigheid van zelfs een dun laagje vet of vuil belemmert de inwerking van het reinigingsmiddel.

Voor het geval zich ook nog resten of sporen verf op sommige gedeelten van het koperen voorwerp bevinden, dienen deze uit de aard der zaak allereerst verwijderd te worden. Daarvoor zijn zogenaamde verfabijtmiddelen in de handel; deze zijn echter ook niet allen even onschadelijk van aard, en men dient de betreffende fabrikant of leverancier van te voren in te lichten waarvoor men deze wenst te gebruiken en hem te vragen, op welke wijze het afbijtmiddel volledig verwijderd kan worden.

Daarna dient het voorwerp volledig ontvet te worden, hetgeen kan geschieden door het eenvoudig te behandelen met een waterige oplossing van een der vele synthetische wasmiddelen die momenteel in de handel zijn (b.v. Lodaline of Abro).

Als daarna het voorwerp nagespoeld is met water, kan de eigenlijke verwijdering van de oxydelaag met het reinigingsmiddel plaats vinden.

Uit het bovenstaande blijkt dus wel, dat een algemeen voorschrift niet gegeven kan worden, doch dat ieder geval op zichzelf afzonderlijk bekeken en dat de uiterste voorzichtigheid in acht genomen moet worden bij de keuze van de te volgen werkwijze en het toe te passen reinigingsmiddel.

RECEPT VOOR HET SCHOONMAKEN VAN KOPER EN MESSING

a Eventueel aanwezige verfstrengen worden verwijderd met één der in de handel zijnde verfabijtmiddelen.

Hierna de schoongemaakte plaatsen goed met water (TEEPOL) naspoelen en laten drogen.

b De te reinigen onderdelen worden ingewreven met een oplossing van de volgende samenstelling:

water	100 gram
citroenzuur	20 gram
thioureum	4 gram

Na enige tijd inwerken (3-5 minuten) kan de oplossing met behulp van water worden verwijderd.

De behandelde oppervlakken zijn nu bevrijd van de zwarte oxydelaag.

- c Indien gewenst, kan tenslotte met koperpoets de glans van de schoongemaakte delen nog worden verhoogd.

Vraag en antwoord.

Ten aanzien van de oorsprong van de staf ¹

uit het Gemeentehuis te Huissen heeft zich van de zijde van Mevr. C. Merens-Engelen een nieuw gezichtspunt geopend. Mevrouw Merens wijst er op, dat zich in het bezit van het Stedelijk Museum te Zutphen een staf bevindt, die in vierkante doorsnede, zilveren ornament, bovenstuk en handvat, grote overeenkomst vertoont met de Huissense staf. Volgens de beschrijving in de Catalogus 1932 was dit een z.g. panderstaf, „strekken tot ophalen van panden”; deze staf dateert van 1602.

¹ Zie verder: Pl. IX Bull. K.N.O.B. 6de Serie 7 (1954) en Nieuws-Bulletin K.N.O.B. 6de Serie 7 (1954), kol. 124.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALMELO

- *Waaggebouw*. Nederlandse beeldhouwkunst -25 Oct.

AMSTERDAM

- *Amsterdams historisch Museum De Waag*. Albert Hahn en zijn tijd -31 Oct.
— *Museum Fodor*. Hedendaags Handwerk -27 Oct.
— *Stedelijk Museum*. Aanwinsten sinds 1945 -18 Oct.
— *Tropenmuseum*. De Islam als wereldgodsdienst -?
— *Zoölogisch Museum*. West-Indische Dieren -?

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Honoré Daumier -1 Nov.
Kunstenaars van het Huis der Provincie -1 Nov.

DELFT

- *Het Prinsenhof*. Oude en nieuwe Italiaanse weefsels -28 Nov.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Mr. Van Hille (Zutphen) 23-31 Oct.
Joh. Pessink 5-14 Nov.

EERSEL (N.B.)

- *Acht Zaligheden*. J. van Riel -24 Oct.
B. Brekelmans -21 Nov.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Brabantse schilders, beeldhouwers, grafici -7 Nov.

'S-GRAVELAND

- *Het Koetshuis*. „Dwingeloo gastvrouw der Nederlandse kunstschilders, toont hun werken” -28 Oct.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Grafiek van Picasso -18 Oct.
Eigen bezit (in het kader van de Haagse Kunstmaand) -15 Nov.
— *Museum voor het Onderwijs*. Wij bouwen een schip. Werkd. 10-16; Zo. 13.30-16 -Jan. '55
— *Kunstzaal Kunst van Onze Tijd*. Ronald Lindgry -25 Oct.
— *Het Nederlandse Postmuseum*. De gebouwen der P.T.T. -1 Nov.
— *Pulchri Studio*. Najaarstentoonstelling werken van leden -1 Nov.
— *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Kunstnaaldwerk van Mevr. Verspyck. Ma. 13-17; Di.-Za. 10-17; Zo. gesloten -6 Nov.
— *Kunstzaal Liernur* (Zeestr. 63). Paul Citroen; Charles Roelofs -24 Oct.

HAARLEM

- *Museum Huis Van Looy*. „De sierkunst van de tropen”. Werkd. 9-12.30, 13.30-17; bovendien Ma., Wo., Za. 20-22; Zo. 14-17 (ingang Kamperlaan) -8 Nov.

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Werken van „Kunstkring remunj '45” -eind Oct.

KAMPEN

- *Koornmarktspoort*. Japanse houtsnedden -25 Oct.

LEENDE (N.B.)

- *Jagersborst*. B. Brekelmans -24 Oct.
 J. v. d. Thillart -21 Nov.

ROTTERDAM

- *Museum voor Land- en Volkenkunde*. Kleur en lijn op exotische weefsels -8 Nov.

NIJMEGEN

- *Waaggebouw*. Eretentoonstelling van de Nijmeegse kunstenaar Chris le Roy
 23 Oct.-14 Nov.
 Haagse Groep Verve -18 Oct.

SCHIEDAM

- *Stedelijk Museum*. Japanse houtsneden
 28 Oct.-22 Nov.

OIRSCHOT (N.B.)

- *Chatelet Sonnevandck*. H. Titselaar -24 Oct.
 J. van Riel -21 Nov.

TILBURG

- *Paleis-Raadhuis*. Werk van Frits van den Berghe -25 Oct.

OISTERWIJK (N.B.)

- *De Zwaan*. P. Engels -24 Oct.
 H. Titselaar -21 Nov.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. „De schatten van Peru”.
 Werkd. 10-17; Zo. 13-17; bovendien Di. en Do. 20-22 -1 Nov.
 — *Stichting De Utrechtse Kring* (Brigittenstraat 4). Prof. Jan Wiegers -31 Oct.
 Jeanne Bieruma Oosting 6-28 Nov.
 — *Kunsthandel Arti* (Nobelstraat 27). Wil van Dinther -24 Oct.

ROSMALEN (N.B.)

- *De drie Linden*. J. v. d. Thillart -24 Oct.
 P. Engels -21 Nov.

TWEEDE MUSEUMDAG

De tweede museumdag in 1954 zal gehouden worden te Amsterdam op Zaterdag 13 November en zal gewijd zijn aan het onderwerp „vitruines”.

De bijeenkomst zal aanvangen om kwart voor elf in de Japanse zaal van het Rijksmuseum (ingang Hobbemastraat) alwaar de heren H. F. E. Visser en K. G. Boon hun inleidingen zullen houden, aangevuld met demonstraties in het Rijksmuseum. De middagvergadering, waar mej. Dr. M. Rooseboom en de heer Dr. K. H. Voous zullen spreken, zal plaats vinden in de collegezaal van het Zoölogisch Laboratorium, Plantage Doklaan 44, met demonstratie in het Zoölogisch Museum. De leden van de vereniging „De Museumdag” ontvangen nog een convocatie met nadere gegevens.

WERK GEZOCHT

Mej. Mr. A. Holt, enkele jaren kunstgeschiedenis gestudeerd hebbende, zoekt een haar passende werkkring. Adres: Ernst Casimirlaan 88, Overveen.

Mej. B. Stokhuysen, ancienne élève de l'École du Louvre, zoekt een haar passende werkkring. Adres: Rijnsburgerweg 114, Leiden.

Mevr. F. B. de Vries, doctoranda kunstgeschiedenis (Universiteit te Utrecht), zoekt een haar passende werkkring. Adres: Noordeinde 84, 's-Gravenhage.

VACATURE

ROTTERDAM, *Historisch Museum*

Bij het Historisch Museum te Rotterdam kan een *wetenschappelijk ambtenaar* worden geplaatst.

Afhankelijk van leeftijd en museumervaring geschiedt de aanstelling in de rang van:

Wetenschappelijk assistent (salarisgrenzen f 4.290,— - f 5.790,—).

Eerste Wetenschappelijk assistent (salarisgrenzen f 6.060,— - f 7.680,—). Aanstelling boven het minimum is mogelijk.

Aan gehuwden worden in het algemeen de reis- of pensioenkosten en verhuiskosten vergoed. Spoedige indiensttreding.

Sollicitaties met uitvoerige inlichtingen betreffende opleiding en museumervaring te richten tot Burgemeester en Wethouders en in te zenden aan het bureau Personeelsvoorziening, Kamer 331, Raadhuis, Rotterdam, onder No. 261, binnen 14 dagen na deze oproep.

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

169*

*170

RESTAURATIE-NIEUWS

OCTOBER 1954

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Piaam. De Ned. Herv. Kerk, een in oorsprong romaans zaalkerkje, is gerestaureerd. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

DRENTE

Nijeveen. De uit het laatste kwart der 15de eeuw daterende Ned. Herv. Kerk is in restauratie. Arch.: J. Jans te Almelo.

OVERIJSEL

Heino. Herstelwerkzaamheden aan het interieur van de eenvoudige toren der Ned. Herv. Kerk worden uitgevoerd. Arch.: Ir. W. P. C. Knuttel te Deventer.

Lossen. De aantrekkelijk gelegen, karakteristieke boerderij naast de Ned. Herv. Kerk wordt gerestaureerd en ingericht als jeugdgebouw. Arch.: J. Jans te Almelo.

GELDERLAND

Aalst. De restauratie van de toren der Ned. Herv. Kerk is beëindigd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Poederoyen. Met het herstel van de uit de 15de eeuw daterende gothische toren der Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

UTRECHT

Amersfoort. De panden Breestraat 62, 64 en 66 zijn gerestaureerd. Arch.: J. H. Blom te Amersfoort.

Bunnik. De restauratie van de Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: H. van Overhagen te Bunnik.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. De restauratie van het pand Beulingstraat 25, dat een uit 1653 daterende halsgevel in de trant van Vingboons bezit, wordt voorbereid. Arch. bur.: J. de Meyer te Amsterdam.

— Het herstel van het 18de eeuwse perceel Herengracht 284, het z.g. van Brienenhuis, is aangevangen. Arch.: Ir. C. Wegener Sleeswijk te Amsterdam.

— Het pand Herengracht 456 zal worden gerestaureerd. Arch. bur.: Vogel en Dik te Amsterdam.

— De restauratie van het 17de eeuwse perceel Keizersgracht 401 is aangevangen. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Het 18de eeuwse pand Kloveniersburgwal 49 is in restauratie. Arch. bur.: J. de Meyer te Amsterdam.

— Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van de panden Nieuwe Leliestraat 135 en 137 over te gaan.

- Het in de trant van Hendrick de Keyser gebouwde perceel Prinsengracht 2 wordt gerestaureerd. Arch.: Ir. C. Wegener Sleeswijk te Amsterdam.
- De restauratie van het pand Singel 524 is gereed gekomen.
- Aan het 18de eeuwse perceel Vierwindendwarsstraat 1 worden herstelwerkzaamheden uitgevoerd. Arch.: Jac. van den Burgt te Halfweg.
- De panden Wijde Heisteeg 4 en 6 zijn gerestaureerd.
- Haarlem.* Het herstel van het hek van het in 1770 gestichte Hofje van Oirschot is beëindigd.
- Met de restauratie van het pand Spaarne 43 is een aanvang gemaakt. Arch.: W. J. Peereboom te Haarlem.
- Hoorn.* Het herstel van het perceel Doelenkade 21 wordt voorbereid. Arch.: V. J. Polman te Hoorn.
- Uitgeest.* Het v.m. 17de eeuwse Rechthuis is in restauratie. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

ZUID-HOLLAND

- Leiden.* De schilderachtige laat-gothische toren der Lodewijkskerk zal worden gerestaureerd. Arch. bur.: Van Oerle en Schrama te Leiden.

Lexmond. De gothische bakstenen Ned. Herv. Kerk wordt gerestaureerd. Arch.: Ir. J. B. Baron van Asbeck te Driebergen.

Oegstgeest. Een aanvang is gemaakt met de restauratie van het „Groene Kerkje”. Arch. bur.: Dekker en Van der Sterre te Hazerswoude.

ZEELAND

Vlissingen. Het herstel van de panden Dortmanstraat 5 en 7 wordt voorbereid. Leiding: Dienst gemeentewerken.

NOORD-BRABANT

Lith. Met de restauratie van het pand B 46 is een aanvang gemaakt.

Oisterwijk. Herstelwerkzaamheden aan het perceel Kerkstraat 90 worden uitgevoerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Zundert. De schilderachtige herberg „in den Anker” zal worden gerestaureerd. Arch. Ir. L. F. A. M. Sturm te Roosendaal.

LIMBURG

Neer. Het herstel van de toren der R.K. Kerk is beëindigd. Arch.: Ir. J. Franssen te Roermond.

Vaals. Met de restauratie van de Ned. Herv. Kerk is een aanvang gemaakt. Arch.: Ir. F. Dingemans te Maastricht.

MUSEUMPUBLICATIES

In aansluiting op de lijst Museumpublicaties die in het Nieuwsbulletin 6de S. 7 (1954) kol. *55 werd afgedrukt, volgt hieronder een opsomming van de sinds die datum verschenen uitgaven.

Jaarverslagen:

- AMSTERDAM, *Het Toneel-Museum*, Jvsl. 1951, 1952 en 1953.
- BREDA, *Ethnografisch Museum der Koninklijke Militaire Academie*, Jvsl. 1953.
- DEVENTER, *Museum De Waag*, Jvsl. 1953-1954.
- DORDRECHT, *Dordrecht's Museum*, Jvsl. 1953.
- DRACHTEN, *Oudheidkamer Smallingerland*, Jvsl. 1953-1954.
- 'S-GRAVENHAGE, *Museum voor het Onderwijs*, Jvsl. 1953.
- HAARLEM, *Frans Halsmuseum*, Jvsl. 1941-1952.
- , *Museum Het Huis Van Looy*, Jvsl. 1949-1952.

- HOORN, *West-Fries Museum*, Jvsl. 1953.
- LEEWARDEN, *Museum Princessehof*, Jvsl. 1949-1953.
- LEIDEN, *Nederlandsch Legermuseum „Generaal Hoefler”*, Jvsl. 1953.
- , *Stedelijk Museum „De Lakenhal”*, Jvsl. 1953.
- ROTTERDAM, *Nationaal Technisch Instituut voor Scheepvaart en Luchtvaart*, Jvsl. 1953.
- UTRECHT, *Nederlandsch Spoorweg Museum*, Jvsl. 1947-1953.
- , *Universiteitsmuseum*, Jvsl. 1953-1954.
- VLISSINGEN, *Stedelijk Museum*, Jvsl. 1953.
- ZUTPHEN, *Stedelijk Museum, Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap*, Jvsl. 1953.

MUSEUM-NIEUWS

UTRECHT, *Oud-Katholiek Museum van kerkelijke kunst en geschiedenis in Nederland.*

Bovenstaand museum, gevestigd Mariahoek 9 te Utrecht, is geopend Maandag tot en met Donderdag 10-12, 14-17. Zaterdag en Zondag 14-17. Vrijdag gesloten.

AMSTERDAM, *Het Nederlands Schoolmuseum is Woensdagavond ook open.*

Het Nederlands Schoolmuseum, dat onder de naam van Nederlands Centrum voor Onderwijs

en Opvoeding zich de laatste tijd ontwikkeld heeft tot een actief en up to date documentatie- en demonstratie-instituut voor allen, die zich interesseren voor opvoeding in school, gezin en daarbuiten, zal voorlopig tot 1 Januari 1955 elke Woensdagavond van 8 tot 10 uur geopend zijn.

Komt U eens kijken, vraagt eens inlichtingen, literatuuropgave of zichtzendingen.

In het N.C.O. is altijd iets nieuws, er is steeds iets ouds.

W. J. VEER

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

AMSTERDAM

- *Amsterdams historisch museum De Waag.* Albert Hahn en zijn tijd -20 Nov.
- *Arti et Amicitiae.* Najaarstentoonstelling -29 Nov.
- *Museum Fodor.* De Zeester -24 Nov.
- *Rijksmuseum.* Zwitserse grafiek (tekeningen en prenten van Urs Graf tot Hodler) -15 Dec.
- *Stedelijk Museum.* F. Haanstra -22 Nov.
St. Lucas -17 Nov.
Ben Nicholson 20 Nov.-3 Jan. '55
Oskar Schlemmer 20 Nov.-3 Jan. '55
- *Tropenmuseum.* De Islam als wereldgodsdienst ?
- *Zoölogisch Museum.* West-Indische Dieren ?

ARNHEM

- *Gemeentemuseum.* Zadkine 29 Nov.-31 Jan. '55

DELFT

- *Het Prinsenhof.* Oude en nieuwe Italiaanse weefsels -28 Nov.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum.* Japanse houtsneden 25 Nov.-20 Dec.

EERSEL (N.B.)

- *Acht Zaligheden.* B. Brekelmans 21 Nov.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum.* Betje Wolff en Aagje De-ken -2 Jan. '55
- *Museum voor het Onderwijs.* Marokko -15 Dec.
- *Canadese kintertekeningen* -Jan. '55
- *Wij bouwen een schip...* -Jan. '55
- *Het Nederlandse Postmuseum.* De gebouwen der P.T.T. -1 Dec.
- *Kunstzaal Bennewitz* (Noordeinde 48). Hon-derd gulden-tentoonstelling -1 Jan. '55
- *Kunstzaal Liernur* (Zeestraat 63). Hans Jen-ny -20 Nov.
- *Kunst van Onzen Tijd* (Pr. Mauritsplein 21-22). André Petroff -30 Nov.
- *Kunstzaal Plaats* (Plaats 21). Kunstnijverheid -25 Nov.

GRONINGEN

- *Genootschap Pictura.* Jubileumtentoonstelling Groninger schilder George Martens 20 Nov.-12 Dec.

HAARLEM

- *Museum Huis Van Looy.* 5de Jaarlijkse ten-toonstelling Jacobus van Looy. Werkd. 10-12.30, 13.30-17; Zo. 14-17 -6 Dec.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Centraal Noordbrabants Museum.* Ereten-toonstelling Willem Witjens. Werkd. 10-12, 14-17; Zo. 14-17; bovendien Wo. en Vrij. 19-21 -16 Nov.

LEENDE

— *Jagersborst*. J. v. d. Thillart -21 Nov.

LEIDEN

— *Prentenkabinet* der Rijksuniversiteit. Foto's van Nico Jesse. Werkd. 14-17 -4 Dec.
— *Stedelijk Museum De Lakenhal*. Kinderteekeningen uit vele landen -1 Dec.

MIDDELBURG

— *Kunstmuseum*. „Start” -21 Nov.

NIJMEGEN

— *Waaggebouw*. Duitse kunstenaars 20 Nov.-
13 Dec.

OIRSCHOT (N.B.)

— *Châtelet Sonnevand*. J. van Riel -21 Nov.

OISTERWIJK (N.B.)

— *De Zwaan*. H. Titselaar -21 Nov.

ROSMALEN (N.B.)

— *De Drie Linden*. P. Engels -21 Nov.

SCHIEDAM

— *Stedelijk Museum*. Japanse houtsnedden -22 Nov.

UTRECHT

— *Stichting De Utrechtse Kring* (Brigittenstraat 4). Jeanne Bieruma Oosting -28 Nov.
Bob Lokhorst 4 Dec.-24 Dec.

MEDEDELINGEN

ROME. VIII-STE INTERNATIONALE CONGRES OVER GODSDIENSTGESCHIEDENIS

Van 17-23 April 1955 zal te Rome in het Palazzo dei Congressi het 8ste Internationale Congres over Godsdienstgeschiedenis worden gehouden. Voor inlichtingen kan men zich vervoegen tot het Secretariaat van het Congres: Via Michelangelo Caetani 32, Rome.

PUBLICATIES

Bij het Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Smidswater 7 te 's-Gravenhage, zijn — thans tegen zeer gereduceerde prijs — alsnog verkrijgbaar:

1. *Oudheidkundige Opgravingen in door de oorlog verwoeste Limburgse Kerken* door Dr. P. Glazema. [Overdruk uit „Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg”, deel 84 (1948).] 60 blz. tekst, 18 plattegronden en 57 afbeeldingen.

Prijs, met inbegrip van verzendkosten, f 0,75 per ex.

2. *Natuursteen bij Historische Bouwwerken* door J. A. L. Bom. (Speciaal nummer — December 1950 — van het Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond). 25 blz. tekst, 25 afbeeldingen.

Prijs, met inbegrip van verzendkosten, f 0,40 per ex.

Bestellingen uitsluitend per briefkaart (a.u.b. geen andere onderwerpen daarop vermelden) aan het Secretariaat, onder gelijktijdige overmaking van het verschuldigde bedrag op postrekening nr. 140.380 van de Penningmeester van de K.N.O.B. te Rotterdam.

SPECIALE MUSEUMCURSUS IN HET BESCHRIJVEN VAN OBJECTEN

Voor een beperkt aantal personen bestaat de gelegenheid tot deelneming aan een speciale cursus in het beschrijven van objecten, welke onder de auspiciën van De Museumdag zal worden gehouden in het Nederlandse Postmuseum, Zeestraat 82, Den Haag.

De cursus zal worden gegeven door Mej. Petra Clarys, wet. ambt. bij het Rijksbureau voor Roerende Monumenten, en 10 wekelijkse lessen omvatten. *Aanvang Woensdag 24 November te 11 uur*. Het cursusgeld bedraagt f 10.— (vóór de aanvang van de cursus te voldoen).

Gegadigden moeten behoren tot de wetenschappelijke staf van een museum en over tenminste een jaar practijk beschikken in hun functie.

Aanmeldingen, onder duidelijke opgave van naam en functie, worden zo spoedig mogelijk ingewacht bij de Directeur van het Postmuseum.

NIEUWS-BULLETTIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND

waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopy aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond, Kloksteeg 25, Leiden. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Smidswater 7, Den Haag; Afd. III Musea, Buitenhof 33, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden

Secretariaat van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond: Smidswater 7, 's-Gravenhage

*177

*178

RESTAURATIE-NIEUWS

NOVEMBER 1954

MEDEDELING RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

FRIESLAND

Piaam. De restauratie der Ned. Herv. Kerk is voltooid. Arch.: A. Baart Jr. te Leeuwarden.

Welsrijp. Het herstel van de uit $\pm$ 1200 daterende Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: A. J. Feddema te Leeuwarden.

Westergeest. De romaanse Ned. Herv. Kerk met de daarbij behorende toren zullen worden gerestaureerd. Arch.: Ir. J. J. M. Vegter te Leeuwarden.

GRONINGEN

Visvliet. Herstelwerkzaamheden aan de 15de eeuwse Ned. Herv. Kerk zullen worden uitgevoerd. Arch.: J. Kort te Groningen.

DRENTE

Bruntinge. De restauratie van de Saksische boerderij G 13, waarvan de voorgevel in vakwerk is uitgevoerd, wordt voorbereid. Arch.: E. Kiestra te Westerbork.

Nijeveen. Een aanvang is gemaakt met de restauratie van de eenvoudige, doch karakteristieke Ned. Herv. Kerk. Arch.: J. Jans te Almelo.

GELDERLAND

Beusichem. Het herstel van de toren der Ned. Herv. Kerk is aangevangen. Arch.: K. L. Sijmons te Amsterdam.

Zoelmond. De restauratie van de laat-gothische toren der Ned. Herv. Kerk is gereed. Arch. bur.: Zanstra, Giessen en Sijmons te Amsterdam.

Zutfen. De 15de eeuwse Bourgonjetoren en de muur aan de Martinetsingel, een restant van de oorspronkelijke stadsmuur, zijn gerestaureerd. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.

— Het herstel van de enige jaren geleden door brand verwoeste spits van de toren der St. Walburgskerk wordt voorbereid. De spits zal weer in haar oorspronkelijke gotische vorm worden aangebracht. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORD-HOLLAND

Amsterdam. De restauratie van het door Vingboons in 1638 gebouwde pand Herengracht 168 is aangevangen.

— De panden Herengracht 366-368 en 370, welke in 1662 door Vingboons werden gebouwd, zijn gerestaureerd. Arch. bur.: Bom en Dekker te Amsterdam.

— Het uit 1730 daterende perceel Kloveniersburgwal 49 is in restauratie. Arch. bur.: J. de Meyer te Amsterdam.

— Het herstel van het pand Kromboomssloot 10 is aangevangen.

— Het 18de eeuwse pand Lindengracht 69 is gerestaureerd.

- Amsterdam.* De twee 18de eeuwse panden Nieuwe Leliestraat 135 en 137 zijn gerestaureerd.
- , Aan de door Daniël Stalpaert en Elias Bouman in 1671 gebouwde Portugees-Israëlitische Synagoge worden restauratiewerkzaamheden uitgevoerd. Arch.: J. S. Baars en J. W. Kuypers te Amsterdam.
- , De 17de eeuwse gevel van het perceel Zeedijk 95 zal worden gerestaureerd.
- Monnikendam.* Een aanvang is gemaakt met het herstel van het pand Fluwelen Burgwal 7. Arch.: Y. Kok te Amsterdam.
- Westzaan.* Het perceel Allanstraat 326-328, dat een fraaie Lod. XVI gevel bezit, is in restauratie. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

ZUID-HOLLAND

- Heenvliet.* Het herstel van de toren der Ned. Herv. Kerk is aangevangen.
- De Lier.* Restauratiewerkzaamheden aan de fundering van de uit de 15de eeuw daterende toren der Ned. Herv. Kerk worden uitgevoerd. Arch. bur.: Dekker en van der Sterre te Hazerswoude en adviseur Dr. Ir. J. Emmen te 's-Gravenhage.
- Onderkerk aan de IJssel.* Voorbereidingen worden getroffen om tot restauratie van de Ned. Herv. Kerk over te gaan. Arch.: A. van Essen te Voorburg.
- Oudewater.* Het herstel van de toren der Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

- Sommelsdijk.* De restauratie van de panden Kerkstraat 10 en 12 is gereed. Arch.: Ir. M. C. A. Meischke te Rotterdam.

ZEELAND

- St. Maartensdijk.* De restauratie van het door de watersnood getroffen pand „de Gouden Leeuw” is voltooid. Arch.: J. A. Wentinck te Baarn.
- , Het herstel van de westgevel der laatgotische Ned. Herv. Kerk is in voorbereiding. Arch.: H. van der Kloot-Meyburg te Scheveningen.
- Tbolen.* De 18de eeuwse hardstenen pomp op de Markt is gerestaureerd. Leiding: H. van der Kloot Meyburg.
- Vlissingen.* Het pand Hellebaardierstraat 4 zal worden gerestaureerd. Leiding: Dienst Gemeentewerken.

NOORD-BRABANT

- Geertruidenberg.* De restauratie van het v.m. Weeshuis, dat nog fragmenten uit de 15de eeuw bezit, is voltooid.
- Lith.* Het herstel van het 17de eeuwse pand B 46 is beëindigd.
- Oisterwijk.* Het pand Kerkstraat 90 is gerestaureerd. Leiding: Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

LIMBURG

- Blitterswijk.* Met de restauratie van de twee 16de eeuwse muurschilderingen in de R.K. Kerk is een aanvang gemaakt. Leiding: Gerhard Jansen te 's-Gravenhage.

MUSEUM-NIEUWS

's-GRAVENHAGE, *Nederlands Postmuseum. Kerstprogramma* 1954.

Rondleidingen en demonstraties 23 Dec.-6 Jan.

Alle werkdagen:

14-16 uur oude en moderne telegrafie, de werking van de telefooncentrale, het telefoongesprek over lange afstand.

Bovendien:

23 Dec. 20-21 oude en moderne PTT-bouwwerken.

25 en 26 Dec. 15-16.30 populair overzicht van de telegrafie en telefonie. 15-16 oude en moderne PTT-bouwwerken.

30 Dec. 20-21 postgeschiedenis en oude brieven.

2 Jan. 15-16.30 populair overzicht van de telegrafie en telefonie.

6 Jan. 20-21 de afbeeldingen op de postzegels van Frankrijk.

Elke maand een nieuwe postzegelprijsvraag voor jongelui beneden de 16 jaar.

Geopend werkdagen 10-17 u, Zon- en feestdagen 13-17 u, Donderdagsavonds 19-22 u. 1 Jan. gesloten. Zeestraat 82.

's-GRAVENHAGE, *Collectie F. Lugt.*

De collectie F. Lugt zal voorlopig niet te bezichtigen zijn.

'S-GRAVENHAGE, *Vijftig jaar Museum voor het Onderwijs*.

In de middag van de derde November stroomden grote scharen naar het Museum voor het Onderwijs. Dit schouwspel is op zichzelf niets ongewoons, maar het bijzondere was dit maal, dat de bezoekers volwassenen waren. De commissaris der Koningin van Zuidholland, de burgemeester van 's-Gravenhage en de wethouders van onderwijs en sociale zaken, en voorts tal van autoriteiten op het gebied van onderwijs en musea waren samengekomen om het gouden jubileum van deze zo nuttige en unieke instelling te vieren.

De voorzitter van het jubileumcomité Prof. Dr. G. A. van Poelje heette de aanwezige welkom en gaf een kort overzicht van de geschiedenis van het museum. Namens het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen sprak Mr. J. de Bruyn, hoofd van de afdeling L.O.; hij legde vooral de nadruk op de betekenis van het museum voor de onderwijsvernieuwing. De burgemeester Mr. F. M. A. Schokking overhandigde de directeur, Dr. W. B. van der Stigchel, de versierselen van officier in de orde van Oranje Nassau. Prof. Van Poelje reikte de penning van het Haags Comité over, als blijk van waardering voor zijn werk ten behoeve van de Haagse burgerij. Daarna volgden verschillende toespraken en werden geschenken voor het museum aangeboden. Dr. Van der Stigchel sprak hierop een dankwoord uit en betrok al zijn medewerkers in de aan hem gebrachte hulde.

Tenslotte werd een film vertoond, vervaardigd door Karel van Rijsinghe, waarin op duidelijke en boeiende wijze een beeld wordt gegeven van de werkzaamheden van het museum, die zich niet beperken tot het aantrekken van de schooljeugd, maar die ook gericht zijn op het brengen van lesmateriaal in de scholen en de kinderziekenhuizen. Bijzonder belangwekkend is het onderricht aan blinden, die dank zij de voorbereidende lessen in het museum, in staat worden gesteld excursies te ondernemen in de vrije natuur.

Moge het Museum voor het Onderwijs een grote toekomst tegemoet gaan.

PETRA CLARIJS

EINDHOVEN. *Museum Kempenland*.

Op 1 Juni 1932 werd de stichtingsakte van het Museum Kempenland verleden. De toen bijeengebrachte verzameling werd opgesteld op een etage van het oude raadhuis in de Rechte-

straat. Tengevolge van de oorlog moesten de zalen ontruimd worden, wat tot gevolg had dat de collecties werden opgeslagen. Na lange jaren is het museumbestuur er in geslaagd met medewerking van het Gemeentebestuur van Eindhoven de beschikking te krijgen over het in 1909 gebouwde Waaggebouw aan de Paradijslaan; hierdoor kon op Zaterdag 13 November 1954 de heropening plaats vinden. De hier opgestelde verzamelingen, die een beeld geven van de geschiedenis, folklore en klederdrachten van Kempenland, zijn op overzichtelijke wijze gerangschikt naar de categorie waartoe ze behoren. Vooral in een gebied als Kempenland — in het bijzonder Eindhoven —, dat tengevolge van de industrialisatie in vrij snel tempo van karakter verandert, is het van groot belang, dat zoveel mogelijk voorwerpen die op deze streek betrekking hebben worden bijeengebracht om ze voor ondergang te behoeden.

Op de gelijkvloerse verdieping is rechts van het ingangsportaal een zgn. Brabantse kamer gereconstrueerd, die gestoffeerd is met meubilair, voornamelijk uit de 18de eeuw daterend, portretten uit de vorige eeuw, gebruiksvoorwerpen van koper en tin. Het getuigt van een vooruitziende blik, dat het bestuur er indertijd toe is overgegaan de hand te leggen op meubilair dat uit deze streek kwam, waardoor men thans weet welk type meubel hier gebruikt werd. Reeds nu is het haast ondoenlijk meubels te localiseren; hetzelfde geldt b.v. voor voorwerpen van koper. Alleraardigst is het Maria-figuurtje, gekleed in een satijnen jurk, met Christus op de arm.

Ter linkerzijde van de ingang is een grotere zaal, waar enkele schilderijen en tal van foto's zijn tentoongesteld die betrekking hebben op het oude Eindhoven, waarvan reeds veel is verdwenen. Aan de hand hiervan kan men zich nog een denkbeeld vormen van de stad, vooral uit het begin van deze eeuw. Bijzondere vermelding verdient de hier geplaatste eikenhouten kist, eigendom van de Gemeente Eindhoven.

Op de eerste etage is in het midden een grote vitrine geplaatst met onderdelen van klederdrachten, waaronder een prachtige verzameling „poffers” uit deze streek. Deze zijn grotendeels voor dit museum vervaardigd door een dame die de drachten kent. In een vitrine tegen de wand zijn o.a. enkele in dracht geklede figuren geëxposeerd, voorstellende een boer en een boerin. Hoofden en handen zijn van papier-maché. Vooral het hoofd van de man geeft uitstekend het type van de boer uit het Kempenland weer.

Voorts zijn hier o.m. nog tentoongesteld middeleeuws, 17de en 18de eeuws aardewerk, als ook b.v. een fraaie 18de eeuws gildenketting van het St. Sebastiaan-gilde. Op de tweede etage is een uit de tweede helft van de 17de eeuw stammend weefgetouw opgesteld, alsmede een klompenmakerij en enkele oude fietsen. Aan de inrichting van het museum is de nodige zorg besteed; als vloerbedekking is linoleum gebruikt. De verlichting bestaat uit elektrische armaturen. De volte, die zo kenmerkend was voor de meeste van dit soort musea van vóór de laatste wereldoorlog, is hier gelukkig vermeden. Verschillende onderdelen hadden beter gekund, in het bijzonder denk ik hierbij aan de vitrines, waarvan het houtwerk over het algemeen te zwaar is.

Het laat zich aanzien, dat binnen enkele jaren dit gebouw te klein zal zijn voor het beoogde doel daar het geen mogelijkheden tot uitbreiding biedt.

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER

ROTTERDAM, *Pijpencollectie A. Bleecke, Seringenstr. 30^a.*

Gaarne wordt op deze plaats de aandacht gevestigd op bovenstaande verzameling, die na aanvraag is te bezichtigen. In de loop van 40 jaar heeft de Heer Bleecke een collectie pijpen bijeengebracht, waarin zich tal van aspecten uit de geschiedenis en het leven in het algemeen weerspiegelen. Op de porseleinen koppen, die het voornaamste onderdeel vormen — er zijn echter ook Goudse aardewerk pijpjes, meerschuijmen, houten en zelfs een loden exemplaar — vindt men afbeeldingen van veldslagen, o.m. de fraaie Napoleon-serie, vorsten, hervormers en pausen, terwijl ook taferelen uit de bijbel, jacht en ambacht niet ontbreken.

Pijpenkrabbers, tabaksdozen en sigarenkokers zijn aanvullende rookattributen, die in een bonte mengeling van materiaal en voorstelling een plaats hebben gevonden in de wandvitrines.

De belangstelling van de Heer Bleecke ging nog verder dan het rookgerei. Ook herinneringen aan Johan van Oldenbarneveldt, enkele vroedschapspenningen en een aardige collectie bijbels met zilverbeslag treft de bezoeker hier aan.

UTRECHT, *Nederlands Spoorwegmuseum.*

Op 5 November jl. werd het tweede gedeelte van het Spoorwegmuseum geopend¹.

¹ Zie verder: *Bulletin K.N.O.B.* 6de S. 7 (1954) kol. 59 e.v.

Tijdens deze plechtigheid werd door de burgemeester van Utrecht, Jhr. Mr. C. J. A. de Rantz, aan de voormalige directeur, de Hr. J. J. M. H. M. Asselberghs, de hem door H.M. de Koningin verleende Koninklijke onderscheiding, de Muscummedaille in zilver, uitgereikt. Het is aan het onvermoeide streven en werken van de heer Asselberghs te danken, dat de collecties, die thans eigendom zijn van de Stichting het Nederlandsch Spoorwegmuseum, bij elkaar zijn gekomen. Namens de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen was Dr. Mr. F. J. Duparc aanwezig.

Werd op 28 November 1953 datgene wat op het verleden betrekking heeft voor het publiek ter bezichtiging gesteld, thans is het heden, geëxposeerd in de linkervleugel van het gebouw, eveneens voor de bezoekers te bezichtigen.

In tegenstelling tot de eerst genoemde vleugel, die door lage wanden in een aantal zaaltjes is verdeeld, bleef deze intact op één zaal na, die gebruikt zal worden voor het houden van voordrachten, filmvoorstellingen enz. Het plafond bestaat uit grote vierkanten, waarin om het andere gedeeltelijk afgeschermd buislampen zijn aangebracht: al wordt de zaal uitstekend verlicht, aesthetisch gezien kan ik deze oplossing niet bewonderen. Foto's op de Spoorwegen betrekking hebbend zijn langs de wanden geëxposeerd.

Het heden is vertegenwoordigd door het Seinwezen, Rollend materiaal en Weg en Werken. Om het Seinwezen duidelijk te maken is een emplacement met een geëlectriceerde spoorlijn op eiken voetstuk op verkleinde schaal geconstrueerd. De gestroomlijnde elektrische trein met rails, elektrische bovenleiding, brug en overwegen, is op 1/25 van de ware grootte gebouwd; alles kan functioneren. Brug en overwegen, beveiligd door het thans reeds op vele lijnen toegepaste elektrische beveiligingssysteem, zijn alle zo natuurgetrouw mogelijk vervaardigd.

Aan de beide einden van het spoor is een elektrische beveiliging op ware grootte geplaatst. Deze zijn ook op dit spoorwegnet aangesloten. Deze seinpalen in een zaal waar alles wat met de Spoorwegen te maken heeft op verkleinde schaal is gemaakt, detoneren. Hierbij moet men echter bedenken, dat het de bedoeling is, dit seinwezen ook voor instructie b.v. van treinbestuurders te gebruiken.

In het midden van de zaal zijn op schuin in de zaal geplaatste 1 m hoge smalle eiken voetstukken, met plinten van rubber, elektrische locomotieven, diesel-electrische treinstellen en wa-

gens opgesteld op schaal 1/10 en 1/25. De schuin geplaatste voetstukken doen onrustig aan.

Rechts in de afdeling „Weg en Werken” ziet de bezoeker hoe een spoorbaan met dubbel spoor, met wissels en elektrische bovenleiding, tot stand komt. Ook hier kan de locomotief (1/10 ware grootte) zich elektrisch voortbewegen.

De hier tot stand gekomen expositie is zeer leerzaam. Ze geeft de leek een inzicht hoe een belangrijk openbaar vervoermiddel zich voortbeweegt en hoe gewaakt wordt voor onze veiligheid met de ons heden ten dienste staande beveiligingsmiddelen; maar ook de toekomstige spoorman kan hier een goed inzicht krijgen in een van de voornaamste delen van het bedrijf. Ook voor hen die nog een vak moeten kiezen is dit museum van grote betekenis voor het verkrijgen van voorlichting. Ons land mag zich gelukkig prijzen dat het thans een tweede modern geïllustreerd technisch museum bezit.

D. F. LUNSSINGH SCHEURLEER

CORRECTIE:

Het reinigen van koperen kunstvoorwerpen.

Naar aanleiding van de uiteenzetting van de heer G. F. L. Baron van Utenhove¹ over bovenstaand onderwerp deelt ons lid Prof. P. Coremans mede, dat het gebruik van chloriden (o.a. ook het vermelde keukenzout), waarop door de schrijver is gewezen, ten eerste ontraden moet worden. Men neemt inderdaad aan, dat de in water oplosbare chloriden de meest actieve factoren zijn die de objecten aantasten.

VRAAG EN ANTWOORD

Op zoek naar een oude beker.

Aan het testament van Willem Ernst Charisius, geboren 3 October 1703, gestorven 6 October 1777, Schout van Over- en Nederasselt, gelegen in de provincie Gelderland, ten Zuiden van Nijmegen aan de Maas, en Christiana Sels, geboren ± 1705, gestorven Januari 1779, welk testament is gedateerd 14 Augustus 1777, ontleen ik:

„Ten agste is onse begeerte, dat aan onsen „kleyzoon Jan Willem Peter Charisius, „immediaal na ons overleyden sal gegeven „worden, den grooten silveren — en ge- „deeltelijk vergulden — beker en deksel,

„met ses inscriptien, drie op den beker, en „drie op den deksel, sijnde de drie silvere „pooten onder den beker en de knop bo- „ven op den deksel, meede verguld . . . .” enz.

Bij navraag bij familieleden bleek niemand iets omtrent deze beker te weten. Aangezien ik het zeer op prijs zou stellen te weten, of hij nog bestaat, is mijn vriendelijk verzoek, mij zo mogelijk inlichtingen te verstrekken. Ook aanwizingen, die er toe kunnen leiden, dat ik op een of ander spoor kom, zijn zeer welkom.

Ter verdere oriëntering zij vermeld, dat Willem Ernst stamt uit een Oostpruisisch burgermeestersgeslacht, dat, omdat het de „nieuwe leer” was toegedaan, in de dertigjarige oorlog over Duitsland (Königsberg, Stralsund, Berlijn en het Rijnland) verspreid werd en zich verder vestigde in Zweden (waar enkele takken in de Zweedse adel werden opgenomen), Nederland en vermoedelijk Denemarken.

Christina Sels behoort zeer waarschijnlijk tot een hervormde tak van het arts-, regenten- en officierengeslacht Sels, dat oorspronkelijk afkomstig is uit België en zich later vestigde in München-Gladbach, Wesel en in Nederland o.a. in Zutphen.

De beker zal dus vermoedelijk van Duitse makelij zijn. Hoewel in het testament van „inscripties” gesproken wordt, wil ik toch voor de volledigheid nog even de door de geslachten Charisius en Sels gevoerde wapens vermelden: Charisius op een blauw veld drie vertikale gouden vissen (karpers) en Sels op een zilveren veld I en III een hand in natuurlijke kleur, uit een witte wolk komend, die een gouden ring vasthoudt boven een gouden beker en II en IV een romp-met-hoofd en armen van een Moor, de rest van diens lichaam staande achter een rood-en-wit-geblokt veld.

De in het testament genoemde Jan Willem Peter Charisius was schout en later burgemeester van Over- (en Neder-) Asselt en leefde van 12 Juni 1771 tot 18 September 1848.

Volgens overlevering zou door een echtgenote van een van zijn nazaten veel (tafel-)zilver in het nabij gelegen Grave aan een opkoper zijn verkocht.

Voor inlichtingen moge ik mij volgaarne aanbevelen houden.

J. G. F. CHARISIUS
Willem de Zwijgerlaan 102,
's-Gravenhage.

¹ Zie *Nieuws-Bulletin K.N.O.B.* 6de Serie 7 (1954) kol. 163.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

ALMELO

- *Kunstering De Waag*. „Het internationaal affiche”. Dag. 15-17, 19½-21½ -27 Dec.

AMERSFOORT

- *A.G.-huis (Paulus Buyslaan 1)*. Jelle Troelstra, tekeningen en aquarellen uit Bretagne en Bourgondië -20 Dec.

AMSTERDAM

- *Amsterdams Historisch Museum De Waag*. Het Stadhuis van Amsterdam -31 Jan.
- *Huinck & Scherjon* (Herengracht 469). Charley Toorop -24 Dec.
- *W. J. G. van Meurs* (Keizersgracht 578). Japanse kunst -18 Dec.
- *Stedelijk Museum*. Oskar Schlemmer -2 Jan.
Ben Nicholson -2 Jan.
Kees Verwey -3 Jan.
Gerrit Benner -3 Jan.
Lyonel Feininger -17 Jan.
- *Tropenmuseum*. Kleur op doek -11 Febr.
- *Zoölogisch Museum*. West-Indische Dieren -voorjaar '55

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Ossip Zadkine -30 Jan.

DELFT

- *Het Prinsenhof*. Rekenschap 18 Dec.-7 Febr.

DORDRECHT

- *Dordrecht's Museum*. Japanse houtsneden -20 Dec.

EINDHOVEN

- *Stedelijk Van Abbe Museum*. Brabantse schilders -21 Dec.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Betje Wolff en Aagje De-ken -3 Jan.
Tekeningen van Utagawa Kuniyoshi 1798-1861 23 Dec.-14 Febr.
Mondriaan half Jan.-half Mrt.

('S-GRAVENHAGE)

- *Nederlands Postmuseum*. Zie afzonderlijk bericht onder Museum-Nieuws.
- *Kunstzaal Bennewitz* (Noordeinde 48). Hon-derd-guldententoonstelling -31 Dec.
- *Kunstzaal Plaats*. Kunstnijverheid -25 Dec.
- *Kunst van Onzen Tijd* (Pr. Mauritsplein 21-22). Piet de Bodt -17 Dec.
André Petroff -1 Jan.
- *Kunstzaal Liernur* (Zcestr. 63). Paul Arntzenius -19 Dec.
- *Pulchri Studio*. Verkooptentoonstelling 24 Dec.-14 Jan.
- *Museum voor het Onderwijs*. Canadese kindertekeningen - Jan.
Wij bouwen een schip... - Jan.
Marocco voorjaar '55
Aardolie voorjaar '55

GRONINGEN

- *Genootschap Pictura*. Tentoonstelling door „de Ploeg” georganiseerd 18 Dec.-12 Jan.

HAARLEM

- *Museum Huis Van Looy* (ingang Kamperlaan). Groepstentoonstelling van het Genootschap „Kunst zij ons doel”. Werkd. 10-17; Zo. 13-17 -2 Jan.
- *Teylers Museum*. Tekeningen van Hendrick Goltzius 1558-1617. Werkd. 11-15; Ma. gesloten; 1ste Zo. v. d. maand 13-15 -31 Dec.

HILVERSUM

- *Museum voor het Gooi en omstreken*. „Keramiek” -30 Dec.

IJMUIDEN

- *Schoolgebouw Heidestraat*. Tentoonstelling „Start” 17 Dec.-2 Jan.

LEIDEN

- *Prentenkabinet der Rijksuniversiteit*. Grafiek en tekeningen Jan Gregoor en Wim Noordhoek 17 Dec.-23 Jan.

NIJMEGEN

— *Waaggebouw*. Nijmeegse kunstenaars
18 Dec.-10 Jan.

— *'t Venster* (Gouvernestr. 133). Corneille
-17 Dec.

ROERMOND

— *Gem. Museum Hendrik Luyten-Dr. Cuypers
Museum*. Tentoonstelling „Start”. 8-22 Jan.

UTRECHT

— *Centraal Museum*. Kersttentoonstelling „De
Madonna in de kunst”. Werkd. 10-17; Zo.
13-17; bovendien Di en Do. 20-22 -2 Febr.
— *Huize Biltstr. 105*. Bart Vink -1 Jan.
— *Stichting De Utrechtse Kring* (Brigittenstr.
4). Bob Lokhorst -24 Dec.
Groep Franse schilders 8-30 Jan.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans*. Oud tin uit de collectie
A. J. G. Verster 23 Dec.-14 Febr.
Oude Vlaamse en Hollandse tekeningen (De
Grez, Brussel) 23 Dec.-14 Febr.

MEDEDELINGEN VAN DE REDACTIE

De 6de Serie Jrg. 7 (1954) van het Bulletin van de K.N.O.B. bestaat uit 5 Bulletins en 12 Nieuwsbulletins.

Het voorwerk en het register op deze jaargang zullen met het eerstvolgende Bulletin in het volgend jaar worden verzonden.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen wederom banden voor het Bulletin worden vervaardigd.

De prijs van de band van de jaargang 1954 zal — afhankelijk van het aantal bestellingen — ongeveer f 2.20 bedragen, inclusief kosten voor emballage en toezending.

De uitvoering is als voorheen, in geelbruin buckramlinnen met bruine opdruk, aansluitend bij de reeds uitgegeven banden voor de 6de Serie.

Banden voor eerdere jaargangen van de 6de Serie (dus vanaf 1948) kunnen, mits gelijktijdig besteld, voor dezelfde prijs worden nageleverd.

Bestellingen (s.v.p. alleen per briefkaart en alleen de adreszijde gebruiken) onder duidelijke vermelding van volledige naam, adres en titulatuur, kunnen tot 30 Januari 1955 a.s. worden ingezonden bij de Redactie-Secretaris, N. E. H. J. J. Zon, Rijswijkseweg 141, Den Haag.

N.B. *Men wordt beleefd verzocht op de briefkaart géén andere onderwerpen te behandelen.*

VACATURE

B. en W. van de Gemeente Gouda roepen hierbij gegadigden op voor de betrekking van hoofd der stedelijke musea.

Sollicitaties moeten vóór 20 Dec. a.s. worden ingezonden aan het College van Burgemeester en Wethouders van Gouda.

Inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij de Gemeente-secretaris.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 6DE SERIE 7 (1954)

- Aardewerk (Gouds) 171
 Adela (van Uplage of Uplade) 41
 Agt, J. J. F. W. van
     De Sint Stevenskerk te Nijmegen 97, 169
     Waterland en Omgeving (rec. J. Belonje) 63
 Albrecht, Hertog 201
 Alcmade, IJsebrande van 200, Vranc van — 206
 Alkemade, zie: Alcmade
 Alwinus (castellanus v. d. Leidse burcht) 24
 Amsterdam
     Museum van den Arbeid, zie: Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek
     Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek *157
     Nederlands Schoolmuseum *173
     Oudekerkstoren 126
     Paleis op de Dam (museum in-) 150
     Rijksmuseum (gouden ereketen) 53; (Herinneringen aan Piet Heyn) 145; (zilveren lampetkan) 155
     Rijksprentenkabinet (tek. Aert Schouman naar P. Moreelse) 152
     Stedelijk Museum (kinderwerkplaats) 217, 224; (tentoonstellingsgebouw) 221, *na* 224
     Werkschuit 220
 Andel, [M. A.] van 27
 Anna Catharina, Koningin van Denemarken 57
 Anspach, Ds. J. 216
 Apostool, [C.] 151
 Appeltern, Robert van 74
 Arntz, W. J. A.
     Tijdstip en plaats van ontstaan van onze middeleeuwse baksteen 23
 Arnulf, Graaf 35
 Asselberghs, J. J. H. M. 59
 Assen
     Provinciaal Museum van Drenthe (benoeming G. C. Helbers) *45
 Atrecht, Abdijkerk St. Waast (kooeraanleg) 118
 Atrecht, Mathias van 118
 Augsburg, St. Pieter (baksteen) 32
 Aurelius, Cornelius 18

 Backer, Jan de 209
 Baksteen, tijdstip en plaats van ontstaan van onze middeleeuwse baksteen 23
 Baksteen (middeleeuwen)
     Augsburg, St. Pieter 32
     Borna, St. Kunegonda 31
     Brandenburg, Dom 31
     Brugge, St. Donatiaan 34, 35, 36
     (*Baksteen, middeleeuwen*)
     Deventer, St. Lebuinus 26
     Ermelo, toren 34
     Freising, St. Martin 32
     Friesland 23
     Havelberg, Dom 31
     Hessen, kerken 25
     Jerichow, kloosterkerk 31
     Klaarkamp, Cisterciënserklooster 31
     Leiden, burcht 23
     Lübeck, Dom 31
     Moosburg, Domtoren 32
     Noord-Italië 25
     Oostvoorne 23
     Ratzeburg, kerk 31
     Segeborg, kerk 31
     Sleeswijk, kerk 31
     Teylingen, burcht 23
     Thierhaupten, Premonstratenserkerk 32
     Valkenburg Z.H., opgravingen 27
     Verden, St. Jan 31
     Zuid-Holland 23
 Balderik (van Uplage of Uplade) 41
 Balduin, Graaf 35
 Banckers, zie: Trappen, Joost van
 Barentz, Dirck 173
 Batenburg
     Kasteel 131
     Kerk H. Victor 134
 Beaufort, Dr. R. F. P. de
     De Wandschilderingen aan de oostelijke torenmuur in de voormalige Ned. Herv. Kerk te Kesteren 213, *124
 Beeckesteyn, Huis — zie: Velzen
 Beesde, Jan van 204
 Beka, Johannes de 18, 200
 Belonje, Mr. J.
     De Monumenten van Geschiedenis en Kunst te Elten 41
     Rec.: 63
 Benoemingen, zie: Museum, Benoemingen
 Berchem, Willem van 98, 169
 Berchen, Willem van, zie: Berchem, Willem van
 Berckenrode, Gheret van 206
 Berden, J. H. 193
 Berg, Mej. H. M. van den 213
 Bergharen, Kasteel Hernen 73
 Bernink, J. B. (In memoriam) *89
 Besançon, Musée des Beaux Arts (horloges) *150
 Béthune, fam. de 83
 Beveiliging, zie Museum

- Beveren, M. J. J. van 73, 93
 Beyer, J. de 132
 Bilhamer, Joost Jansz 126
 Bisschop, J. de *149
 Bleecke, A. (Collectie Pijpen) *183
 Bodemonderzoek, Gelderland *123
 Boekbesprekingen 37, 63, 181, 233
 Boekhorst, Baljuw Floris van den 199, 201
 Boextel, W. J. A. van (benoeming) *123
 Bohres, T. 52
 Booth, Cornelis 215
 Borna, St. Kunegonda-kerk (baksteen) 31
 Bouvy, D. P. R. A.
   In memoriam Jan Eloy Brom *73
 Brand, zie: Museum, beveiliging
 Brandenburg, Dom (baksteen) 31
 Bremen, Dr. P. J. van 11
 Brom, Jan Eloy (In memoriam) *73
 Bronkhorst-Batenburg, Dirk van 134; Gijsbert van — (grafzerk) 134
 Brugge
   kerk van St. Donatiaan (baksteen?) 34, 35, 36
   Notaris Galbert (XII) 34
 Brunsting, Dr. H., 27
   Het Museum en het Valkhof te Nijmegen 135
 Butkens, Christoffel 214
 Buuren, Prof. Dr. M. van 176
 Buurman, D. J. G.
   De geschiedenis van de Cannenburch (resumé lezing) *119
   Het kasteel Hernen 73
 Buys, Thomas (grafplaat) 125
- Campen, J. van *147
 Cannemaker, Jacob 200
 Cannenburch (resumé lezing over de geschiedenis) *119
 Charisius, J. G. F. *185
 Christiaan IV van Denemarken (ereketen) 53, 56
 Clais, Meester 210
 Clarijs, Petra
   De Kinderwerkplaats in het Stedelijk Museum te Amsterdam 217
   's-Gravenhage, Vijftig jaar Museum voor het Onderwijs *181
 Clerc uten laghen Landen bi der see, De 18
 Codde, Pieter 160
 Conservatie, zie: Museum
 Cool, Gregorius 172; Jan Daemen — 147, 148
 Cranendonk, Peter van 126
 Crayenblyc, Jan 202, 203
 Crommelin, Dr. C. A.
   Descriptive catalogue of the Huygens collec-
   tion in the Rijksmuseum voor de Geschiede-
   nis der Natuurwetenschappen (rec.) 40
 Cultuurbezit, Bescherming van het *45
 Cust, Lionel 160
 Cuypers, Dr. P. J. H. 4, 141, 142, 143
- Dalen, P. K. van, zie: J. Duverger
 Delft
   Laboratorium voor Vezeltechniek van de
   Technische Hogeschool *162
   Oude Kerk (graftombe Piet Heyn) 146
 Dendermonde, kerk (schilderij Van Dijk) 160
 Denekamp, Museum „Natura docet” (In memo-
   riam Meester J. B. Bernink) *89
 Deur, Ir. J. G.,
   Het oude raadhuis, Nijmegen 139
   Restaurant Valkhof, Nijmegen 138
 Deventer, St. Libuinuskerk (baksteen) 26
 Dijk, A. van 160
 Dijk, L. J. van (In memoriam) *77
 Doedens, Diric 200
 Dokkum, museum „Natuur en Gea” *157
 Dom, Pol *149
 Doopvont (kerk van Batenburg) 134
 Doornick, Elisabeth van 214
 Doort, Jacob van 57
 Dorenweerd, Berend van 200
 Drachten
   Bleekerhûs *157
   Oudheidkamer Smallerland *157
 Driel, Alard van 74; Otto van — 74
 Dulcken, Mr. Graedt van 141
 Duverger, J. —, M. J. Onghena en P. K. van
   Dalen
   Nieuwe gegevens aangaande XVIde eeuwse
   Beeldhouwers in Brabant en Vlaanderen
   (rec. J. S. Witsen Elias) 65
- Egeren, Margriet van 80, 83
 Eindhoven, Museum Kempenland *181
 Elten
   Monumenten van geschiedenis en kunst 41
 Hoog-Elten
   Blankenheimerhuis 47
   Kloosterkerk 43, 44, 45
   molen 51
   Salmse huis 47
 Laag-Elten
   Bergwick, Jachthuis 50
   Hüttenbach 51
   huis, Kloosterstraat 50
   Klein Voorthuizen 50
   Proosdij 50
   Rijksstift

(Elten, Laag-Elten)

- St. Martini-kerk 48
 St. Ursulaklooster 49/50
 Verz. Dr. W. Goebel 52
 Verz. Th. F. H. M. Baron Lochner van
 woonhuizen, oude 50
 Ennetières, geb. gravin de Béthune, Markiezin
 Euphémie Joséphine Ghislaine d' — 83
 Enrçz, Fo 157
 Enschede, Rijksmuseum Twenthe *43
 Ermelo, kerktoeren (baksteen) 34
 Eschauzier, Prof. F. A. 221
 Ewijk, Van 150, 156
 Expertise, zie: Museum
 Eysinga, Jhr. Mr. F. J. J. van 153
 Feith, Mr. Pieter Rutger 155
 Filz, J.
 Groenlo, Grols museum in nieuw gebouw *91
 Hardenberg, Oudheidkamer Hardenberg ge-
 opend *159
 IJmuiden, Pieter Vermeulen Museum *159
 Leerdam, Nationaal glasmuseum *65
 Voorburg, Huygens Museum Huize Hofwijk
 heropend *147
 Woerden, Museum gereorganiseerd *92
 Flesche, H. 35
 Floris IV 11
 Floris V 1, 193
 Fockema Andreae, Mr. S. J. rec.: 233
 Fogelsangh State (Veenklooster) *161
 Forbes, Prof. Ir. R. J. *7, *162
 Franeker
 „t Coopmanshús" (benoeming G. van Wage-
 ningen) *31
 Frederik Hendrik (houten beeldje van —) 149
 Freiburg, Dom (bouwmeester) 119
 Freising, St. Martin (baksteen) 32
 Friesland
 baksteenindustrie 23
 Friese Culturele Raad 231
 Friso, Lambert 104
 Frison, Ed.
 L'évolution de la partie optique du microscope
 au cours de dix-neuvième siècle. Les Test
 Objects, Les Test-, Probe- et Typen-platten
 (rec. Dr. W. H. van Seters) 183
 Galbert (Notaris Brugge XII) 34, 35, 36
 Gelder, Dr. H. E. van
 Prof. Dr. W. Martin (In memoriam) *75
 Gelderland, Oudheidkundig bodemonderzoek
 *124
 Gerson, Dr. H. (benoeming) *31
 Giffen, Prof. Dr. E. A. van 27, 31

- Glas, Nationaal glasmuseum te Leerdam *65
 Glasschilderkunst (Muiderslot) 206
 Glazema, Dr. P. 31
 Gmünd, Hans von 119
 Gorissen, Dr. Friedrich 114
 Kleve. Niederrheinischer Städte-Atlas Heft I;
 Kalkar. Niederrheinischer Städte-Atlas, Heft
 II (rec. J. G. N. Renaud) 189
 Gouda
 Lazaruspoortje 172
 Stedelijk museum Catharina-gasthuis 171
 St. Jorisgilde (kelk) 175
 Stedelijk Museum De Moriaan 171, 177
 Verz. Ir. S. del Monte 176
 Goudsmiden
 Doort, Jacob van 57
 Pedersen, Anders 58
 Grafzerken 134, *137
 Graswinckel, Jhr. Dr. D. P. M.
 Batenburg 131
 Grave
 Hampoort 133, 134
 St. Elisabethskerk 133, 134
 's-Gravenhage,
 Binnenhof 1, 71
 Haagtoren 1, 4, 9, 17
 Floris IV 11
 Floris V 1
 Ridderzaal 1
 Rolgebouw 1
 Vrouwe Meilendis 12
 Buitenhof (Nationaal Cabinet) 150
 Huis ten Bosch 150
 Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden 150,
 156
 Koninklijk Museum 150
 Koninklijk Penningkabinet (Penningen, An-
 tieke Munten) (Rec.: 70)
 Museum voor het Onderwijs (vijftig jaar)
 *181
 Nederlands Museum 146, 156
 Nederlands Postmuseum 157, 164, 165, *179
 Rijksbureau voor Kunsthistorische documen-
 tatie (benoeming Dr. H. Gerson) *31
 Rijksmuseum H. W. Mesdag (benoeming Dr.
 A. B. de Vries) *31
 Verzameling F. Lugt (gesloten) *180
 Greuter, H. 52
 Groenlo, Grols museum in nieuw gebouw *91
 Grondstein, adellijk huis — (Elten) 41, plgr. 43
 Haan, A. de 132
 Haarlem, Grote of St. Bavokerk (koperen koor-
 hek) *161

- Hall, M. C. van 160
 Hamborch, Jan 204
 Hardenberg, Oudheidkamer geopend *159
 Hart Hz., J. van der 127
 Haslinghuis, Dr. E. J. 26, 28, 31, 32
 Hattem, Geryt van 210; Jasper van — 210
 Havelberg, Dom (baksteen) 31
 Heda 200
 Heemskerk, Gherit van 202; Heynric van — 202;
     Wouter van — 200
 Heeswijk, H. van 73
 Helbers, G. C. 176, (benoeming) *45
 Heldring, Ds. O. G. 216
 Hemmen, kasteel 214
 Henneman, Mgr. J. J. (In memoriam) *51
 Herman, Meester 140
 Hernen, kasteel (Bergharen) 73
 Hernen, Theodericus dominus de 74; Willem
     van — 74
 Heshuisen, adellijk goed (Elten) 42
 Heyn, Piet (Herinneringen aan —) 145
 Heynric, Mr. 204
 Hofwijck, Vereniging — *147
 Holland, Peter 203
 Holwerda, Dr. J. H. 23
 Hondius, Willem 147, 148, 148
 Hoog-Elten, zie: Elten
 Horloges-museum, zie: Besançon
 Horne
     geslacht — 132
     wapen van 215
 Huissen, Gemeentehuis (staf) 56, *124, *165
- ICOM
     Verkiezing van geassocieerde leden in het Ne-
     derlandse Comité *90
- IJmuiden, Pieter Vermeulen Museum *157
- In memoriam
     Bernink, J. B. *89
     Brom, Jan Eloy *73
     Dijk, L. J. van *77
     Henneman, Mgr. J. J. *51
     Kalf, Dr. Jan *49
     Martin, Prof. Dr. W. *75
     Regnault, P. A. *121
- Jacobs, Mr. Joost 128
 Jacobszoon, Hyman 209
 Jansz, Bruyn 207
 Jerichow, Kloosterkerk (baksteen) 31
 Jesus, Mr. 204
 Joosten, E.
     De uitbreiding van het Rijksmuseum Kröller-
     Müller te Otterlo 225
- Juwsma State (Wirdum) 153
 Kaiserwerth, St. Suitbertuskerk (koor) 106
 Kalf, Dr. Jan (In Memoriam) *49
 Kamerling, J. S. 150
 Kampen, St. Nicolaaskerk 106, 119
 Kampen, Ernst Roelofs van 126
 Karel de Goede 34
 Kasteel
     *Hieronder worden ook samengevat begrippen
     als: burcht, huis, state, stins enz.*
 Batenburg 131
 Beeckesteyn, Huis (Velzen) *136
 Bergwick, jachthuis (Elten) 50
 Binnenhof ('s-Gravenhage) 1, 71
 Cannenburch *119
 Fogelsangh-State (Veenklooster) *161
 Grondstein, adellijk huis — (Elten) 41, pl.
     gr. 43
 Hemmen 214
 Hernen (Bergharen) 73
 Heshuiszen, adellijk goed — (Elten) 42
 Hofwijck (Voorburg) *147
 Juwsma State (Wirdum) 153
 Kloostermanhuis (Twyzel) *161
 Lede (of Lee), Huis ter 216
 Leiden 23
 Medemblik 198
 Middelburg (bij Alkmaar) 198
 Muiderslot (Muiden) 193
 Oostvoorne 23
 Teylingen 23
 Uplade of Uplage 41
 Vredelant, Huis 199
- Kastele, R. P. van de 150, 154, 156
- Kastelen
     museale taak (door Mr. A. Staring) *107
 Kastelen, Stichting „Vrienden der Geldersche —”
     73, *101
 Kelffken, Jan 126
 Kellen, D. van der 154
 Kessel, Severijn van 126
 Kesteren, Ned. Herv. Kerk (wandschilderingen)
     213
 Ketel, Cornelis 175
- Keulen
     Dom (bouwmeester) 119
     Grosz St. Martin 102
     St. Kunibert 102
 Keyser, Pieter de 146; Thomas de — 160
 Kinderwerkplaats (Amsterdam, Sted. Museum)
     217, 224
 Klaarkamp, Cisterciënsklooster (baksteen) 31,
     33

- Kleef, Stiftskerk (koraanleg) 117
Kleurenkleed der Kerken (rec.: 70)
 Kloot Meyburg, Ir. H. van der *147
 K.N.O.B. *95
 Publicaties *175
 Studentenlidmaatschap *136
 Verslag alg. ledenvergadering (20 Maart 1954) *57
 Verslag alg. ledenvergadering (9 Juli 1954) *131
- Koo, De 233
 Koraanleg 116
 Koot, Ton 194
 Kopenhagen, Nationaal Museum (penningkabinet) 56
 Kranenburg, Stiftskerk 114, 117
 Kranenburg, Gisbert van, zie: Schairt van Bommel
 Kuile, Prof. Dr. E. H. ter 31, 35
 Korte notitie over Grave 133
- Laag-Elten, zie: Elten
 Laer, Auguste Sophie toe 158
 Lamberts, R. M. G. 156
 Langenberg, Gerwin van 121
 Laubespín, graaf A.L.V.M.B. de 84
 Lavachery, H. — en A. Noblecourt
 Les techniques de protection des biens culturels en cas de conflit armé *82
 Lede, heerlijkheid 214; Huis ter — 216
 Leerdam, Nationaal glasmuseum *65
 Leeuwarden
 Fries Museum (wapenrusting) 153
 Museum Pier Pander *na* 224, 231
- Leiden
 burcht (baksteen) 23
 Rijksmuseum voor de geschiedenis der Natuurwetenschappen (tentoonstelling „Van vergrootglas tot oog der wetenschap”) Catalogus, rec. Dr. W. H. van Seters 183
 St. Pieterskerk (bouwmeester) 120
- Leupen, Ir. J. 221
 Leydis, Johannes a 18
 Liender, Pieter van 151
 Lloyd, Nath. 35
 Loemans, Wilhelm 125
 Lonck, Hendrick 161
 Londen, The International Institute for the Conservation of Museumobjects *38
 Loosduinen 20
 Lübeck, Dom (baksteen) 31
 Lutjens, J. W.
 De beveiligingsmaatregelen tegen brand in musea *11
- Lunsingh Scheurleer, D. F. rec.: 37, *45; *162
 Amsterdam, Stedelijk Museum, Tentoonstellingsgebouw 221
 Dokkum, „Natuur en Gea” *157
 Drachten, Oudheidkamer Smallingerland *157
 Eindhoven, Museum Kempenland *181
 Enschede, Rijksmuseum Twenthe. Nieuwe vleugel geopend *44
 Gouda, Catharina-gasthuis 171
 Gouda, Stedelijk Museum De Moriaan 177
 Inleiding over beveiliging tegen brandgevaar in musea *10
 Leeuwarden, Kunstcentrum 231
 Twijzel (F.), Kloostermanhuis *161
 Utrecht, Nederlands Spoorwegmuseum 59, *183
 Veenklooster, Fogelsangh-State *161
- Luttervelt, Dr. R. van
 Een gouden ereketen van Christiaan IV van Denemarken 53
 Herinneringen aan Piet Heyn in het Rijksmuseum 145
- Lyenen, Arnt van 76
 Lynden, Anna van 83; Ernst van — 215; Jan van — 127; Steven van — 214; Wapen van Van — 215
- Manderscheidt-Blankenheim, Maria Francisca van (portret van) 51
 Mark, Mr. P. J. van der *137
 Martin, Prof. Dr. W. (In memoriam) *75
 Medailleur
 Doort, Jacob van 57
 Medemblik, Kasteel 198
 Meeckeren, Herman van 76; wapen van Van — 215
- Meester
hieronder volgen de namen van middeleeuwse kunstenaars en handwerkslieden
 Bruyn Jansz (Muiderslot, 1471) 207
 Claes die Wale (Nijmegen: Gewandhuis 1536; St. Steven 1552) 122
 Clais (Muiderslot, 1510) 210
 Cornelis Sass (beeldhouwer Nijmegen) 141
 Costiin Willemsz. (Muiderslot, 1471) 208
 Gerwin van Langenberg (bouwmeester Wesel, 1522) 121
 Geryt van Hattem (Muiderslot, 1510) 210
 Gisbert van Kranenburg, zie: Gisbert Schairt van Bommel
 Gisbert Schairt van Bommel (bouwmeester: Zwolle(?), 1399-1400; Xanten, 1406-37; Nijmegen, 1429-31; Huissen 1435-37; Rees, 1435-37; Kleef, 1440) 113, 114, 121, 126

(Meester)
 Graadt van Dulcken (Nijmegen, raadhuis, 1550) 141
 Hans von Gmünd (bouwmeester Freiburg, 1359) 119
 Heinrich Parler (Kenten, XIV A) 119
 Herman (bouwmeester Nijmegen XVA) 140
 Heynric (Muiderslot, 1386) 204
 Jan Backer (Muiderslot, 1506) 209
 Jan Crayenblyc (Muiderslot, 1370) 202
 Jan Hamborch (Muiderslot, 1386) 204
 Jan Kelffken (Nijmegen, St. Stevens, 1566) 126
 Jan Mensensoen (Muiderslot, 1386) 204
 Jasper van Hattem (Muiderslot, 1510) 210
 Jesus (Muiderslot, 1386) 204
 Johan (van Savoye) (bouwmeester Praag, 1372-73) 119
 Joost Jacobs (Nijmegen, St. Stevens, 1640-44) 128
 Joost Jansz Bilhamer (Amsterdam, 1565) 126
 Mathias van Atrecht (bouwmeester Praag, 1344) 118
 Michael van Savoye (bouwmeester Keulen, XIV) 119
 Michiel (van Savoye) (bouwmeester Praag 1372-73) 119
 Peter (van Cranendonk?) (Nijmegen, XVI A) 126
 Peter Gerritsz Verspeck van Leiden (Nijmegen, St. Stevens, 1604-05) 127
 Peter Parler (bouwmeester Praag, 1352) 119
 Peter van Utrecht (Muiderslot, 1370) 202
 Rutger (van Savoye) (bouwmeester Kampen, 1369; Praag, 1372-73; Leiden, 1395-1402) 119-20
 Severijn van Kessel (Nijmegen, St. Stevens, 1566) 126
 Splinter van Ziil (Muiderslot, 1471) 207
 Wilhelm Loemans (Nijmegen, St. Stevens, 1512) 125
 Wilhelm van No(e)remboch (Nijmegen, Gewandhuis, 1542-45) 122

Meilendis, Vrouwe 12, 20

Mensensoen, Jan 204

Meren, Hanne 204

Metelercamp van Bronkhorst, Adriaan Jacob Paul — 83; Mevr. A. M. — geb. Jkvr. den Tex 73

Middelburg, Kasteel — bij Alkmaar 198

Middelburg, Westmonsterkerk (kooeraanleg) 118

Monte, Ir. S. del (verzameling) 176

Montfoort, Jan van 211; Lodewijk van — 205, 207, 210; Willem van — 205

MONUMENTENZORG

Voor Restauraties zie op de desbetreffende plaatsnamen, alsmede onder het hoofd Restauratie-nieuws in de Inhoud.

Restaureren

Commissie ter bestudering van het restauratievraagstuk *135

's-Gravenhage, Binnenhof 4

Moosburg, Domtorens (baksteen) 32

Moreelse, Paulus 152

Rijksdienst voor de Monumentenzorg 176

Moss, A.

Handbook for Museumcurators *82

Muiden, Muiderslot (bouwgeschiedenis) 193, pl.gr. 195

Munten (antieke —) 70

MUSEUM (-A)

(zie ook op namen van landen of plaatsen waar de musea zijn gevestigd) en de trefwoorden:

ICOM

Verzamelingen (particuliere)

Administratie *106

Benoemingen

Assen (G. C. Helbers) *45

Franeker (G. van Wageningen) *31

's-Gravenhage (Dr. H. Gerson) *31; (Dr. A. B. de Vries) *31

Tilburg (W. J. A. van Boextel) *123

Zwolle (J. W. Schotman) *143

Beveiliging

Bescherming van cultuurbezit *45, in oorlogstijd *82

brand *9, *11, *103

Bijschriften

teksten, de vervaardiging van — voor thematische uitstallingen 163

Conservatie

conservatie en restauratie van museumvoorwerpen (samenwerking Museumdag met B.P.M.) *6

(Conservatie)

- Handbook for Museum Curators, "The Application of x-rays, gamma-rays, ultraviolet and infra-red rays to the study of antiquities"* *82
- koperen voorwerpen (reinigen) *162, rectificatie *185
- nieuwe conservatiemethode voor oude weefsels *162
- The International Institute for the Conservation of Museumobjects, London *38
- Expertise-Instituut *43
- Friesland *124
- Historische musea *62
- In- en uitvoer kunstwerken *37
- Kastelen (een museale taak voor —?) *107
- Kinderwerkplaats (Amsterdam, Sted. Mus.), 217, 224
- Museumcursus *7, *31, *37, *103, *175
- Nederlandse Musea* (rec.: N.Z.) 184
- Publicaties *55, *171; *De Nederlandse Musea* *103; Friesland *123
- Reproductierecht *7, *102
- Restauratie, zie: conservatie
- Rondreizende UNESCO-tentoonstelling *81
- Ruil (rubriek — museumvoorwerpen) *69
- Salarissen van Museumambtenaren *6
- Tentoonstellen
- coördinatie van tentoonstellingsplannen *5
- registratiecentrum tentoonstellingen *102
- Tentoonstellingsagenda, zie: Inhoudsopgave
- Vacature(s) *83, *95, *127, *167, *189
- Verwarming, (Gouda, Catharina-Gasthuis) 177

Museumdag, zie: Inhoudsopgave

Muurschilderingen Nijmegen (St. Stevenskerk) 125

- Naber, S. P. l'Honoré 148
- Nachenius, B. 148
- Neurenberg zie: No(e)remborch
- Nijenrode, Ghijsbrecht van 207; Splinter van — 205
- Nijmegen
- Barbarossa-ruïne en Karolingische kapel 136
- Besiendershuis 140
- Gewandhuis 122
- Hundisburg 97
- Latijnse school 140
- Raadhuis 139
- Rijksmuseum G. M. Kam (vondsten uit Romeinse tijd) 136

(Nijmegen)

- St. Jan (kloosterkerk) 97
- St. Stevenskerk 97; epitafen 125; muurschilderingen 125; praalgraf Catharina van Bourbon 125; verbetering en aanvulling 169
- Valkhof 135, pl. gr. 137/138
- Nispén tot Sevenaer, Jhr. Dr. E. van, rec.: 235
- Noblecourt, H., H. Lavachery & —
- Les techniques de protection des biens culturels en cas de conflit armé *82
- No(e)remborch, Willem van 122
- Obreen, F. D. O. 158
- Oerle, Ir. H. A. van 73, 93
- Olla 34, 35
- O'Neil, B. H. St. J.
- Castles, an introduction to the castles of England and Wales (rec. Jhr. Dr. E. van Nispén tot Sevenaer) 235
- Ongheña, M. J. zie J. Duverger
- Oorlog, Bescherming cultuurbezit, zie: Museum, Beveiliging
- Oosterwijk, Coen van 199, 202
- Oostvoorne, burcht (baksteen) 23
- Otterlo, Rijksmuseum Kröller-Müller (uitbreiding) 225
- Ozinga, Prof. Dr. M. D. *134
- Palladio 171
- Pander, Pier 231, *158
- Parijs, Notre Dame (kooeraanleg) 119
- Parler, Heinrich 119; Mathias — 119; Peter — 119
- Pedersen, Anders 58
- Pelinck, E.
- Historische musea (Inleiding Verg. K.N.O.B. 20 Maart 1954) *62
- Penningen 70
- Pernis, A. van 196
- Peter, Mr. — (Peter van Cranendonk?) 126
- Pieters, Ad. 218
- Pijpen, Gouda 171
- Verzameling — A. Bleecke, Rotterdam * 183
- Pouderoyen, Ir. C. 143
- Post, Pieter 217, *147
- Praag, Dom (bouwmeester) 119
- Pronck, Corn. 45/46, 49/50, 81, 87
- Ratzeburg, kerk (baksteen) 31
- Reede, Gerhard van (heer van Saesfeld en Buckhorst) 83; Reinard Adriaan van — 83
- Registratie (tentoonstellingen), zie: Museum, Tentoonstellen

- Regnault, P. A. (In memoriam) *121
 Reinoud III van Gelre 106, 109
 Renaud, J. G. N. 23; rec. 189
   De bouwgeschiedenis van het Muiderslot, een correctie op Berden 193
 Renne, Jkvr. Maria van der (pastelportret) 52
 Reproductierecht, zie: Museum
 Restaureren, zie: Monumentenzorg, restaureren; Museum, conservatie
 Riedwijkstra, Carel van 215
 Ri(e)tbroek, Het- (Elten) 42
Rijksarchieven in Nederland, De (rec.) 233
 Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 194
 Roelofs van Kampen, Ernst 126
 Roermond, St. Christoffel (kooeraanleg) 118
 Roghman, R. 205
 Roodbaard, L. P. 231
 Roos, C. S. 159
 Rotterdam
   Gemeente-archief (tek. Wapenrusting Piet Heyn) 149, 151
   Historisch Museum 148; (vacature) *167
   Pijpenverzameling A. Bleecke *183
   West-Indisch Huis 150
   W.I.C. (Kamer van de Maze) 145
   „Zeecomptoir” 159
 Ruil museumvoorwerpen, zie: Museum
- Sandberg, Jhr. W. J. H. B. 221
   In memoriam P. A. Regnault *121
 Sass, Cornelis 141
 Savoye, Johan van 119; Michael van — 119; Michiel van — 119; Rutger van — 119
 Schaart van Bommel, Gisbert 113, 114, 121, 126
 Schatz, Leo 218
 Schelling, Ir. H. G. J. 59
 Schendel, Dr. A. F. E. van *3, *38, *162
 Schotman, J. W. (benoeming) *143
 Schouman, Aert 149, 152
 Schrama, J. J. 93
 Schuurmans, D. A. 148
 Schuytmaker, Jan 209
 Segeborg, kerk (baksteen) 31
 Seters, Dr. W. H. van, rec.: 181, 183
 Sint Christoffel 213
 Sint Gregoriusmis, retabel Nijmegen 126
 Sinzig, St. Pieterskerk (kruisingstoren) 106
 Sleswijk, kerk (baksteen) 31
 Slingelandt, Mr. Govert 54; Ereketen uit het geslacht van Van — 54
 Spilman, H. (gravure van Kasteel Hernen) 81, 87; 132
- Staring, Mr. A.
   Kunnen kastelen een museale taak hebben? *107
 Steenbergen, Hendrik van 109
 Steenhouwer, Pieter 209
 Steenhuys, Jacob van 83; Philips Hendrik van — 83
 Steur, Ir. A. van der 176
 STICUSA (Stichting voor culturele samenwerking) *134
 Stiehl, O. 32, 33
 Stoke, Melis 198
 Streuff, J. N. 50
 Stuers, Victor de 145
 Swieten, Dirk van 211
 Symonszoon, Jacob 209
- Tavernier, H. 87, 91
 Temminck, E. 159
 Tentoonstellen, zie: Museum
 Terwen, Ir. J. J., rec.: 185
 Tets van Goidschalxoord, Mr. G. W. van 54
 Tex, geb. Anna Mathilda Vriese, douair. Jhr. Mr. Cornelis Jacob Arnold den — 83
 Teylingen, burcht (baksteen) 23
 Thierhaupten, Premonstratenserkerk (baksteen) 32
 Tilburg, Natuurhistorisch Museum (benoeming W. J. A. van Boextel) *123
 Timmers, Prof. Dr. J. J. M.
   In memoriam Mgr. J. J. Henneman *53
 Trappen gezegd Banckers, Joos van 160
 Twijzel (F.), Kloostermanhuis *161
- UNESCO
   Publicatie (Bescherming culturele goederen in oorlogstijd) *82
   Rondreizende tentoonstelling *81
 Uplade, zie Uplage
 Uplage, burcht 41
 Utenhove, G. F. L. Baron van *161, *185
 Utrecht
   Nederlands Spoorwegmuseum 57, 59, *183
   Oud-Katholiek Museum van kerkelijke kunst en geschiedenis in Nederland *173
   St. Salvator 109
 Utrecht, Peter van 202
 Uytenbogaart, Prof. Dr. Ir. J. W. H. *7, *162
 Uytewael, Joachim van 178
- Valkenburg Z.H. (baksteen bij opgravingen) 27
 Veenklooster, Fogelsangh-State *161
 Veer, W. J. *174

- Veldenaer, Johan 18
 Velzen, Huis Beeckesteyn *136
 Verden, St. Jan (baksteen) 31
 Vermeulen, Dr. Frans 25, 28, 31
   A B C van de bouwstijlen in de Nederlanden
   (rec. Ir. J. J. Terwen) 185
 Verspeck van Leiden, Mr. Peter Gerritsz 127
 Verzamelingen (particuliere)
   Bleecke, A. (Rotterdam) *183
   Goebel, Dr. W. (Laag-Elten) 52
   Lochner van Hüttenbach, Th. F. H. M. (Laag-
   Elten) 51
   Lugt, F. ('s-Gravenhage) *180
   Monte, Ir. S. del (Gouda) 176
 Vijzels 37
 Visscher, Cl. J. 161, 205; J. G. — 161
 Vitruvius 27
 Vloten, G. W. van 59
 Voet, Heynrick 203
 Vogelsang, Prof. W.
   In memoriam Dr. Jan Kalf *49
 Voorburg, Huygens Museum Huize Hofwijck
   heropend *147
 Vraag en antwoord (Rubriek-) 56, *124, *165,
   *185
 Vredelant, Huis 199
 Vries, Dr. A. B. (benoeming) *31

 Wageningen, G. van (benoeming) *31
 Waldorp, J. G. 159
 Wale, Claes de 122
 Wapenrusting
   Amsterdam (Rijksmuseum) 149
   Florence (Bargello) 153
   Leeuwarden (Fries Museum) 153
   Wirdum (Juwsma State) 153
 Wassenaar, Dirc van 12, 20
 Wassenaer, [Claes] 149
 Weber, Dr. R. E. J.
   De vervaardiging van teksten voor thematische
   uitstallingen 163

 Weissman, [A. W.] 121
 Wenen, Kunstacademie (tekeningen uit bouw-
   loodsen) 119
 Wesel, kerk (bouwmeester) 121
 Weve, [Ir. J. J.] 138
 Willem van Gelre, hertog 109; Reinoud van —,
   hertog 109
 Willemsz, Costiin 208
 Wirdum, Juwsma State 153
 Wisch, Hendrik heer van 74
 Wit, Dr. C. de
   Het ontstaan van het Haagse Binnenhof 1; 71
 Witsen Elias, J. S., rec.: 65
 Wittop Koning, Dr. D. A.
   Nederlandse vizzels (rec. D. F. Lunsingh
   Scheurleer) 37
 Woerden, Museum gereorganiseerd *92
 Woordhouder, Toussyn 151
 Wyhe, Reinier van 80, 83

 Xanten, Dom (kooeraanleg) 117; (ontwerp voor
   Stiftskerk te Kranenburg) 114

 Zijl, Splinter van 207
 Zilver
   kelk (St. Jorisgilde, Gouda) 175
   lampetkan met schotel (Rijksmuseum) 156,
   156
 Zilvervloot, zie: Heyn, Piet
 Zon, N. E. H. J. J., rec.: 184
 Zuidema, [J.] 232
 Zutfen, St. Walburg (kooromgang) 120; toren
   106
 Zwieten, Joost van 209
 Zwolle
   Prov. Geschiedkundig Overijssels Museum
   (benoeming J. W. Schotman) *143
   St. Michaelskerk (kooeraanleg) 117